

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 36: Centar za balkanološka ispitivanja

Govedarica, Blagoje

2007

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/de67c3ed-9947-4793-a31c-eec672ad9c5d>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

ISSN 0350-0020

**AKADEMIJA NAUKA I UMJETNOSTI
BOSNE I HERCEGOVINE**
**AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN UND KÜNSTE
VON BOSNIEN-HERZEGOWINA**

**GODIŠNIAK
JAHRBUCH**

KNJIGA / BAND XXXVI

**Centar za balkanološka ispitivanja
Zentrum für Balkanforschungen
Knjiga / Band 34**

Redakcija / Redaktion

**Dževad Juzbašić, Radoslav Katičić,
Veljko Paškvalin, Blagoje Govedarica**

Urednik / Herausgeber

Blagoje Govedarica

SARAJEVO 2007

Štampano uz podršku Federalnog ministarstva kulture i sporta
Bosne i Hercegovine i Rimsko-germanske komisije Njemačkog
arheološkog instituta

Gedruckt mit Unterstützung des Föderalen Ministeriums
für Kultur und Sport Bosnien-Herzegowina
und der Römisch-Germanischen Kommission
des Deutschen Archäologischen Instituts

Sadržaj / Inhaltsverzeichnis

Članci / Aufsätze

Nenad N. Tasić

- Neolit u senci - još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni /
Neolith in the shadow - Another look on to the Starčevo
settlements in Bosnia 5

Johannes Müller

- Demografski varijabiliteti u kasnom neolitu na području
Bosne i pitanje gustine naseljenosti u neolitu jugoistočne Evrope /
Demographische Variablen des bosnischen Spätneolithikums
– zur Frage der Bevölkerungsrekonstruktion
im südosteuropäischen Neolithikum 17

Mario Gavranović

- Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger Ornamentik in Bosnien /
Keramika sa Basarabi i basaraboidnim ukrasima u Bosni..... 35

Zilka Kujundžić-Vejzagić

- Masivna grivna sa područja Glasinca /
Massive bracelet from the Glasinac area 69

Petar Popović /Aleksandar Kapuran

- Millstones from Kale in Krševica (Southeastern Serbia) /
Žrvnjišta sa Kale u Krševici (Jugoistočna Srbija)..... 83

Branka Raunig

- Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja /
Peak-roof lids from Bihaćko polje 97

Branko Kirigin

- Pithos / dolium – uvodne napomene /
Pithos / dolium – introductory remarks..... 125

Salmedin Mesihović

- Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu? /
Roman wolf and Chinese dragon. Chinese delegation to August?..... 157

<i>Ante Milošević</i>	
Srebreni orans s Garduna /	
The silver orans from Gardun	169
<i>Veljko Paškvalin</i>	
Brončani ulomak antičkog portreta ili statue s Gromila	
iz Šipova na Plivi /	
Bronze fragment of an classical portrait or a statue from Gromile	
near Šipovo on Pliva River	181
<i>Lidija Fekeža</i>	
Srednjovjekovna nekropola u Šabićima /	
Medieval necropolis of Šabići	191
<i>Adnan Busuladžić</i>	
Kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica /	
Late medieval necropolis in Čelebići near Konjic	221
<i>Esad Kurtović</i>	
Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni /	
Some dilemmas about duke title in the Medieval Bosnia	243

Kritike i prikazi / Besprechungen

S. Hansen, Bilder vom Menschen der Steinzeit, Berlin 2007	
(<i>Nenad N. Tasić</i>)	263
Boris Olujić, Japodi. Zagreb 2006 (<i>Daniel Džino</i>)	274
Mirsad Sijarić, Mačevi 10.-15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine,	
Zemaljski Muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2004.	
(<i>Emir O. Filipović</i>)	281

Hronika / Chronik

Izveštaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH	
u 2007. godini	285

In memoriam

Mario Jurišić Jura (<i>Igor Miholjek</i>).....	289
Adrese autora/ Autorenadressen	291

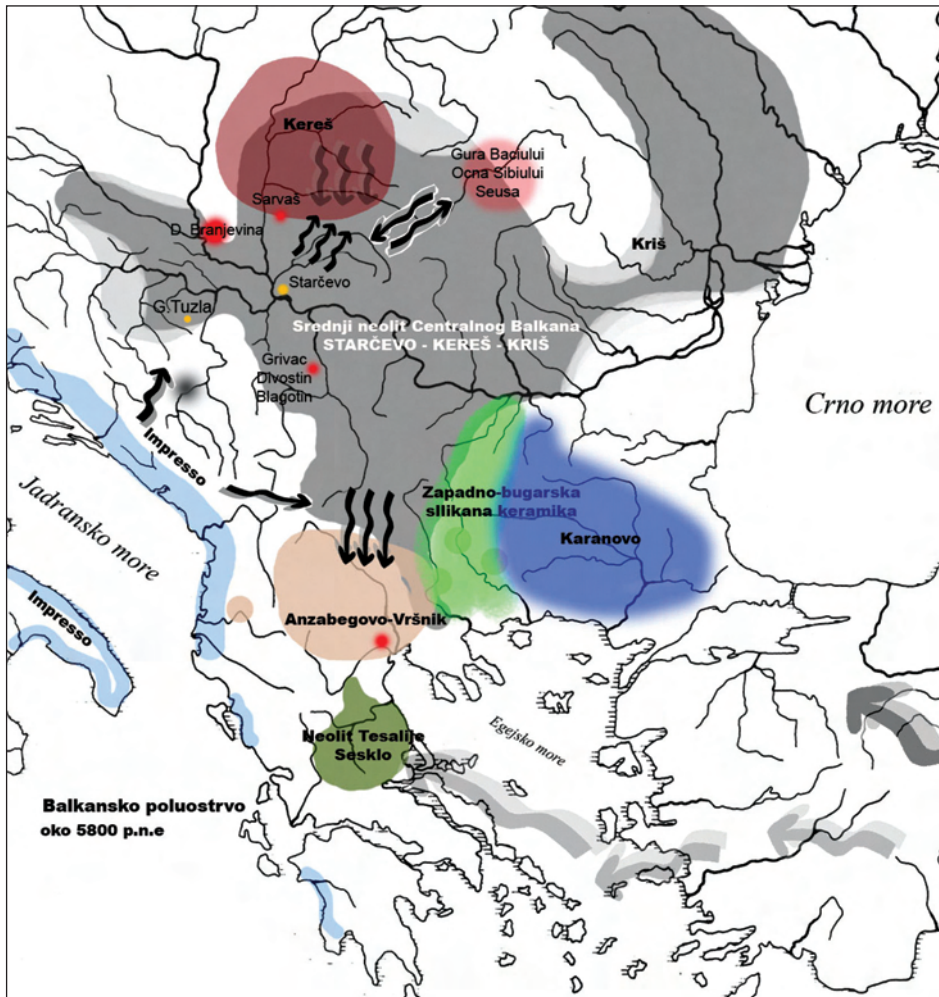
Neolit u senci - još jedan osvrt na starčevačka naselja u Bosni

Nenad N. Tasić

Beograd

Već skoro 130 godina sistematski se sprovode arheološka istraživanja u Bosni i Hercegovini i akumulira se baza znanja vezana za praistorijska nalazišta i nalaze iz ovog dela Balkanskog polustrva. O kakanjskoj i butmirskoj kulturi kao najistaknutijim predstavnicima neolitske epohe u BiH pisali su vodeći arheolozi druge polovine dvadesetog veka. U svetsku arheološku literaturu ušle su jedinstvene posude – ritoni, koje su očarale stručnjake i kulturnu javnost, ali su takođe u drugi plan potisnule uistinu manje atraktivna nalazišta starčevačke kulture kojih takođe ima i u Bosni. U ovom radu biće reči upravo o tim nalazištima.

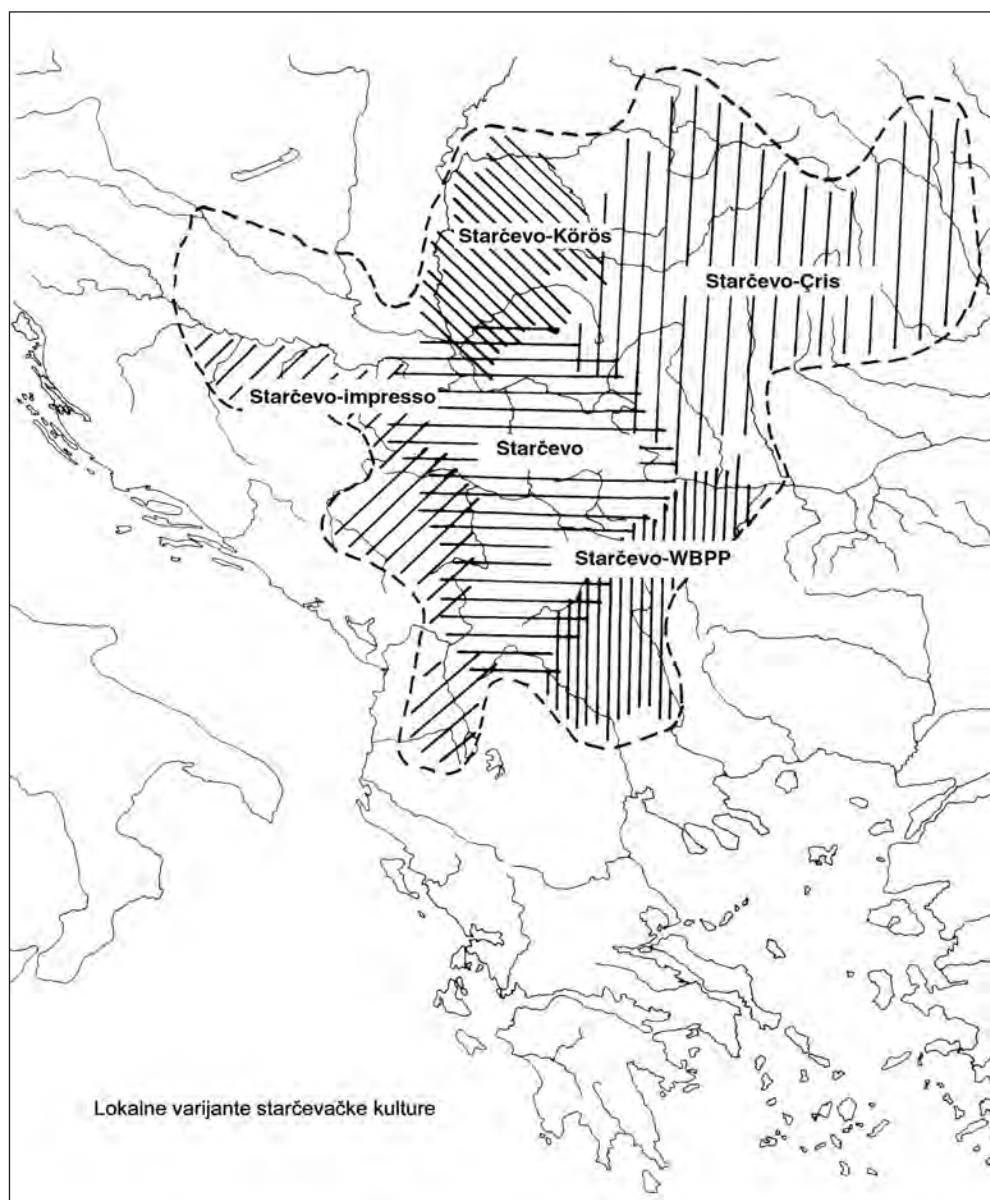
Starčevački kulturni kompleks se (Sl. 1) prostire na većem delu Balkanskog poluostrva. U centralnobalkanskoj regiji on ima odlike koje smatramo karakterističnim za tu kulturu: dominacija grube keramike, retka pojava slikanog ukrasa, barbotin ukras i, što je najupečatljivije, jednoslojna i kratkotrajna naselja. Međutim, kako se krećemo ka periferiji *matične starčevačke oblasti*, dolazi do mešanja ove kulture sa lokalnim varijantama srednjoneolitskih kultura kao što su Criş u Rumuniji, Körös u Mađarskoj i Impresso u delovima Bosne i Albanije. Posmatrajući oblasti u kojima dominira mešavina dvaju kultura (Starčevo-Körös, Starčevo-impreso ili Starčevo Criş, Sl. 2) zaključujemo da one svojom površinom nadmašuju matičnu oblast. Ovaj podatak se može prokomentarisati na nekoliko načina. Moguće je da je stvaranje regionalnih grupa rezultat izvorne heterogenosti populacije koja čini starčevački kompleks; ovakva heterogenost mogla je nastati i prilikom početaka kolonizacije, ali i tokom rasejavanja novopridošle populacije. Moguće je takođe da je u početnim fazama neolitizacije Balkana, u južnim krajevima budućeg Starčevo-Körös-Criş kompleksa, došlo do akulturacije lokalnog stanovništva i mešanja sa novim stanovništvom i da su prilikom transfera kulture znanja i tehnologije lokalne grupe preuzimale neolitski paket dajući mu osoben lokalni pečat. Sa druge strane centralna pozicija starčevačke kulture u odnosu na ostale varijante ranog i srednjeg neolita kao i živa komunikacija među njima omogućavaju da se starčevački elementi javljaju u svim ovim oblastima.

Sl. 1 *Balkansko poluostrvo oko 5800 p.n.e.*

Iako ćemo dosta mesta posvetiti keramici, kao na najindikativnijem i, za ovaj period, hronološki najosetljivijem materijalu, neće biti isključivo reči o relativno-hronološkom položaju neolita u Bosni. Uostalom, o toj temi je u skorije vreme i sa dovoljno argumenata pisao S. Perić. On je dao nov pristup periodizaciji neolita izdvajajući u periodu ranog i srednjeg neolita starčevačku i protobutmirsku kulturu¹. Osvrnućemo se u tom kontekstu na pitanja porekla neolita u Bosni i odnosa sa neolitom u „matičnoj“ oblasti ove kulture – Centralnim Balkanom. U ovom smislu neizbežno je povesti raspravu o značaju prirodnih resursa, prvenstveno soli, na razvoj kultura ranog i srednjeg neolita u ovoj oblasti.

¹ Perić 1995, 82, 84; Perić 2002.

Sl. 2 *Lokalne varijante starčevačke kulture*

I pored ovako duge istorije istraživanja praistorijskih nalazišta u BiH, do sada je otkriveno svega dva nalazišta za koja se sa sigurnošću može reći da pripadaju starčevačkom kulturnom kompleksu. To su Obre I i Gornja Tuzla. Ponekad se, kao što je to slučaj u referentnoj publikaciji za ovaj region *Praistoriji Jugoslovenskih zemalja* iz 1979, nalazišta ove oblasti smeštaju u „prelaznu zonu“ između neolita na jadranskoj obali i kontinentalnog neolita

Balkana. Očigledno preplitanje dva stila ukrašavanja, dve tradicije izrade grnčarije jasno je stavilo do znanja istraživačima da se radi o specifičnoj mešavini kultura sa prevagom starčevačkih elemenata².

Na ovom mestu daćemo sažetak rezultata iskopavanja sa za sada jedina dva starčevačka nalazišta u Bosni.

Obre I

Ovo nalazište smešteno je na obali rečice Trstionice, nedaleko od reke Bosne i na samo 5 km od rudnika Kakanj. Arheološka istraživanja vršena su 1965. godine pod rukovodstvom A. Benca, a materijal je objavljen 1973.³ On je materijalnu kulturu otkrivenu na ovom nalazištu okarakterisao kao starčevačko-impreso i stavio je u period ranog neolita. Upravo u ovakvim slučajevima uočljivo je da postoji problem sa različitim tretmanom termina „rani neolit“. U vreme kada je Benac istraživao i publikovao Obre I, ovaj termin označavao je vreme između pojave vinčanske kulture i kraja paleolitskog perioda, odnosno od neolitizacije do vinčanske kulture. U međuvremenu, u neolitskoj arheologiji jugoistočne Evrope učvrstila se podela na rani, srednji i pozni neolit, gde je rani neolit zapravo vreme dolaska neolitskog paketa (sa ili bez populacionih kretanja, svejedno) i hronološki se razdvaja oko 6000-5800 godine cal. BC; srednji neolit je doba starčevačke kulture u užem smislu reči, dok je pozni neolit vreme vinčanske kulture.

Kao i na gotovo svakom nalazištu starčevačke kulture i u Obre I su zastupljene dve osnovne grupe keramike: ukrašena i neukrašena. Ukrašava se barbotinom, slikanjem, utiskivanjem i urezivanjem. Barbotine ukras je najčešće organizovan u vertikalne kanelure (‘starčevačke kanelure’), a ponekad je nanošen bez reda ili prskanjem. Slikana keramika je izuzetno fina, tamno oker boje, preko koje je nanet crvenkasti ili crvenkastosmeđi premaz na kome se slika. Motivi su pravolinijski, uglavnom je to smena tanjih i debljih vertikalnih linija. Pri obodu se ponekad slika jednostavna bordura ili ‘friz’ udvojenih linija sa ili bez šrafure. Za razliku od slikane keramike, impreso keramika ima najčešće tamnosivu boju i, kako kaže A. Benac: “može se lako zaključiti da je ta keramička roba bliža vinčanskoj nego starčevačkoj keramici, iako nema nikakve veze ni sa vinčanskom kulturom”⁴. Ona je uvek tankih zidova, koničnih formi, sa naglašenim prelazom ramena u trbuh; sreću se i ‘trbušaste’ vaze sa blago izvijenim obodom i malo naglašenim dnom. Preovlađuju razne varijante tremolo motiva, koji više ili manje podsećaju na cik-cak linije. Monohromna keramika je ovde tradicija jadranskog neolita, a ne starčevačke kulture. Ona svoj život nastavlja dalje u proto-kakanjskoj kulturi. Ova klasa keramike je žućkastosmeđe ili crvenkastosmeđe boje, a

² Perić 1995, op. cit.

³ Benac 1973, 5 i d.

⁴ Benac 1979, 379.

oblici su uglavnom visoke, konične ili zaobljene šolje, hemisferične šolje, tanjiri s prstenastim dnom i bikonične zdele sa kratkim vratom.

Izdvojene su dve faze razvoja starčevačke kulture na Obrima I. Najupadljivija razlika među fazama je ta da su crvenoslikani motivi u starijoj fazi naneti posle pečenja i otiru se. U mlađoj fazi ovo nije više slučaj. A. Benac i S. Perić datuju ovo nalazište u vreme Starčevo IIB (po D. Garašanin)⁵, po S. Dimitrijeviću Obre I datuje se u Linear B (eventualno Girlandoid) fazu ili u period MNCB II/III. Interesantan je podatak vezan za ukras na grnčariji sa Obre I gde se u ranijoj fazi slika bojom nanetom posle pečenja koja se otire, dok se u kasnijoj fazi slika postojanom bojom. Ova činjenica mogla bi da ukaže na primenu slikanja bez neophodne tehnologije što bi moglo da se veže za lokalnu produkciju neposredno po osnivanju naselja i njegove stabilizacije.

Sudeći po prisustvu uredenog barbotine ukrasa, i, doduše retkih, fragmenata sa krivolinijskim slikanjem reklo bi se da je ovde u pitanju relativno pozna faza starčevačko-impresso kulture. Rezultati C14 analiza bar delimično potvrđuju ovakvu pretpostavku⁶.

1. Bln-636 : 6795±150BP / Cal BC - 5800BC (0.90)⁷ 5562BC
2. Bln-659 : 6230±80BP / Cal BC - 5185BC (0.66) 5071BC
3. UCLA-1605f : 6430±60BP / Cal BC - 5385BC (0.67) 5312BC
4. UCLA-1605g : 6710±60BP / Cal BC - 5632BC (0.69) 5563BC
5. UCLA-1605h : 6150±70BP / Cal BC - 5245BC (1.00) 4918BC

Serijski raspoložemo je prilično neujednačena. Tri rezultata obrađena u laboratoriji u Los Angeles-u, a koja verovatno potiču iz jednog uzorka, daju nekonzistentne vrednosti i pokazuju starost između 5632 i 4918. Ukoliko odbacimo ekstremne vrednosti moguće je da ova proba datuje sloj u vreme oko 5500. godine stare ere. Rezultat iz Berlina pod brojem 636 uklopio bi se u ovo vreme. Uzorak Bln-659 pokazuje starost 5185-5071 cal BC i deluje prenizak u odnosu na ostale iz ove serije, ali se lako može uklopiti u sam kraj starčevačke kulture. Nažalost, bez detaljnih podataka o arheološkom kontekstu uzoraka rezultate možemo prihvatiti samo okvirno i možda pretpostaviti duži život ovog naselja. U prilog ovoj tvrdnji govori i evolucija u razvoju slikanog ukrasa.

Gornja Tuzla

Ovo značajno naselje starčevačke i vinčanske kulture smešteno je na obroncima planine Majevice. Ono se prostire uz tok rečice Jale i do obronaka brda Hum. Prema površinskim nalazima praistorijsko naselje pokrivalo je

⁵ Benac 1979, 392; Perić 1995, op. cit.

⁶ Rezultati datovanja kalibrirani su koristeći OxCal softver.

⁷ Ova vrednost označava verovatnoću na nivou 1σ. (0.9 = 90% verovatnoće)

impozantnu površinu od 12-15 hektara. U arheološku literaturu ovo je naselje ušlo 1957. godine, a po prvi put je konstatovano prilikom obilaska terena Đ. Baslera 1949. godine⁸. Iskopavanja započinju 1955. pod rukovodstvom B. Čovića i nastavljaju se do 1958. godine. Konstatovan je moćan kulturni sloj od preko 5 m. Za ovaj rad značajan je stratum VI (5,45-4,9 m) sa svojim podfazama VIa i VIb, koji leži neposredno iznad zdravice.

Stratum VIa

U ovom sloju sreću se sledeći oblici: jednostavni loptasti lonci sa više ili manje razgrnutim obodom, lonci sa naglašenim prelazom iz ramena u trbuh kao i poluloptaste posude, većih dimenzija. Boja im varira od svetlosive preko smeđe do mrkocrvene, a ponekad je u zavisnosti od pečenja posuda i dvobojna (belosivo i tamnosivo ili tamnocrveno i sivo).

Gruba keramika najčešće sadrži organske primese, kao što je to pleva 'ponekad i u veoma velikoj količini'⁹. Najčešći način ukrašavanja grube keramike je barbotine tehnika, a sreće se i utiskivanje i urezivanje. Barbotine tehnika je uglavnom uređena u motivu starčevačkih kanelura ili cik-cak motiva, a ponekad se sreće i 'klasični', neuređeni barbotine ukras. Utiskivanje prsta ili nokta u svežu površinu posude i štipanje često se javlja ali isključivo na posudama manjih dimenzija. Urezivanje je u ovoj fazi sporadično. Na jednoj loptastoj posudi sreću se parovi oštro urezanih linija. Pronađeno je i dno posude sa ostacima urezane mreže. Poluloptaste posude na šupljoj nozi najčešći su oblik monohromne keramike. Takođe se javljaju i poluloptaste posude sa ravnim dnom. Boja varira od zagasito-smeđe, koja je dominantna, preko mrke do crveno-smeđe.

Klasa slikane keramike je zastupljena sa oko 20% u odnosu na ukupni broj fragmenata što je izuzetno visok procenat, čak i za nalazišta u dolini Strume. Slika se tamnom bojom bez sjaja na crvenoj, žuto-sivoj ili sivo-smeđoj uglačanoj prevlaci. Motiv je isključivo pravolinijski. Dominiraju geometrijski motivi: trouglovi, trake, mreža i cik-cak linije.

Stratum VIb (5,15-4,9 m)

Prema istraživaču ovog nalazišta izgleda da između ove i prethodne faze nema prekida. Isti oblici i načini ukrašavanja nastavljaju život i u ovoj fazi, ali je slikana keramika u opadanju. Od značaja je pojava spirale izvedene slikanjem u boji vinskog taloga i to na posudi sa ogrubljenom površinom. U klasi monohromne keramike javljaju se posude od izuzetno fino prečišćene zemlje sa tankim zidovima (0,3 cm) skoro bez primesa, koja u boji varira od svetlocrvene do zagasito-crvene.

Po raznolikosti i kombinacijama pravolinijskog ukrasa, pojave spiralnog slikanja, kao i ukrašavanja grube keramike u vidu kanelura i cik-cak

⁸ Prema Čović 1961, 79 i dalje.

⁹ Čović 1961, op. cit. 81.

barbotina, ova faza života u Gornjoj Tuzli mogla bi da se smesti na sam kraj Starčeva IIB (MNCB II i fazu MNCB IIIa po N. N. Tasiću¹⁰).

Iz starčevačkog sloja potiče C14 datum koji posle sprovedene kalibracije pokazuje sledeću vrednost. Nažalost ni za ovaj datum nema tačnih podataka o mestu sa koga je prikupljen.

GrN-2059 : 6640±75BP / 5580BC (0.88) 5475BC

Ovaj usamljeni datum bi trebalo da datuje vrhunac razvoja starčevačke kulture u istočnoj Bosni. Iako u tumačenju C14 datuma važi pravilo „*one date is no date*“, ipak bi, u odsustvu serije, trebalo voditi računa o ovom datumu kada se određuje početak uređenog barbotine ukrasa u centralnim delovima starčevačke kulture. S tim u vezi može se problem postaviti na dva načina: da prihvatimo da je centralno Balkanska zona ta koja zrači kulturnim uticajima na okolne, više ili manje izolovane regije, kakva je i istočno-Bosanska, ili pak da pretpostavimo da dolazi do lokalnog otkrića novih vidova ukrašavanja keramike koji se potom prenose u centralne oblasti. Ukoliko prihvatimo prvi predlog, onda se i ovaj datum (kao i onaj sa Odmuta u vezi sa neuređenim barbotine ukrasom) može okarakterisati kao *terminus ante quem* za ovakvu kulturnu pojavu u centralnim oblastima. Navedeni rezultat je jednako značajan za datovanje spiralnog slikanja sa završecima u obliku šape te bi mogao da pomeri ovaj način ukrašavanja dublje u prošlost. Ovakav ukras srećemo na još nekoliko nalazišta, kao što su to Anzabegovo IV, Crnokalačka bara, Rudinik IV, Galabnik III, Balgarčevo I. Ovaj datum, preko analogija sa Crnokalačkom barom, mogao bi da datuje i pojavu spiralnog slikanja sa ‘S’ preklapanjima.

Ukrašavanje grnčarije dominantnim geometrijskim oblicima, kvadrata, trouglovima, stepenicama i cik-cak linijama koje nalazimo u Gornjoj Tuzli, inače je karakteristično za početne faze ranog neolita i najverovatnije ima simboličko značenje vezano za domus¹¹. Upotrebljen na ovom mestu i u ovom kontekstu mogao bi da demonstrira vezu s prvim naseljenicima Balkana.

* * *

Na osnovu nalazišta sa materijalom starčevačke kulture na prostoru BiH, nije moguće donositi definitivne stavove i razjasniti pitanja neolitizacije ovog prostora. Ipak, čini se da je bar moguće postaviti nekoliko pitanja koja bi mogla da posluže i kao pravac daljih istraživanja neolita ove oblasti:

– *Kakav je odnos nalazišta Gornja Tuzla i Obre I?*

Što se C14 datuma tiče, nalazište u Obrima bi svakako bilo nešto mlađe, što ne znači da se nisu vremenski poklapali. O ovom pitanju se ne može sa sigurnošću govoriti zbog ograničenih radova na ovim nalazištima i nedo-

¹⁰ Tasić 1997; Tasić 1998, 30-55

¹¹ Za detaljnu elaboraciju vidi kod: Tasić 2005.

voljne istraženosti prostora koji leži između. Kada je reč o grnčariji, sličnosti postoje i vezane su za generalne trendove srednjeg neolita. Nešto veći procentat impresso ukrasa na Obre I ne predstavlja problem za moguću sinhronizaciju ova dva nalazišta. Komunikacija između ova dva naselja svakako je bila moguća s obzirom na to da razdaljina među njima iznosi nešto manje od 100 kilometara ako se prate prirodne komunikacije preko Kiseljaka, Turije, Zavidovića, Čardaka, i dalje na jug kroz brdsku oblast ili dolinom Bosne preko Zenice (što je nešto duži put). Putovanje je moglo trajati do nedelju dana, što je savladiva razdaljina za redovnu komunikaciju, naročito za potrebe dopremanja soli.

– *Da li naselja starčevačke kulture u Bosni prate matricu naseljavanja koja je ustanovljena u centralnim oblastima?*

Nažalost, otkriveno je premalo nalazišta ovog perioda u BiH da bi se sa sigurnošću moglo govoriti o ovako složenom problemu kao što je to matrica naseljavanja na koju utiču brojni faktori (ekosistem, resursi, subzistencija, socijalni faktori). No, možda bismo mogli na osnovu položaja Gornje Tuzle i Obre I, ali i činjenice da je na levoj obali Save otkriven veliki broj starčevačkih naselja, pretpostaviti da je matrica naseljavanja slična onoj u centralnim oblastima starčevačke kulture¹². Otkriće brojnih nalazišta u brdovitim oblastima centralnog Balkana potvrđuje da je izbor staništa u ovakvim oblastima uobičajena pojava tokom ranog i srednjeg neolita. Topografija Bosne odgovara uobičajenom izboru staništa starčevaca. S druge strane, jedino registrovano izvorište soli najverovatnije je i razlog aglomeracije starčevačkih nalazišta u okolini Slavenskog broda. Plodno, aluvijalno zemljište s jedne strane i blizina izvorišta soli su očigledno bila izvanredna kombinacija za razvoj neolitskih zajednica u ovoj oblasti.

Potvrde za ovakve pretpostavke stižu iz svih rubnih krajeva starčevačkog kulturnog kompleksa, a ne samo sa nalazišta u Bosni. Interesantan primer je Lunca, Poiana slatini¹³. Arheološka istraživanja sprovedena tokom 1984. godine pod rukovodstvom G. Dumitroaia pokazala su da je nedaleko od sela Vinatori-Neamț, na svega dvadesetak kilometara od reke Siret, daleko na istoku Balkana, postojalo naselje starčevačke kulture¹⁴. Značajno je da se ovo naselje nalazi na 550 m nadmorske visine, nedaleko od obilnog slanog izvora. Na ovom nalazištu sreće se slikana keramika (zastupljena sa 10% u ukupnom keramičkom materijalu) i to belom i tamnom bojom u motivima koji su karakteristični za Cârcea IIIb-IVa¹⁵. To su tamnoslikani motivi nizova trouglova čiji međuprostor tvori cik-cak motiv, uz obod položena spirala slikana tamnom bojom, polihromija, ali i beloslikani trouglovi ispunjeni kosim linijama. Pored jedne četvorolisne baze kakve se javljaju od I faze Câr-

¹² Minichreiter 1992.

¹³ Dumitroaia 1987, 253-258.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid., 254.

cea grupe, interesantno je ukrašavanje keramike grublje fakture: utiskivanje motiva 'žitni klas', urezivanje u obliku cik-cak linija.

I na severu kompleksa u oblasti Oroszhaza, u krajoliku kojim su dominirale slane močvare, nalazi se aglomeracija Starčevo-Körös naselja, što potvrđuje hipotezu o slanim izvorištima kao mestima gde se završavao jedan od talasa širenja kompleksa ranog neolita. Ovakva mesta, kakvo je bilo i naselje u Gornjoj Tuzli, bila su idealna za stočarstvo, konzerviranje mesnih i mlečnih proizvoda te time i mesta sa velikim kapacitetima za uspešnu trgovinu, što se može i videti po bogatstvu nalaza u Gornjoj Tuzli ili Lunca.

– *Koliko je naseljavanje BiH u vreme starčevačke kulture vezano za nalazišta soli u okolini Tuzle?*

Sam položaj naselja u Gornjoj Tuzli, ali i nalazi zdela sa koničnim završetkom ukazuju na mogućnost eksploatacije soli na ovom nalazištu. Nije jasno da li se radi o kopanju kamene soli ili je bila korišćena neka od tehnika evaporacije sa slanih izvora, ali bi bilo izuzetno čudno da naselje sa tako velikom površinom i prilično dugotrajno nema nikakve veze sa solju. Na ovom mestu se valja podsetiti nekih činjenica vezanih za prirodni raspored naslaga soli u jugoistočnoj Evropi. Naime, postoji nekoliko solju bogatih regija osim one u okolini Gornje Tuzle. To su: Transilvanija, oblast Oroshaza u Mađarskoj (ušća Someša i Moriša u Tisu), dolina reka Siret i Prut u Moldaviji (Sl. 3).

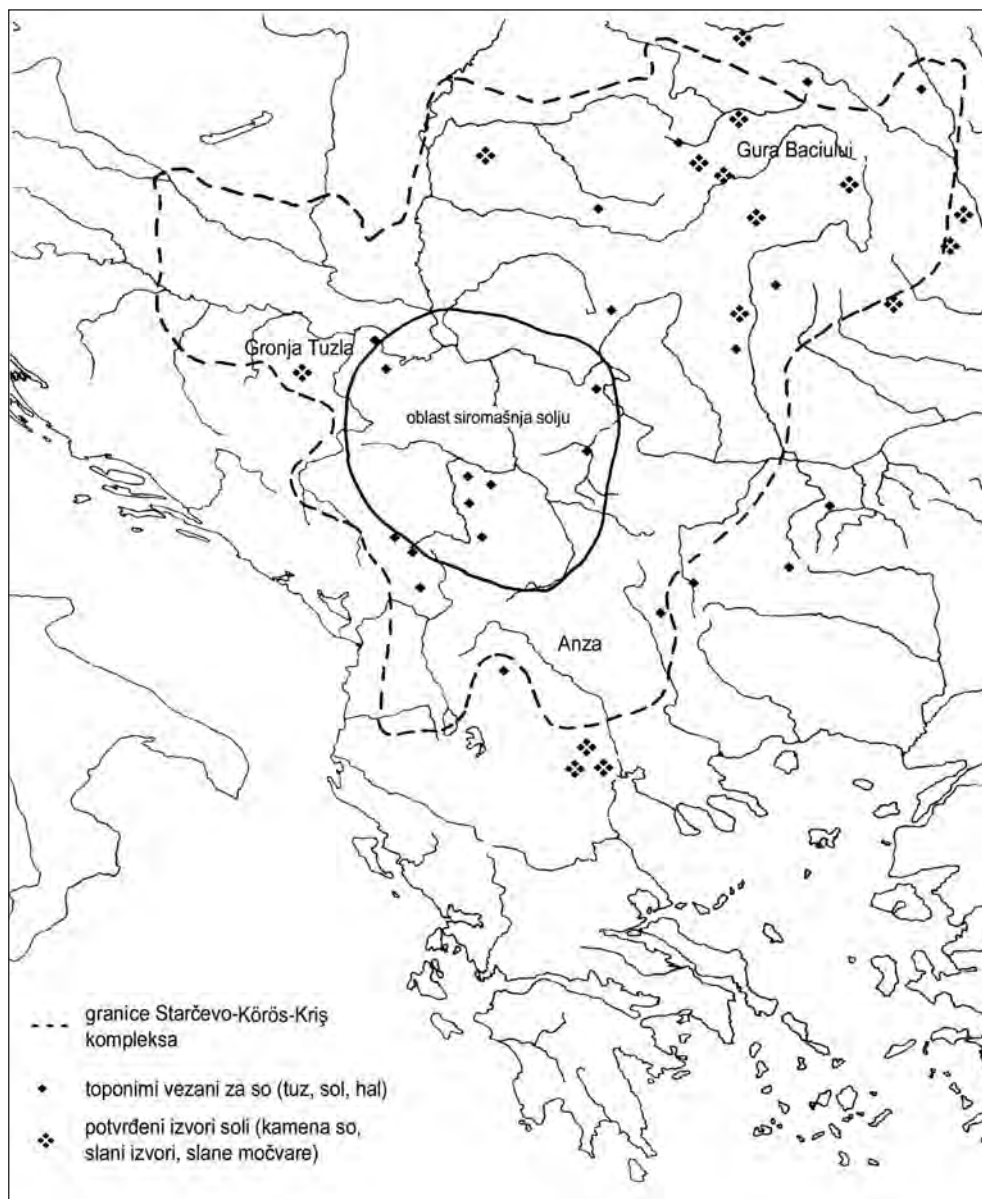
Činjenica da se većina starčevačkih naselja, izuzev nekoliko kao što su Donja Branjevina, Zadubravlje, Grivac, Divostin i Blagotin (Minichreiter 1992), osniva približno u isto vreme, odnosno koju deceniju posle početka šestog milenijuma, mogla bi da sugeriše u prilog tezi da je rano-neolitskim kolonistima bio neophodan siguran izvor soli kako bi naselili centralno-balkanski prostor u tolikom obimu (Sl. 3). Upravo iz ovog razloga najranije tačke naseljavanja, a ujedno i retka višeslojna nalazišta u oblasti JI Evrope vezuju se za izvorišta soli. Ovu tendenciju u matrici naseljavanja možemo pratiti od Janice (Giannitsa) u Solunskom zalivu, preko Anzabegova, u Ovčem polju (Krmno pole), Gura Baciului, Ocna Sibiului, Lunca-Poiana Slatini, Slatina-Sofia.

Valja napomenuti da se i u pretpostavljenom izvorištu neolitske civilizacije u Anadoliji i oblasti plodnog polumeseca ponavlja slična situacija vezana za slane izvore i moćna višeslojna nalazišta (Çatal Höyük, Kuruçay, Hoyçek, Jericho i druga)¹⁶.

– *Postoje li stalne komunikacije između centralnog Balkana i Bosne u vreme srednjeg neolita?*

Obilje slikane keramike s Gornje Tuzle koja se uklapa u stilski izraz faze Starčevo IIb (MNCB II i II/III) potvrđuje živu komunikaciju između ove i drugih zajednica starčevačkog kompleksa. Bilo bi interesantno napraviti sveobuhvatne analize fragmenata grnčarije koje bi utvrdile da li se radi o

¹⁶ Tasić 2000, 1139-1144; Tasić 2000a, 35-41.

Sl. 3 Nalazišta soli u Jugoistočnoj Evropi

lokalnoj proizvodnji ili ne, te da li većina posuda potiče iz neke lokalne radionice ili su dospale sa strane. U slučaju da se potvrdi da je reč o importovanim, luksuznim, „izložbenim“ objektima koji izražavaju prestiž, onda bi se moglo pretpostaviti da je mnoštvo luksuznih posuda posledica ustaljenih razmena sa zajednicama koje su zavisile od ovog izvorišta soli.

- *Kakav je hronološki odnos naselja starčevačke kulture prema naseljima u centralnobalkanskoj regiji?*

Na osnovu uvida u materijalnu kulturu, a tu se pre svega misli na ostatke grnčarije, može se zaključiti da se starčevačka kultura pojavljuje u Bosni tek sa zreloom fazom njenog razvoja. U relativno-hronološkom smislu to je Starčevo IIa i IIb po D. Garašanin ili MNCB po N.N. Tasiću. Upadljiv je izuzetno visok procenat slikane keramike koji u slučaju Gornje Tuzle ide i do 20%, što je gotovo jedinstven slučaj kakvog za sada gotovo da i nema u matičnoj oblasti ove kulture. Što se tiče stila ukrašavanja pomenute grnčarije, ističu se fragmenti s tamno slikanim motivima trouglova, traka, mreža i cik-cak linija, što je tradicija ove kulture od njenog postanka.

Ono što je posebno upečatljivo kada je reč o hronologiji starčevačkih naselja u Bosni jest činjenica da oba do sada otkrivena pripadaju vremenu „procvata“ starčevačke kulture u centralnoj oblasti. Kada se analizira hronološki položaj starčevačkih lokaliteta u Srbiji, vidimo da najveći broj do sada registrovanih nalazišta pripada vremenu posle osnivanja naselja u Gornjoj Tuzli. Centralnobalkanska naselja koja su starija od Tuzlanskog, mlađa su ili istovremena s onima u Transilvaniji (Gura Baciului, Seusa, Limba). Na osnovu ovih relativno-hronoloških relacija, ali i uz uverenje da je za prve naseljenike oblasti jugoistočne Evrope bilo veoma značajno da otkriju značajne izvore soli, možemo pratiti tempo naseljavanja na ovom ogromnom prostoru. Ako ovaj problem posmatramo iz ovog ugla, onda izgleda plauzibilno da je cvetanje pastirskih zajednica u Centralnom Balkanu i osnivanje na desetine naselja u brdovitim predelima solju izuzetno siromašne oblasti bilo omogućeno upravo otkrićem i eksploatacijom bogatih izvora soli u Gornjoj Tuzli.

* * *

Nalazišta starčevačke kulture na teritoriji današnje Bosne i Hercegovine, iako malobrojna, od velikog su značaja za proučavanje razvoja starčevačke kulture, njenog odnosa s neolitskim zajednicama jadranske oblasti, kao i za određivanje granica prodiranja starčevačke kulture na zapad. Osim toga, na primeru nalazima bogatog i dugotrajnog naseljavanja u Gornjoj Tuzli mogu se izvući zaključci o važnosti koje su naslage soli i slani izvori imali već od perioda srednjeg neolita.

Summary

Neolith in the shadow – Another look on to the Starčevo settlements in Bosnia

This paper is dedicated to the Starčevo culture sites of the Early and Middle Neolithic period in Bosnia. In more than 100 years of research only two sites of this culture have been discovered so far. However, their rich cultural deposits require further analysis in the context of the relationship to the core region of the Starčevo culture and also to the natural resources. The author draws attention to the available radiometric dates and settles them in the context of pottery forms and decoration styles. A matter of special interest here is salt, so abundant in the Tuzla region, as a vital resource for the Early Neolithic settlers.

Literatura

- Benac, A.* 1973, Obre I - neolitsko naselje starčevačko-impreso i kakanjske kulture na Raskršću, GZM n. s. XXVII-XXVIII, Sarajevo 1973.
- Benac, A.* 1979, Prelazna zona, PJZ II, Sarajevo 1979.
- Čović, B.* 1961, Rezultati sondiranja na preistorijskom naselju u Gornjoj Tuzli, GZMS 1960-1961, Sarajevo, 1961.
- Dumitroaia, Gh.* 1987, La station de Lunca-Poiana Slatinii, u: La Civilisation de Cucuteni en contexte Europeen, Iași, 1987.
- Minichreiter K.* 1992, Starčevačka kultura u sjevernoj Hrvatskoj, Zagreb 1992.
- Perić, S.* 1995, Butmirska kultura, Beograd, 1995.
- Perić S.* 2002, Der kulturelle Charakter und die Chronologie der Starčevo-Elemente im Neolithikum der Westlichen Balkanregionen, Starinar LI/2001, Beograd, 2002.
- Tasić, N.N.* 1997, Hronologija starčevačke kulture, neobjavljena doktorska teza, Filozofski fakultet u Beogradu, 1997.
- Tasić, N.N.* 1998, Starčevačka kultura na Kosovu i Metohiji (The Starčevo culture in Kosovo and Metochia), Arheološko blago Kosova i Metohije – od neolita do srednjeg veka (ed. N. Tasić), Beograd, 1998.
- Tasić, N.N.* 2000, The Neolithic Settlement Patterns and Salt, in: Proceedings of the 8th World Salt Symposium, (ed. R.M. Geertman, Elsevier Science B.V.), vol. 2, Amsterdam, 2000.
- Tasić, N.N.* 2000a, Salt Use in the Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula, in: Technology, Style and Society, (ed. L. Nikolova), British Archaeological Reports 854, Oxford, 2000.
- Tasić, N.N.* 2005, The tell-tale squares, rad prezentovan na skupu: A short walk through the Balkans, UCL London, 2005 (u štampi).

Demografski varijabiliteti u kasnom neolitu na području Bosne i pitanje gustine naseljenosti u neolitu jugoistočne Evrope

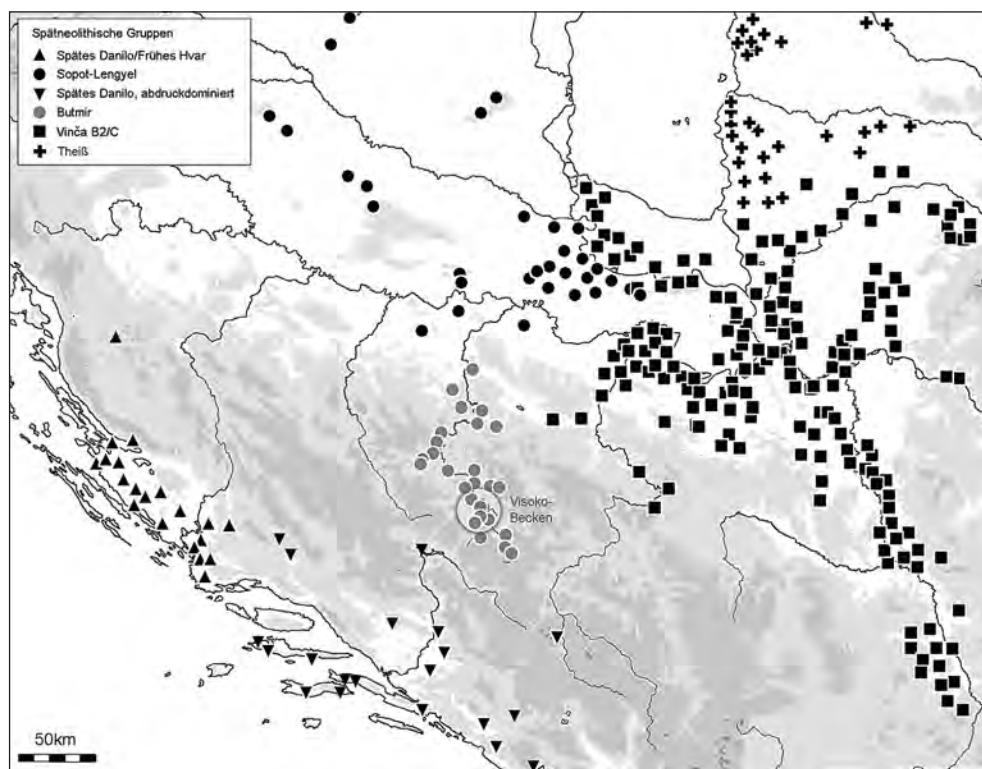
Johannes Müller
Kiel

Uvod

Pored rekonstrukcije prirodne okoline, ekonomskih i socijalnih odnosa u praistorijskim zajednicama, jedno od značajnih zadataka praistorijske arheologije predstavlja i vrednovanje količine stanovništva. Dok se modeli socijalne klasifikacije, na primjer, zasnivaju na razlikama u veličini grupe, modeli priliva i odliva stanovništva zahtijevaju realnu predstavu o demografskom porastu. Intenzitet kulturnih kontakata, takođe, zavisi od demografskih faktora, budući da se prenošenje odgovarajućih sistema simbola vrlo često odvija posredstvom egzogamnih bračnih veza.

U ovom kontekstu neolit jugoistočne Evrope ima posebnu ulogu, s obzirom na to da se i u dosadašnjim proučavanjima uvijek polazilo od priliva i odliva stanovništva, što znači da je demografskim pojavama pridavana velika važnost. Međutim, izuzev rijetkih primjera, skoro u potpunosti nedostaju pokušaji demografske rekonstrukcije koji bi se zasnivali na konkretnim ispitivanjima i arheološkim situacijama u okviru određenog, izdvojenog i jasno definisanog regiona. Po mom mišljenju, takva mogućnost sada postoji u visočkom bazenu (Sl. 1) koji se nalazi cca. 30 km sjeverozapadno od Sarajeva i u kome se od 2002. godine sprovode iskopavanja kasnoneolitskih nalazišta¹. U narednom će se tekstu, nakon kratkog prikaza dosadašnjeg pokušaja rekonstrukcije broja stanovništva, razmotriti demografske varijable u kasnom neolitu visočkog bazena i obaviti poređenje s proračunima ove vrste u drugim regionima.

¹ Kujundžić-Vejzagić / Müller / Rassman / Schüler 2003; Kujundžić-Vejzagić / Müller / Rassman / Schüler 2004; Kujundžić-Vejzagić / Müller / Rassman / Schüler 2004a.

Sl. 1 Položaj butmirskih nalazišta i visočkog bazena u kontaktnoj zoni između kasnog neolita Jadrana i Podunavlja

Pokušaj rekonstrukcije veličine naselja

U arheologiji prednje Azije već decenijama se obavljaju demografska istraživanja. J. C. Russel je na osnovu iskopavanja stambenih horizonata tell-naselja već sredinom prošlog vijeka došao do uopštenog zaključka da je na 1 ha stambene površine moglo živjeti oko 125 stanovnika². Kako pokazuju rezultati obavljenih prospekcija, ovaj omjer bi se mogao primijeniti i na naselja šireg prostora prednje Azije. Iako je, na osnovu novih iskopavanja i različitih etnografskih analogija, ovaj broj morao biti djelimično korigovan³, tako dobijene vrijednosti poslužile su kao osnova za demografske modele i u studijama izvan prednjeazijskog prostora. Putokaz za utvrđivanje odnosa ove vrste na području jugoistočne Evrope predstavljaju kalkulacije W. Dennela i D. Weblja o neolitskim, halkolitskim i bronzanodobnim naseljima u okolini Nove Zagore (Bugarska)⁴. Polazeći od izračunatih agrarnih kapa-

² Russel 1958.

³ Up. Wilkinson 1999, 46. i d.

⁴ Dennell/ Webley 1975, 106. i d.

citeta određene mikroregije kao gornje granice mogućeg broja stanovnika, i u vezi s brojem stanovnika po dijelu stambenog prostora na osnovu već poznatih podataka sa Bliskog Istoka, autori su za prostor južne Bugarske dobili prosjek gustine naseljenosti od oko 10 stanovnika po kvadratnom kilometru (qkm). Prema tome, broj stanovnika jednog tell-naselja prosječno bi iznosio 375, dok bi velika naselja mogla imati i do 500 stanovnika. Nasuprot ovim mikroregijama u Bugarskoj, J. Chapman, zbog nedovoljne istraženosti vinčanske kulture, nije bio u mogućnosti da u svojim proučavanjima izvede kalkulaciju broja stanovnika na čitavom području ove kulture. Na osnovu primjene različitih kalkulacija, ipak je uspio izračunati približan broj stanovnika u naseljima. Tako bi broj stanovnika u naseljima rane Vinče iznosio od 50 do 200, odnosno od 250 do 700, dok bi u naseljima kasne Vinče živjelo 50 do 400 i od 1000 do 2500 stanovnika⁵.

U novije vrijeme, N. Kalicz je, na nešto drugačijoj osnovi, izveo kalkulaciju o broju stanovnika mađarskih naselja. Dok P. Raczky broj od 230 do 350 stanovnika kasnoneolitskog naselja Ócsöd-Kováshalom izvodi još uvijek po uzorku poznatih podataka iz prednje Azije⁶, a J. Makkay predimenzionira veličinu istovremenog naselja Szegvár-Tüzköves i dolazi do broja od skoro 1200 stanovnika⁷, Kalicz u svojim proračunima polazi od rezultata mađarskih iskopavanja. Na taj način mu je kod tell naselja grupe Herpály, čija velična ne prelazi 0,3 ha i koja su istražena samo do 25% površine, uspjelo da konstatuje u prosjeku 30 kuća sa 100-150 stanovnika po naselju u starijoj fazi ove grupe. Na čitavom prostoru starije Herpály-faze koji iznosi ca. 3000 qkm utvrdio je broj od 2500 do 3750 stanovnika, što bi odgovaralo gustini naseljenosti od 1 do 1,25 stanovnika po qkm⁸. Iako za ostale kasnoneolitske grupe Mađarske ne postoje tako sigurni proračuni kao oni za Herpály, cifra od 45.000 do 50.000 stanovnika za čitavu Mađarsku u tom periodu (Theiß-Herpály-Csöszhalom-Lengyel) djeluje plauzibilno, što bi značilo da je gustina naseljenosti iznosila 0,5 stanovnika po qkm⁹.

Za razliku od prethodno opisanih kalkulacija koje se odnose na jugoistočnu Evropu i jugoistočni dio srednje Evrope, dosta uvjerljive pretpostavke o broju stanovnika srednjeevropskog ranog neolita baziraju se ne samo na rezultatima iskopavanja naselja, nego i širih površina¹⁰, kao i na rezultatima mikroregionalnih studija¹¹ koje je cjelovito i komparativno obradio A. Zimmermann¹². Kao osnova za proračun broja stanovnika u okviru kulture linearne trakaste keramike (Linearbandkeramik) poslužila su iskopavanja na području Aldenhovener Platte. Zaštitnim iskopavanjima na velikom

⁵ Chapman 1981, 48.

⁶ Raczky 1987, 67 i d.

⁷ Makkay 1982, 131-133.

⁸ Kalicz 2001, 157.

⁹ Kalicz 2001, 160.

¹⁰ Lüning 1988, 38 Anm. 33.

¹¹ Milisauskas / Kruk 1984.

¹² Zimmermann 1996.

prostoru dnevnog kopa rudnika mrkog uglja dokumentovana su skoro sva bandkeramička nalazišta koja su ovdje postojala. Preciznim studiranjem tog materijala došlo se do hronološkog modela generacija kuća, čime je omogućeno i utvrđivanje istovremenosti određenih fundamenata kuća¹³. Na osnovu podataka o funkcionalitetu dugih bandkeramičkih kuća izvedena je i pretpostavka po kojoj bi u jednoj takvoj kući mogla živjeti porodica od 5 do 10 članova. Prenošenjem ovih podataka s Aldenhovener Platte na cjelokupnu bandkeramičku kulturu lesnog područja zapadnog dijela srednje Evrope dobijena je procjena gustine stanovništva od oko 1,45 /qkm¹⁴.

U novije vrijeme je A. Zimmermann relativizirao ove vrijednosti. Na osnovu poređenja situacije na topografskim kartama malog razmjera utvrdio je da u doba bandkeramičke kulture nisu bila naseljena sva lesna područja srednje Evrope, te da se mora računati s regionalnim razlikama u gustini stanovništva. Polazeći od te promijenjene pretpostavke dobija se omjer od samo 0,44 stanovnika po qkm¹⁵. Time je dobijena pouzdana osnova za proračune gustine naseljenosti na srednjeevropskom lesnom području. Na takav je način moguće izvesti i proračune poljoprivrednih prinosa, potrebnih kalorija i rekonstruisati količinu građevinskog materijala dobijenog na iskrčnim područjima i obradivim površinama¹⁶. Bandkeramički način stanovanja očigledno je podrazumijevao izolirana ostrva, iskrčena u lipovim i hrastovim šumama, koja su, uz stanovanje, bila namijenjena i ispaši stoke.

Primjer doline Visokog: veličina naselja i gustina naseljenosti

Spomenuta istraživanja kasnoneolitskih naselja na području Visokog u Bosni i Hercegovini mogla bi, prema prvim rezultatima, predstavljati još jedan model za rekonstrukciju veličine naselja i gustine naseljenosti (Sl. 1). Ovdje se od 2002. godine obavljaju prospekcije i iskopavanja u saradnji Zemaljskog muzeja BiH iz Sarajeva (Zilka Kujundžić-Vejzagić), Zavičajnog muzeja iz Visokog (Senad J. Hodović), Rimsko-Germanske komisije iz Frankfurta (Knut Rassmann) i Christian-Albrecht-univerziteta iz Kiela (Johannes Müller).

Istraživanja su bila koncentrisana na lokalitet Okolište koji se nalazi uz rijeku Bosnu, oko 30 km sjeverozapadno od Sarajeva. U tri izdvojena područja uz rijeke Bosnu i Neretvu konstatovana su 34 nalazišta s butmirskom keramikom (5300-4700 pr. n. e.). Samo Okolište leži na području Visokog, u jednoj jasno izdvojenoj nasebinskoj cjelini veličine 110 qkm i 400-410 m nadmorske visine. Geološku podlogu ovog područja čine pleistocenske terase

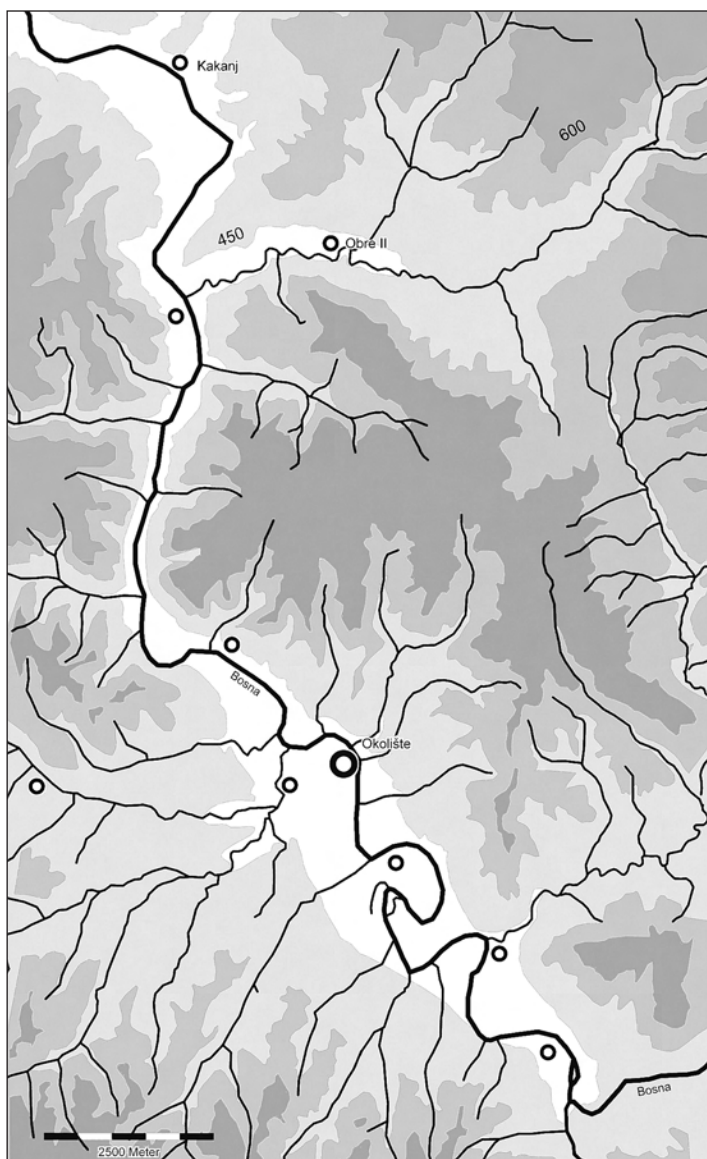
¹³ Stehli 1994.

¹⁴ Lüning 1982, 26.

¹⁵ Zimmermann 2004, 73.

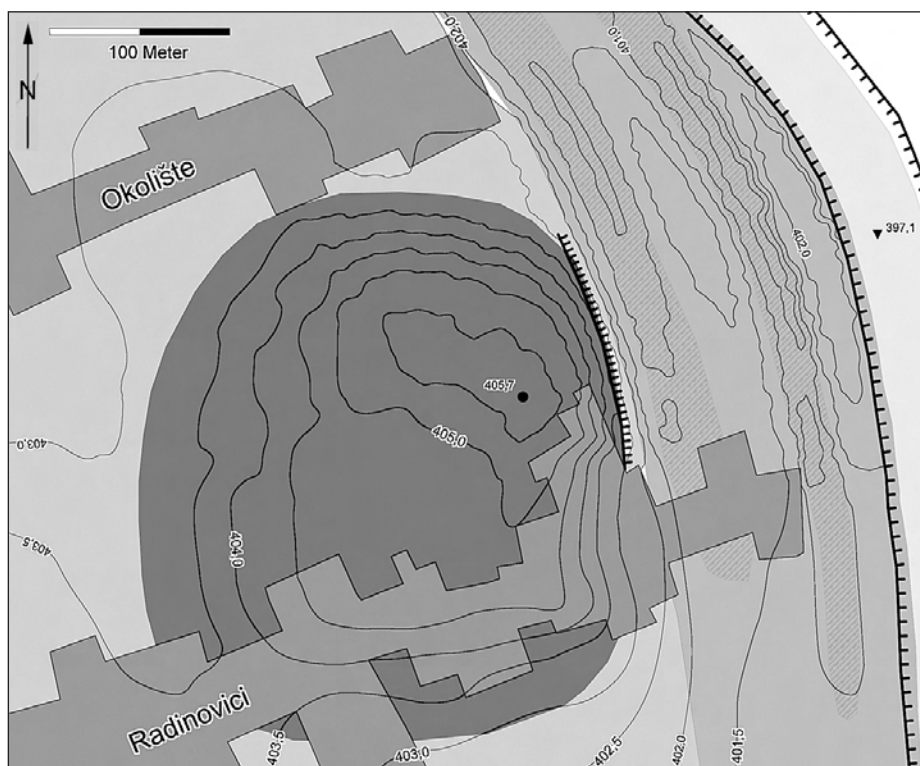
¹⁶ Zimmermann 2002, 30, Sl.13; Ebersbach / Schade 2004.

rijeke Bosne s lesiviranim sedimentima (*Parabraunerde*), ovičene miocenskim brdskim vijencem od laporastog pješčanika i krečnjaka koji doseže 1000 m nadmorske visine (Sl. 2). U visočkom bazenu nalazi se šest tell-naselja iz perioda kasnog neolita, a ista gustina naseljenosti konstatovana je i u sjevernom susjedstvu, u kakanjskom bazenu.

Sl. 2 Visočki bazen u srednjoj Bosni i priključno područje na sjeveru s kasnoneolitskim nalazištima (prema Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 70, Sl.1 sa dopunama, karta: W. Schulz)

Ovdje su važna dva aspekta: kao prvo gornji slojevi tell-naselja u Okolištu utvrđeni su na osnovu prospekcije i iskopavanja (Sl. 3)¹⁷. S druge strane, obavljene su i prospekcije i sonđaze koje su imale za cilj razjašnjenje pozicije ovog tell-naselja u kontekstu cjelokupnog kasnoneolitskog naseljavanja visočkog bazena. Ovo se područje pokazalo posebno pogodnim za naša istraživanja, s obzirom na to da je jasno oivičeno tercijernim planinskim lancem. Tako je ova regija poslužila kao dobar uzorak za izračunavanje broja stanovnika na jednom jasno ograničenom prostoru.

Sl. 3 Nasebinsko uzvišenje Okolište zapadno od rijeke Bosne. Geomorfologija: svjetlosivo = pleistocenske terase; sivo = holocenske terase sa šrafranim brazdama; tamno sivo = tell (prema Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 70, Sl. 2, karta: W. Schulz)

Dosadašnja arheološka istraživanja dala su slijedeće rezultate koji su poslužili kao premisa za uspostavljanje modela izračunavanja gustine naseljenosti¹⁸:

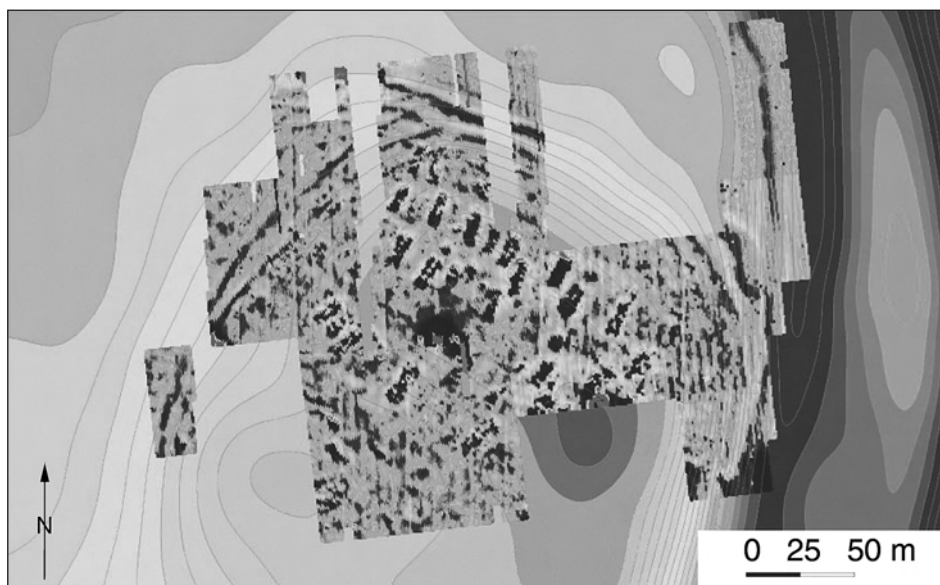
¹⁷ U vezi sa definicijom tell-naselja vidi Rosenstock 2005, 221-237.

¹⁸ Vidi Kujundžić-Vejzagić i dr. 2003; Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004; Müller/Rassman/Schüler 2005.

1. Naselje u Okolištu obuhvata prostor od oko 7,5 ha s kulturnim slojem debljine 3,5 m.¹⁹ Ono se nalazi zapadno od rijeke Bosne na rubu holocenske riječne terase na kojoj su vidljivi i tragovi vodenih tokova iz doba pleistocena (Sl. 3). Geomagnetska prospekcija, kao i samo iskopavanje, jasno su pokazali plansko struktuiranje naselja. Sistem utvrđivanja sastoji se od tri rova i jedne palisade i u cjelini obuvata 4 ha. Kuće prosječne veličine 5 x 11 m organizovane su u redovima koje razdvajaju ulice i sokaci (Sl. 4).

2. Dosadašnja istraživanja ukazuju na istovremenost svih nalaza iz Okolišta dobijenih geomagnetskom prospekcijom. Keramički materijal prvenstveno pripada inventaru grupe Butmir IIIb (Sl. 5). Radiometrijsko datiranje upućuje na 48. i 47. vijek pr. n. e. U tom periodu moglo je istovremeno egzistirati oko 200 kuća. One su stradale u jednom katastrofalnom požaru koji je uništio čitavo selo, nakon čega je naselje samo manjim dijelom bilo obnovljeno.

3. Na osnovu prospekcija i iskopavanja veoma smo dobro upoznati s naseobinskom situacijom u visočkom bazenu i u području sjeverno od njega²⁰. Oko 10 km sjeverno od Okolišta, znači već izvan visočkog bazena, nalazi se naselje Obre II²¹. To nalazište pruža dobre mogućnosti poređenja sa iskopavanjima u samom visočkom bazenu. Spomenuta naselja nižu se u pravilnom razmaku od oko 2 km duž rijeke Bosne (up. Sl. 2).

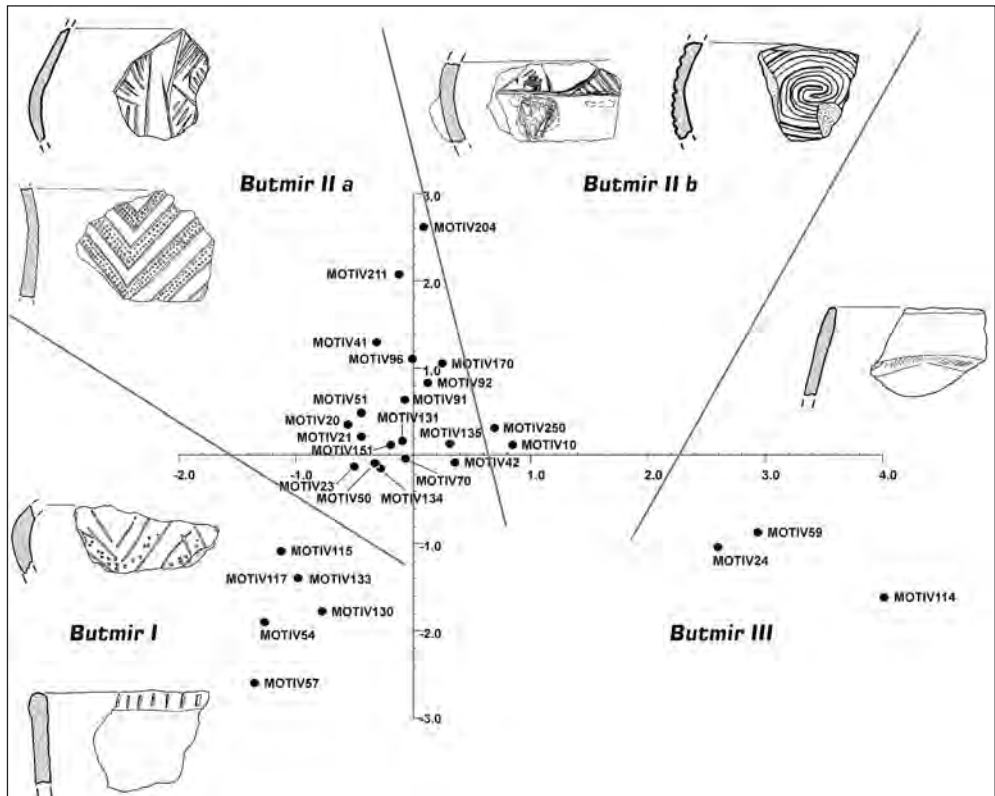

Sl. 4 Rezultati geomagnetske prospekcije Okolišta 2003.
(prema Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 77, Sl. 9)

¹⁹ Up. Schultz 2003.

²⁰ Npr. Perić 1995.

²¹ Benac 1973; Gimbutas 1974.

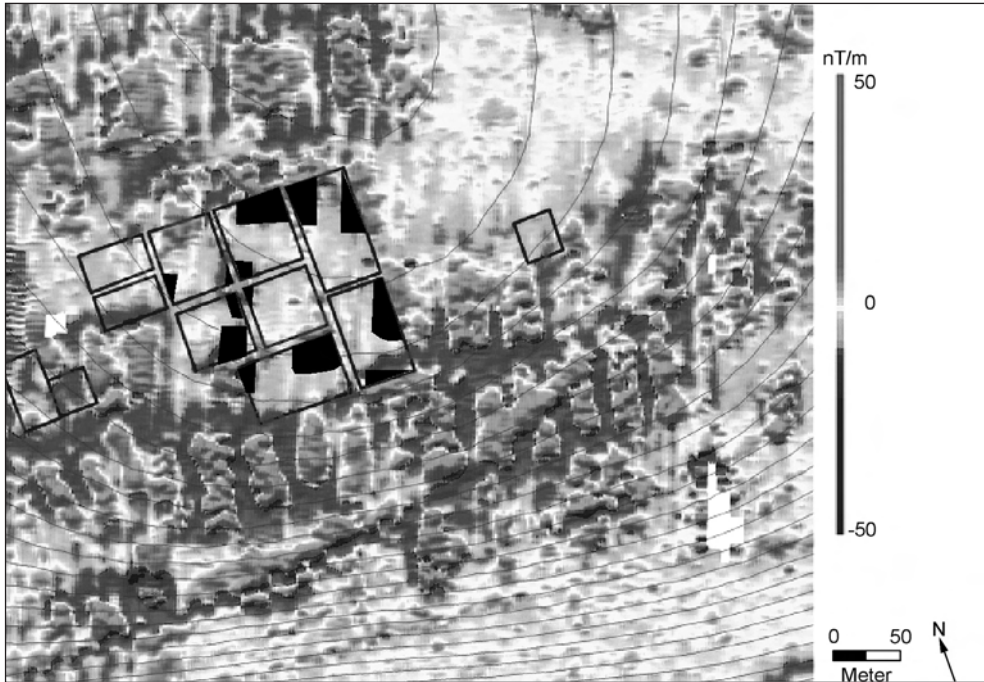
Sl. 5 Keramika iz Okolišta: Korespondencijalna analiza diferencira različite ukrasne motive iz kompleksa s povećanim udjelom starijeg materijala (Butmir I) i onih s ukrasima iz gornjih sedimenata naselja (Butmir II i III). Naselje najvećim dijelom završava horizontom Butmir IIb (prema Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 75, Sl. 7 s promjenama)

4. Ostali nasebinski lokaliteti u visočkom bazenu znatno su manji od Okolišta i dostižu veličinu od 2, a najviše 3 ha. Geomagnetske prospekcije pokazuju da se i kod ovih lokaliteta radi o selima koja su stradala i u požaru. Unutrašnja struktura je slična Okolištu, s tim što do sada nisu otkriveni nikakvi tragovi fortifikacija (Sl. 6). Sakupljeni i iskopani nalazi upućuju na naselja iz butmirskog doba koja su, barem početkom petog milenijuma pr. n. e., istovremeno egzistirala.

5. Prema arheobotaničkim analizama, u visočkom su bazenu su uzgajane dvije vrste pšenice (*Triticum monococcum* i *dicoccon*), ječam i proso. Od mahunarki važnu ulogu je imala leća, a ishrana je dopunjavana i sakupljanjem divljeg grožđa. Nalazi korova upućuju na okopavanje oranica i za ljetnu i za zimsku sjetvu²². Slična poljoprivredna djelatnost utvrđena je i u

²² Bittmann/Kučan 2003.

naselju Obre II²³. Primarna osteološka istraživanja u Okolištu ukazuju na dominaciju govečeta²⁴, dok je u Obrima II, naselju koje se nalazi na većoj nadmorskoj visini, potvrđeno relativno ujednačeno prisustvo govečeta, svinje i ovce/koze²⁵.

Sl. 6 Rezultati geomagnetske prospekcije u naselju Obre II. Naznačeni su sektori jugoslovensko-američkog iskopavanja s potvrđenim osnovama kuća iz perioda Butmir II. Za razliku od geomagnetnih nalaza poredanih neolitskih kuća, lagano povijeni geomagnetni nalaz predstavlja moderno oštećenje nastalo kopanjem melioracijskog jarka (prema Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 80, Sl. 11)

Iako u ovom BiH/njemačkom arheološkom projektu za sada raspolažemo samo preliminarnim rezultatima, oni su po mom mišljenju, dostatni za rekonstrukciju broja stanovnika i poljoprivrednih površina u vrijeme početka petog milenijuma pr. n. e.

U tom smislu važne su sljedeće ekološke i brojčane premise:

1. Na osnovu dosadašnjih iskopavanja u naseljima Obre II, Okolište i Arnautovići, kao i površinskih prospekcija, došli smo do saznanja da su svi

²³ Renfrew 1974.

²⁴ Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004, 80.

²⁵ Bököny 1974, 66.

tellovi u visočkom bazenu i u obližnjoj dolini rijeke Bosne bili naseljeni u periodu Butmir II.

2. Geomagnetske prospekcije koje smo obavili potvrđuju da je i na drugim tellovima, kao npr. u Obrima II, postojala intenzivna izgradnja kuća u nizu, poput onih u Okolištu. Geomagnetski nalazi iz Obra odgovaraju iskopinama koje je otkrio istraživački tim Gimbutas-Benac (Sl. 6). Proračunom veličine tella i površine kuće došli smo do broja od 50 do 150 kuća po naselju. Izuzetak predstavlja Okolište s oko 200 kuća. Prema tome, u doba oko 4800 godina pr. n. e. može se računati s najmanje 700 kuća u okviru naselja iz faze Butmir II.

3. Na osnovu relativno male veličine kuća od oko 60 qm možemo zaključiti da je u jednoj kući živjelo oko 5 ukućana. Kako je već konstatovao A. Zimmermann, broj ljudi koji naseljavaju jednu kuću predstavlja „najznačajniju varijablu“ u strukturi procjenjivanja gustine stanovništva²⁶. Imajući to u vidu, mi smo u našim kalkulacijama uvijek polazili od najnižeg pretpostavljenog broja ukućana.

4. Pedološki uslovi u visočkom bazenu s različitim lesiviranim zemljištem (*Parabraunerde*) kao i ovdašnji klimatski uslovi s jasno izraženim godišnjim dobima, omogućavaju slične prinose kao na smeđem zemljištu (*Braunerde*), kao na primjer na području srednjeevropskog lesa, ili u predalpskoj zoni²⁷.

5. U različitim proračunima potrebe za prehranom i količinom kalorija koji se djelimično zasnivaju na etnografskim analogijama²⁸, polazi se od pretpostavke da je na područjima u kojima dominira ishrana žitaricama, neophodno zasijati 0,3-0,5 ha po glavi stanovnika²⁹. Što se tiče domaćih životinja, u analognim se procjenama računa s jednim govečetom po osobi, pri čemu je za prehranu jedne jedinke krupne stoke neophodno najmanje 10 ha pašnjaka³⁰. Konsekventno tome, za opstanak jednog domaćinstva bilo bi neophodno 1,5 ha oranice i 50 ha pašnjaka.

Rezultat: na osnovu iznesenih parametara, za oko 3500 stanovnika visočkog bazena u vrijeme 4800 pr. n. e. treba računati sa 10,5 qkm obradive površine i najmanje 350 qkm pašnjaka (Sl. 7). Na slici 8 modelirane su Thiesen-poligonima demarkacije pojedinačnih naselja, kao i njima pripadajućih oranica, a povrtlarske površine nalazile su se što je moguće bliže samom naselju. Prema tome, čitava dolina Bosne na području visočkog bazena, u periodu oko 4800. godine pr. n. e. sačinjavala je jedinstvenu poljoprivrednu zonu. To znači da se tu radilo o cjelovitom poljoprivrednom kompleksu, a ne samo o pojedinačno razbacanim obradivim parcelama. Tako je cjelokupni agrarni potencijal visočkog bazena bio sistematski iskorišten.

²⁶ Zimmermann 2002, 26.

²⁷ Up. Ebersbach 2003 74 i d; Ebersbach/Schade 2004; Zimmermann 2002, 26 i d.

²⁸ Ebersbach 2002, 107 i d.

²⁹ Up. Ebersbach 2003, 81.

³⁰ Up. Ebersbach 2002, 156 i d; Gregg 1988.

	Visočki bazen	Okolište	Donje Moštre
Istovremene kuće	700	200	100
Broj stanovnika (5 po domaćinstvu)	3500	1000	500
Obradiva površina (0,3 ha po osobi)	1050 ha = 10,5 qkm	300 ha = 3 qkm	150 ha = 1,5 qkm
Pašnjaci (10 ha po jedinice krupne stoke)	35.000 ha = 350 qkm	10.000 = 100 qkm	5000 ha = 50 qkm

Sl. 7 Pretpostavljeni minimum istovremenih kuća u visočkom bazenu s dva naseobinska uzvišenja i iz toga izvedeni približni broj stanovnika, te potrebne obradive površine i pašnjaka u vrijeme početka 5. milenijuma pr. n. e.

Mogućnosti ispaše postojale su u šumskim pašnjacima na okolnim brdima i na neobrađivanim aluvijalnim nizijama ovoga područja. Njihova cjelokupna površina iznosi oko 250 qkm, te za stacioniranu ispašu nedostaje još oko 100 qkm. Zbog toga se u kasnom neolitu mora računati s postojanjem mobilnog stočarstva³¹ poput onog koje je na Jadranu i u Bosni etnografski poznato, a na Jadranu već od ranog neolita i arheološki potvrđeno³². Odgovarajući pašnjaci nalaze se, na primjer, i na nenaseljenim arealima s područja Butmirske grupe (vidi dole).

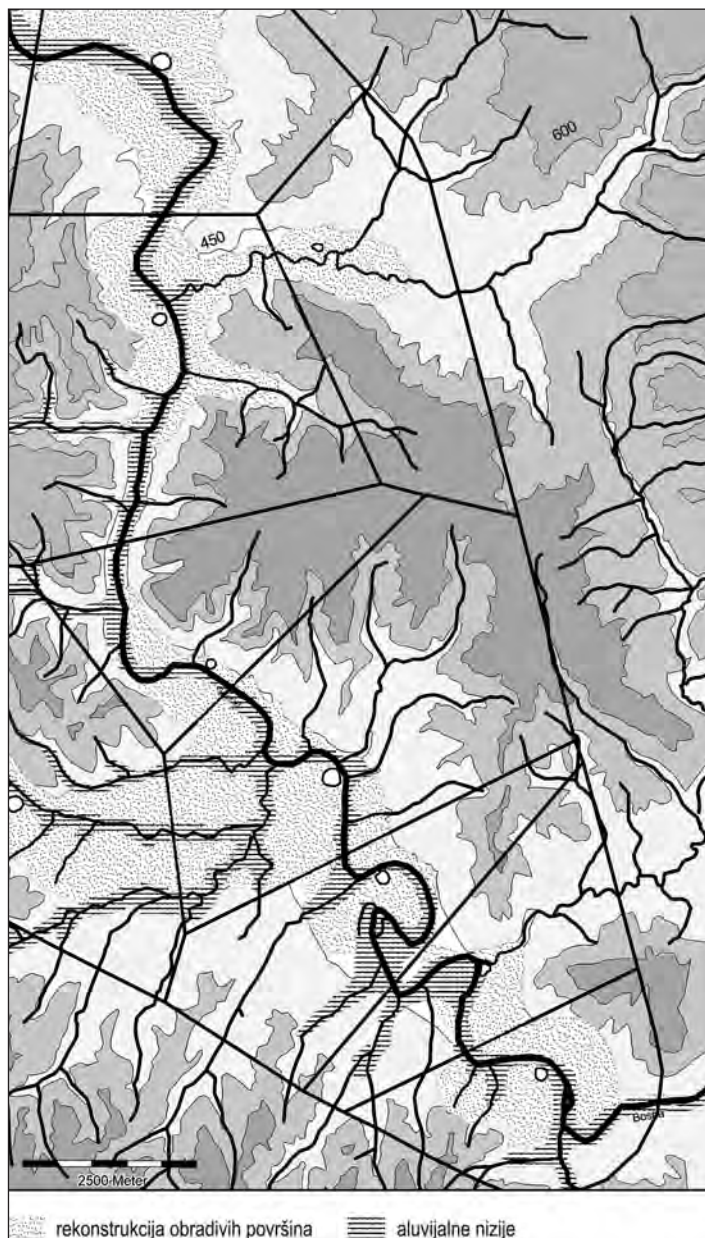
Ako uporedimo izračunati broj stanovnika visočkog bazena (oko 3500) s površinom tog područja (oko 110 qkm) doći ćemo do prosjeka od 31 stanovnika po qkm. Taj prosjek možemo primijeniti i u kontekstu rekonstrukcije broja stanovnika na cjelokupnom području Butmirske kulture. Pri tome se polazi od pretpostavke da gustina naseljenosti u visočkom bazenu odgovara drugim naseobinskim cjelinama ove kulture. Pošto cjelokupno područje rasprostranjenosti Butmirske kulture obuhvata oko 1000 qkm³³, ukupan broj stanovnika na ovom području iznosio bi oko 32000. Ovaj uprošteni proračun odnosi se, naravno, samo na naseljene zone. Kompletan geografski okvir ove kulture, koji obuhvata polovinu brdskog područja oko rijeke Bosne, iznosi oko 18000 qkm. Dakle, gustina stanovništva na čitavom ovom prostoru bila bi oko 1,8 stanovnika po qkm. Na cjelokupnom butmirskom području koje se sastoji od više stalno naseljenih, manjih teritorija i nenaseljenog okoliša, postoji dovoljno prostora za ispašu, dok u pojedinačnim regijama, kao što se vidi na primjeru visočkog bazena, to nije bio slučaj. Izvan stalno naseljene teritorije koja, kako smo prethodno naveli, iznosi oko 1000 qkm, bilo je u upotrebi još najmanje 900 qkm korisnog zemljišta. Dakle, preostaje još skoro

³¹ U vezi s ovim terminom pogledati Ebersbach 2002, 158 i d.

³² Beuermann 1967; Müller 1994, 69 i d.

³³ Up. Perić 1995.

16000 qkm bosanskog brdskog područja koje nije bilo ni naseljeno, niti je bilo obuhvaćano stočarskom privredom ove kasnoneolitske kulture.

Sl. 8 Visočki bazen u srednjoj Bosni s kasnoneolitskim nalazištima i rekonstruisanim obradivim površinama. Thiessen-poligonima je predstavljeno rekonstruisano kultivisano područje koje leži između pojedinih naselja

Sumirajmo prethodne rezultate:

1. U visočkom su bazenu početkom 5. milenijuma pr. n. e. postojala fortificirana, organizovana sela u kojima je živjelo do hiljadu stanovnika. Nađeni su tragovi utvrđenja i kuća planski građenih u redovima.

2. U vremenu oko 4800. godine pr. n. e na čitavom području visočkog bazena moglo je biti oko 3500 stanovnika, što u prosjeku čini gustinu naseljenosti od 31 stanovnika po qkm.

3. Rekonstrukcija obradivih površina daje sliku organizovanog sistema oranica koje se pružaju duž doline rijeke Bosne. Korištenje ovog plodnog zemljišta implicira, između ostalog, i mogućnost izbijanja konfliktnih situacija.

4. Planinska područja i zemljište nepogodno za poljoprivredu korišteni su kao pašnjaci, ali njih na ovom prostoru nije bilo u dovoljnoj u mjeri za stacionarno stočarstvo. Zbog toga se pretpostavlja postojanje mobilne stočarske privrede, kakva se u ovim krajevima susreće još i danas. Mogućnosti za obavljanje takvog vida stočarstva postojale su na širem prostoru Butmirske kulture.

5. Proračun kasnoneolitske gustine naseljenosti pokazuje da je na cjelokupnom butmirskom području živjelo oko 32000 stanovnika. Ako se uzmu u obzir i naseljene i nenasele zone, dobija se prosječna gustina naseljenosti od 1,8 stanovnika po qkm.

Poređenje s rekonstrukcijom gustine stanovništva na drugim područjima

Izračunati broj stanovnika u kasnoneolitskim naseljima srednje Bosne skoro u potpunosti odgovara Russellovim demografskim vrijednostima za područje prednje Azije. Nezavisno od ove možda i slučajne podudarnosti, ti podaci ukazuju na zavidan agrarni potencijal bazena Visoko. Gustina naseljenosti ovog područja je za neolitske odnose takođe veoma visoka i nimalo ne zaostaje za neolitskim jezgrima jugoistočne Evrope, kao što su južna Bugarska i Tesalija.

Veličina naselja u visočkom bazenu, barem u slučaju Okolišta, čak i prelazi vrijednosti neolitskih i bronzanodobskih naseobina u oblasti Nove Zagore. Obim ovih kasnobutmirskih naseobina mnogo bolje odgovara Chapmanovim proračunima za naselja rane Vinče, odnosno vrijednostima koje iznosi Nandris za kasni neolit Mađarske. Karakterističan je veći prosjek stanovništva na području Butmirske kulture u odnosu na Region Herpály, mada se uzrok tih razlika za sada ne može sagledati. Međutim, kad su u pitanju druge testirane regije jugoistočne Evrope, treba reći da među njima nisu konstatovana nikakva značajnija kvalitativna odstupanja u demografskom razvoju.

Ako uporedimo podatke s ovog područja s hronološki samo nešto malo starijim ranim neolitom srednje Evrope, pokazat će se znatne strukturalne razlike, barem u odnosu na bandkeramičko stanovništvo s Aldenohovener Platte:

– U pogledu organizacije domaćinstva evidentna je razlika u veličini kuća. Dok veličina kuće ovdje iznosi oko 60 qm, u bandkeramičkim naseljima nailazimo na duge kuće, prosječne veličine od oko 220 qm.

– Organizovana sela s kućama u redovima i s fortifikacijom kao ono u Okolištu, zahtijevaju drugačiju političku organizaciju od pojedinačnih bandkeramičkih domaćinstava, slabo povezanih u mala, raštrkana naselja.

– Dok se u zemljoradnji kasnog neolita srednje Bosne oranice pružaju duž doline rijeke, u bandkeramičkoj poljoprivredi one su smještene, zajedno s pašnjacima, na šumskim proplancima ili krčevinama.

– Gustina stanovništva na području Butmirske kulture iznosi oko 1,8 stanovnika po qkm, sa selima koja imaju do 1000 stanovnika. Nasuprot tome, u bandkeramičkom području Rajne prosjek stanovništva iznosi 0,44/qkm, pri veličini naselja od najviše 100 stanovnika.

– Dok je u bazenu Visokog, među selima kao i među domaćinstvima, vrlo vjerovatno dolazilo do sukoba oko plodnog zemljišta, na bandkeramičkom prostoru u dolini Rajne ovih resursa je bilo u dovoljnoj količini. Tamo je prije moglo dolaziti do sukoba uzrokovanih generacijskim razlikama³⁴.

Ne ulazeći u detalje, moguće je već na osnovu iznesenih podataka o broju stanovnika i okolnostima stanovanja, uočiti razliku u društvenim sistemima u dijelovima Srednje i jugoistočne Europe, na prelazu iz 6. u 5. milenijum pr. n. e., ili neposredno nakon toga.

Konsekvence i perspektive

Razmatranja u vezi s rekonstrukcijom broja stanovnika u jednoj izdvojenoj naseobinskoj cjelini kasnog neolita srednje Bosne koja su predstavljena u ovom radu bez sumnje imaju samo karakter uopštenog obrasca. Ipak, ona pružaju određenu mogućnost za vrednovanje socijalnog potencijala odgovarajuće zajednice. Već u ovom momentu moguće je uočiti kvalitativne razlike u odnosu na drugačije strukturirana društva (ovdje su kao primjer korištena odgovarajuća istraživanja srednjoevropske kulture trakaste keramike). Sigurno bi bio veliki izazov ove kalkulacije u budućim analizama dovesti u vezu s količinom uloženog rada koji je uobičajen u komunalnim projektima, ili pak napraviti detaljniju analizu uzimajući u obzir dijahrone aspekte.

Zahvale

Osnovu ovdje iznesenih razmatranja čine prospekcije i iskopavanja koja su izvedena u okviru projekta istraživanja naselja srednjobosanskog neolita u saradnji sa Zilkom Kujundžić-Vejzagić iz Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu i s Knutom Rassmanom iz Rimsko-Germanske Komisije u Frankfurtu na Majni. Oboma na ovom mjestu srdačno zahvaljujem na uspješnoj saradnji.

(Prevod s njemačkog: Ubavka Jakšić)

³⁴ Frirdich 1994.

Zusammenfassung

Demographische Variablen des bosnischen Spätneolithikums – zur Frage der Bevölkerungsrekonstruktion im südosteuropäischen Neolithikum

Aufgrund der Prospektions- und Grabungsergebnisse eines bosnisch-herzegowinisch/deutschen Gemeinschaftsprojektes (Kujundžić-Vejzagić i dr. 2004.) besteht die Möglichkeit, demographische Variablen verschiedener Siedlungen im zentralbosnischen Visoko-Becken zu bestimmen. Aus der Rekonstruktion der Häuserzahl pro Siedlung ergeben sich einerseits Einwohnerzahlen von bis zu 1000 Einwohnern pro Dorf bzw. 31E/qkm in den Kernregionen der spätneolithischen Besiedlung, was einer Bevölkerungsdichte von ca. 1,8 E/qkm im gesamten Butmir-Einzugsgebiet entspricht. Diese Werte werden mit denen anderer demographischer Modelle für den südosteuropäischen und mitteleuropäischen Raum verglichen. Andererseits sind eine offene Kulturlandschaft mit einer durchgehend ausgeräumten Feldflur und Formen mobiler Tierhaltung im Gebiet Zentralbosniens zu postulieren.

Literatura

- Benac, A.* (Hrsg) 1973, Obre II – A neolithic settlement of the Butmir Group at Gornje Polje. Wiss. Mitt. Bosnisch-Herzegowinischen Landesmuseums 3, Sarajevo 1973.
- Beuermann, A.* 1967, Fernweidewirtschaft in Südosteuropa, Braunschweig, 1967.
- Bittmann, F. / Kucan, D.* 2003, Erste archäobotanische Untersuchungen in Okolište 2002. www.jungsteinSITE.de 2003.
- Bökönyi, S.* 1974, The vertebrate fauna. Wiss. Mitt. Bosnisch-Herzegowin. Landesmuseums 4A, 1974,55-154.
- Chapman, J.* (Hrsg) 1981, The Vinča culture of South-East Europe. Studies in chronology, economy and society. B.A.R International Series, Oxford, 1981.
- Deniel, R.W. / Webley, D.* 1975, Prehistoric settlement and land use in southern Bulgaria u: Higgs, E.S. (Hrsg.), Paleoecology, Cambridge, 1975, 97-109.
- Ebersbach, R.* 2002, Von Bauern und Rindern. Eine ÖkoSystemanalyse zur Bedeutung der Rinderhaltung in bäuerlichen Gesellschaften als Grundlage zur Modellbildung im Neolithikum. Basler Beiträge zur Archäologie 15, Basel 2002.
- Ebersbach, R.* 2003, Paleoecological Reconstruction and Calculation of Calorie Requirements at Lake Zürich. U: Kunow, J. / Müller, J. (Hrsg.), Land-

- schaftsarchäologie und geographische Informationssysteme. Prognosekarten, Besiedlungsdynamik und prähistorische Raumordnungen. Archäoprognose Brandenburg I, Wünsdorf 2003, 69-88.
- Ebersbach, R / Schade, C.* 2004, Modelling the Intensity of Linear Pottery Land Use-An Example from the Mörlener Bucht in the Wetterau Basin, Hesse, Germany. u: Ausserer, K.F. / Börner, W. / Goriany, M. / Karlhuber-Vöckl, L. (Hrsg.). [Enter the Past] The E-way into the Four Dimensions of Cultural Heritage. CAA 2003, Oxford 2004, 337.
- Friedrich, C.* 1994, Kulturgeschichtliche Betrachtungen zur Bandkeramik im Merzbachtal. U: Lüning, J. / Stehli, P. (Hrsg.), Die Bandkeramik im Merzbachtal auf der Aldenhovener Platte, Bonn 1994, 207-393.
- Gimbutas, M.* 1974, Introduction – Obre and its place in Old Europe. Wiss. Mitt. Bosnisch-Herzegowin. Landesmuseum 4, 1974, 5-13.
- Gregg, S.* 1988, Foragers and Farmers, Chicago 1988.
- Kalicz, N.* 2001, Zusammenhänge zwischen Siedlungswesen und der Bevölkerungszahl während des Spätneolithikums in Ungarn. U: Lippert, A. / Schultz, M. / Shennan, S. / Teschler-Nicola, M. (Hrsg.), Mensch und Umwelt während des Neolithikums und der Frühbronzezeit in Mitteleuropa Workshop Wien 1995, Rahden/Westf. 2001, 151-70.
- Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Schüller, T.* 2003, Okolište – Grabung und Geomagnetik eines zentralbosnischen Teils aus der ersten Hälfte des 5. vorchristlichen Jahrtausends. www.jungsteinSITE.de 2003.
- Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Schüller, T.* 2004, Okolište – Grabung und Geomagnetik eines zentralbosnischen Teils aus der ersten Hälfte des 5. vorchristlichen Jahrtausends. U: Hänsel, B. (Hrsg.), Parerga Praehistorica. Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie 100, Bonn 2004, 69-81.
- Kujundžić-Vejzagić, Z. / Müller, J. / Rassmann, K. / Schüller, T.* 2004a, Okolište – Iskopavanje i geofizička prospekcija centralnobosanskog tel-naselja iz prve polovine petog milenija p. n. e. Godišnjak 31, Sarajevo 2004, 13-32.
- Lüning, J.* 1982, Research into the Bandkeramik settlement of the Aklenhovener Platte in the Rhineland. Analecta Praehist. Leidensia 15, 1982, 1-29.
- Lüning, J.* 1988, Frühe Bauern in Mitteleuropa im 6. und 5. Jahrtausend v. Chr. Jahrbuch RGZM, 35, 1988, 27-93.
- Makkay, J.* 1982, A magyarországi neolitikum kutatásának új eredményei, Budapest 1982.
- Milisauskas, S. / Kruk, J.* 1984, Settlement Organization and Appearance of Low Level Hierarchical Societies during the Neolithic in the Bronocice Microregion Southeastern Poland. Germania, 62, 1984, 1-30.
- Müller, J.* 1994, Das ostadriatische Frühneolithikum. Die Impresso-Kultur und die Neolithisierung des Adria-raumes. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa, Berlin 1994.
- Müller, J.* i dr. 2005 in: Müller, J. / Rassman, K. / Schüller, T. 2005. Okolište und Obre – geophysikalische Prospektionen auf neolithischen Siedlungshügeln in Zentralbosnien. U: De Bruyn, W. (Hrsg.), Georadar und andere zerstörungsfreie Untersuchungsmethoden von Bodendenkmälern, Fachtagung Storkow 2004, Neuenhagen 2005, 201-18.

- Perić, S.* 1995, Butmirska kultura. Geneza i razvoj. Butmir Culture. Origin and development. Posebna Izdanja Arh. Inst. 29, Beograd 1995.
- Raczky, P.* 1987, Öcsöd-Kováshalom. u: Tálás, L. (Hrsg.), The Late Neolithic of region, Budapest 1987, 61-83.
- Renfrew, J. M.* 1974, Report on Carbonized Grains and Seeds from Obre I, Kakanj and Obre II, Wiss. Mitt. Bosnisch-Herzegow. Landesmus. Sarajevo 4A. 1974, 47-53.
- Rosenstock, E.* 2005, Höyük, Toumba and Mogila: a settlement form in Anatolia and the Balkans and its ecological determination 6500-5500 cal BC. U: Lichter, C./Meric, R. (Hrsg.) How did farming reach Europe? (International Workshop Istanbul 2004). Byzas 2, Istanbul 2005, 221-37.
- Russel, J. C.* 1958, Late ancient and medieval populations. Trans. Am. phil. Soc. 48, 3, 1958, 1-152.
- Schulz, W.* 2003, Erste Ergebnisse geomorphologischer Untersuchungen im Umfeld des Tells Okolište www.jungsteinSITE.de 2003.
- Stehli, P.* 1994, Chronologie der Bandkeramik im Merzbachtal. U: Lünig, J. / Stehli, P (Hrsg), Die Bandkeramik im Merzbachtal auf der Aldenhovener Platte. Beiträge zur neolithischen Besiedlung der Aldenhovener Platte 5, Bonn 1994, 79-191.
- Wilkinson, T.* 1999, Demographic Trends from Archaeological Survey: Case Studies from the Levant and Near East. U: Bintliff, J. / Sbonias, K. (Hrsg.), Reconstructing Past Population Trends in Mediterranean Europe (3000 BC – AD 1800), Oxford 1999, 45-64.
- Zimmermann, A.* 1996, Zur Bevölkerungsdichte in der Urgeschichte Mitteleuropas. U: Campen, I. / Uerpmann, M. / Hahn, J. (Hrsg.), Spuren der Jagd – Die Jagd nach Spuren (Festschrift Müller-Beck). Tübinger Monographien zur Urgeschichte 11, Tübingen 1996, 49-61.
- Zimmermann, A.* 2002, Landesarchäologie I. Die Bandkeramik auf der Aldenhovener Platte. Bericht der Römisch – Germanischen Kommission 83, 2002, i 7-38.
- Zimmermann, A. / Richter, R. / Frank, Th. / Wendt, P.* 2004, Landesarchäologie II. Überlegungen zu Prinzipien einer Landesarchäologie. Bericht der Römisch – Germanischen Kommission 85, 2004, 37-95.

Keramik mit Basarabi und basarabi-artiger Ornamentik in Bosnien

Mario Gavranović
Berlin

1. Einleitung

Zu den wichtigsten Merkmalen der beginnenden Eisenzeit im Raum der mittleren und unteren Donau gehört die im sog. Basarabi-Stil verzierte Keramik. Ihr Verbreitungsschwerpunkt kann durch den Morava Zusammenfluss im Süden, den Fluss Bosut im Westen sowie durch Siebenbürgen im Norden und die untere Moldau im Osten umrissen werden¹. Dieser Raum wird auch als Kerngebiet der Basarabi-Kultur bzw. Basarabi. Komplexes / Gruppe aufgefasst². Neben der Kernzone werden in der Forschung auch eine Randzone und ein sog. Ausstrahlungsterritorium bzw. eine Einflussosphäre unterschieden³.

Als Beispiel eines Randgebietes kann die im Mitteldnestergebiet (Nordwestpontikum) angesiedelte Şoldăneşti-Variante der Basarabi-Kultur mit mehreren dicht beieinander liegenden Siedlungen genannt werden⁴.

Der Raum zwischen dem Bosut und Südostalpenrand in dem die mit Basarabi Motiven verzierte Keramik nur noch vereinzelt auftritt und eindeutig ein fremdes Element im einheimischen Milieu darstellt, kann in diesem Sinne als Einflussosphäre verstanden werden.

Im Folgenden sollen einige wenige Funde mit Basarabi und basaraboiden Motiven aus dem bisher wenig beachteten Raum südlich der Save und westlich der Drina vorgestellt werden. Das Vorkommen der Keramik mit Basarabi – oder ähnlichen Motiven im Südostalpenraum wurde bereits in mehreren Arbeiten untersucht und dargelegt⁵. Vergleichbar gut aufgearbei-

¹ Metzner-Nebelsick 1992, 365, Karte 1; Kašuba 2007, 370, Abb. 1.

² Garašanin 1996, 195; zur Fragen der Verwendung des entsprechenden Begriffes Kultur / Gruppe / Komplex s. Vulpe 1986, 69; Tasić 1996, 93.

³ Garašanin 1996, 195.

⁴ Kašuba 2007, 378.

⁵ Dular 1973, 544f.; Metzner-Nebelsick 1995, 349f.; Teržan 1990; Eibner 1996, 105f.; Eibner 2001, 181f.

tet ist auch das Gebiet der Dalj-Gruppe in Ostslawonien, in dem ebenfalls Basarabi Keramik als Fremdgut auftritt⁶.

Der Grund warum die bosnischen Funde oft nicht über eine Erwähnung in einigen zitierten Arbeiten hinausgekommen sind, liegt vermutlich darin, dass im südostalpinen und ostkroatischen Raum Basarabi-Keramik außer in Siedlungen auch in besser vergleichbaren und analysierbaren geschlossenen Grabkomplexen wie z. B. in Frög⁷, Sopron⁸ oder Vukovar⁹ vorliegt, während man aus Bosnien ausschließlich Siedlungsfunde von zwar gegrabenen, aber ungenügend publizierten Fundplätzen wie Pod bei Bugojno¹⁰, Varvara bei Prozor¹¹ und Zecovi bei Prijedor¹² kennt.

Durch einige neue, in diesem Aufsatz erstmalig präsentierte Keramikfunde mit Basarabi-bzw. basaraboiden Motiven aus zwei bosnischen Siedlungen Kopilo bei Zenica und Bare bei Tuzla sowie durch eine etwas umfassendere Vorstellung der Siedlungen Pod, Varvara und Zecovi bietet sich nun die Möglichkeit das Vorhandensein solcher Keramikverzierung in Bosnien sowohl stratigraphisch-chronologisch als auch kulturhistorisch besser zu erfassen.

2. Stratigraphisch-chronologische Stellung der mit Basarabi und basaraboiden Motiven verzierten Keramik in bosnischen Siedlungen

Als erkennbarstes und am häufigsten vorkommendes Motiv der Basarabi Keramik kann das gestempelte S-Hakenband mit begleitender Umrahmungen in Falschschnurtechnik (Abb. 7, 1-2) bezeichnet werden. Sein Verbreitungsschwerpunkt deckt sich nahezu vollständig mit der oben genannten Kernzone der Basarabi-Kultur¹³.

Im Gebiet um das Eiserne Tor und entlang der unteren Donau reicht die Tradition des S-Hakenbandes bis in die Mittelbronzezeit zurück, wo es u. a. in Keramikgruppen wie Dubovac/Žuto Brdo/Gârla Mare bekannt ist¹⁴.

Stempelartige S-Muster in verschiedenen Ausführungen bleiben im Ostbalkan auch während dortiger älteren Hallstattzeit (Zeit der mitteleuropäischen Stufen Ha A und Ha B) im Repertoire mehrerer regionaler Kera-

⁶ Šimić 1984, 107-115; Ložnjak-Dizdar 2004, 19-35.

⁷ s. Metzner-Nebelsick 1995.

⁸ s. Eibner 1996.

⁹ s. Šimić 1984.

¹⁰ Čović 1983, Taf. LXVI, 9.

¹¹ ebd., 1983b, Taf. LIX, 7.

¹² Čović 1965, Taf. I, 4.

¹³ Metzner-Nebelsick 1992, Karte 1; Eibner 2001, Karte 1-2.

¹⁴ Șandor-Chicideanu 2003, Pl. 237.

mikgruppen präsent¹⁵. Eine bruchlose Entwicklung der Basarabi Keramik aus diesen und anderen benachbarten Gruppen mit Ritz- und Stempelkeramik ist bereits mehrmals dargelegt worden¹⁶.

Da die chronologische Stellung der mit stempelartigen S-Muster verzierten Gefäße in bosnisch-herzegowinischen Siedlungen Varvara¹⁷, Zecovi¹⁸ und Pod¹⁹ in erster Linie aus ihrer stratigraphischen Lage hervorgeht, scheint ein genauer Blick auf die stratigraphischen Gegebenheiten und Befundlage dieser drei Siedlungen lohnend zu sein.

Varvara, Gde. Prozor

Lage, Ausgrabungen, Stratigraphie:

Die vorgeschichtliche Siedlung erstreckte sich auf einem ca. 4000 m² großen und durch einen bogenförmigen Wall umfassten Plateau unterhalb einer isolierten, inselartigen Karstkuppe (Abb. 1). Die Fundstelle liegt heute in einem Stausee, der das Tal des unmittelbar bei der Siedlung entspringenden Flusses Rama überflutete.

Die ersten Ausgrabungen fanden Anfang des 20. Jahrhundert statt²⁰. Das veröffentlichte Material wies auf eine lange Besiedlungsgeschichte hin, wenn auch stratigraphische Angaben vollständig fehlten²¹.

Nach dem in den Jahren 1960 und 1967 kleinere Flächen nachuntersucht wurden, kam es 1967, kurz vor der Überflutung des Tals, zu einer größeren Grabungskampagne bei der eine Fläche von ca. 225 m² freigelegt wurde²². Das Kulturschichtpaket mit Siedlungsspuren von der ausgehenden Kupferzeit bis zur Eisenzeit war ca. 3 Meter mächtig²³ (Abb. 2).

Während die früh- und mittelbronzezeitlichen Siedlungsetappen (Varvara A und B) bereits ausführlich dargestellt wurden²⁴, blieb die spätbronzezeitliche Phase Varvara C (vgl. Abb. 2) bisher nur partiell bekannt. Einige spätbronzezeitliche Funde wurden 1983 in einer Übersicht vorgestellt, mit dem Vermerk, dass eine Aufarbeitung der spätbronzezeitlichen Schichten in einer gesonderten Studie (im Anschluss an die 1978 veröffentlichte Arbeit) folgen sollte²⁵.

¹⁵ Hänsel 1976, Taf. XI, 28-36, Ostrov-Gruppe; Taf. XV, 23-27, Pšeničevo-Gruppe; Taf. XVII, 25-26, Cepina-Gruppe

¹⁶ Hänsel 1976, 181- 184; Medović 1978, 50-51.

¹⁷ Čović 1983b, Taf. LIX, 7.

¹⁸ Čović 1965, Taf. I, 3.

¹⁹ Čović 1983, LXVI, 9.

²⁰ Čurčić 1902, 48f.

²¹ Čurčić 1902, 48-50.

²² Čović 1978, 6-9.

²³ Čović 1978, 11-12.

²⁴ Čović 1978.

²⁵ Čović 1983b, 393-394.

In der gleichen Arbeit aus dem Jahr 1983 wurde die Phase Varvara C in drei Abschnitte (C1- C2- C3) unterteilt²⁶. Anhand einiger charakteristischer Funde wurden die drei Abschnitte folgendermaßen datiert²⁷:

Varvara C1 (ca.20 cm mächtige Ablagerung)- Bz D- Ha A
Varvara C2 (ca. 50 cm mächtige Ablagerung)- Ha A- Ha B
Varvara C3 (ca. 1m mächtige Ablagerung)- Ha B1-Ha B2

Abb. 1 *Blick auf den Fundplatz Varvara vom Nordwesten*

Funde und chronologische Stellung:

Die Keramik der Abschnitte Varvara C1 und C2 ist durch lokale, teils bis in die mittlere Bronzezeit verfolgbare Formen gekennzeichnet²⁸. Unter den wenigen, nicht beheimateten Typen können Schalen mit tordiertem Rand oder Tassen mit Henkel vom Typ "ansa bifora" hervorgehoben werden. Ritzverzierung ist selten und lehnt sich an die früh bis mittelbronzezeitlichen Motive an (grob schraffierte Dreiecke).

²⁶ Čović 1983b, 393.

²⁷ ebd., 1983b, 393-394.

²⁸ Čović 1983b, Abb. 25 und 26.

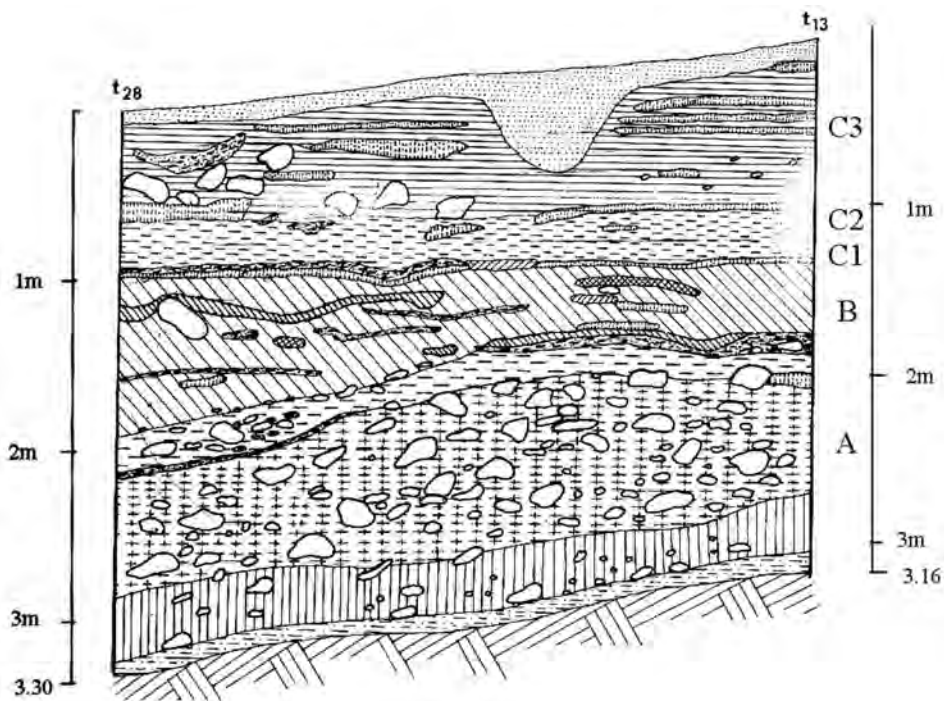

Abb. 2 Profil des Quadranten XIII (Grabung 1967) mit den Besiedlungsphasen (Čović 1978, Profil 2)

Ein erheblicher Anstieg der ritzverzierten Ware ist im Abschnitt C3 zu verzeichnen (Abb. 3) Die Ritzverzierungen treten sowohl auf den neuen Formen wie z. B. Schalen mit einziehendem, verdicktem oder facettiertem Rand (Abb. 3, 6-8) oder bauchigen, krugförmigen Tassen (Abb. 3, 1) als auch auf den bereits bekannten, in älteren Schichten unverzierten Gefäßen wie Tassen mit Henkel vom Typ "ansa bifora" (Abb. 3, 3-4) auf.

Motivwahl der eingeritzten Ornamente ist überschaubar. Es überwiegen mehrfache halbmond- und bogenförmige Zierelemente (Abb. 3, 1.8.9), winkelförmig angeordnete Reihen kleiner Einstiche (Abb. 3, 5.8) und Dreiecksreihen mit einfacher (Abb. 3, 7) oder dichter Schraffur (Abb. 3, 4).

Die laufende S-Verzierung auf einer Schale, die auffälligerweise durch zwei "heimische" Motive (Kreis- und Winkelmotiv) unterbrochen wird, sticht deutlich aus diesem Repertoire hervor (Abb. 3, 10). Aufgrund ihrer Einmaligkeit unter der übrigen Siedlungskeramik ist sie nur durch fremde Einwirkung zu erklären, die vermutlich auf einen direkten, personengebundenen und aller Wahrscheinlichkeit nach einmaligen Kontakt zurückzuführen ist. Auch wenn die Phase Varvara C3 nach Čović den Zeitraum der gesamten Stufe Ha B umfasst (1983b, 1984), kann der zeitliche Kontext der fremden Verzierung in Varvara doch etwas eingeschränkt werden.

Es ist fraglich, ob Varvara C3 tatsächlich bis in die Zeit der Stufe Ha B2/B3 hineinreicht. Ausschlaggebend für eine solche Datierung war für Čović eine Bogenfibel vom Typ Kakanj, die aus dem "allerletzten Bauhorizont" stammt (Abb. 3, 11) und somit ein *Terminus ante quem* für die Phase Varvara C3 darstellen kann.

Vergleiche mit dem Glasinac-Raum, wo solche Fibeln überwiegend in den Gräbern der Phase IIIc zu finden sind²⁹, oder mit dem weiter entfernten griechischen Raum³⁰ weisen vielmehr auf den älteren Abschnitt der mitteleuropäischen Stufe Ha B hin. Die übrigen bosnischen Exemplare dieses Fibeltyps stammen durchwegs aus unsicheren und unvollständigen Grabkomplexen wie Kakanj, Donja Zgošća oder Putičevo oder wurden als Einzel-funde vermerkt (Jajce) und sind für eine nähere Datierung alles andere als geeignet³¹.

Zwingende Argumente für eine chronologische Stellung des Abschnittes Varvara C3 und somit auch der Schale mit dem fremdartigen S-Muster über die Zeit der Stufe Ha B1 gibt es dem entsprechend nicht.

Pod, Gde. Bugojno

Lage, Ausgrabungen, Stratigraphie:

Pod bei Bugojno ist ein 5500m² großes Plateau am Rand einer natürlichen, ca. 40 Meter hohen Terrasse, die sich über das Uskopljetal erhebt. Das Siedlungsplateau wurde auf der Nord- und Westseite durch eine heute noch sichtbare Wallanlage eingefasst, während im Süden und Osten steiler Terrassenhang den Zugang erschwert (Abb. 4).

Mit insgesamt 18 Grabungskampagnen in der Zeit zwischen 1958 und 1982 ist Pod der am besten erforschte Siedlungsplatz der Spätbronze- und Eisenzeit in der ganzen Region. Der Ausgrabungsverlauf kann grob in zwei Abschnitte eingeteilt werden. Bis 1964 wurden im Siedlungsbereich mehrere Schnitte angelegt in denen das ca. 3 Meter mächtige Schichtpaket bis zum gewachsenen Boden abgetragen wurde (Abb. 4). Die Schichtenverteilung in dem 1959 gegrabenen Rov 1 (Abb. 5) bildete auch die Grundlage der stratigraphisch - chronologischen Einteilung in vier Besiedlungsphasen³²:

Pod A (Frühbronzezeit)

Pod B (Spätbronzezeit- Ha B)

Pod C (beginnende Eisenzeit Ha C)

Pod D (Eisenzeit- Ha D)

²⁹ Čović 1983b, 394; Čović 1983c, 484.

³⁰ Teržan 1995, 373.

³¹ Čović 1971, 313f.

³² Čović 1965, 50-55.

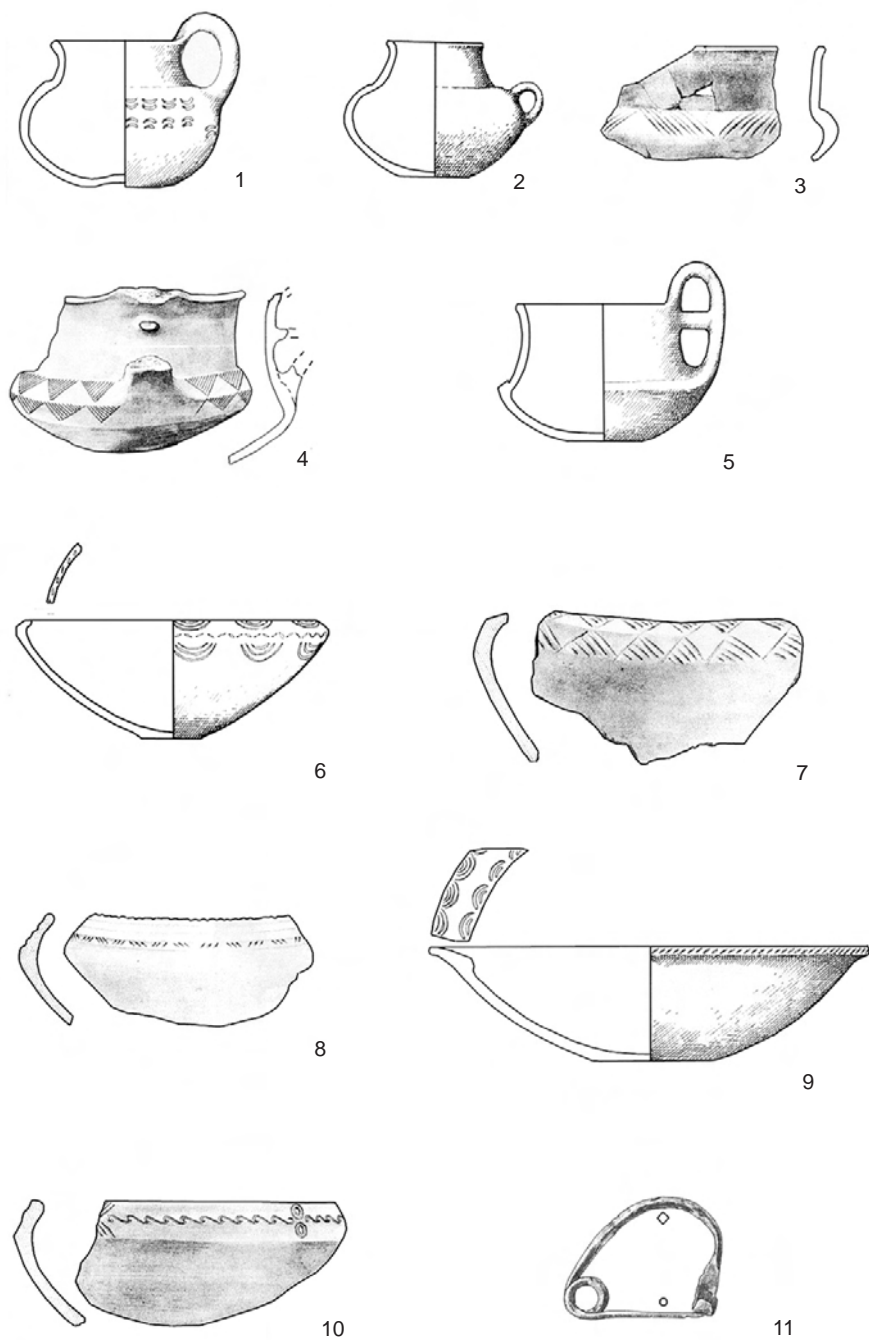

Abb. 3 Auswahl der Funde aus der Phase Varvara C3. 1-10. Keramik.
11. Bronze. Ohne Maßstab

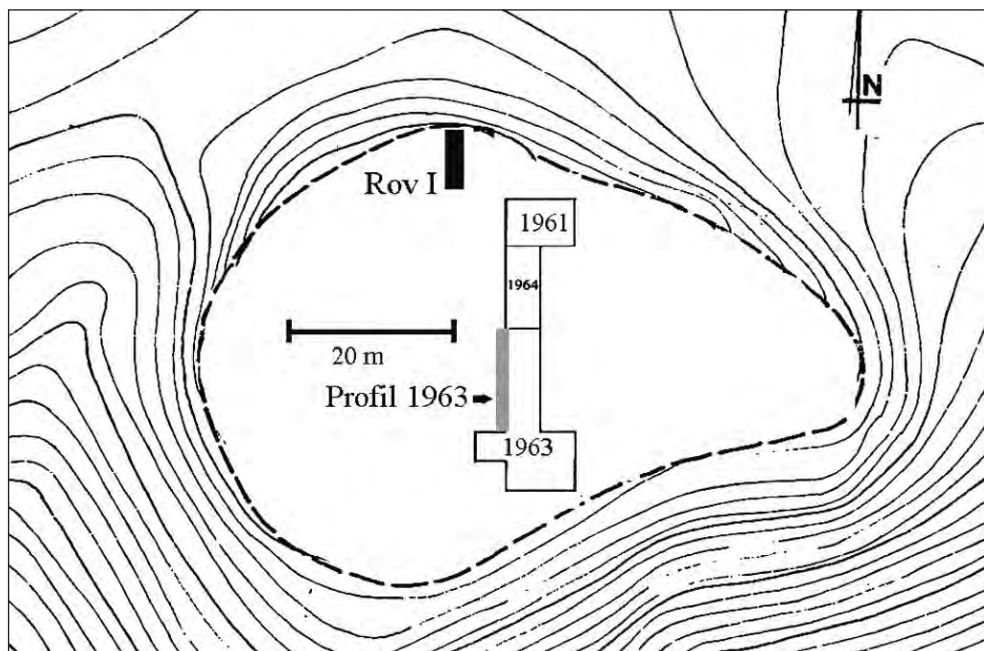

Abb. 4 Plateau von Pod mit den bis 1964 gegrabenen Flächen

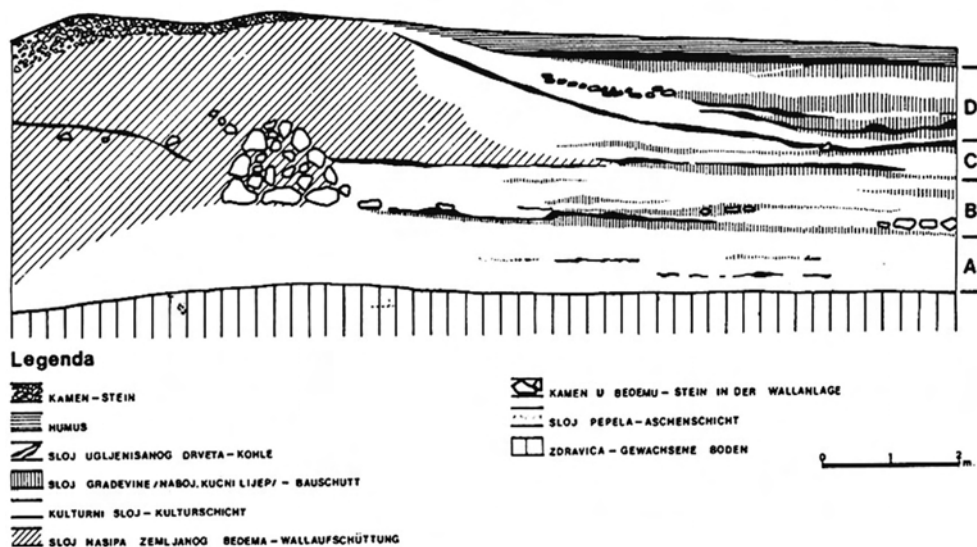

Abb. 5 Stratigraphieauschnitt aus Rov I (Grabung 1959) (Čović 1965, Sl. 3)

In den Grabungen zwischen 1964 und 1977 wurde der Forschungsschwerpunkt auf die horizontale Stratigraphie der spätbronze- und eisenzeitlichen Siedlungsphase verlegt. Östlich und westlich der zwischen 1958

Abb. 6 Großflächige Grabungen mit freigelegten Wohn- bzw. Bauhorizonten auf der Westplateauhälfte (zwischen 1974 und 1977)

und 1964 gegrabenen Schnitte legte man große Flächen auf einer annähernd gleichen Tiefe frei³³. Somit konnten ganze Wohn- bzw. Bauhorizonte erfasst und dokumentiert werden (Abb. 6). Leider sind aus diesen großflächigen Grabungen kaum Befunde oder Funde veröffentlicht. Zwischen 1977 und 1982 fanden noch kleinere Grabungen statt, deren Ergebnisse gleichfalls nicht bekannt gemacht wurden³⁴. Ähnlich wie im Fall von Varvara sollten die Schichten der Spätbronze- und Eisenzeit in einer großen Publikation behandelt werden, deren Entstehung durch den Tod von B. Čović im Jahr 1995 verhindert wurde.

Funde und chronologische Stellung:

Die charakteristischen Funde der einzelnen Siedlungsphasen (Pod A bis Pod D) wurden im Jahr 1965, zusammen mit der Stratigraphie aus Rov 1, abgebildet³⁵. Mit Ausnahme der frühbronzezeitlichen Schichten (Pod A), die 1991 in einer Monographie detaillierter vorgestellt wurden³⁶, blieb der Publikationstand der spätbronze- und eisenzeitlichen Besiedlung seit 1965 nahezu unverändert. Einige wenige, selektiv ausgewählte Funde sind in den Zusammenstellungen über die Bronze – und Eisenzeit der jugoslawischen Länder zu finden³⁷, während die zwischen 1964 und 1977 großflächig freigelegten Horizonte bisher nur aus Vorberichten oder Vorträgen bekannt sind³⁸.

³³ Čović 1991, 9-10.

³⁴ Čović 1991, 10-11.

³⁵ Čović 1965, Taf. IX-XVI.

³⁶ Čović 1991.

³⁷ Čović 1983, 433-457; ders., 1987, 481-531.

³⁸ Čović 1974, Fig. 3-5; Teržan 1995, 348.

Das Fragment der Schale mit umrahmten S-Hakenband wurde 1983 veröffentlicht und den Funden der Phase Pod B zugeordnet (Abb. 8, 1-1a). Dieses bereits in der Erstveröffentlichung als "Basarabistil" angesprochene Gefäß stammt vom Südteil des Plateaus und konnte stratigraphisch-chronologisch nicht einem bestimmten "Bauhorizont" der Phase Pod B zugewiesen werden³⁹.

Es soll an dieser Stelle kurz geschildert werden, was unter der Bezeichnung "Bauhorizont" nach bisherigen Publikationen zu verstehen ist. Dies erscheint wichtig, da die "Bauhorizonte" die Grundlage der bisherigen stratigraphisch-chronologischen Gliederung bilden⁴⁰.

Der Begriff "Bauhorizont", mit dem annähernd zeitgleiche Objekte auf einer einheitlichen absoluten Höhe gemeint sind, wurde mit dem Beginn der großflächigen Grabungen im Jahr 1964 eingeführt⁴¹ (vgl. Abb. 6). Jede der Siedlungsphasen soll laut Čović aus mehreren Bauhorizonten (Pod B – 5 Bauhorizonte, Pod C – 2 und Pod D – 10) bestehen.

Bisher wurden drei aufeinander folgende Horizontausschnitte aus der Phase Pod D⁴² sowie ein Teil eines Bauhorizontes der Phase Pod B abgebildet⁴³. Auf den Planzeichnungen sind Hausgrundrisse, dazwischen liegende Gassen und sonstige Baubefunde zu sehen.

Es blieb jedoch in den publizierten Arbeiten unerwähnt, *wie und ab wann die freigelegten Objekte einem bestimmten Horizont zugewiesen wurden bzw. woraus die einzelnen Bauhorizonte bestehen und wie grabungstechnisch ein Horizont von dem anderen zu trenne ist.*

Die Schlüsselfrage nach den Kriterien für die Definierung eines neuen und, was entscheidend ist, zeitlich getrennten Bauhorizontes blieb somit unbeantwortet. Wie die Dauer einzelner Bauhorizonte ermittelt wurde, kann aus den Veröffentlichungen ebenfalls nicht entnommen werden. Die fünf Horizonte der Phase Pod B decken nach Čović eine Zeitspanne von ca. 250 Jahren ab, die zwei Horizonte der Phase C einen Zeitraum von ca. 150 Jahren und die 10 Horizonte der Phase D ca. 300 Jahre⁴⁴.

So entsteht nur ein stark schematisches Bild von insgesamt 17 aufeinander folgenden und in sich geschlossenen Bauhorizonten, die demnach in bestimmten Zeitabständen immer wieder planiert und aufs Neue gebaut wurden(?!).

Eine Bearbeitung und Veröffentlichung der großflächigen Grabungen würde mit Sicherheit viele Fragen beantworten und ein vollständigeres Bild über den Besiedlungsverlauf von Pod liefern.

Wie bereits erwähnt ist die Schale mit S-Hakenband in einem "Bauhorizont" der Phase Pod B im Südteil des Plateaus gefunden worden. Es handelt sich um die im Jahr 1963 (Abb. 4) gegrabene, 200 m² große Flä-

³⁹ Čović 1983, 448.

⁴⁰ Čović 1983, 434; 1987, 481f.

⁴¹ Čović 1964, 23.

⁴² Čović 1974, Fig. 3-5.

⁴³ Teržan 1995, 348, Abb. 19.

⁴⁴ Čović 1983, 434; 1987, 905.

che. Stratigraphie und Funde aus diesem Bereich wurden im Rahmen einer Magisterarbeit im Jahr 2004 aufgearbeitet⁴⁵. Mit Hilfe des Tagebuches und einer 15 m langen Profilzeichnung (Abb. 7, Lage des Profils siehe Abb. 4) war es möglich die aufgenommenen Funde, darunter auch die Schale mit S-Hakenband, stratigraphisch-chronologisch genauer einzuordnen.

Abgesehen von der klar absetzbaren, frühbronzezeitlichen Schicht, die mit Čovićs Phase Pod A gleichzustellen ist, bestand das spätbronze- und eisenzeitliche Schichtpaket aus fünf größeren, zusammenhängenden Ablagerungen unterschiedlicher Farbe und Konsistenz. Diese Ablagerungen bzw. Schichten decken sich zum Teil mit den von Čović beschriebenen Phasen Pod B (Schichten V und IV), Pod C (Schicht II) und Pod D (Schichten II und I). Schale mit S-Hakenband ist in der gelblich-rötlichen, lehmigen Ablagerung gefunden worden, die als Schicht IV benannt ist. Der siedlungsexterne Ursprung des S-Hakenbandes (Abb. 8, 1-1a) wird durch Vergleich mit den häufigsten Keramikzierelementen aus dieser Schicht deutlich sichtbar (Abb. 9). Sonstige Keramikformen aus den Schichten V und IV (Abb. 10) können an dieser Stelle nicht weiter behandelt werden.

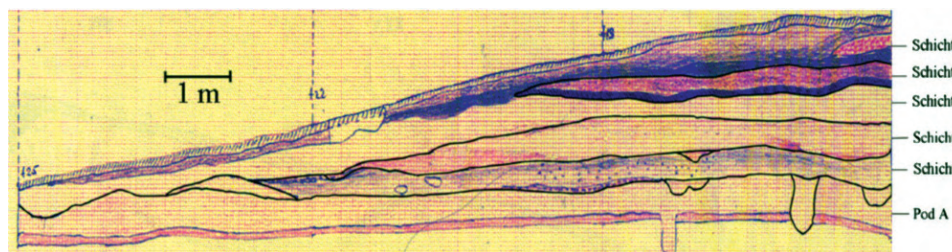

Abb. 7 Profil des 1963 gegrabenen Bereiches (Lage siehe Abb. 4)

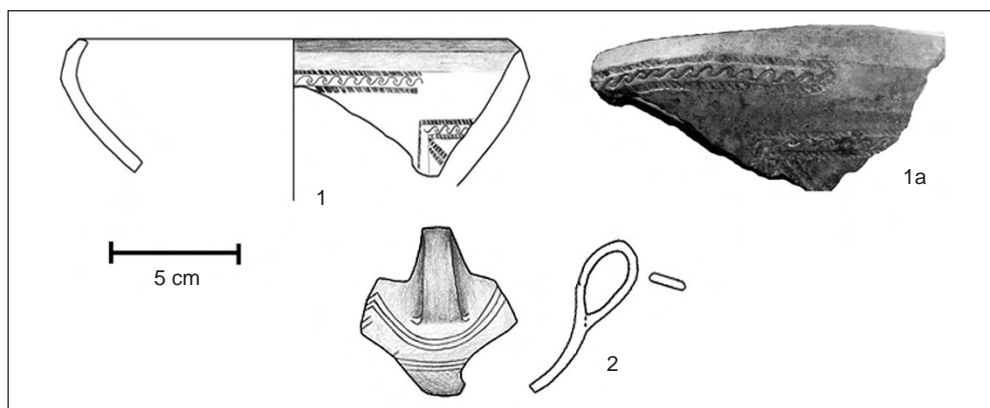

Abb. 8 Schale mit S-Hakenband und Tasse mit Girlandenlinien aus der Schicht IV. 1a. Detailaufnahme des Schalenfragments

⁴⁵ Gavranović 2004.

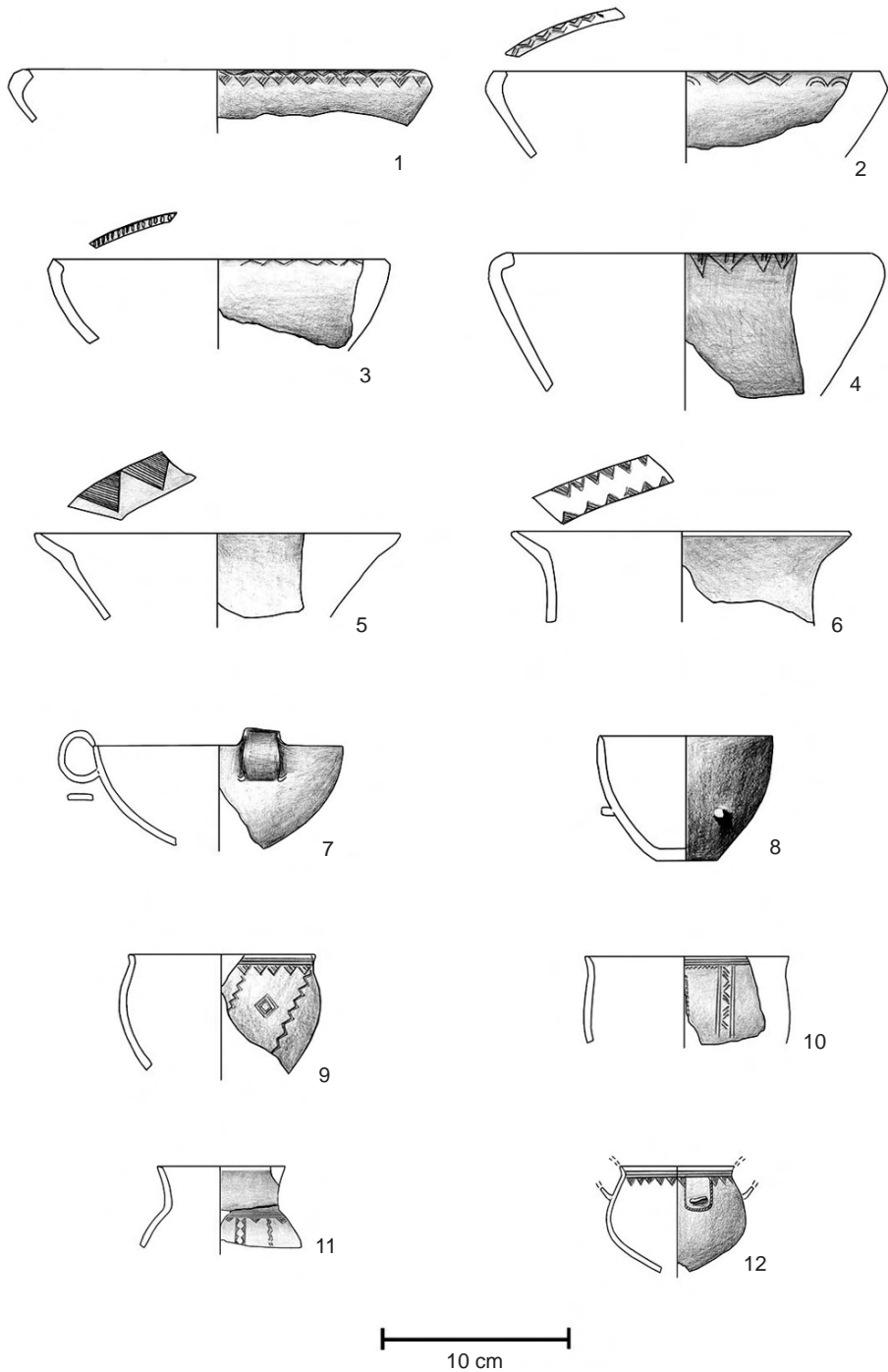

Abb. 9 Auswahl der Keramikformen aus der 1963 gegrabenen Schicht IV

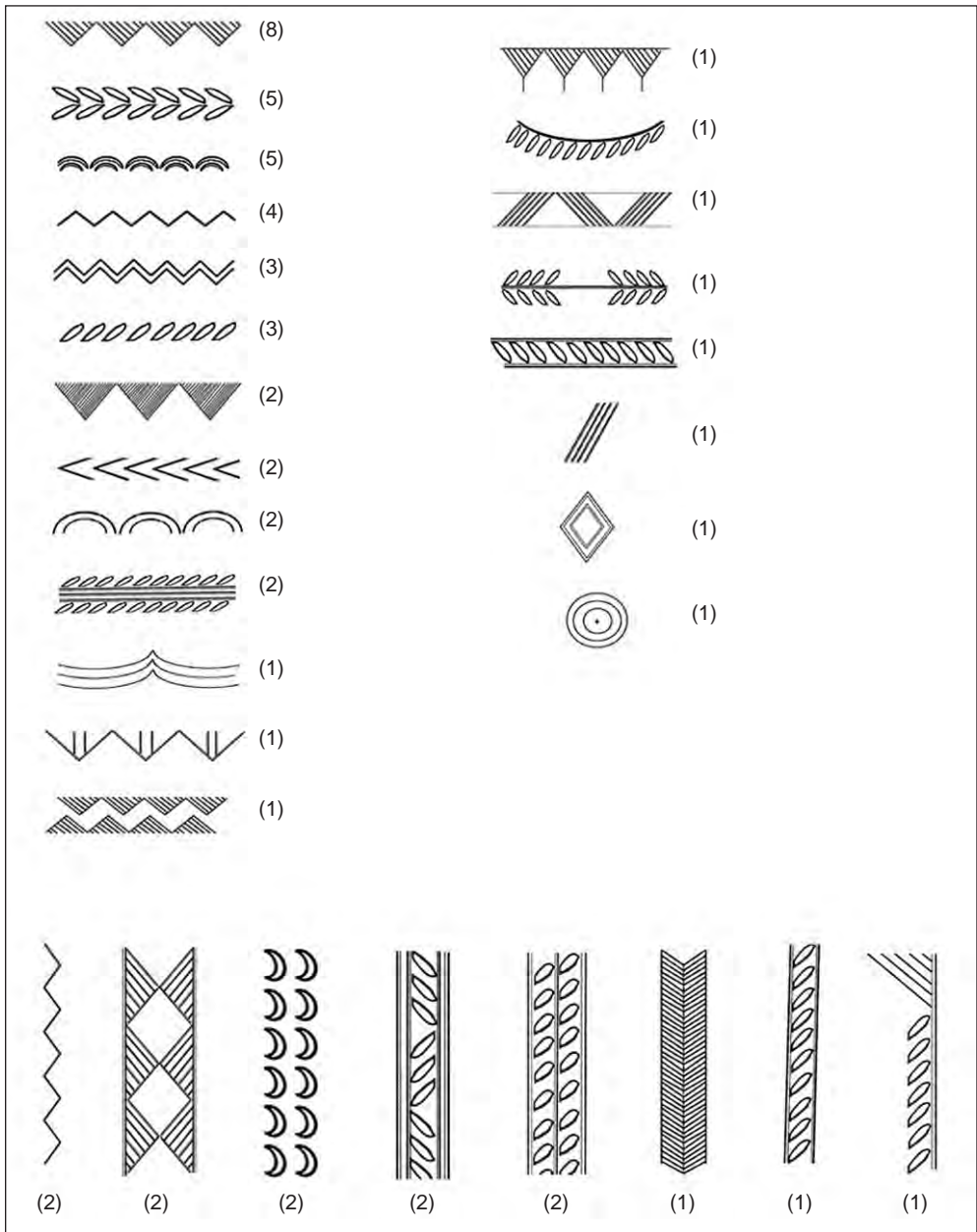

Abb. 10 Zierelemente der Keramik aus der Schicht IV. In Klammern ist die Zahl der Gefäße, die mit dem jeweiligen Motiv verziert sind

Zusammenfassend kann gesagt werden, dass die Čovićs Phase Pod B entsprechenden Schichten V und IV vergleichbares Material enthalten. Die in der Schicht V auftretende Gefäßtypen sind größtenteils auch in der Schicht IV zu finden.

Unterschiede lassen sich vor allem in der Zusammensetzung des Zierrepertoires aufzeigen (Abb. 11). So kann z. B. eine Motivgruppe ausgesondert werden, die nur in Schicht V vorkommt. Hierzu gehören ährenförmige Eintische (Abb. 11, IIa 16/17/18), Winkelbänder und einzelne Winkelmotive (Abb. 11, IV 6/7; VIII 3; VIII 7) und horizontale oder V-förmig angeordnete Kanneluren (Abb. 11, IX, 14).

Des Weiteren ist in der Schicht IV ein merkbarer Rückgang der in der Schicht V am meisten vorkommenden Ornamenten wie z. B. sichelförmiger Einstiche (Abb. 11, I 10), vertikaler und horizontaler Zickzacklinien (Abb. 11, III 3), hängender schraffierter Dreiecke (Abb. 11, V 2/3) oder sparrenartig angeordneter, mehrfacher Linien (Abb. 11, IV, 12) zu verzeichnen.

Für die chronologische Einordnung sind aber vor allem neue in der Schicht IV auftretende Motive wie girlandeförmige Linien (Abb. 11, IV 14), schraffierte Dreiecke mit verlängerter Spitze (Abb. 11, V 6), mit zwei zur Basis parallelen Linien gefüllte Dreiecke (Abb. 11, V11) und letztendlich auch das bisher nur einmal notierte S-Hakenband mit Umrahmung in Falschschnurtechnik stichhaltig (Abb. 7).

Einige von diesen neu aufkommenden Motiven (Abb. 11) beschrieb bereits Čović als "neue, jüngere Tendenz der Phase Pod und ordnete sie dem letzten, zwischen Ha B3 und Ha C1 datiertem "Bauhorizont" der spätbronzezeitlichen Besiedlung⁴⁶. Die girlandenförmigen Linien auf einer Tasse (Abb. 8, 3) charakterisierte er dabei als ein ortfremdes Zierelement, das wahrscheinlich über Nordbosnien, wo er häufiger anzutreffen ist, vermittelt wurde⁴⁷.

Die 1963 gegrabene Schicht IV kann demnach als ein jüngerer Abschnitt der Phase Pod B verstanden werden, der sich zum Teil mit dem von Čović beschriebenen "letzten Bauhorizont" gleichsetzen lässt. Chronologische Einordnung dieses Besiedlungsabschnittes in die Zeit der späten Stufe Ha B (9. Jh. v. Chr.) wird durch ein kleines Tüllenbeil und eine Rasiermesser vom Typ Grapska untermauert⁴⁸.

Folglich ist die darunter liegende, grünliche Schicht V (Abb. 6) mit dem älteren Abschnitt Phase Pod B zu vergleichen, deren Beginn in die Zeit der Stufe Ha B1 (um 1000 v. Chr.) fällt. Innerhalb dieser älteren Phase von Pod B können nach Čović noch vier weitere "Bauhorizonte" unterschieden werden, die sich jedoch in der 1963 freigelegten Schicht V in keiner Weise erkennen lassen. Hinweise darauf sind auch im Grabungstagebuch nicht zu finden.

Vergleicht man schließlich stratigraphische Lage der Schalen mit S-Verzierung in Varvara und Pod zeichnet sich ein differenziertes Bild ab. Das Auftreten des fremdartigen S-Musters in beiden Siedlungen kann nicht, wie bisher angenommen⁴⁹, zeitlich gleichgestellt werden. In Varvara ist die Phase C3 nicht über die Zeit der Ha B1 Stufe (10 Jh. v. Chr.) zu datieren, wäh-

⁴⁶ Čović 1983, 437.

⁴⁷ vgl. Siedlungen Vis und Pivnica, Čović 1965, Taf. III, 3. 11.13.

⁴⁸ Čović 1983, 434, Taf. LXVI. 5,6.

⁴⁹ Čović 1983, 435; Teržan 1995, 348.

rend die Schale von Pod aus einem offensichtlich jüngeren, in die späte Stufe Ha B (9. Jh. v. Chr.) datierbarem, Kontext (Schicht IV) stammt.

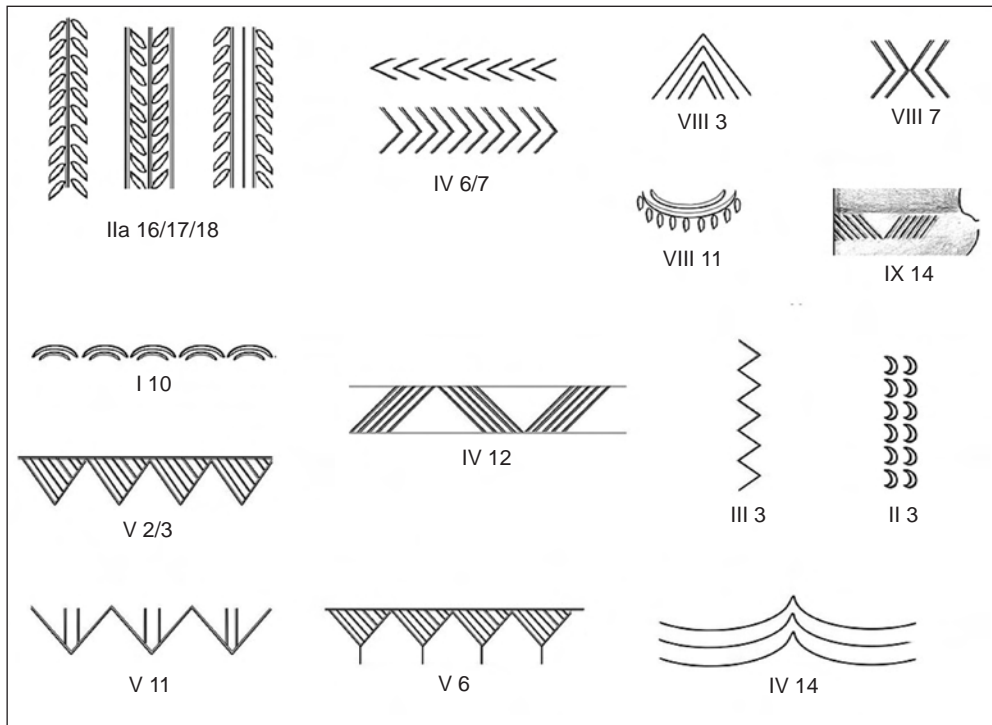
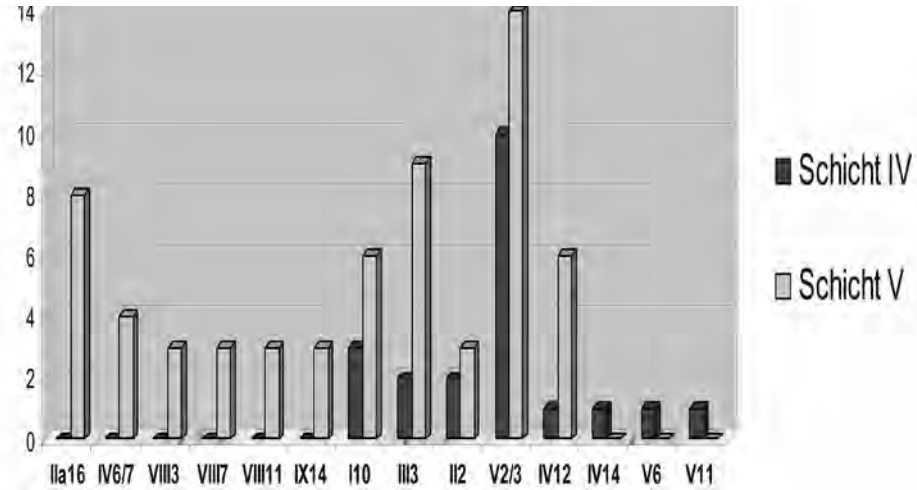

Abb. 11 Verteilung einiger Zierelemente in den Schichten V und IV

Zecovi, Gde. Prijedor

Lage, Ausgrabungen, Stratigraphie

Die Fundstelle liegt auf einem länglichen, N-S ausgerichteten Randplateau von ca. 130 m Länge und 25- 40 Meter Breite, ca. 7 km südlich de Stadt Prijedor am linken Ufer des Flusses Sana (Abb. 12).

Nach einer kleineren Grabung im Jahr 1954⁵⁰ wurde 1956 eine Fläche von 300m² untersucht⁵¹. Schichten waren am mächtigsten in der östlichen Quadranten Reihe (Abb. 12., Nr. III, X, XI, XIII) erhalten, in denen der gewachsne Boden in einer Tiefe zwischen 2m und 2,60 m erreicht wurde⁵².

Das Kulturschichtpaket wurde von Benac in fünf Schichten (Stratum V bis I im Originaltext) eingeteilt (Abb. 13), die sich zum Teil in den abgebildeten Profilen abzeichnen und die sich vor allem durch das Fundspektrum deutlich von einander unterscheiden⁵³.

Die Besiedlung umfasst eine Zeitspanne von der ausgehenden Kupferzeit (Stratum V mit Vučedol Keramik) bis zur beginnenden La Tène Zeit (Stratum I). Spätbronze- und früheisenzeitliche Periode wurden durch Stratum III und II vertreten.

Die stratigraphisch-chronologische Einteilung Benacs wurde 1965 durch Čović zum Teil revidiert bzw. in drei Perioden zusammengefasst⁵⁴:

Periode A – Endkupferzeit bis entwickelte Frühbronzezeit (Stratum V und IV bei Benac).

Periode B – Spätbronze- und Früheisenzeit. (Stratum III und Stratum II bei Benac).

Periode C – Beginnende Späteisenzeit (Stratum I bei Benac).

Funde und chronologische Stellung:

Die Fragmente eines mit S-Hakenband und schraffierten Dreiecken verzierten Gefäßes wurden nach Benacs Berichten dem Stratum III zugeteilt⁵⁵ (Abb. 14, 1-1a). Die Tiefe dieses Fundes aus dem Quadrant XI wird aber ein par Zeilen weiter mit 0,90 cm angegeben, bzw. mit einer Tiefe, welche auf dem abgebildeten Profil offensichtlich als Stratum II markiert ist (Abb. 13). Trotz dieser stratigraphischen Lage ist diese Keramik als "eindeutig mittelbronzezeitlich" angesprochen worden⁵⁶.

⁵⁰ Benac 1956, 147-167.

⁵¹ Benac 1959, 13f.

⁵² Benac 1959, 14.

⁵³ Benac 1959, 14.

⁵⁴ Čović 1965, 35-39.

⁵⁵ Benac 1959, 43.

⁵⁶ Benac 1959, 43.

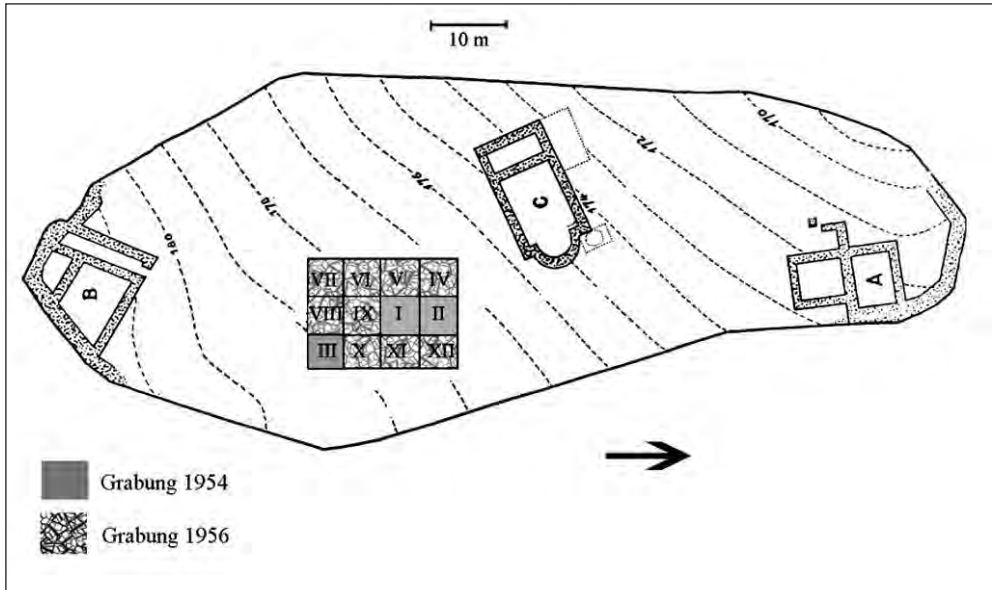

Abb. 12. Plateau von Zecovi mit den 1954 und 1956 gegrabnen Quadranten (Benac 1959, Sl. 5)

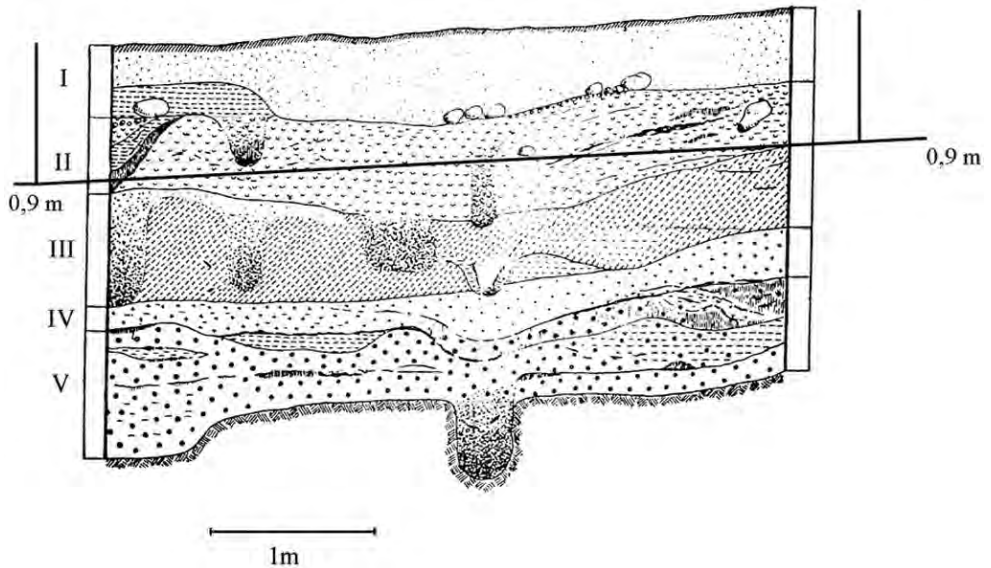

Abb. 13 Profil des Quadranten XI mit Benacs Gliederung (Stratum V bis Stratum I). Das Gefäß mit S-Hakenband wurde in einer Tiefe von 0,90 cm geborgen (Benac 1959, P3)

Von einer mittelbronzezeitlichen Tradition der mit S-Hakenband und schraffierten Dreiecken verzierten Fragmente in Zecovi ging auch Čović in seiner Studie über die Höhensiedlungen Bosniens aus⁵⁷. Anlehnend an die Veröffentlichungen Benacs wurden sie hier ebenfalls dem Stratum III bzw. Periode B zugeordnet und als ein bauchiges Gefäß mit hohem zylindrischen Hals rekonstruiert⁵⁸ (Abb. 14, 1b). Dass die aus dem Dubovac / Žuto Brdo / Girila Mare Komplex ableitbare Keramikverzierung in Zecovi bis in Zeit des Stratums III zu finden ist, wurde mit einem Fortleben dieser mittelbronzezeitlichen Gruppen bis in die Spätbronzezeit (Bz D- Ha A) erklärt⁵⁹.

Betrachtet man jedoch die genaue stratigraphische Position des mit S-Muster verzierten Gefäßes (Beginn von Stratum II – Ende von Stratum III, vgl. Abb. 13), wird die Unhaltbarkeit dieser Annahme deutlich sichtbar. Dieser Profildbereich wurde von Čović selbst in einen Zeitraum zwischen Ha B3 und Ha C1 datiert.

Die stratigraphische Lage eines weiteren Keramikfragmentes mit fremd anmutender Verzierung ist ebenfalls nicht sicher ermittelt. Die mit mehrfachen, girlandenförmigen Ritzlinien verzierte Wandscherbe (Abb. 14, 2) erscheint bei Benac unter den Funden des in die ausgehende Hallstattzeit datierten Stratums I⁶⁰. Das gleiche Fragment wurde von Čović dem Stratum II zugeteilt und dementsprechend auch wesentlich älter (Ha B3- Ha C1) eingestuft⁶¹. Da das Auftreten der Girlandenlinienverzierung in Siedlung Pod (Abb. 8, 3) oder Kopilo (Abb. 15, 2), wo sie ebenfalls als ortsfremdes Muster anzusehen sind, in die Zeit des Stratums II (Ha B3- Ha C1) fällt, ist die von Čović vorgeschlagene Zuordnung wahrscheinlicher.

Die sonstigen Keramikformen und Verzierungen aus der Periode B (Stratum III und II) von Zecovi sind nur mit wenigen Beispielen abgebildet worden⁶². Zu den Standardformen scheinen Schalen mit Turbanrand⁶³, Gefäße mit ausladendem und von innen facettiertem Rand⁶⁴ sowie kalottenförmige Tassen mit überrandständigem Henkel⁶⁵ zu gehören. Als neue auftretende Formen des Stratums II (Ha B3-Ha C1) wurden kleine bikonische Amphoren mit X-artigen Henkeln und Tassen mit kegelförmigem Hals angeführt⁶⁶.

Unter Verzierungen sind mehrfache Falschschnurreihen zu verzeichnen, die sowohl im Stratum III⁶⁷ als auch im Stratum II⁶⁸ vorkommen. Mit Ausnahme eines Fragmentes mit unpräzise ausgeführten schraffierten Drei-

⁵⁷ Čović 1965, 38.

⁵⁸ Čović 1965, Taf. I, 4.

⁵⁹ Čović 1965, 38.

⁶⁰ Benac 1959, Taf. XX, 3.

⁶¹ Čović 1965, Taf. II, 7.

⁶² Benac 1959, Taf. XVII-XIX; Čović 1965, Taf. I, 1-6; Taf. II, 1-7.

⁶³ Benac 1959, Taf. XVIII, 6, 7. Taf. XIX, 4; Čović 1965, Taf. I, 1.

⁶⁴ Čović 1965, Taf. I, 2-3.

⁶⁵ Benac 1959, Taf. XVIII, 8.

⁶⁶ Čović 1965, Taf. I, 5-6.

⁶⁷ Benac 1959, Taf. XVIII, 4.

⁶⁸ Benac 1959, Taf. XIX, 1-2; Čović 1965, Taf. II, 4.

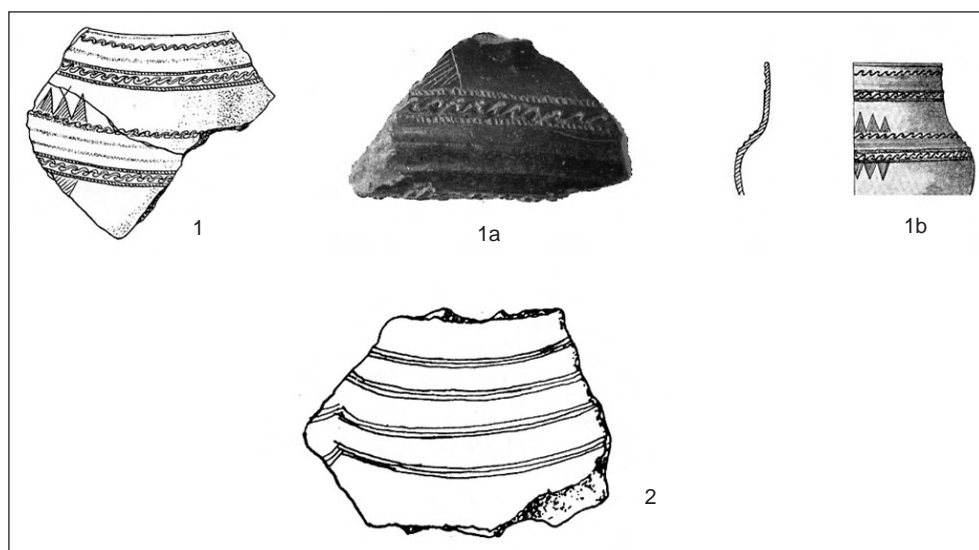

Abb. 14 *Fragment mit S-Hakenband (1-1b) und Girlandenlinien (2). 1. Benac (1959, Taf XVIII, 1) 1a. Detailphoto. 1b Čović's Rekonstruktion (1965, Taf, I, 3). 2. Benac (1959, Taf. XX, 3). Ohne Maßstab*

ecken aus dem Stratum III⁶⁹, sind eingeritzte geometrische Motive in Zecovi nicht weiter bekannt.

Abschließend kann festgehalten werden, dass vereinzelte Basarabi- oder basaraboide Motive in Zecovi etwa in der Zeit der Schicht IV von Pod (Ende der Phase Pod B nach Čović – Ha B3- Ha C1) zu datieren sind. Bezeichnenderweise tauchen in diesen zwei ansonsten kaum vergleichbaren Siedlungen gleiche, offenbar nicht heimische Motive auf (S-Hakenband mit Falschschnorumrahmung und girlandenförmige Ritzlinien).

Nach dem Überblick über die bisher bekannten bosnisch-herzegowinischen Siedlungen, sollen jetzt zwei weitere, bisher nicht veröffentlichte Fundplätze mit Basarabi- bzw. Basarabiähnlichen Keramikornamenten kurz vorgestellt werden. Hierbei handelt es sich nur um einen geringen Teil des ausgegrabenen Materials, das 2005 in den Museen in Tuzla und Zenica dankenswerterweise aufgenommen werden durfte⁷⁰.

⁶⁹ Benac 1959, Taf. XVIII, 2.

⁷⁰ Für die freundliche Unterstützung bei der Aufnahme bedanke ich mich herzlich bei Mirsad Bakalović (Museum Tuzla, Siedlung Bare) und Ikbal Cogo (Museum Zenica, Siedlung Kopilo).

Kopilo, Gde. Zenica

Lage, Ausgrabung, Stratigraphie:

Kopilo ist die Bezeichnung für drei stufenartige Terrassen über dem Fluss Babišnica, einem östlichen Nebenfluss der Bosna. Von den Terrassen der Siedlung ist sowohl das kleine, kurze Seitental von Babišnica als auch der westlich liegende Becken um die ca. 4 km von der Fundstelle entfernte Stadt Zenica gut überblickbar. Von Norden und Süden sind alle drei Terrassen durch steile Hänge natürlich geschützt, im Westen ist noch heute eine 4 Meter breite Schanze sichtbar. Die Siedlungsfläche ist nur von Osten betretbar.

Das Museum Zenica führte im Jahr 1971 unter Leitung von Č. Trajković kleinere Grabungen durch. Dabei wurden auf der zweiten Terrasse zwei 4 x 2 Meter große Schnitte angelegt. Die Mächtigkeit der Kulturschichten variierte je nach Neigung des Geländes zwischen 0,80 m und 1,30 Meter.

Laut dem vorläufigen Bericht konnten in den beiden Schnitten Lehm-bodenreste der viereckigen Häuser, größere Hüttenlehmbrocken sowie zwei Öfen bzw. Feuerstellen mit einem Steinpflaster festgestellt werden⁷¹. Neben diesen spätbronze- bis früheisenzeitlichen Befunden wurden auch kupfer- und frühbronzezeitliche Schichten verzeichnet⁷².

Weder Pläne noch Skizzen von der Grabung sind derzeit auffindbar. Ein Teil des spätbronze- und früheisenzeitlichen Fundmaterials wurde bereits durch Trajković aussortiert und nach Fundtiefe in zwei Horizonte getrennt, die hier vorläufig als *Kopilo II* (Spätbronze- und Früheisenzeit), *Kopilo I* (Eisenzeit) bezeichnet sind.

Eine weitere Grabung im Siedlungsbereich fand im Jahr 1974 statt⁷³. Im Museum Zenica konnten weder Funde noch Grabungsdokumentation von dieser Kampagne gefunden werden.

Funde und chronologische Stellung

Hier kann nur eine kleinere Fundauswahl aus beiden Horizonten dargestellt werden. Für die betreffende Fragestellung sind vor allem nur Funde aus älterem Abschnitt relevant (Abb. 15). Aus der jüngeren Phase sind stellvertretend nur zwei Gefäße abgebildet (Abb. 16).

Älterer Horizont – Kopilo II (Abb. 15):

1. Flache Schale mit facettiertem, verdicktem nach Innen eingezogenem Rand. Eine Facette auf der Außenseite ist durch eine Reihe hängender, netzartig gefüllter Dreiecke verziert. Dm. 19 cm. EH. 2 cm. Grauschwarz.

⁷¹ Trajković 1971, 26-27.

⁷² ebd., 26-27.

⁷³ Čović 1983, 433.

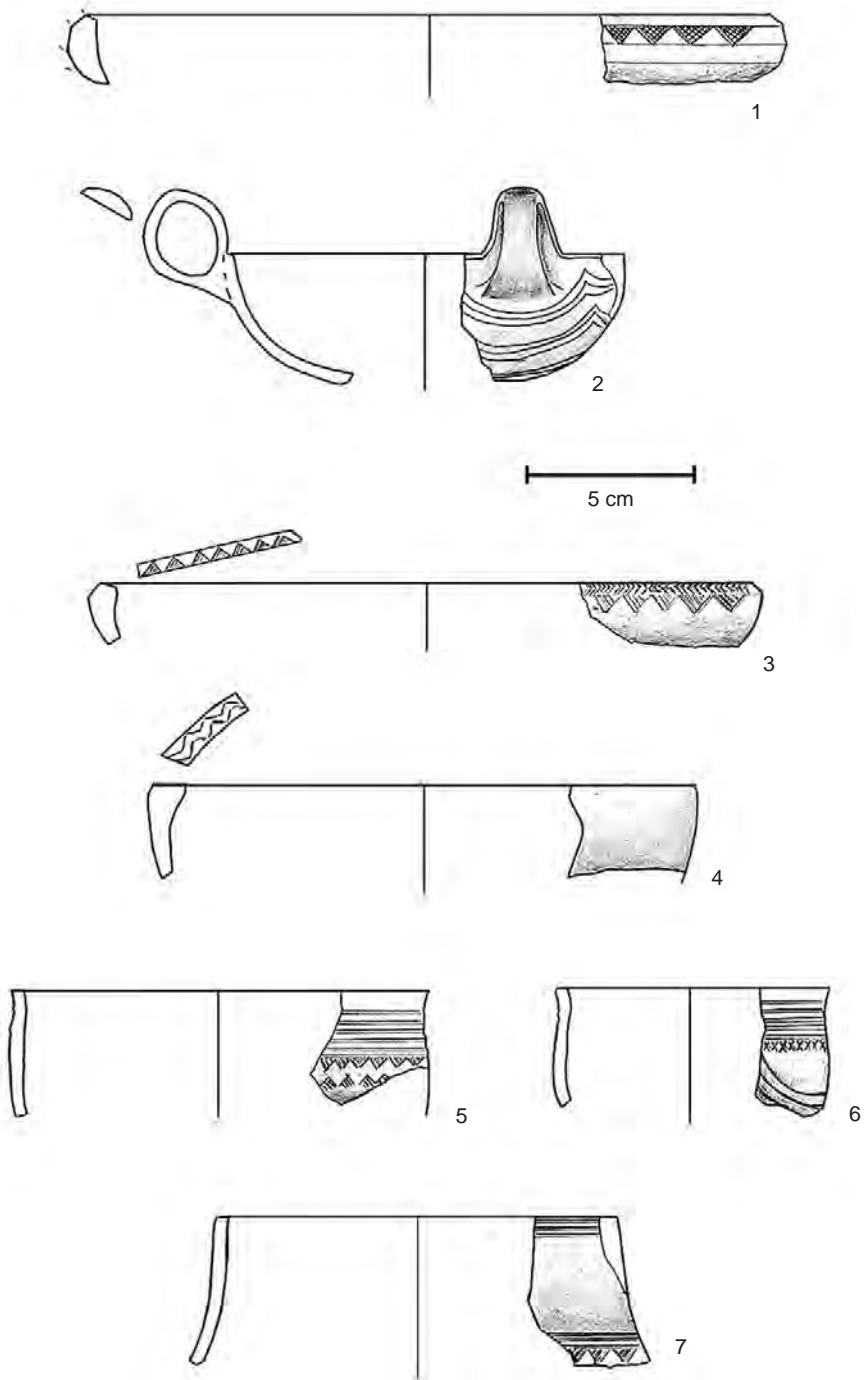

Abb. 15 Auswahl der Funde aus dem Horizont Kopilo II
(Spätbronze- und Früheisenzeit Ha B3- Ha C1)

2. Kalottenförmige Tasse mit überrandständigem Henkel. Unterhalb des Henkels verlaufen drei dreifache girlandenförmige eingeritzte Linien. Dm. 12,5 cm. H. 4 cm. Grau.

3. Flache Schale mit facettiertem, verdicktem Rand. Der abgestrichene, nach Innen eingezogene Rand ist durch eingeritzte, schraffierte, stehende Dreiecke verziert. Zwei Facetten auf der Außenseite sind mit einer Reihe winkelförmiger Einstiche und eine Reihe hängender, schraffierter Dreiecke verziert. Dm. 18, 5 cm. EH. 2,3 cm. Grau.

4. Tiefe Schüssel mit verdicktem, gerade abgestrichenem Rand. Die abgestrichene Fläche ist durch zwei eingeritzte Zickzack-Linien verziert. Dm. 17, 5 cm. EH. 3,2 cm. Grau.

5. Schüssel mit gerade abgestrichenem Rand. Die Wandung ist leicht gewölbt. Zwischen dem Hals- und Schulterbereich befinden sich 5 horizontale Kanneluren an die sich zwei entgegengesetzte Reihen (hängende und stehende) schraffierter Dreiecke anschließen. Dm. 12 cm. EH. 3,8 cm. Grau.

6. Schüssel mit gewölbter Wandung und leicht verdicktem Rand. Schulterübergang ist durch 5 horizontale Kanneluren markiert, an die sich eine Reihe X-förmiger, eingeritzter Motive anschließt. Auf der Wandung befinden sich drei bogenförmige, eingeritzte Linien. Dm. 8 cm. EH. 3,9 cm. Grau-ocker.

7. 4. Gefäß mit langer, leicht zylindrischer Halspartie. Verziert durch drei horizontale Kanneluren am Außenrand sowie drei weitere am Schulterübergang. An die Schulterkanneluren schließt sich eine Reihe hängender, schraffierter Dreiecke. Dm. 12 cm. EH. 5 cm. Grauschwarz.

Jüngerer Horizont-Kopilo I (Abb. 16)

1. Profilierte Schüssel mit geradem Hals und starkem Umbruch im Bauchbereich. Der Schulterübergang ist durch eine horizontale Ritzlinie markiert an die sich zum Bauchumbruch hin mehrere Bündel vertikaler eingeritzter Linien anschließt. Dm. 10 cm. EH. 4,5 cm. Grau.

2. Wand- und Halsfragment einer Schüssel mit geradem Hals und scharfem Bauchumbruch. Der Schulterübergang ist durch eine horizontale Ritzlinie markiert an die sich zum Bauchumbruch hin breite, vertikale Ritzlinien im gleichmäßigen Abstand anschließen. Gr. 7 x 4, 4 cm. EH. 4,5. Hellgrau.

Bereits im ersten Vorbericht wurde der spätbronzezeitliche Horizont Kopilo II mit der Phase Pod B nach Čović verglichen⁷⁴.

Eine vergleichbare Zeitstellung von Kopilo wurde ebenfalls von Čović, der auch die 1974 durchgeführte Grabungen mitgeleitet hat, angenommen⁷⁵. Ohne das Fundmaterial vorzulegen, setzte er Kopilo mit dem jüngeren Abschnitt der Phase Pod B gleich bzw. mit einem Profilbereich, der der 1963 gegrabenen Schicht IV entspricht (vgl. Abb. 7).

⁷⁴ Trajković 1971, 27.

⁷⁵ Čović 1983, 453.

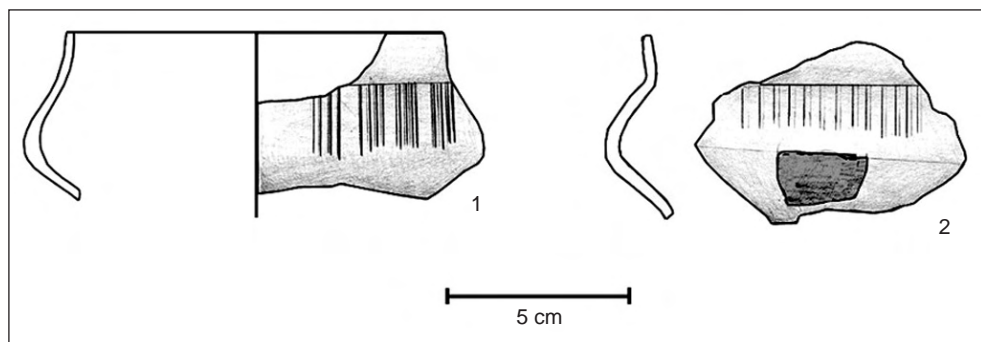

Abb. 16 Zwei Gefäße aus dem Horizont Kopilo I (Eisenzeit Ha C1- Ha D)

Die hier präsentierte Fundauswahl von Kopilo deutet ebenfalls auf eine Gleichzeitigkeit mit der Schicht IV von Pod hin. Auffallend ist u. a. auch das Vorkommen der kalottenförmigen Tassen mit girlandenförmigen Linien (Abb. 15, 2), die in Pod erst im späten Abschnitt der Phase Pod B bzw. in der Schicht IV (Abb. 8, 3) verzeichnet wurden⁷⁶. Hierbei handelt es sich, um eine ortsfremde Verzierung, die vermutlich aus Vojvodina (Gradina na Bosutu, Kalkača) über Nordbosnien (Vis, Pivnica) vereinzelt nach Zentralbosnien übermittelt wurde.

Ein in Pod gänzlich unbekanntes Motiv stellen die hängenden, netzartig schraffierten Dreiecke dar, die in Kopilo auf einer Schale mit verdicktem, facettiertem Rand erscheinen (Abb. 15, 1). Dieses Ornament sowie auf die gleiche Art schraffierte Rauten und daraus zusammengesetzte "Malteserkreuz" Motive sind dagegen bezeichnend für die Basarabi Keramik⁷⁷.

Interessanterweise wurden die Dreiecke mit netzartiger Schraffur auf der Schale von Kopilo als eine hängende Reihe angebracht und so dem am häufigsten vorkommendem Motiv der gesamten Phase Pod B (Schicht V und IV), einer Reihe hängender schraffierter Dreiecke (vgl. Abb. 10), angepasst.

Bare-Gradovrh, Solina, Gde. Tuzla

Lage, Ausgrabung:

Die Fundstelle setzt sich aus einem kleinen 50 x 50 Meter großen, befestigten Plateau (Gradovrh) und zum Fluss Solina hin abfallenden Hängen (Bare und Srebro) zusammen. Der Fluss Solina mündet ca. 2 km südlich in Jala ein. Beide Flüsse gehören zum Einzugsgebiet der Spreča bzw. der Bosna.

Nach den kurzen Angaben aus dem Archäologischen Lexikon Bosnien-Herzegowinas wurden sowohl auf dem Plateau Gradovrh als auf dem Hang

⁷⁶ ebd., 454, T. LXVI, 8.

⁷⁷ vgl. Vulpe 1986, 49 f; Gumâ 1993, Pl. LX, 9. 21.29; Pl. LXII, 4.8.

Bare Grabungen durchgeführt in denen u. a. auch spätbronze- und früheisenzeitliche Funde gemacht wurden⁷⁸.

Eisenzeitliche Funde sind auch von dem Hang Srebro bekannt, wo 1954 nach einem Erdbeben mehrere Skelettbestattungen zu Tage kamen⁷⁹. Vom gleichen Hang stammen auch zwei späthallstattzeitliche Einzelfunde bekannt⁸⁰.

Funde und chronologische Stellung:

Das hier abgebildete Fundmaterial stammt aus einer 1980 von Museum Tuzla durchgeführten Grabung auf dem Hang Bare. Grabungsdokumentation bestand aus einem Tagebuch des Projektleiters V. Milić und sowie einigen Fundzeichnungen.

Im Jahr 2005 wurde nur ein im Grabungstagebuch als *Schnitt I, Abtrag 3-4* vermerkter Siedlungsbefund bzw. eine Schicht mit folgenden Funden aufgenommen:

Bare, Solina, Schnitt I, Abtrag 3-4 (Abb. 17).

1. Wandfragment mit Basarabi Verzierung, leicht gewölbt. Verziert durch eingeritzte Kurvenlinien, die sich zu einem Dreieck und einem Kreis schließen. Gr. 6 x 5 cm.

2. Wandfragment mit Basarabi Verzierung, leicht gewölbt. Verziert durch drei Dreiecke, die über einander stehen und durch eine horizontale Ritzlinie getrennt sind. An der untersten Linie steht ein schraffiertes Dreieck, wahrscheinlich in einer Reihe aus gleich ausgeführten Dreiecken. In der Mitte steht ein durch Netzmuster schraffiertes Dreieck. Das Dreieck an der obersten Linie ist auch durch Netzmuster schraffiert, wobei eine Dreieckseite in Spiralen (360°) übergeht. Gr. 5,2 x 5,4 cm.

3. Wandfragment, leicht gewölbt. Verziert durch eine Reihe hängender, schraffierter Dreiecke, deren Spitze durch eine kurze Ritzlinie senkrecht verlängert wird. Gr. 4,5 x 3,5 cm.

4. Fragment eines bauchigen Gefäßes mit abgesetztem, zylindrischem Hals. Der Halsumbruch ist durch drei schmale Kanneluren betont. Über den Kanneluren befindet sich eine horizontale Reihe aus kleinen Winkeleinstischen, während unter den Kanneluren sich eine Reihe hängender, schraffierter Dreiecke befindet, an deren Spitzen je ein kleiner Kreis steht. Auf der bauchigen Wandung sind noch zwei vertikale von einander entfernte Leitermotive eingeritzt. Gr. 7 x 3,8 cm.

5. Gewölbttes Wandfragment verziert durch drei Ritzlinien unter dem oberen Rand. Darunter verläuft eine zweifache Zickzacklinie. Weiter an der Wandung befindet sich eine Girlandenreihe aus drei Ritzlinien. Gr. 4,2 x 5,5 cm

⁷⁸ Milić 1988, 106.

⁷⁹ Jovanović, 1957, 245-249.

⁸⁰ Milić 1981, 133-136.

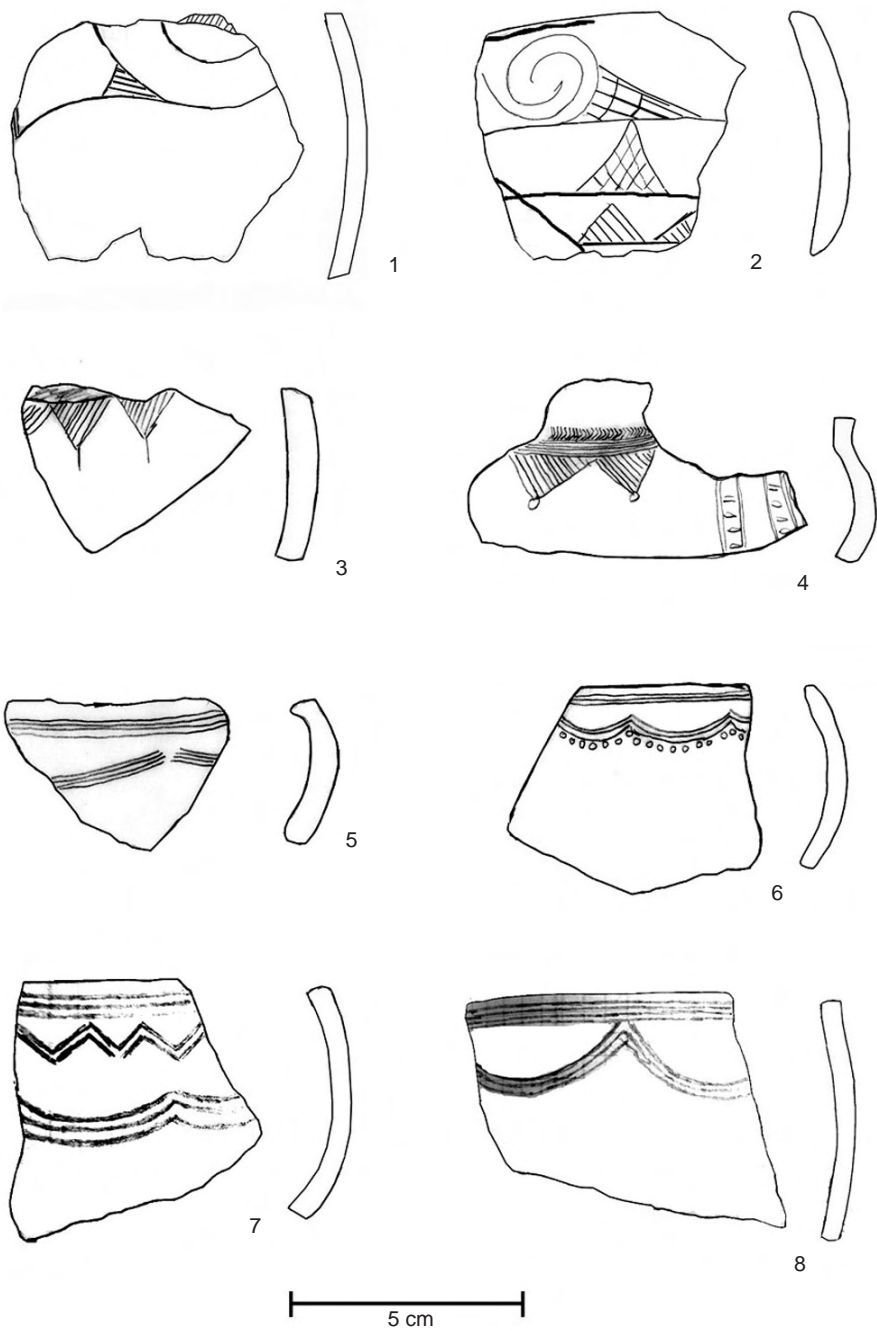

Abb. 17 Keramikfragmente von Bare, Befund Schnitt I, Abtrag 3-4.

6. Randfragment mit einer kaum profilierten Wand. Unter dem Rand sind vier horizontale, dicht bei einander stehende Ritzlinien. Darunter eine weit aus einander gerückte Girlandenreihe aus drei Ritzlinien. Die Reihe berührt mit ihren Spitzen die vier geraden Linien unter dem Rand. Gr. 5,5 x 5,1 cm

Bare, Solina, Schnitt I, Abtrag 3-4 (Abb. 18).

7. Zweischleifige Bogenfibel aus Bronze mit geritztem Bügel und einem hohen, dreieckigen Fuß. Die Schleifen haben einen rhombischen, der Bügel einen runden Querschnitt.

Die Verzierung des Fußes besteht aus zwei Reihen schraffierter Dreiecke an den Längsseiten und einem Fischgratmuster im spitzen Winkel der dreieckigen Fußplatte. An das Fischgratmuster schließt sich ein pfeilförmiges Motiv an. Im unteren Teil des Fußes befindet sich eine eingerahmte Reihe hängender schraffierter Dreiecke, die auf schraffierten Rauten stehen. Dieses Motiv ist unpräzise ausgeführt, so dass einige eingeritzte Linien außerhalb des Rahmens entglitten sind. L. 7,7 cm. H. 5,7cm.

Die zweischleifige Fibel von Bare gehört einer vorwiegend in Zentralbosnien und im Glasinac Raum verbreiteten Variante an, die sich durch einen hohen dreieckigen Fuß und einen geritzten Bügel auszeichnet⁸¹. Die geschlossenen Grabinventare wie z.B. Gubavica in Nordherzegowina oder Ilijak Tumulus XX, Grab 1 auf der Glasinachochebene weisen auf eine Zeitstellung in das ausgehende 8. vorchristliche Jahrhundert bzw. in die Zeit der Stufe Ha C1 hin⁸².

Ausschlaggebend für die chronologische Einordnung der Keramik von Bare ist die Stratigraphie der Siedlung Gradina na Bosutu in Südwestvovodina. Die unverkennbare Basarabi Verzierung (Abb. 17. 1-2) ist mit dem dortigen Horizont IIIb (Ha C nach Medović) in Verbindung zu bringen⁸³.

Auf eine enge Bindung zum vorhergehenden Horizont IIIa (Ha B1- Ha B3 nach Medović) bzw. zur Kalakača Phase weisen die girlandenförmigen Linien (Abb. 17, 6-8), mehrfache, zueinander laufende Bogenlinien (Abb. 17, 5), Winkelreihen (Abb. 17, 4) und schraffierte Dreiecke (Abb. 17, 3-4) hin. Es handelt sich alles um Motive, die die späte Phase des Horizontes IIIa bzw. den kontinuierlichen Übergang zum IIIb kennzeichnen⁸⁴. An diese Schwelle zwischen den Horizonten Bosut IIIa und Bosut IIIb, bzw. in die Zeitspanne zwischen Ha B3 und Ha C1, ist demnach auch der hier präsentierte Abschnitt der Siedlung Bare zu datieren mit einer Tendenz in das 8. Jahrhundert, wie das die Fibel nahe legt.

⁸¹ Gavranović 2007, Abb., 4, 7.

⁸² Gavranović 2007, 421-422.

⁸³ Medović 1978, 48-52.

⁸⁴ Medović 1978, 46-48.

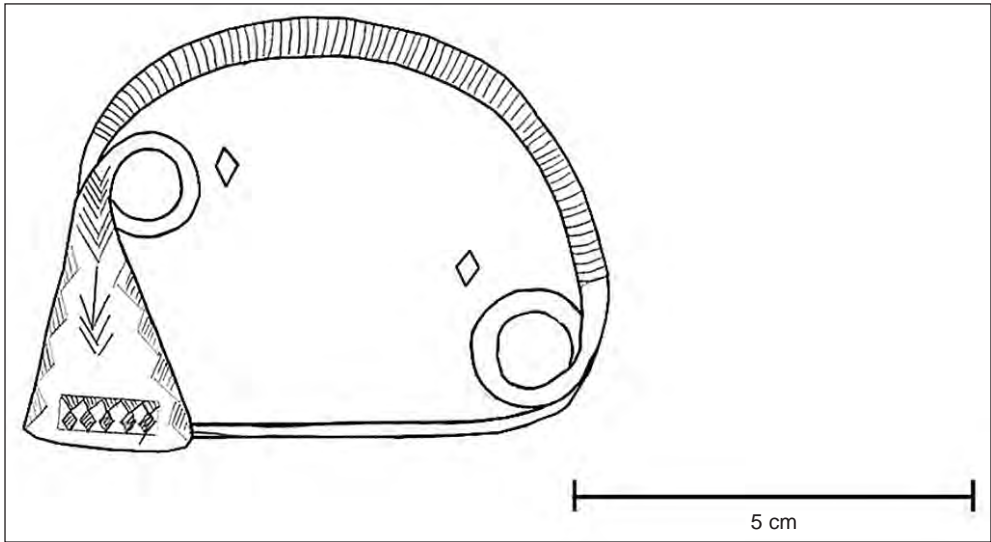

Abb. 18 Fibel aus Bronze von Bare, Befund Schnitt I, Abtrag 3-4.

3. Zusammenfassung und Schlusswort

Die Schale von Varvara mit laufendem S-Muster kann als Beleg eines Kontaktes zwischen den bosnischen Siedlungen und dem Raum Ostbalkans bereits ab der Zeit der älteren Stufe Ha B (Ende des 11. und 10. Jahrhundert v. Chr.) interpretiert werden. Die Einzigartigkeit dieses Motivs im Zierrepertoire der Keramik dieser Zeit in Bosnien spricht für einen einmaligen, vermutlich auf ein Individuum beschränkten Austausch, welcher möglicherweise mit großräumigen Heiratsbeziehungen in Zusammenhang stehen könnte.

Zwei bis drei Generationen später, als sich an der unteren Donau, in Banat und in Siebenbürgen die Basarabi-Kultur herausgebildet hatte, scheint dieser Kontakt mit Bosnien weiterhin Bestand gehabt zu haben. Die Gefäße mit S-Hakenband und Falschschnurumrahmung aus Pod (Abb. 8, 1-1a) und Zecovi (Abb. 14, 1-1b) sowie die netzartig schraffierten Dreiecke auf einer Schale von Kopilo (Abb. 15, 1) stammen alle aus dem 9. Jahrhundert v. Chr. Auch in diesen drei Siedlungen handelt es sich um Einzelercheinungen, die sich deutlich von der heimischen Keramikzier abheben und deshalb wahrscheinlich auf eine direkte Einwirkung fremder Personen zurückzuführen sind.

Zur gleichen Zeit wie das S-Hakenband (Pod, Zecovi) und netzartig schraffierte Dreiecke (Kopilo) taucht vereinzelt in allen drei Siedlungen ein weiteres ortfremdes Motiv auf:

Girlandenförmige Ritzlinien auf den Tassen von Pod (Abb. 8, 3) und Kopilo (Abb. 15, 2) und auf einem Wandfragment von Zecovi (Abb. 14, 2) weisen auf einen Kommunikationsweg über Nord- bzw. Nordostbosnien (Siedlungen Vis und Pivnica) zum vojvodinsichen Raum (u. a. Kalakača, Gradina na Bosutu) hin, wo diese Verzierung gerade für den Übergang zum Basarabi-Horizont (Bosut IIIb) bezeichnend ist⁸⁵. Ein so hoher Anteil an Basarabi-Keramik, wie in vojvodinsichen⁸⁶ bzw. nordserbischen⁸⁷ Siedlungen zu beobachten ist, kann jedoch weder in Nordbosnien (Zecovi, Pivnica) noch in Zentral- und Westbosnien (Pod, Kopilo, Zecovi) verzeichnet werden.

Eine Ausnahme könnte die in der nordöstlichen Ecke Bosniens liegende Siedlung Bare (Abb. 16) darstellen. Abgesehen von zwei typischen Basarabifragmenten, entspricht die sonstige Keramik in Bare dem Vorbasarabi-Substanz der vojvodinsichen Siedlungen (Kalkača bzw. Bostut IIIa Horizont nach Medović 1978), so dass hier ein ähnliches Übergangsmuster wie z. B. in Gradina na Bosutu erwartet werden kann. Die Zone des direkten Basarabi-Einflusses würde man folglich über die bisher bekannten Grenzen (Syrmien bis Bosut und Nordserbien bis Zusammenfluss der Morava) auf den Raum von Nordostbosniens ausweiten können.

Sažetak

Keramika sa Basarabi i basaraboidnim ukrasima u Bosni

Keramika ukrašena u tzv. Basarabi stilu jedna je od značajnih karakteristika ranog željeznog doba na području rumunjskog, srbijanskog i bugarskog Podunavlja te u Transilvaniji. Pored glavnog prostora rasprostiranja u dosadašnjim istraživanjima definirana je i tzv. rubna ili kontakt zona, koja se naslanja na glavno područje kao i jedan dosta veliki teritorij u kojem se Basarabi keramika pojavljuje samo sporadično i pojedinačno. Ova "sfera utjecaja Basarabi stila" kako ju je opisao Garašanin (1996) obuhvata prostor između istočne Slavonije i jugoistočnog dijela Alpi.

Cilj ovoga rada jeste jedan detaljniji pogled na dosada poznate, malobrojne nalaze Basarabi keramike, ili keramike ukrašene motivima sličnim Basarabi ornamentici iz Bosne i Hercegovine. Uz već poznate nalaze iz naselja Pod kod

⁸⁵ Medović 1978, 48-52.

⁸⁶ Medović 1978.

⁸⁷ Jevtić 1983, Karte 2.

Bugojna, Varvara kod Prozora i Zecovi kod Prijedora, u radu su također prezentirani dosada neobjavljeni nalazi iz naselja Kopilo kod Zenice i Bare kod Tuzle.

Stratigrafsko-kronološka pozicija ulomaka s tekućom S- spiralom iz Varvare, Pod a i Zecova ukazuje na određenu vremensku razliku pojave ovih stranih motiva u bosanskohercegovačkim naseljima.

Zdjela iz Varvare sa običnom S-spiralom, ukrašena dodatno motivima, koji se mogu okarakterizirati kao domaći (višestruka kružnica i dvostruki < Motiv), potječe iz završnog sloja ovog naselja označenog kao faza Varvara C3 (Čović 1983b). Iako Čović završetak ove faze stavlja u vrijeme stupnja Ha B2/B3, njen kraj bi se prema jednoj brončanoj fibuli tipa Kakanj iz "posljednjeg horizonta" (Terminus ante quem) prije mogao datirati u vrijeme oko 1000. prije Krista odnosno u stupanj Ha B1.

Zdjela s tekućom S-Spiralom uramljenom u tehnicu tzv. lažnog šnura iz naselja Pod objavljena je kao nalaz iz kasnobrončane faze Pod B (1983, Taf. XLVI, 7), koja se prema Čoviću sastoji od pet "građevnih horizonata" (1983, 433). Ovu posudu, koja je već pri prvoj objavi označena kao "Basarabi", prema Čoviću nije bilo moguće pripisati nekom određenom "horizontu" faze Pod B te je i njena bliža datacija stoga nesigurna.

Potrebno je naglasiti da pojam "građevni horizont" nije do kraja definiran u dosadašnjim radovima o naselju Pod. Nakon početnih istraživanja u razdoblju od 1959 do 1964 u kojima je utvrđena stratigrafska slika naselja, započeto je istraživanje velikih površina ("metod širokog otkopa" prema Čoviću) s ciljem otkrivanja kompletnih stambenih odnosno "građevnih horizonata" (Sl. 6). Iako su prema prvim izvještajima ovom metodom postignuti fascinantni rezultati, veliki dio ovih istraživanja ostao je neobjavljen. Nedostatak precizne definicije *šta u stvari čini jedan "građevni horizont"* odnosno, što je još bitnije *od kada počinje jedan a završava drugi horizont* doveo je do toga da imamo jednu jako šematiziranu sliku o tijeku naselja na Podu, prema kojoj vremenski odvojeni horizonti u određenim razmacima nestaju i iznova se kompletno grade. Prema toj šemi faza Pod B sastoji se od pet, faza Pod C od dva i faza Pod D od čak deset "građevnih horizonata". Na koji način su utvrđena vremenska razdoblja za pojedine faze odnosno horizonte (pet horizonata faze Pod B- 250 godina; dva faze Pod C- 150 godina i deset horizonata faze Pod D- 300 godina) također nije do kraja razjašnjeno (Čović 1983, 434; Čović 1987, 905).

Pomenuta zdjela s tekućom S-spiralom u okviru od tzv. lažnog šnura pronađena je u dijelu naselja iskopavanog 1963. godine. Stratigrafija i nalazi iz ove istraživačke kampanje obrađeni su u okviru jednog magistarskog rada na Institutu za prapovjesnu arheologiju Sveučilišta u Berlinu (Gavranović 2004). Uz pomoć jednog 15 m dugog profila (Abb. 7) te preciznog i iscrpnog Čovićevog dnevnika iskopavanja, većina nalaza mogla je biti stratigrafsko-kronološki pozicionirana. Ukupno je bilo moguće izdvojiti pet slojeva kasnog brončanog i željeznog doba, koji se u određenoj mjeri preklapaju s Čovićevim fazama (Slojevi V i IV- faza Pod B; Sloj III – faza Pod C i Slojevi II i I – faza Pod D).

Zdjela s Basarabi ukrasom pronađena je prema Čovićevom dnevniku u žućkasto-crvenom glinenom sloju označenom kao Sloj IV. Izrazito strani karakter ove posude dolazi jasno do izražaja pri usporedbi s ostalim keramičkim ukrasima iz ovog sloja (Sl. 9).

Kao što je već napomenuto, slojevi IV i V odgovaraju Čovićevoj fazi Pod B. Razlike između ova dva sloja ogledaju se prije svega u određenim ornamentima, dok su tipološke razlike između keramičkih repertoara minimalne. Na slici 11 prikazana je grupa motiva koji se pojavljuju isključivo u Sloju V, zatim motivi koji se pojavljuju u oba sloja ali s tendencijom smanjivanja u Sloju IV, kao i jedna grupa novih ukrasa svojstvena samo Sloju IV. Neke od ovih novih ornamenta, kao npr. girlande na jednoj šalici (Sl. 8, 2), već je i Čović izdvojio kao "mlađe tendencije" karakteristične za završni tj. peti horizont faze Pod B (1983, 437).

Sudeći, dakle, prema ukrašavanju posuda, Sloj IV predstavlja mlađi dio faze Pod B, koji se u određenoj mjeri da poistovjetiti s Čovićevim "završnim građevnim horizontom" datiranim dosta pouzdano u vrijeme kasnog stupnja Ha B (9. stoljeće pr. Kr.). Sloj V bi označavao, prema tome, stariju fazu Pod B u kojem se, prema Čoviću, daju izdvojiti daljnja četiri "građevna horizonta". Naznake o ovim horizontima ne mogu se vidjeti u priloženom profilu (Sl. 7) niti su sadržane u dnevniku iskopavanja.

Stratigrafsko-kronološka pozicija dvaju fragmenata s tekućom S-spiralom iz Varvare i iz Poda ukazuje dakle na vremenski diskontinuitet. Zdjela iz Varvare pripada sloju ne mlađem od 10. stoljeća prije Krista (Varvara C3), dok je posuda iz Poda očito pronađena u jednom mlađem kontekstu (Sloj IV – kraj faze Pod B odnosno 9. stoljeće prije Krista).

Posuda sa S-spiralom iz Zecova kod Prijedora (Sl. 14, 1-1b) pripisana je pri prvoj objavi Stratumu III ovoga naselja, odnosno periodu kasnog brončanog doba prema Bencu (1959, 43). No dubina na kojoj je nađena je na priloženom profilu (Sl. 13) jasno označena kao Stratum II odnosno prelazni period između Ha B3 i Ha C1 stupnja (Čović 1965, 35-39). Uprkos ovoj stratigrafskoj poziciji i Benac i Čović dovode ovu posudu u vezu sa srednjim brončanim dobom, odnosno sa grupama Dubovac / Žuto Brdo / Gârla Mare (Benac 1959, 43; Čović 1965, 38), što se usljed kronoloških razlika nikako ne može prihvatiti.

Stratigrafska pozicija jednog drugog fragmenta iz Zecova, ukrašenog za ovo naselje netipičnim girlandama (Sl. 14, 3), također je nejasna. U Benčevom članku ovaj ulomak objavljen je kao nalaz iz Stratuma I, datiranog na kraj starijeg željeznog doba (Ha D- La Tène A) (1959, Taf. XX, 3). Isti ulomak pojavljuje se kod Čovića kao nalaz znatno starijeg Stratuma II (Ha B3- Ha C1) (1965, Taf. II, 7), što je i vjerojatnija varijanta s obzirom na nalaze iz Poda (Sl. 8, 2) i Kopila (Sl. 15, 2).

Među ovdje prvi puta objavljenim nalazima s gradine Kopilo kod Zenice, pažnju prije svega privlače jedna zdjela ukrašena visećim trokutima ispunjenim mrežastom šrafurom (Sl. 15, 1) kao i jedna kalotasta šalica s girlandama (Sl. 15, 2), identična već spomenutoj posudi s Poda iz Sloja IV (uporedi Sl. 8, 2). I na Podu i na Kopilu girlande predstavljaju strane motive svojstvene keramici naselja u Bačkoj i Sremu (Kalakača, Gradina na Bosutu), posredovane u centralnu Bosnu vjerojatno putem sjeverne Bosne (naselja Vis i Pivnica).

Viseći trokuti su jedan od najčešćih motiva u Slojevima V i IV (faza Pod B prema Čoviću) na Podu, ali ni u jednom slučaju nije zabilježeno mrežasto šrafranje poput onog na zdjeli s Kopila. Ovakvo ispunjavanje trokuta upravo je karakteristično za Basarabi keramiku (Vulpe 1986, 43), s time da su trokuti na

zdjeli iz Kopila prilagođeni jednoj tipičnoj domaćoj kompoziciji, horizontalnom redu visećih trokuta.

Keramički materijal iz naselja Bare kod Tuzle u velikoj se mjeri podudara s keramikom naselja jugozapadne Vojvodine, prije svega s nalazima s Gradine na Bosutu (Medović 1978). Ukrasi na keramici iz Bara, među kojima su i dva nedvojbeno Basarabi ulomka (Sl. 17, 1-2), mogu se vremenski dovesti u vezu s prelaznim periodom između horizonata IIIa (Kalakača faza) i IIIb (Basarabi faza) Gradine na Bosutu. Brončana fibula iz Bara (Abb. 18), pronađena u istom sloju kao i prikazana keramika, pripada jednoj varijanti dvopetljastih fibula s visokom trokutastom nogom i narebrenim lukom, rasprostranjenoj prije svega u centralnoj i istočnoj Bosni (Gavranović 2007). Grobne cjeline s ovom varijantom fibule (Gubavica kod Mostara i Ilijak Tumul XX, Grob 1) mogu se datirati u kraj 8. stoljeća prije Krista.

Kao rezime može se istaći da je zdjela iz Varvare s tekućom S-spiralom vjerojatno najstariji trag kontakta između Bosne i prostora istočnog Balkana s kojeg ovaj ornament potječe. Ukoliko pretpostavimo da se radilo o direktnom kontaktu vezanu za jednu određenu osobu koja je ukrasila posudu, moguće objašnjenje moglo bi se potražiti u matrimonijalnim vezama među zajednicama koje ne graniče jedna s drugom.

Nekoliko generacija poslije, kada se na prostoru istočnog i sjeveroistočnog Balkana formira Basarabi kompleks, ovaj kontakt je očigledno i dalje postojao, kao što to pokazuju pojedinačne posude sa Poda, Zecova ili Kopila. Jedinstvenost ovih ukrasa u usporedbi s ostalim motivima ovih triju naselja jasno potcrtava njihov strani karakter. U sva tri ova naselja posude pripadaju slojevima 9. stoljeća prije Krista.

Naselje Bare kod Tuzle svojim se keramičkim repertoarom poklapa s naseljima u Vojvodini i sjevernoj Srbiji (Medović 1978; Jevtić 1983). Čini se da je i prelaz u Basarabi fazu na Barama tekao po sličnim obrascima kao i u ova dva regiona, čime bi se se prostor direktnog utjecaja Basarabi Kulture mogao proširiti i na sjeveroistočnu Bosnu.

Literatura

- Benac, A.* 1956, Prehistorijska gradina Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A. 11, 1956, 147-166.
- Benac, A.* 1959, Slavenska i ilirska kultura na prehistorijskoj gradini Zecovi kod Prijedora. GZM n. s. A. 14, 1959, 13-38.
- Čović, B.* 1964, Pod, Bugojno. AP 6, 1964, 23.
- Čović, B.* 1965, Einleitung in Stratigraphie und Chronologie prähistorischer Gradinen in Bosnien. GZM n. s. A. 20, 1965, 27-145.
- Čović, B.* 1967, Velika Gradina u Varvari na vrelu Rame. AP 9, 1967, 28-30.

- Čović, B. 1971, Dva specifična tipa zapadnobalkanske fibule. GZM n. s. A. 24, 1971, 313-330.
- Čović, B. 1974, Pod bei Bugojno, eine befestigte Siedlung der Bronze und Eisenzeit. In: Colloque International: Agglomerations Fortifiees Illyriennes, Mostar 1974, 121-131.
- Čović, B. 1977, Velika Gradina u Varvari – I Dio, GZM n. s. A 32, 1977, 5-175.
- Čović, B. 1983, Srednjobosanska kulturna grupa. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ) IV, Bronzано doba, 1983, 433-461.
- Čović, B. 1983b, Prelazna zona. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ) IV, Bronzано doba, 1983, 390-421.
- Čović, B. 1983c, Glasinačka kulturna grupa. In: Praistorija jugoslavenskih zemalja (PJZ) IV, Bronzано doba, 1983, 413-432.
- Čović, B. 1991, Pod bei Bugojno, eine Siedlung der Bronze- und Eisenzeit in Zentralbosnien. Heft 1: Die Frühbronzezeit, Sarajevo 1991.
- Čurčić, V. 1902, Gradina an der Ramaquelle im Bezirke Prozor. WMBIH 8, 1902, 48-61.
- Dular, J. 1973, Bela Krajina u starohalštatskom obdobju. Arheološki Vestnik 23, 1973, 544-591.
- Gavranović, M. 2004, Spätbronze- und Früheisenzeitliche Siedlung Pod bei Bugojno-Zentralbosnien. Magisterarbeit am Institut für Prähistorische Archäologie der FU Berlin. Unpubliziert.
- Gavranović, M. 2007, Eine dreischleifige Bogenfibel mit dreieckiger Fußplatte aus Bosnien. Arheološki Vestnik 58, 2007, 415-424
- Gumă, M. 1991, Civilizația primei epoci a fierului în sud-vestul Românei. Bibliotheca Thracologica IV, 1991.
- Hänsel, B. 1976, Beiträge zur regionalen und chronologischen Gliederung der älteren Hallstattzeit an der unteren Donau. Beiträge zur ur-frühgeschichtlichen Archäologie des Mittelmeer-Kulturräume 16-17, 1976.
- Jovanović, R. 1957, Preistorijski nalazi u dolini rečice Soline. Članci i Građa Tuzla I, 1957, 245-249.
- Kašuba, M. 2007, Zur Entstehung der Basarabi-Kultur in Osteuropa. In: Scripta Praehistorica in Honorem Biba Teržan, Situla 44, 2007, 369-381.
- Ložnjak-Dizdar, D. 2004, Odnos daljske i bosutske grupe na prostoru hrvatskog Podunavlja početkom starijeg željeznog doba. Prilozi instituta za arheologiju u Zagrebu 21, 2004, 19-30.
- Medović, P. 1978, Naselja starijeg gvozdenog doba u jugoslovenskom Podunavlju. Dissertationes et monografiae Beograd 22, 1978.
- Metzner-Nebelsick, C. 1995, Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frög. In: Festschrift zum 50jährigen Bestehen des Institutes für Ur- und Frühgeschichte Innsbruck, 1995, 349-385.
- Milić, V. 1982, Dva metalna praistorijska objekta iz Soline. Članci i Građa Tuzla XIV, 1982 133-136.
- Milić, V. 1986, Bare-Gradovrh. Arheološki Leksikon Bosne i Hercegovine, Tom 2, 106, 1988.
- Šimić, J. 1984, Stariji nalazi bosutske grupe iz Vukovara. In: Arheološka istraživanja u istočnoj Slavoniji u Baranji. Izdanja Hrvatskog Arheološkog Društva 11, 1984.

- Teržan, B.* 1995, Stand und Aufgaben der Forschung zur Urnenfelderzeit in Jugoslawien. In: Beiträge zur Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen, Mainz 1995.
- Trajković, Č.* 1971, Kopilo, Zenica – praistorijska gradina. AP 13, 1971, 26-27.
- Vulpe, A.* 1965, Zur mittleren Hallstattzeit in Rumänien (Die Basarabi Kultur). Dacia 9, 1965, 105-132.
- Vulpe, A.* 1979, Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur. In: Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit den anderen donauländischen und benachbarten Gebieten. Materijali XIX, Referate des Symposiums in Novi Sad, 10-13 September 1979, 179-189.
- Vulpe, A.* 1986, Zur Entstehung der Geto-Dakischen Zivilisation. Die Basarabi Kultur. Dacia n. s. 30, 1986, 49-89.

Masivna grivna sa područja Glasinca

Zilka Kujundžić-Vejzagić

Sarajevo

Masivno livena grivna koja se prvi put ovdje objelodanjuje nađena je na Ravnoj Romaniji, na teritoriji prostiranja glasinačke kulture. Od 1957. godine u privatnom je vlasništvu sarajevske obitelji koja za sada želi ostati u anonimnosti. Grivnu je kao poklon dobio veterinar, otac današnjeg vlasnika, za svoje usluge u nekom od sela na tom području. Nažalost, vlasnik mi nije mogao pružiti još neke određenije podatke o nalazu. Nije poznat ni položaj, ni mjesto na kojem je grivna nađena, kao ni nalaznik, pa se ovaj izuzetno zanimljiv i vrijedan objekt može analizirati samo po tipološkim svojstvima i metalurškim odlikama.

Ovo je za sada usamljen nalaz na području glasinačke kulture, a koliko je meni poznato, potpuno jednakih primjeraka nema ni na širem području utjecaja grčke kulture ili kultura metalnog doba iz centralne Evrope. Kako pojedinačni slučajni nalazi nemaju ni pratećeg materijala pomoću kojih bismo mogli naći analogije, za sada ostaje otvoreno pitanje o kulturnoj pripadnosti grivne.

Prije nego pređemo na njen opis, moramo naglasiti da je još šezdesetih godina proteklog stoljeća ovaj predmet okvirno datirao u prahistoriju Jozo Petrović, arheolog iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, a nedavno je isto mišljenje dao i Zdravko Marić, poznati stručnjak za prahistoriju Balkana, posebno željeznog doba.

Grivna je masivno livena u tehnici poznatoj pod imenom "izgubljena forma" (*"cire perdure"*) i to tako što se je model oblikovao u glini te prekrivao slojem voska. Ako je predmet bio sasvim mali, cijeli model se pravio od voska. Tanke metalne cjevčice pričvršćivale su se na oba kraja modela od voska, a predmet se obavijao mekom glinom (danas gipsom). Kad bi se glina stvrdnula, otopljeni metal bi se sipao kroz lijevak u gornju cijev. Metal bi tekao u unutrašnjost, ispunjavajući prostor koji je vosak zauzimao. Otopljeni vosak bi curio napolje kroz donju cijev – otuda i ime "*cire perdure*", što znači izgubljeni vosak. Kad bi se metal ohladio, oklop od gline bi se pažljivo razbijao, a glina u unutrašnjosti, usljed velike toplote sasvim bi pregorjela i relativno bi se lako istrugala. Ova tehnika je zabilježena u mnogim knjigama, a Britan-

ski muzej raspolaže i kompletom modela koji prikazuju različite etape ovog rada¹. Tehnika "izgubljene forme" nije svugdje potpuno ista, ali je poznata u mnogim krajevima svijeta. U Aziji njeni glavni centri su Indija i Malajski arhipelag. Ona je također primjenjivana u starom Egiptu, kritsko-mikenskoj kulturi i u antičkoj Grčkoj, te u starim civilizacijama Centralne i Južne Amerike.

Analiza metala iz kojeg je glasinačka grivna izlivena izvršena je u *Institutu za mjeriteljstvo Bosne i Hercegovine* u Sarajevu. Uzorak je primijenjen samo na plemenite metale metodom reagenske florescentne analize, a detaljan izvještaj izgleda ovako:

Reading	%Au	%Cu	%Ag	%Zn	%Ni	Date/Time
1	0.69	40.46	3.54	12.77	3.15	5/28/2007 11:36
2	0.70	40.50	3.54	12.82	3.32	5/28/2007 11:39
3	0.03	58.22	1.38	32.60	4.08	5/28/2007 11:43
4	0.00	58.20	1.34	32.57	4.15	5/28/2007 11:46
5	17.73	6.75	8.77	0.00	0.05	5/28/2007 12:50
6	17.69	6.83	8.73	0.00	0.00	5/28/2007 12:53
7	2.66	37.29	4.52	8.96	3.62	5/28/2007 12:56
8	2.94	37.12	4.52	8.91	3.65	5/28/2007 12:59

Pored plemenitih metala grivna sadrži i veći postotak olova, i to upravo onaj koji u gornjoj tabeli nije izražen. Ovakav sadržaj legure upućuje nas da porijeklo metala iz kojeg je izlivena grivna treba tražiti u rudnim područjima Srebrenice. Tamo cinkano-olovne srebronosne rude imaju i znatan postotak zlata². Isto tako, na području Srebrenice ima i samorodnog bakra. Dakle, na jednom relativno malom prostoru ležalo je rudno blago prilvačno mnogim kulturama kroz burnu prahistoriju i historiju Bosne i Hercegovine. Tu je na površini od 50 kvadratnih kilometara do danas registrovano oko 2 hiljade zasutih i otvorenih rudarskih okana, te izbrojano oko 250 potkopa i niskopa, većinom zasutih. Nađeno je oko 60 šljačišta, što znači da je tu bio i veliki broj topionica. Dokazano je da su ova rudišta korištena još u prahistorijsko doba, posebno u doba Ilira³. Nije isključeno da su ovdje, pored topionica u bronzano i željezno doba, bile i radionice domaćih ili grčkih putujućih majstora. Svaka-ko da se ovdje u to vrijeme uz rudarstvo razvijala živa trgovina plemenitim metalima, pa i njihovim proizvodima.

Grivna je teška 1 kilogram i 800 grama. Visina joj je 9,8 cm, unutrašnja širina 7,5 cm, a vanjska 15,5 cm. Kao što smo već rekli, ovaj monumentani predmet izliven je u tehnici "izgubljene forme", i to u dva dijela. Neujednačen odnos pojedinih metala u sastavu grivne još je jedna indirektna potvrda da se ovdje zaista radi o predmetu iz prahistorije, odnosno iz vremena kad su

¹ Adam 1963, 84.

² Ramić 1999, 9-20.

³ Isto

livačke vještine bile na znatno nižem tehnološkom stupnju. Ova činjenica govori i u prilog pretpostavci da su grivnu izradili domaći majstori ili da je bila izrađena po tadašnjim umjetničkim zahtjevima ilirske plemenske aristokracije koja je sigurno, putem razmjene, trgovala s grčkim zanatlijama uzimajući gotove luksuzne proizvode, a u razmjenu davala polufabrikovane plemenite metale.

Jedna polovina grivne, na oba kraja, ima cjevaste dodatke, dok druga, na svakom kraju, ima perforaciju cvijetnim ornamentom obrubljenu, tako da ovi elementi zajedno čine vrlo jednostavan oblik šarnira ili baglame, pomoću kojih se zatvarala. Predmet koji je spajao baglame s perforacijom sada nedostaje. To je mogla biti igla s većom ukrasnom glavom ili ukrasni lančić (Sl. 1, 2, 3). Rubovi su reljefno ukrašeni u istoj tehnici kao i perforacije, ali u presjeku imaju grubu površinu, tako da se stiče utisak da je grivna livena u jednom komadu, a onda naknadno prerezana i na jednoj poluci lemljenjem pridodate dvije baglame.

Upotreba šarnira na metalnom nakitu, posebno na zlatnim i srebrenim fibulama, po mišljenju mnogih stručnjaka⁴, javlja se na sjeveru Balkana tek u 4. vijeku stare ere, dok se u Grčkoj šarnir na nakitu izrađuje još u 6. vijeku

Sl. 1 *Grivna sa Glasinca; u prvom planu vidi se krstasti ukras, 4. stoljeće stare ere*

⁴ Vasić 1985.

Sl. 2 Dva dijela grivne sa Glasinca

Sl. 3 Pogled na sistem šarnira grivne sa Glasinca

stare ere, a možda i ranije. Baš u tom 4. vijeku, punom prelomnih historijskih i kulturnih događanja, možda treba tražiti hronološke vrijednosti ovog našeg masivnog, raskošno dekorisanog, arheološkog objekta.

Analiza dekorativnih motiva na našoj monumentalnoj grivni zaslužuje posebnu pažnju. Iako je ona zasad usamljen nalaz s područja glasilačke kulture i samim tim teško ju je hronološki opredjeliti, bogata nefiguralna ornamentika, pravolinijski i simetrično organizirana, genetski je vezuje za starije željezno doba, i to posebno za njegovu kasniju fazu, negdje od 6. vijeka stare ere pa dalje, kad se uočavaju jači kulturni kontakti unutrašnjosti Balkana s razvijenim umjetničkim centrima Mediterana – Grčke i Etrurije⁵. Ali i pored importa vrhunskih ostvarenja grčke toreutike, figuralni motivi ne nalaze odjeka u ilirskoj primijenjenoj umjetnosti, već geometrijski elementi nastavljaju da dominiraju kao izraz tradicionalnosti – upadljive crte ilirskog mentaliteta, koji ih je onemogućavao da prevaziđu svoje duhovne potrebe te da se uključe u novi helenski duhovni svijet, koji se širio s mnogih strana prema Balkanu i unutrašnjosti Evrope.

Sredinom grivne teče ornament od niza rozeta organiziranih od sedam sitnih reljefnih krugova, a zatim od centralnog dijela slijede horizontalni redovi lažnog gajtana, koji se smjenjuje s dvostrukim i jednostrukim nizovima reljefnih krugova. U centru jedne i druge polovine apliciran je jednokraki krst. Cijela dekoracija predstavlja zanimljivu kompoziciju koja se odlikuje izrazitom simetrijom i zatvorenom formom. Žućkasto-srebrenasti sjaj metala, harmonična reljefna dekoracija i masivno odlivena forma čine ovu grivnu monumentalnim i vrhunskim ostvarenjem primijenjene umjetnosti, koje ne samo da ilustruje stanje ilirskog umjetničkog duha već i mogućnosti izražavanja majstora-umjetnika željeznog doba centralno balkanskog područja.

Našu grivnu možemo genetski vezati za brojne objekte koji se nalaze kao prilozi u kneževskim grobovima na Glasincu, u Srbiji, Makedoniji, Bugarskoj, pa čak i dalje na istoku u Skitiji i na zapadu u centralnoj Europi. Tu se posebno ističu dijelovi konjske opreme i krstasta dugmad, ali i nakit (narukvice, torkvesi, prstenje, fibule, naušnice). Krstasta dugmad nađena su u glasilačkim tumulima u velikom broju, u okviru bogatih grobnih priloga s kraja 6. i početka 5. stoljeća stare ere (Taline, Osovo i drugi; vidi Sl. 4)⁶. Na primjercima krstastih dugmadi s polumjesečastim dodatkom iz Osova, polukrug u centru krsta vrlo je izražen. Isti taj detalj uočava se i na krstovima na našoj grivni, mada je tu krst znatno manjih dimenzija. Ukrasne latice na polumjesečastom dodatku iznad krsta liče na ukrasne motive na rubnim djelovima grivne, iako su prvi izrađeni u punoj platici, dok su ovi drugi prikazani reljefno.

Konjski čeoni ukrasi i krstasta dugmad s polumjesečastim dodatkom kao grobni prilozi poznati su na širokom području Balkana: Tesalija, Bugarska, Makedonija, Srbija, Albanija i Bosne i Hercegovina. Ovi predmeti u

⁵ Parović 1961; Vasić, 1987 i mnogi drugi.

⁶ Truhelka 1893, 194; Benac / Čović 1957, Tab. 26; Vasić 1986, Sl. 3.

sebi sadrže mnogo simbolike čije pravo značenje možemo samo naslućivati⁷. Nalazi iz kneževskih grobova na glasinačkim nekropolama (Ilijak, Osovo, Čitluk, Brezje) uglavnom se po bogatstvu ne mogu mjeriti s kneževskim grobovima iz susjednih zemalja (Atenica, Novi Pazar, Čurug, Trebenište i dr.), ali je na njima izražen jedan potpuno nezavisan i snažan umjetnički duh. Strani import, a samim tim i novi umjetnički uzor, relativno su rijetko prodirali u ovo ilirsko područje prije 4. stoljeća stare ere. U njihovom lokalnom umjetničkom stilu gotovo da se nigdje ne osjeća kolebanje između onog što se želi i može ostvariti. Njihov umjetnički stil ostaje do kraja popularan i blizak svim društvenim staležima.

Ekonomski i kulturni prosperitet ilirskih plemena s naših prostora zabilježen je u arheološkim nalazištima datiranim između 550 i 450 godine, ali to se isto osjeća od Duvanlija u Trakiji i Trebeništa, Novog Pazara i Atenice pa sve do Viksa u Galiji. Na cijelom ovom prostoru došlo je do naglog uspona lokalne ilirske, tračke i keltske plemenske aristokracije. Bilo je samo pitanje vremena koja će od ovih velikih etničkih grupacija preuzeti vodeću ulogu i pružiti otpor agresivnom širenju najprije helenističke Grčke, a kasnije i rimske kulture. Izbor je pao na Kelte. Tako su se Iliri u 4. stoljeću stare ere našli između Kelta i Grka.

Iako u okviru prethodnog izlaganja nije bilo moguće odrediti hronološku pripadnost naše grivne, uspjeli smo dati obrise jedne slike o kulturnim vezama naših ilirskih krajeva sa širom oblašću utjecaja grčke kulture. Da su se ovi utjecaji i dalje širili prema centralnoj Evropi, u toku 6. i 5. vijeka stare ere, preko iberijskog i apeninskog poluostrva, možemo pratiti kroz kratku analizu halštatskih bogatih grobnih priloga. Pored importovanog zlatnog i srebrenog luksuznog nakita iz mediteranskih radionica, i ovdje su mnogi grobni prilozi izrađeni rukom domaćih majstora. U izradi luksuznog nakita posebno su se tu isticali keltski majstori⁸. Kompozicije ukrasnih motiva na torkvesima i narukvicama, izrađeni u različitim tehnikama, ali između ostalog i u tehnici "izgubljene forme", kao što je livena i naša grivna, odraz su jednog već široko rasprostranjenog umjetničkog manira iz mediteranske kulture (Sl. 5).

Repertoar halštatskih ornamenata s narukvica i torkvesa iz groba princeze iz Viksa može se dovesti u vezu s kulturnom interpretacijom našeg nalaza jer imaju zajedničku genezu – razvijene zanatske centre Mediterana. Posebno je zanimljiv torkves s predstavom pegaza i lava rađen u tehnici "izgubljene forme". Ovaj monumentalni spomenik primijenjene umjetnosti, u pravom smislu te riječi, predstavlja zanimljive kompozicione cjeline gdje se pojedini dekorativni elementi smjenjuju i dopunjuju s mjerom i smislom. Prava linija dominira, dopunjuju je kugle koje pojačavaju plastičnost površine. Majstor jasno pokazuje ono što želi, držeći se ustaljene šeme, mijenjajući samo pojedine detalje. Slične ili gotovo iste šeme ukrasa zadržavaju se na ovom prostoru i u toku

⁷ Vasić 1982, 4.

⁸ Rolley 1998.

La Tena ili mlađeg željeznog doba (vidi Sl. 6), dok geometrijske i nefiguralne forme na području Ilira dominiraju u umjetnosti sve do dolaska Rimljana, ali sada uglavnom na lokalnim proizvodima od srebra i zlata.

Sl. 4 Bronzana krstasta dugmad iz grobne gomile u Osovu na Glasincu, 6. stoljeće stare ere

Sl. 5 Masivni torcves iz Trihitingena, Virtemberg, 4. stoljeće stare ere

Arheološki objekt o kome je ovdje riječ, tako masivno izliven od plemenitih metala i bogato dekorisan, svakako spada u grupu grobnih priloga kneževskih tumula na Glasincu. Ovako skupocjen nakit imao je statusni karakter, ali je mogao imati i kultno ili religijsko značenje. Njegova materijalna vrijednost mogla je imati ulogu poputbine, a njena veličina i težina mogla je pokojnika spriječiti da se iz svijeta mrtvih vrati u svijet živih. Da je rodovska aristokracija ilirskih plemena već od samih početaka rasta svog socijalnog statusa pokazivala izvjesnu naklonost prema monumentalnim predmetima koji su bili izraz njihove moći, pokazuju nam metalni objekti iz ostave Veliki Mošunj⁹. Pored brojnih nalaza koji po svojim svojstvima pripadaju ratničkoj opremi nađene su i 4 masivne bronzane grivne (Sl. 7). Nalaz je datiran u 8. stoljeće stare ere i veremenski je znatno udaljen od našeg nalaza, ali vezuje ih ona prepoznatljiva tvrdoglavost u očuvanju tradicionalnih vrijednosti koja se osjeća i u ilirskoj primijenjenoj umjetnosti. Masivne grivne poznate su još s mnogih lokaliteta u BiH (Hrgovi, Livno, Grehin Gradac i drugi).

Bronzane grivne iz Velikog Mošunja na vanjskoj površini ukrašene su urezanim horizontalnim nizovima sitnih polumjeseca. Unutrašnja površina je hrapava i neobrađena. Sve četiri su grubo prorezane. Obje su im ivice cilindrično povijene prema unutra. Značenje i upotrebu ovih grivni možemo samo pretpostaviti. Sigurno nisu imale ukrasnu funkciju, ali statusno značenje da. Isticale su bogatstvo vlasnika, a mogle su služiti i kao sredstvo trgovine razmjenom.

Naša grivna po svojoj monumentalnosti, bogatstvu ukrasa i tehnici livenja ima primjetne analogije i sa zlatnim pektoralom iz Ordžhonikidže u Rusiji. To je jedan od najljepših primjeraka zlatarskog rada stare Grčke, zapravo rađen za Skite južne Rusije. Tako bogat ornament i likovne predstave na ovom pektoralu koji je krasio grudi nekog nomadskog skitskog vođe, a potom s njim i sahranjen, nije nigdje do sada nađen. To je vrijeme kada grčka umjetnost (4. stoljeća stare ere) iz arhaiskog perioda ulazi u zlatno doba "lijepe umjetnosti" helenističke kulture¹⁰. Oba objekta najvjerojatnije su nastala u radionicama jonskih kolonija na crnomorskom primorju koje svoj kulturni i ekonomski procvat po drugi put doživljava u vrijeme helenizma (Sl. 8).

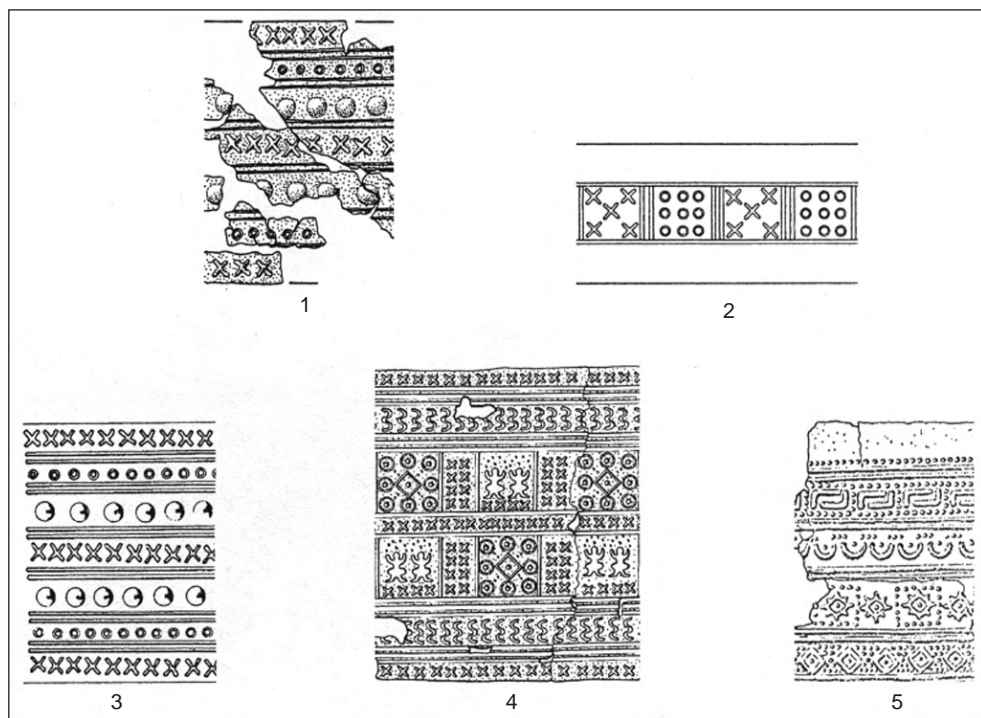
Duh jonske umjetnosti tokom 6. i 5. stoljeća stare ere intenzivno je zahvatao jugoistočna ilirska plemena. Njena nova snaga i bljesak dokumentovani su u zlatnim predmetima Atenice, Novog Patara, Trebeništa i Čungara¹¹. Naša grivna s mnogim ovim predmetima ima genetsku vezu, a hronološku samo s mlađim priložima, jače izraženu u priložima grobova u Čungaru i Atenici¹². Tradicionalna veza Glasinca i Atenice, posebno u načinu sahranjivanja, datira još iz bronzanog doba. Tu se osjećaju i Skitski utjecaji u izradi zlatnog i srebrenog nakita, ali i originalni predmeti se nalaze u ilirskim kneževskim grobovima, kao što su oružje i konjska oprema. Ovi kulturni utjecaji

⁹ Truhelka 1913.

¹⁰ Honour / Fleming 1984, 344.

¹¹ PJZ, V, 644-724; Vasić 1977; Mano Zisi / Popović 1969.

¹² Vasić 1977; Pl. 36 i 55; Đuknić / Jovanović 1965.

Sl. 6 Crteži ukrasnih motiva na nakitu iz halštatskih nekropola, 6-5. stoljeće stare ere

Sl. 7 Bronzane masivne grivne iz Velikog Mošunja, 8. stoljeće stare ere

Sl. 8 Detalj sa zlatnog pektoralu iz Ordžhonikidže, Rusija, 4. stoljeće stare ere

stizali su vjerovatno preko Tračana, ali isto tako postoji mogućnost da je kontakt između njih i Ilira bio direktniji. Dobro nam je poznato da su Skiti tokom 6. i 5. vijeka stare ere prodrli u Panoniju, odakle su se njihovi utjecaji širili prema centralnoj Evropi, pa i dalje prema sjeveru. No, moramo još jednom naglasiti da i ovdje dominira duh renesansne jonske umjetnosti koja se proširila čitavim Mediteranom, a kao što smo već vidjeli, putevima preko zapadne obale Francuske stigla duboko u prahistorijsku Galiju.

Importa iz jonskih kolonija na Glasincu ima već u 6. stoljeću stare ere¹³, ali tek u 4. vijeku stare ere na ovom prostoru dolazi do intenzivnijih trgovačkih kontakata; oni se manifestuju kako u importu luksuzne robe tako i u utjecajima grčke umjetnosti na proizvode domaćeg ilirskog zlatarstva. Ti utjecaji su dolazili iz raznih pravaca. Poznato je da u ovo vrijeme na području Glasinca i istočne Bosne živi ilirsko-panonsko pleme Desidijati, dok su se Autarijati s ovih prostora početkom 4. stoljeća stare ere, iz nepoznatih

¹³ Parović 1960, 21-46.

razloga, pomjerali prema jugu¹⁴. U ovo vrijeme pada i početak posljednje faze glasinačkog kulturnog razvoja koji je označen čitavim nizom novih stranih elemenata¹⁵. To naročito dolazi do izražaja u oblicima nakita. Sad se susrećemo po prvi put s tipičnim ranolatenskim i srednjelatenskim fibulama. Za nas su ovdje posebno značajne srebrene fibule sa šarnirom "štrbačkog tipa". Tehnički detalji na ovim fibulama nesumnjivo vode porijeklo iz grčkih izvora¹⁶. Glavni je centar njihove proizvodnje u grčkoj Makedoniji, ali na sjevernom Balkanu javljaju se i domaći proizvodi kao imitacije grčkih primjeraka, u čijoj su izradi mogli imati udjela grčki putujući majstori.

Na Glasincu je fibula "štrbačkog tipa", kao i poznati depo iz Štrbaca, najvjerojatnije import. Pored šarnirske fibule iz Štrbaca za nas su zanimljive i aplikacije od srebrenog lima izvedene u obliku cvijeta koji rasporedom latica podsjeća na centralni ukras na našoj grivni. Formalna sličnost između ovih objekata, te činjenica da se šarnir na nakitu u našim krajevima javlja tek u drugoj polovini 4. vijeka stare ere, može nešto malo sigurnije hronološki odrediti grivnu s Glasinca i datirati je upravo u ovo vrijeme, mada njena izražena genetska veza s jonskom umjetnošću pontskih majstora datiranje grivne može pomjeriti u kraj 5. stoljeća. Ovo pitanje za sada još mora ostati otvoreno.

Na kraju možemo reći da se monumentalna grivna s Ravne Romanije tipološki u potpunosti ne vezuje ni s jednim do sada ovdje spomenutim predmetom na području glasinačke kulture, pa ni šire. Pojedini elementi, ornamentalni i tehnički detalji (šarnir, ukrasi u obliku lažnog šnura, jednokraki reljefni krstovi), te idejno ikonografsko jedinstvo geometrijskog stila mogu se vezati za umjetničke italske, keltske i helenističke utjecaje, koji u vrijeme života Desidijata na glasinačkom području postepeno potiskuju domaće umjetničke ambicije. Sada plemenska aristokracija svoje potrebe zadovoljava luksuznim proizvodima uglavnom iz uvoza iz razvijenih zanatskih centara mediteranskog svijeta.

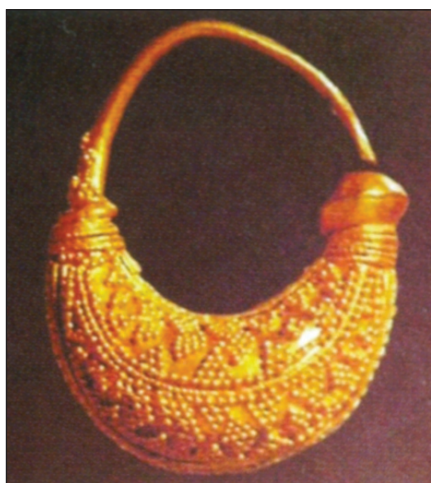
U hronološkoj i genetskoj analizi naše grivne ne smijemo zaboraviti ni dobro poznatu činjenicu da od 4. stoljeća stare ere pa nadalje u toku procvata helenističke kulture tračka umjetnost doživljava jedan novi uspon. Raskošno opremljeni grobovi u Duvanlijama imaju analogija s predmetima iz oblasti zapadnih Ilira, koji već odranije imaju jake kulturne veze s Makedonijom, a koja je u ovom slučaju mogla biti posrednik između njih¹⁷. Međutim, Makedonija, posebno grčki dio, ima primarnu posredničku ulogu u prenošenju umjetničkih utjecaja iz Male Azije i Egeje u unutrašnjost Balkana. Zlatne naušnice iz Demir Kapije i Demir Hisara potvrđuju da (Sl. 9), iako je na jednoj od njih prikazano protoma lava, sveukupna stilsko-zanatska izrada dekoracije ima elemenata s osnovnim umjetničkim težnjama prepoznatliji

¹⁴ Vulić 1933, 13 i dalje; Arheološki leksikon, 1988. i dr.

¹⁵ Benac / Čović, 52 i dalje.

¹⁶ Vasić 1985; isti 1986.

¹⁷ Frey 1991, 199 -210; Venedikov 1969, 5-42.

Sl. 9 Lijevo, zlatna naušnica iz Demir Kapije; desno, zlatna naušnica iz Demir Hisara; Makedonija, 4. stoljeće stare ere

vim na našoj monumentalnoj grivni¹⁸. Tu se posebno ističu cvjetni detalji i trakasti motivi, te reljefni kružići koji su naglašeno prisutni u zlatarskom obrtu širom Balkana, Skitije i daleke Galije.

Potpunijih analogija za monumentalnu grivnu unikatne izrade od plemenitih metala s područja glasinačke kulture za sada nismo mogli pronaći, osim sličnosti s pomenutim brojnim predmetima, široko rasprostranjenih utjecaja grčke i keltske, pa i skitske obrtničke umjetnosti.

Summary

Massive bracelet from the Glasinac area

According to the owner's statement, the massive bracelet, made of the alloy of precious metals, by the statement of the owner, got to the family collections of art pieces during 1960-ties of the last century. Inhabitant of the village gave it to his father, veterinarian. At that time the bracelet was given for expertise to dr. Jozo Petrović, archaeologist of the Lands museum of Bosnia and Herzegovina in Sarajevo, and overall is dated in the prehistory. Recently this opinion confirmed dr. Zdravko Marić.

¹⁸ Bitrakova-Grozdanova 2003.

In the Institute for measuring of Bosnia and Herzegovina, using method of "roentgen fluorescent analysis", was determinate combination of metals and given a report, but only for the precious metals. Analysis showed that alloy is very uneven, which is one of the main characteristics of the prehistoric metal objects. Besides precious metals in different percentage (copper, gold, silver, zinc), analysis showed that alloy of the bracelet also contains great percentage of lead, and one slight percentage of nickel. Relation between metals in the alloy implicates to our Bosnian mines that are rich of lead-zinc ores which contains silver and gold: like Srebrenica, Kreševo, Fojnica and Čelebići. Nearness of the Glasinac area to Srebrenica, definitely speaking in a favour of the assumption that bracelet was made of ore from the Srebrenica mines.

Bracelet weights 1,8 kg. Its diameter is 15,5 cm. Massive and rich performance and size of this object defines its usage. Actually we are speaking of the bracelet that has character of status, and we presume that it was found in the princely grave, well-known for the Glasinac area.

This monumental object is cast in two pieces in the "Lost form" technique and decorated with combine techniques. Those two parts are connected into closed circle with a double hinge.

With the "lost wax" technique only unique objects were made, so it is hard to find right analogies for our bracelet. Some form similarities exist with the numerous golden and silver objects from the area influenced by Greek culture. The rich non-figural ornament like the alternate lines of the plastic circles and false band, as well as the technique of cast, are pointing to some of the domestic workshops from that area. From the 6th Century B.C and after, are recognized contacts between Mediterranean and inner Balkans, especially with the highly developed centres in Greece and Etruria. However, in domestic art non-figural and geometric motives are staying dominant until the Roman rule in this area. Usage of the hinges on a jewellery appeared in the antique world in the second half of the 6th Century, and in our area started at the end of the 4th century B.C.

Monumental bracelet could be made at this time. It is hard to say was it a local masterpiece or perhaps the Macedonian or the Pont-Greek craftsmen familiar with the artistic tendencies and needs of the Illyro-Panonian tribe of Desidijati, which inhabited Glasinac area in 4th century B.C. after moving the Illyrian tribe of Autariati.

Literatura

- Adam, L.* 1963, Primitivna umjetnost, Beograd 1963.
Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, I, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
Benac, A. / Čović, B. 1957, Glasinac, II dio, Željezno doba, Sarajevo 1957.

- Bitrakova-Grozdanova, V.* 2003, Contribution a l'etude des bijoux antiques de Macedoine, Illyrica antiqua, Ab honorem Duje Rendić-Miočević, Radovi sa međunarodnog skupa o problemu antičke arheologije, Zagreb 2003.
- La tombe princiere de Vix, (ed. Rolley Claude), Societe des Amis du Musee du Chatillonnais 1987.
- Benedikov, I.* 1969, Izvjestija Sofija XXXI, 1969.
- Čović, B.* 1970, Vodeći arheološki tipovi kasnog bronzanog doba na području Delmata, Godišnjak, VIII/6, Sarajevo 1970.
- Čović, B.* 1976, Od Butmira do Ilira, Sarajevo 1976.
- Frey, O. H.* 1991, Griechische Schutz Waffen und ihre Nachahmungen im illyrischen und thrakischen Gebiet, Iliro-Trački simpozijum, Posebna izdanja Knjiga XCIV, Centar za balkanološka ispitivanja, Sarajevo-Beograd 1991.
- Garašanin, M.* 1973, Praistorija na tlu SR Srbije, Beograd 1973.
- Honour, H / Fleming, J.* 1984, The visual Arts: a History. Reprint, London 1984.
- Mano-Zisi, Đ. / Popović, Lj.* 1969, Novi Pazar the Illyrian-Greck find, Narodni muzej, Beograd 1969.
- Parović-Pešikan, M.* 1982, Grčka mahaira i problem krivih mačeva, Godišnjak, XX/18, Sarajevo 1982.
- Parović-Pešikan, M.* 1961. O karakteru grčkog materijala na Glasincu, Starinar, n. s. 11/1960, Beograd 1961.
- Powell, T. G. E.* 1970, Umjetnost praistorije, Beograd 1970.
- Praistorija jugoslavenskih zemalja, IV, Željezno doba, Sarajevo 1987.
- Ramović, M.* 1999, Nalazišta ruda zlata, bakra, kalaja, željeza, srebra, olova, žive, antimona i arsena u SRBiH, Radovi sa simpozijuma Rudarstvo i metalurgija Bosne i Hercegovine od prahistorije do početka 20. vijeka, Zenica 1999.
- Srejović, D.* 1967, Praistorija, Mala istorija umjetnosti, Jugoslavija, Beograd 1967.
- Truhelka, Ć.* 1913, Jedan odličan nalaz bronzane dobe, GZM, XXV, Sarajevo 1913.
- Vasić, R.* 1987, Umetničke težnje na tlu Jugoslavije u gvozdeno doba, Starinar, 37/1986, Beograd 1987.
- Vasić, R.* 1985, Prilog proučavanju šarnirskih fibula u Jugoslaviji, Godišnjak, XXIII/21, CBI, Sarajevo 1985.
- Vasić, R.* 1977, The chronology of The Erly Iron Age in Serbia, BAR Supplementary series 31, 1977.
- Vasić, R.* 1975, Donja Dolina i Makedonija, Godišnjak, XIV/12, Sarajevo 1975.

Millstones from Kale in Krševica (Southeastern Serbia)

Petar Popović, Aleksandar Kapuran
Belgrade

1. Introduction

The site Kale is situated in the village Krševica about ten kilometers to the east of Bujanovac. The small-scale excavations in 1966¹ indicated that it is an outstanding site but large-scale excavations have been resumed only in 2001. Soon it became clear that substantial remains of the settlement covering around 4 hectares and dating from the end of Classical and the beginning of the Hellenistic period are lying on a dominant elevation above the Južna (South) Morava valley. Despite the fact that just small portion of the site has been investigated so far, it was possible, after the works carried out between 2001 and 2007, to gain general impression about the appearance of this relatively large and well organized settlement. Few building horizons with various structures creating the acropolis were encountered on the plateau. A complex with buildings and other structures that were protected by the rampart and broad trench with an earthen barrow existed on the central section of the plateau in the latest horizon. On the basis of many obtained data the largest part of the settlement was located on the smaller terraces on the northeastern slope descending towards the Krševica River valley². At the foothill was discovered rather large complex with ramparts made of massive ashlars, stone platforms, building and many other structures that was identified as 'hydrotechnical complex' because of its specific purpose. The reason is that there are water springs at many spots in the lower layers so the excavations were possible only with the pumps to drain the water (Fig. 1). All this indicate that this important segment of the settlement was associated with the problem of supply and regulation of water³.

¹ Mikulčić/Jovanović 1968.

² Popović 2005, 145 ff; 2006, 523 ff.

³ Popović 2007, 815.

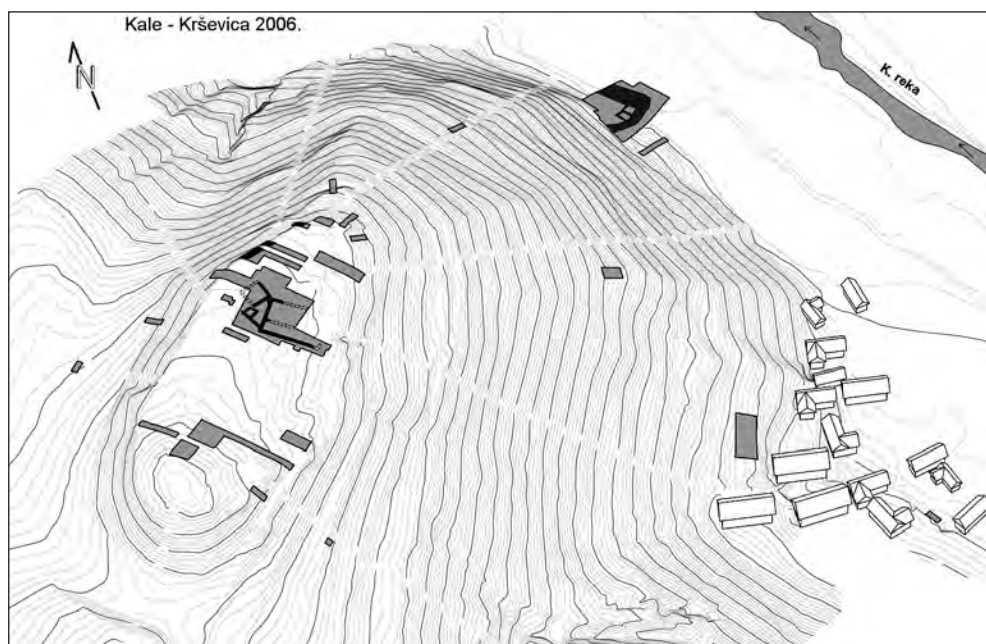

Fig. 1 Kale – Krševica, site plan 3D, 2006

Large amount of archaeological material was discovered in the course of excavations and worth mentioning are, first of all, the finds of imported pottery from the Attic and North Aegean workshops dating from the beginning of the 4th to the first decades of the 3rd century BC and this is the basic chronological framework for the life in this settlement⁴. By far the greatest amount of material, however, consists of local pottery made after the Greek models. This wide repertoire of shapes includes the tableware as well as various kitchenware, pots and pithoi of large size used for preparation or storing the food⁵. As in every organized settlement the sustenance of population was rather important so we will on this occasion pay attention to some finds from Krševica related to this aspect of everyday life of the inhabitants.

This concerns large quantity of mostly fragmented mills made of volcanic stone (lava) that have been discovered in an area from the acropolis to the suburbium and their main purpose was to grind wheat to provide flour for making bread. With just few exceptions one distinct type of mills was used but all of them are illustrating well the technological level of the inhabitants of this settlement in the 4th and in the first decades of the 3rd century BC.

⁴ Popović 2005, 156 f; Krstić 2005.

⁵ Antić/Babić 2005; Popović 2005, 157 f; Pl. II-III

2. Typology

Three main types were distinguished in the course of our investigation but one of them could be identified as the conspicuously prevailing type of mill.

Type A. This type consists of pounders and millstones of elongated shape with slightly concave working surface and they were used for grinding various grains (saddle quern). Besides many small fragments there were discovered also two better preserved specimens: pounder 7.6 x 9.8 cm in size, and at least two thirds of a millstone 19 cm long, 13.2 cm wide and 5.3 cm high (Pl. 1, 1-2). It has been found in the central zone of the acropolis in the surface layer, which is considerably damaged by soil cultivation. The mills of this type belong to the oldest forms known from the early prehistory. One specimen similar to our find is published recently on the cover of a book concerning the Neolithic ground stone industry in Serbia⁶. These finds could be related to the sporadic fragments of Late Bronze and Early Iron Age pottery discovered on the acropolis⁷ but it is much more probable that they come from the thick layers of this settlement.

Type B. These mills consist of two blocks. The upper part is massive rectangular frame with two opposing shallow and broad grooves and with narrower grooves on the lateral sides. The interior segment has slanting 'V' shaped walls and long and narrow slit at the bottom. Second part is rectangular slab with working surface of corresponding size fixed into the ground (grinding platform). Considering their method of use they are identified as 'hopper rubber', 'pushing mill', 'hopper quern', or 'Olynthus mill'. For the best description we are quoting D. White: 'The mill was worked by means of a wooden handle, which was placed across the top of the stone and held in place by two shallow slots cut into the rim at the two short ends. One end of the wooden handle was fixed to a pivot, while the other end was used as a lever to push the hopper back and forth over the grinding platform with a to-and-fro motion'⁸.

Around hundred smaller or larger fragments of mills have been discovered so far in the course of our investigation. They have been found in the trenches but also as the surface finds. The large number of specimens found on the acropolis is the result of relatively large investigated area with various structures but much of this material has been gathered particularly from the eroded slopes of the northeastern suburbium. The more conspicuous concentration of these objects has not been encountered in any particular area and it seems that mills were associated with the structures found within all sections of the site. Because of the intensive use and brittle stone texture they often cracked at more vulnerable spots usually in the middle where the grooves with slits are. The damaged pieces have been discarded

⁶ Antonović 2003; cf. White 1963, 200 ff.

⁷ Bulatović 2005.

⁸ White 1963, 202 ff., Fig. 9; cf. Frankel 2003, 2 ff.

and sometimes used as building material (Fig. 2). Considering large number of identical or similar fragments we are presenting here just a small selection of best preserved and characteristic specimens, which could illustrate the finds from this site.

Fig. 2 *Acropolis, fragment of millstone in the wall of northern building, 2003*

The very first specimen from Krševica was discovered by chance during excavations in 1966⁹. The precise dimensions are not known but it is obvious that it is more of square than of rectangular shape (Pl. 1, 3). Second mill was discovered in 2003 on a slope at the foot of the site above the 'hyrotechnical' complex¹⁰. Both parts were lying near the smaller platform and they were obviously dislocated from the immediate vicinity. Upper part is, in contrast to other finds, made of sandstone and is not of completely symmetrical shape (instead of 36 x 32 cm, its size is 36 x 28 cm, the height is 10.4 cm and the dimensions of grooves are 7 x 1.6 cm and 5.6 x 1.6 cm). The slab (32 x 35 x 5-6 cm) was made of volcanic stone and on the working surface are conspicuous traces of arched striations (Pl. 1, 4 a-b). Other specimens are fragments of generally similar dimensions and of diverse quality of manufacture. Their widths vary from 30 to 35 cm but more precise lengths are impossible to establish. They are usually rather crudely worked pieces although there are

⁹ Mikulčić/Jovanović 1968, Tab. 1, 5.

¹⁰ Popović 2005, 158.

specimens more carefully manufactured and with sharply cut edges (Pl. 2, 2-3)¹¹. Besides the mentioned slab all other specimens are fragmented and they were probably of more or less similar sizes corresponding to the upper parts (Pl. 3, 4-6).

Type C. The rotatory hand mill was the new technological invention and with further improvements it did not change for centuries¹². One considerably damaged fixed part with a hole for the axle has been found at Krševica by accident (diameter is approximately 25 cm, Pl. 4, 6). Second specimen is completely preserved. Both parts were lying next to each other in a layer with many remains of the oven floors that preceded the horizon with the building in the central zone of the acropolis¹³. On the basis of the stratigraphic data this layer is dated in the end of the 4th century BC at the latest (for precise dimensions and appearance see Fig. 3; Pl. 4, 5).

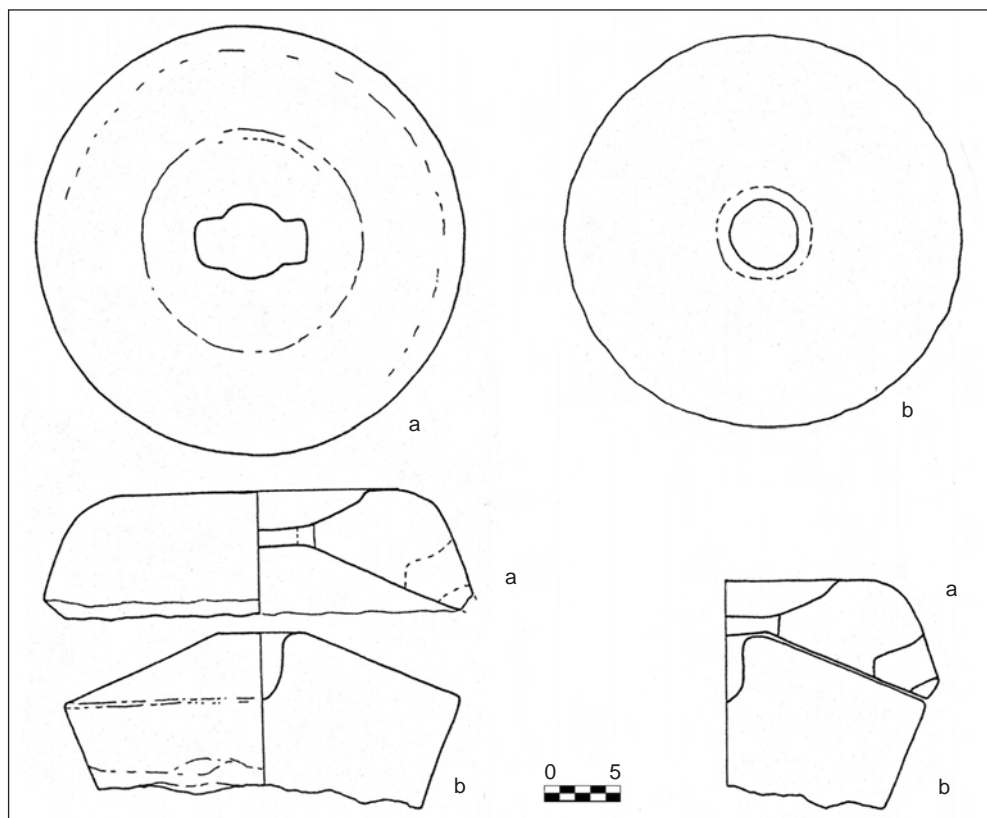

Fig. 3 *Hand rotatory mill in situ, acropolis, trench N 15-18, 2002*

¹¹ Ibid. Fig. 28.

¹² White 1963, 202 ff.

¹³ Popović 2005, Fig. 29.

3. Composition and origin of stone

All the millstones from Krševica, with rare exceptions, were made of the volcanic stone of the basalt group because of its firmness and other essential characteristics. According to the microscopic analysis the basalt stone consists of phenocrystals: olivine, rhombic pyroxene, basic plagioclase, sphene and aphanitic basic mass. The texture is hollow with almond shaped elements, the structure is holocrystalline-porphyric to crystalline-porphyric (Pl. 4, 3-4)¹⁴.

It is very important in this case that the deposits of basalts were discovered in the course of geological investigations in the vicinity of Krševica in the nearby village Klinovac. There have also been registered the conspicuous traces of exploitation. Also, yet another quarry of this stone was discovered in the village Slavujevac near Preševo¹⁵ and this reveals that the raw materials were at small distance from our site. Thanks to these resources the inhabitants of Krševica could have satisfied their basic needs within their settlement.

4. Main analogies

The mills of type B ('hopper rubber') have been encountered in the wider area of the Mediterranean so the problem of their origin and more detailed distribution exceeds by far the scope of our study. They have been found from the south France¹⁶ and Spain, via Italy and Greece as far as the Near East¹⁷ and the Black Sea coast¹⁸. It is considered that they followed the process of Greek colonization and thanks to intensive commercial contacts they spread towards the peripheral regions of the Mediterranean also penetrating deeply into the regions of the central Balkans. They are usually dated in the end of Classical and in the Hellenistic period and they gradually disappeared with the introduction of more modern types like the rotatory mills¹⁹.

It could be noticed at first glance that the method of working the volcanic stone to produce these mills varies in quality so there are specimens of quite symmetrical shapes made by the highly skilled craftsmen but there are also rather crudely shaped pieces of local provenance (Pl. 4, 1-2). It is obvious that there were workshops in the larger centers that produced these objects on order or they produced just the goods for the market. The good example

¹⁴ Jovanović 2004.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ Chaussairie-Laprée 2000, Fig. 8.

¹⁷ Frankel 2003; Photo on Pl. 4, 2 was kindly provided by Nenad Lazarević archaeology student at the University of Belgrade.

¹⁸ Coja/Dupont 1979, 53, Pl. 2, 94.

¹⁹ White 1963, 202 ff.

is the well-known 'Kyrenia Ship' that sunk near Cyprus in the end of the 4th century BC. The ship load consisted of the amphorae with vine, almonds and high quality mills²⁰. In any case, the mills were indispensable working implements in the areas with advanced agriculture and probably within each household was the area with a storeroom where the food was kept and probably the wheat was ground and perhaps the bread was also baked in the same place.²¹ The distinct category of the ancient industry were *ergasteria*, the buildings where the ore was crushed and milled to a fine grain. The hopper querns and rotatory mills that could have been used for the ore but also for the wheat have been found in some of the rooms²². At Thasos, for instance, where the ore exploitation had been intensive it is assumed that massive mills were used for grinding ore but even here it could not be ruled out that their primary function was to grind wheat²³.

Finds from Krševica are according to all their characteristic of local manufacture, which could be distinguished from similar specimens from northern Greece²⁴ or the neighboring parts of the Balkans on the basis of crude manufacture and less deep receptacles. Only few specimens from the site Isar in Marvinci²⁵ in the territory of FRY Macedonia have been published but the mills of this type must have been present in much larger quantity. Many mills have been found according to Prof. Dragi Mitrevski from the University of Skopje in the structures and houses at the site Vardarski Rid near Gevgelija (antique town of Gortynia) and similar results have also been obtained in the course of more recent investigations of the Hellenistic settlement at the site Glos near Valandovo. The absence of these finds in the Vardar valley and towards the central Balkans is a consequence of insufficiently published material and certainly does not offer real picture of their distribution. After all, publishing of the mills from Krševica is our attempt to give to these finds from the Central Balkans the place they deserve.

5. Conclusion

The investigations of the site Kale in Krševica revealed so far that an important settlement with urban characteristics that have close contacts with the Aegean during its entire life have been existing in the Južna Morava valley²⁶. Thus the appearance of mills of the Mediterranean provenance was not a surprise for the investigators. In this case, however, it was not the

²⁰ Katzev 1974, 50, 63.

²¹ Adam-Veleni 1998, 63, Pl. 40; cf. Frankel 2003, Fig. 6.

²² Jones 1991, 108, Fig. 3.

²³ Muller 1979, 336 ff.

²⁴ Robinson/Graham 1938, 327 ff. (non vidi); Frankel 2003, 2 ff.

²⁵ Sokolovska 1986, 90, Tab. 38, 5-7. In contrast to Krševica specimens from this site are of larger size: 0.54 x 0.50 x 0.17 m; 0.59 x 0.52 x 0.16 m; 0.54 x 0.52 x 0.12 m.

²⁶ Popović 2006, 528 ff.

question of imported goods but the mills were manufactured (carved) on the spot thanks to the deposits of volcanic stone in the immediate vicinity. Many common features including type of stone, method of manufacture, dimensions or rather shallow receptacle indicate that these are the local products and perhaps only few specimens are exceptions (Pl. 2, 2-3) particularly the rotatory mill (Pl. 4, 5). Something similar could be said, in a certain way, also for the large pottery production in Krševica. Namely, there is now sufficient evidence that there was a workshop, which produced the pottery after Greek models²⁷ to satisfy the needs of the inhabitants.

The investigations so far did not yield the conspicuous traces of the metallurgical activities and it means that mills were mainly used to grind the stored wheat when needed and to use it for bread making. This is best confirmed by many domed ovens discovered within the building horizons with structures on the acropolis as well as in the suburbium (Fig. 4)²⁸. The fragments of shallow pans used for baking bread have been frequently found in the surrounding or in the immediate vicinity²⁹. In addition to the cereals analyses revealed that great variety of domesticated and wild animals³⁰ supplemented to the diet of inhabitants and probably some Mediterranean foodstuff was also used. In brief, according to the diverse and abundant finds it is obvious that this settlement lived intensively during the 4th and in the first decades of the 3rd century BC and their remains in Krševica represent today the unique site in the heart of the Balkans.

Fig. 4 *Suburbium – hydrotechnical complex, oven, 2006*

²⁷ Popović 2005, 157 f.; 2006, 529, Fig. 11.

²⁸ Popović 2005, Fig. 8-9.

²⁹ Antić/Babić 2005, 216, Pl. 6, 7-8.

³⁰ Blažić 2005.

Rezime

Žrvnjevi iz Krševice (Jugoistočna Srbija)

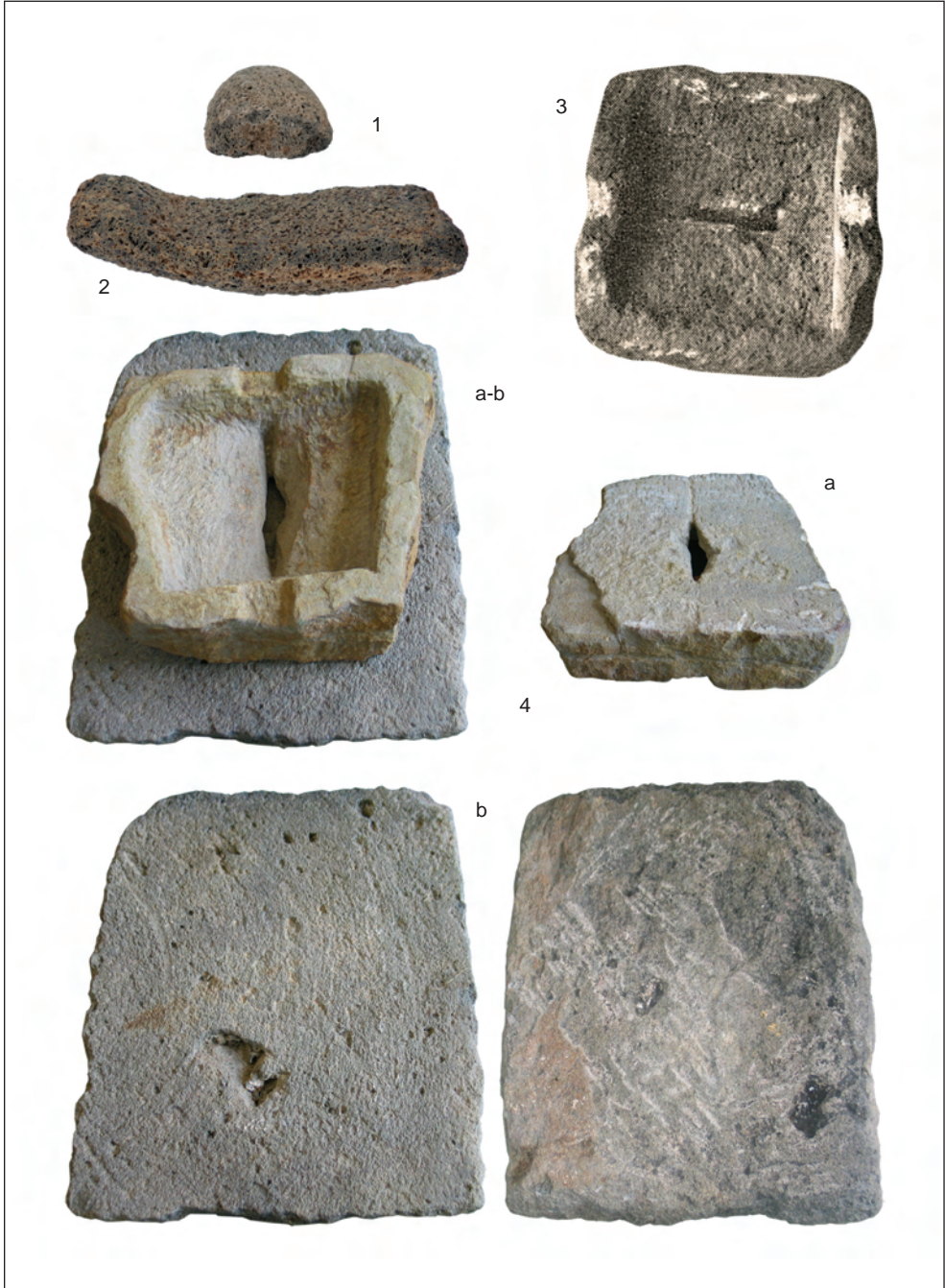
Istraživanja lokaliteta Kale u Krševici kod Bujanovca (2001-2007) pokazala su da se u dolini Južne Morave nalaze značajni ostaci naselja s kraja klasičnog i početka helenističkog perioda koje je imalo urbane odlike i za sve vreme postojanja održavalo bliske veze s Egejom (Sl. 1). Na osnovu nalaza importovane keramike iz antičkih i severnoegejskih radionica, datovane u raspon od početka IV do prvih decenija III veka pre n. e., dobijeni su i osnovni hronološki okviri života u ovom naselju. Najviše arheološkog materijala, međutim, čini lokalna keramika rađena po grčkim uzorima. To je široki repertoar oblika koji obuhvata kako stone posude, tako i razno kuhinjsko posuđe, lonce i pitose velikih dimenzija koji su služili za pripremanje i skladišćenje hrane. Kako je reč o organizovanom naselju, ishrana stanovnika imala je veliki značaj, što se odnosi i na izvestan broj nalaza koji su prikazani u ovom radu.

Reč je o većem broju uglavnom fragmentovanih žrvnjeva od vulkanskog kamena koji su otkriveni na prostoru od akropole do podgrađa i imali osnovnu namenu da se mlevenjem žita obezbedi brašno za pravljenje hleba. Većinu čine primerci s pravougaonim recipijentom i pločom (tip B – Tab. 1, 3-4; 2-3), dok malobrojni žrvnjevi odgovaraju najstarijim (tip A – Tab. 1, 1-2), ili savremenijim oblicima (tip C – Sl. 3, Tab. 4, 5-6). Karakteristični su za Mediteranski prostor i prema svim odlikama nalazi iz Krševice su lokalnog porekla. To objašnjava činjenica da su ležišta bazalta iz neposredne blizine omogućila redovno snabdevanje i izradu žrvnjeva za potrebe naselja. Često su nađeni u blizini objekata i na mestima gde su otkrivene peći s kalotom i delovi plitkih činija koje su korišćene za pečenje hleba (Fig. 4). Pored ovih osnovnih namirnica mnogobrojni drugi nalazi svedoče o raznovrsnoj ishrani stanovnika i intenzivnom životu u naselju tokom IV i prvih decenija III veka pre n. e.

Bibliography

- Adam-Veleni, P.* 1998, Petres of Florina, Thessaloniki 1998.
- Antić, I./Babić, S.* 2005, Preliminarni rezultati tipološko-statističke obrade keramičkog materijala sa lokaliteta Kale – Krševica (Preliminary Results of Typological and Statistic Analyses of Pottery from the Site Kale – Krševica), Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1, Beograd 2005, 213-227.
- Antonović, D.* 2003, Neolitska industrija glačanog kamena u Srbiji (Neolithic Ground Stone Industry in Serbia), Arheološki institut, posebno izdanje 37, Beograd 2003.

- Blažić, S.* 2005, Fauna lokaliteta Kale – Krševica (Fauna from the Site Kale in Krševica), Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1, Beograd 2005, 263-290.
- Bulatović, A.* 2005, Keramika brnjičke kulturne grupe i starijeg gvozdenog doba sa nalazišta Kale u Krševici (Pottery of the Brnjica Culture and of Early Iron Age from the Site Kale in Krševica), Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1, Beograd 2005, 175-190.
- Chausssarie-Laprée, J.* (ed.) 2000, Le temps des Gaulois en Provence, Martigues 2000.
- Coja, M. / Dupont, P.* 1979, Ateliers céramique, Histria V, 1979.
- Frankel, R.* 2003, The Olynthus Mill, Its Origin, and Diffusion: Typology and Distribution, American Journal of Archaeology 107. 1, 2003, 1-21.
- Jones, E.* 1991, The Planning and Construction of Attic *Ergasteria*. In: Hoffmann, A./Schwandner, E.-L./Hoepfner, W./Brands, G. (eds.), Bautechnik der Antike, Verlag Philipp von Zabern – Mainz am Rhein, 1991.
- Jovanović, M.* 2004, Tercijarne bazaltoidne stene u Srbiji. Rudarsko geološki fakultet – katedra za petrologiju. Univerzitet u Beogradu (unpublished PhD thesis)
- Katzev, M.* 1974, The Kyrenia Ship. In: Bass F. G. (ed.), A History of Seafaring, Omega 1974, 50-64.
- Krstić, V.* 2005, Slikani kantarosi i skifosi sa lokaliteta Kale – Krševica kod Bujanovca (Painted Kantharoi and Skyphoi from Kale – Krševica), Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1, Beograd 2005, 191-211.
- Mikulčić, I. / Jovanović, M.* 1968, Helenistički oppidum iz Krševice kod Vranja (Oppidum hellénistique de Krševica près de Vranje), Vranjski glasnik IV, Vranje 1968, 355-375.
- Muller, A.* 1979, Le mine de l'acropole de Thasos, Thasiaca, Bulletin de correspondance hellénique Suppl. V, 1979, 315-344.
- Popović, P.* 2005, Kale – Krševica: Investigations 2001-2004. Interim Report, Zbornik Narodnog muzeja XVIII-1, Beograd 2005, 141-174.
- Popović, P.* 2006, Central Balkans between the Greek and Celtic World: Case Study Kale Krševica. In: N. Tasić/C. Grozdanov (eds.), Homage to Milutin Garašanin, Beograd 523-536.
- Popović, P.* 2007, Nakit iz Krševice (The jewellery from Krševica). In: Blečić, M. / Črešnar, M. / Hänsel, B. / Hellmuth, A. / Kaiser, E. / Metzner-Nebelsick, C. (eds.), Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan, Situla 44, Ljubljana 813-820.
- Robinson, D. M. / Graham A. J. W.* 1938, Excavations at Olynthus VIII: The Hellenistic Houses, Baltimore 1938.
- Sokolovska, V.* 1986, Isar-Marvinci, Skopje 1986.
- Vanderpool, E. / McKredie, J. / Steinberg, A.* 1962, Koroni: A Ptolemaic Camp of the East Coast of Attica, Hesperia XXXI. 1, 1962, 26-61.
- White, D.* 1963, A Survey of Millstones from Morgantina, American Journal of Archaeology 67. 2, 1963, 199-206.

Pl. 1. 1-2 mills of type A; 3-4 mills of type B
(3. after Mikulčić / Jovanović 1968, Tab. 1.5)

Pl. 2. 1-6 Mills of type B

Pl. 3. 1-6 Mills of type B

Pl. 4. *Mills of type B*: 1. *Koroni, Attica*, dim. 0.35 x 0.45 x 0.13 m (after Vanderpool et al. 1962, Pl. 22. 33); 2. *Museum in Idlib, Syria*;
3. 4 *detail and section* (x 50); 5. 6 – *mills of type C*

Sljemenasti poklopci iz Bihaćkog polja

Branka Raunig
Bihać

Među grobne ili nadgrobne objekte ubrajaju se i tzv. sljemenasti poklopci izrađeni od kamena (većinom domaći krečnjak – bihacit) u obliku kvadratne ili pravougaone ploče, a kao što im samo ime kaže, sredinom gornje površine ide uzdužno "sljeme" koje dočarava izgled krova na dvije vode, uslijed čega su čeona i zadnja strana manje-više izduženo trougaonog ili petougona oblika. Kod jednog broja sljemenastih poklopaca na čeonj strani nalazi se latinski nadgrobni natpis s manje ili više podataka o pokojniku, a ponekad i neki ornamenti. Za pojedine primjerke ovih objekata, uslijed znatnih oštećenja, nije sasvim sigurno da li su prvobitno bili izrađeni u ovom karakterističnom obliku ili su mogli imati oblik grubo obrađene deblje ploče.

Na prostoru Bihaćkog polja do sada je registriranih pedesetak objekata ove vrste, većinom koncentriranih na širem prostoru velikih, pretežno prahistorijskih, japodskih nekropola. Tako je na nekropoli u naselju Ribić nađeno 16, na Jezerinama u selu Pritoka 10 primjeraka, na Crkvini u selu Golubić 13, a na kasnoantičkoj nekropoli Dolovi također u Golubiću 10, dok za 2 poklopca nema podataka o lokaciji i uslovima nalaza.

Nekropola u Ribiću

Ovdje je prilikom iskopavanja otkriveno 16 sljemenastih poklopaca. Svi su bili postavljeni na keramičku posudu s ostacima spaljenog pokojnika (grobovi: 4, 19, 42, 52, 53, 57, 70, 76-77, 99, 107, 109, 130, 132, 171, 215 i 303)¹. Za sljemenaste poklopce s ove nekropole nema gotovo nikakvih bližih podataka, osim mjera za poklopac s groba 4 vel. 68 x 54 i s groba 107 vel. 80 x 87 cm, s vis. u sljemenju od 30 cm. Može se samo pretpostavljati da su svi poklopci iz Ribića bili bez natpisa i ornamenata.

¹ Ćurčić 1900, 5, 8-10, 12-13, 15, 17-18, 21, 23, 30.

Jezerine u Pritoci

Od deset primjeraka koji potječu s ovog lokaliteta, tri poklopca nisu imala natpis niti ukrase, a nađeni su: jedan na grobu br. 80 u kome su se nalazili spaljeni ostaci pokojnika stavljeni u jamu u zemlji; slijedeći je bio na grobu 376 na konstrukciji od kamenih ploča oko keramičke posude s ostacima spaljenog pokojnika poklopljene kružnom kamenom pločom; treći je bio na grobu br. 377 s ostacima spaljenog pokojnika u keramičkoj posudi². Od sljemenastih poklopaca s natpisima onaj na Tab. 1,1 nalazio se na grobu br. 65 s ostacima spaljenog pokojnika u keramičkoj posudi³, zatim slijedeća tri poklopca (Tab. 1, 2-4) na grobovima br. 68, 73 i 119 na ostacima spaljenih pokojnika položenim u jamu u zemlji⁴, dok za jednu polovinu poklopca (Tab. 1, 5) nema podataka⁵. Posljednja dva sljemenasta poklopca našao je slučajno sadašnji vlasnik zemljišta Mehmed Kolaković (prethodni vlasnik je bio Pero Koruga), na širem prostoru Jezerina (cca 70-80 m jugoistočno od prostora nekropole), u gomili kamena, građevinskog šuta i drugog smeća udaljenoj cca 50 m od desne obale Une i cca 50 m od nove kuće M. Kolakovića, koji pretpostavlja da je gomila kamena nastala prije 20-30 godina čišćenjem kamena s obradivih površina⁶.

Sljemenasti poklopac na Tab. 1,6 dug je 89 cm, šir. na čeonj strani 80, a na suprotnom kraju 68 cm, debljina na desnoj strani, u blizini natpisa 11 cm, na lijevoj 9 cm, a na suprotnom kraju 7 cm. Na sredini natpisa, na sljemeni sada visina iznosi 15 cm, a po procjeni prvobitno je mogla biti cca 20 cm. Donja površina oštećena je jednom uzdužnom, plitkom prugom (uslijed vučenja?), gornja dosta obijena, naročito duž sljemena. Površina čeone strane blago je ukošena na dolje, a uz gornju ivicu mjestimično je sačuvana okvirna lajstna šir. 2 i debljine 1 cm. Lijevi je ugao natpisnog polja odlomljen, a u desnom uglu vrlo malo uzdignuti dio (za cca 3-4 mm) nosi dva urezana koncentrična kruga i oštećenu šesterokraku rozetu čiji krajevi prelaze preko koncentričnih krugova. Sličan se ornament može pretpostaviti i na odlomljenom dijelu na lijevoj strani. Ukupni promjer ornamenta je 8 cm, spoljnjeg kruga 7,3 cm, unutrašnjeg 5,7 cm, deb. linija do 2 mm. Izgleda da rozeta nije rađena šestarom nego slobodnom rukom. U sredini natpisnog polja sačuvana je donja polovina još jednog sličnog ornamenta šesterokrake rozete urezane unutar reljefno izvedenog kruga u vidu lajstne šir. 2 cm, uzdignute za cca 5-8 mm, ukrašene mjestimično kosim poprečnim linijama (imitacija tordiranja?).

Drugi, do sada neobjavljeni, poklopac s Jezerina u Pritoci (Tab. 1, 7), također je znatno oštećen, tako da je od dužine sačuvano samo 30 cm duž

² Radimský 1893, 92, 402-403.

³ Isto, 88, Sl. 46.

⁴ Isto, 89, Sl. 47; 90-91, Sl. 48; 247, Sl. 50.

⁵ Kovačević-Mirković 1893, 191.

⁶ Kako ova dva poklopca do sada nisu registrovana u stručnoj literaturi, ovdje će biti detaljnije opisani. Najljepše se zahvaljujem gospodinu Mehmedu Kolakoviću što mi je dozvolio da ovdje objavim i sljemenaste poklopce u njegovom vlasništvu.

sljemena, 20 duž lijeve i 27 cm duž desne strane. Čeona strana ima širinu od 75 cm, visinu u sredini 15, uz lijevu ivicu 8, a uz desnu 7 cm, a natpisno polje ima širinu od cca 69-70 cm. Sve površine, a naročito gornja, veoma su obijene, tako da zapravo sljemena sada nema, mada, sudeći po sačuvanoj nekoj vrsti okvira oko natpisnog polja, i ovaj je objekat, izgleda, prvobitno bio oblikovan na taj način. Natpis je dosta neuredno urezan unutar malo udubljenog petougaonog polja, oko koga se nalazi okvir (uzdignut za cca 5-7 mm). Natpis je u dva reda, slova u gornjem redu su približno vis. 5 cm, u donjem cca 3 cm, dok su 4 znaka, kako izgleda, naknadno upisana, vis. cca 1,5 cm. Natpisi s ovog i prethodnog poklopca bit će komentirani u daljem tekstu zajedno s ostalim natpisima na sljemenastim poklopcima.

Golubić – nekropola na Crkvini

Kao što je rečeno, sa Crkvine potječe 13 sljemenastih poklopaca. Godine 1939. u selu Golubić "blizu starog groblja" (vjerovatno na Crkvini) nađeno je 7 sljemenastih poklopaca, od kojih je 5 više ili manje oštećeno, a od dva su sačuvane samo polovine (Tab. 1, 8-10; 2, 1-4) Svi su s natpisima, a neki i s ornamentima. Nema detaljnijih podataka o uslovima nalaza, osim da su bili u sekundarnoj upotrebi: "...za ozidivanje grobova iz novijeg doba"⁷. Još jedan poklopac s natpisom (Tab. 2, 5), bez bližih podataka o lokaciji i uslovima nalaza, registriran je u selu Golubić⁸, a vrlo je vjerovatno da potječe sa Crkvine. Na samom lokalitetu Crkvina, zabilježeno je 5 sljemenastih poklopaca⁹, od kojih su dva bez natpisa ili ornamentata, s tim da jedan ima zaobljenu lajstnu duž jedne ivice (Tab. 2, 9.10). Od tri primjerka sa natpisima, jedan (Tab. 2, 7) je sada u obliku deblje ploče, ali se prema kosom rubu na lijevoj strani može zaključiti, da je prvobitno, vjerovatno, imao sljemenasti oblik. Drugi (Tab. 2, 6) je nešto oštećen duž lijeve strane, lijepo oblikovan i s kružnim, reljefnim ornamentom u sredini. Posljednji poklopac je nađen 1978. g., kada su stanovnici Golubića odlučili da podignu novu ogradu oko recentnog groblja na Crkvini, ali su prethodno morali da uklone raniju ogradu u obliku suhozida od komada otesanog i pritesanog kamena. Kako je postojala mogućnost da bi se u staroj ogradi mogli naći i ulomci antičkih spolija, autor je prisustvovao uklanjanju kamena iz stare ograde. Pretpostavka je bila ispravna, jer su među kamenjem nađeni: jedan ulomak i jedan čitav kružno-konusoidni poklopac cilindrične urne, neki manji nejasni ulomci i ulomak sljemenastog poklopca s natpisom o kome je ovdje riječ¹⁰.

⁷ Sergejevski 1940, 135-139.

⁸ Sergejevski 1951, 303-304.

⁹ Čremošnik 1957, 164-165, Sl. 2-3.

¹⁰ Poseban je problem predstavljala činjenica da je tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog vijeka jedan stanovnik Golubića, Ivo Ćurić, zvani Zele, na svim pristupačnim površinama kamenja stare ograde urezao vrlo raznovrsne natpise, među kojima su bila i

Ulomak (Tab. 2, 8), je vjerovatno izrađen od domaćeg krečnjačkog kamena slabijeg kvaliteta (nije "bihacit"), tako da su sve površine, a naročito gornja, dosta oštećene, vjerovatno djelovanjem atmosferalija. Dio lijeve strane odlomljen je u nekom ranijem vremenu, a izgleda da je zadnja strana bila ravna¹¹. Ukupna dužina na sljemenu iznosi 68 cm, sačuvana širina prednje strane s natpisom 41, visina na sljemenu 25 cm. Petougaono natpisno polje (36 x 18 cm) udubljeno je za cca 2 cm, tako da ostaje okvir širine uz desnu ivicu od cca 5, a gore i dolje oko 3,5 cm. Natpis je raspoređen u dva reda označena tankim, urezanim linijama (u gornjem redu slova vis. cca 3 cm, u donjem nešto manja).

Golubić – nekropola Dolovi

Na lokalitetu Dolovi, otkrivenom na poljoprivrednom zemljištu neposredno jugoistočno od Crkvine, djelimično je istražena kasnoantička nekropola, većinom sa skeletima u sanducima od složenih kamenih ploča, među kojima je registrirano 10 ploča s natpisima ili ostacima natpisa¹². Po svemu sudeći, ovih deset ploča zapravo su sljemenasti poklopci (na jednoj je sačuvano i "sljeme" – Tab. 3, 5) pretesani u ploče za sekundarnu upotrebu u kasnoantičkim grobovima. Osim što je na ovim objektima otesano "sljeme", na nekim se primjercima jasno vidi da su i uzduž isječeni radi uklapanja u dimenzije sanduka, pri čemu je oštećen natpis. Ploče sa natpisima nađene su u slijedećim grobovima: ploča na Tab. 3,1 u grobu br. 5, dvije u grobu br. 6 (Tab. 3, 2.3), zatim po jedna u grobu br. 9 (Tab. 3, 4) i br. 11 (Tab. 3, 5), a za sanduk groba 16 bilo je upotrebljeno čak 5 ploča s ostacima natpisa (Tab. 3, 6-10).

Za poslednji sljemenasti poklopac (Tab. 3, 11) nema nikakvih podataka o uslovima nalaza.

Kao što je već rečeno, u Bihaćkom polju nađen je do sada 51 sljemenasti poklopac, odnosno 51 grob je bio opremljen ovakvim objektima od kamena. *In situ* su nađena 24 poklopca, od kojih je 19 pokrivalo keramičku posudu s ostacima spaljenog pokojnika, 4 su upotrijebljena za poklapanje pepela pokojnika položenog u zemlju, a 1 je ležao na konstrukciji od kamenih ploča. Običaj opremanja grobova kamenom različitih oblika (pretežno nepravilnih, ali i otesanih u pravilne ploče: kružne, kvadratne, rjeđe pravougaone), konstatiran je na japodskim nekropolama Bihaćke kotline kroz čitavo vrijeme sahranjivanja, počev od VIII v. pr. n. e., pa sve do početka II v. n. e., uz postepeno povećavanje broja grobova s kamenom opremom, kao što pokazuje tabelarni pregled na slijedećoj strani.

imena: Tukidid, Aristotel i slična, kao i znaci: +, x i dr. ili samo nekoliko slova imitirajući antičke natpise, te je ponekad bilo teško sa sigurnošću izdvojiti eventualne originalne ulomke.

¹¹ Sada su na njoj urezana slova Z I V O XX (ili ŽIVO?), vjerovatno djelo osobe navedene u prethodnoj bilješci.

¹² Raunig 1983, 193-210.

Pregled grobova s opremom od kamena na nekropolama Jezerine, Ribić i Ripač¹³

Br. grobova Faza-vrijeme	Cilindrične urne	Sanduk od ploča	Sljemeni poklopci	Kamene ploče		Poklopci			Kao podnožja	Br. grobova
				Kvadratne	Pravougaone	Kružne	Nepravilne	Neodređene		
I 800-650. g.		1 sa skeletonom					2			3
II a 650-500. g.							3		3	
IIb 500-360. g.				1			12		4	13
IIb/III 500-250. g.						1	14		4	15
III 360-250				1		1	15	2	1	19
IV 250-110. g.						6	5	3		14
V a 110-35. g.		4	1	1		4	17	25	2	52
V b 35. g. s. e. 10. g. n. e.	6	1 sa skeletonom				1 čunjasta				
VI 10720 -110. g. n. e.	2	2	15	7		3 i 1 čunjasta	14	15	1	59
Nedatirani grobovi	4	4	6	5	1 i 1 poligonalni	13 i 1 čunjasta	47	54	2	136
UKUPNO	12	15	24	18	3	37	149	112	18	371

¹³ Radimský 1893, passim; Čurčić 1900, passim. Raunig 1981, 143-146; 151-152.

Kao što pokazuje pregledna tabela, samo dva groba sa skeletom bila su opremljena sandukom od kamenih ploča, dok su svi ostali grobovi s ostacima spaljenih pokojnika. Može se spomenuti da je u 5 grobova sa skeletima (1 datiran u fazu II, 3 u fazu III, a 1 nije datiran) na nekropoli Jezerine zapažena mala kamena ploča ispod ili uz lubanju, koji ovdje nisu uzeti u obzir, mada i to predstavlja neku vrstu opreme groba. Također, u pregled nisu uvrštene ni japodske kamene urne, ni epigrafske urne japodskog oblika, što bi svakako povećalo broj grobova s opremom od kamena. U ukupni zbir grobova nisu ubrojana kamena podnožja keramičkih posuda, uslijed toga što isti grobovi imaju i kamenu ploču – poklopac, te bi bili uračunati dva puta. Na nekropolama obuhvaćenim pregledom otkriveno je ukupno 878 grobova obje vrste (s paljevinom i sa skeletom), od čega 371 grob s opremom od kamena iznosi nešto više od 42%. Vjerovatno se može računati i s većim postotkom, ako se pretpostavi da je jedan broj ploča – poklopaca keramičkih urni, naročito pliće ukopanih grobova, već ranije dislociran. U tom pogledu posebno je instruktivna situacija nekropole na Crkvini u Golubiću, gdje dosada nije otkriven nijedan grob s opremom od kamena, mada iz Golubića potječu čak 23 sljemenasta poklopca. Uzrok ovoj pojavi vjerovatno treba tražiti u činjenici da je prostor japodske nekropole tokom kasnijih vremena intenzivno eksploatiran.

Može se pretpostaviti da je već tokom praistorije uobičajeno pokrivanje grobova sa spaljenim pokojnicima kamenim pločama, dovelo do toga da Japodi u Bihačkoj kotlini, preuzevši pod utjecajem Rimljana oblik sljemenastog poklopca, i ove objekte upotrebljavaju na isti način, tj. za pokrivanje ili keramičkih posuda s paljevinom ili samo paljevine u zemlji. Kako grobovi s opremom od kamena, kao uostalom i svi ostali japodski grobovi u Bihačkom polju, tako su se i grobovi sa sljemenastim poklopcima nalazili ispod zemlje. Dubina ukopavanja na nekropoli u Ribiću varira od 1,25 do 1,80 m, a na nekropoli Jezerine u Pritoci od 0,60 do 1,20 m. Sljemenasti poklopci nađeni *in situ* na nekropolama Ribić i Jezerine ukazuju na to da su pretežno upotrebljavani kao samostalni element opreme groba, na što ukazuju i natpisi sačuvani na 29 poklopaca, od kojih je nekoliko sačuvano uglavnom u cjelini, dok je većina manje ili više oštećena. Natpisi su kratki, obično donose imena pokojnika i najbližih srodnika (uglavnom oca) uz oznaku stepena srodstva, zatim godine starosti pokojnika, ali i druge skraćene ili čitave izraze uobičajene na grobnim ili nadgrobnim objektima. Posebna vrijednost ovih natpisa leži u tome da neki od njih donose domaća imena oblikovana na poseban, autohtoni način.

Natpisi

Od 7 natpisa sa Jezerina u Pritoci, jedan je potpuno sačuvan, 4 su malo, a dva znatno oštećena. Primjerci na Tab. 1, 1-4 nađeni su na grobovima, jedan (Tab. 1, 5) potječe s prostora japodske nekropole Jezerine, a preostala dva (Tab. 1, 6-7) nađena su relativno blizu prostora nekropole.

1. Na izuzetno ukrašenom poklopcu s groba 119 (Tab. 1, 1), dobro sačuvan natpis u dva reda, označena tankim horizontalnim linijama u centralnom, a bez linija u desnom bočnom polju, glasi:

(centralno polje) (desno)
VENDES DENNAT NNORV
A · ANDENTIS F A M X X X

Klesar natpisa očigledno je imao problema s rasporedom slova, te je u središnjem prostoru u gornjem redu napisao lično ime pokojnice, zatim neku vrstu "prezimana" DENNATA (ili DENNAIA)¹⁴, s tim da posljednje slovo nije stalo u gornji red, pa ga je prebacio na početak donjeg reda i odvojio tačkom od imena oca u genitivu ANDENTIS; slijedi slovo F, skraćena oznaka riječi *filia* (kíci), te prvo slovo A od riječi *annorum*, od koje je ostala slova smjestio u gornji red desnog polja, gdje opet nije stalo posljednje slovo M, koje je spustio na početak donjeg reda koji je završio brojem XXX, oznakom starosti pokojnice. Ime *Vendes* istraživači uvrstavaju u popise domaćih ženskih imena srednjodalmatskog prostora¹⁵, za "prezime" *Dennata* također je vjerovatno da pripada domaćoj onomastici, dok se oko imena *Andes* istraživači ne slažu u potpunosti, pa ga neki uvrstavaju među keltska imena, drugi među srednjodalmatska, čak karakteristična za japodsko područje s obzirom na čestu pojavu u široj okolini Bihaća¹⁶. Sva tri imena napisana su na domaći način u obliku tzv. dvočlane imenske formule, koja sadrži osobno ime i "prezime", u ovom slučaju uz dodatak patronimika (ime oca u genitivu) i oznake *filia* – kíci¹⁷. Grob 119 datiran je na osnovu sljemenastog poklopca u fazu VI japodskih nekropola na srednjem toku Une, odnosno u vrijeme između 10/20-110. g. n. e.¹⁸, a drugih elemenata za dataciju nije bilo.

2. Na slijedećem poklopcu s groba 65 (Tab. 1, 2) oštećena su oba kraja natpisnog polja, tako da na lijevom nedostaje prvo slovo, dok na drugom izgleda da je broj koji označava starost pokojnika sačuvan u cjelini. Natpis je u jednom redu između dvije urezane linije:

LATOR OEP FILIVS AN X

¹⁴ Radimský 1893, 248, donosi DENNAIA, dok Rendić-Miočević 1950, 39, ispravlja u DENNATA. Za isti natpis Patsch 1896, 259, predlaže čitanje imena oca u ANDENTIS, umjesto ANDENIS kao što čita Radimský na navedenom mjestu, što je i ovdje prihvaćeno.

¹⁵ Alföldy 1965, 40; Katičić 1964, 19.

¹⁶ Alföldy 1965, 41; Katičić 1964, 57-58; 60-61.

¹⁷ Rendić-Miočević 1950, 39.

¹⁸ Marić 1968, 38 i napomena 300, Tab. 6, 232.

Ime pokojnika dopunjava se slovom P = PLATOR, a ime oca OEP u OEPLI (posesivni genitiv od imena *Oeplus*)¹⁹, slijedi riječ *filius* (sin), zatim skraćunica AN u ligaturi od riječi *annorum*, te broj X = starost pokojnika. Oba imena potječu iz domaće onomastike²⁰, a napisana su u obliku domaće jednočlane imenake formule: samo osobno ime s dodatkom patronimika i riječi *filius* = sin²¹. Grob 65 na kome je bio postavljen ovaj poklopac, nije imao drugih priloga, te je također na osnovu poklopca datiran u fazu VI (10/20-110. g. n. e.)²².

3. Od slijedećeg natpisa koji pripada grobu 68 (Tab. 1, 3) nedostaje dio donjeg reda na desnoj strani, tako da je kraj teksta nečitak, pa se može samo pretpostaviti da se tu nalazio podatak o starosti pokojnika. Natpis je u dva reda:

VANDANO VOETV
RIA TRITI F

Natpis donosi domaće, žensko ime VANDANO, "prezime" dijelom u gornjem, dijelom u donjem redu VOETURIA, te ime oca TRITI (genitiv od *Tritus*), a raspoznaje se i gornji dio slova F(*ilia*).²³ Imena su napisana u obliku domaće dvočlane imenske formule sa dodatkom patronimika i izraza *filia* (kći)²⁴. I grob 68 je bio bez drugih priloga, te je na osnovu poklopca datiran u isto vrijeme kao prethodni²⁵.

4. Četvrti poklopac nađen na grobu 73 (Tab. 1, 4) jako je oštećen, tako da je i ukupni oblik nejasan, dok je od natpisa sačuvan središnji dio. Po Radimskom, natpis je sačuvan u dva, a po Patsch-u u tri reda²⁶, označena tanko urezanin linijama:

M(?)
. . . ANN XXI SI . . .
ANDIIS SINI F

Ako je Patsch dobro zapazio ostatke slova u gornjem redu, čini se da bi to prije trebalo razriješiti slovom M od posvete bogovima [D(*is*)] M(*anibus*),

¹⁹ Prema čitanju A. Domaszewskog, Radimský 1893, 88, dopunjava ovo ime u *..alator*, a početak drugog imena čita kao *Oip*. Ovo čitanje ispravlja Patsch 1896, 259 u *Slator* i smatra da je ime *Plator* isključeno, dok drugo ime čita *Oep(li)*. Rendić-Miočević 1950, 32, donosi *Plator Oep(li)*, što je i ovdje prihvaćeno.

²⁰ Alföldy 1965, 40, 43; Katičić 1964, 24.

²¹ Rendić-Miočević 1950, 32.

²² Marić 1968, 38 i nap. 300, Tab. 6, 232.

²³ Patsch 1896, 259, donosi drugo ime u obliku *Vulturia*, bez ikakvog objašnjenja i smatra da se na kraju natpisa raspoznaje slovo N od (*a*)N(*norum*) i, možda, broj L(?).

²⁴ Rendić-Miočević 1950, 39.

²⁵ Marić 1968, 38 i nap. 300.

²⁶ Radimský 1893, 91, sl. 48; Patsch 1896, 259, Fig. 26, donosi gore još jedan red u kome vidi IVI, što razrješava u *...vixit...*

nego od riječi (*v*)*ixi(t)*, kao što je pretpostavio Patsch. U drugom redu skraćenicu ANN bi prije trebalo dopuniti u *annorum*, s obzirom na to da slijedi broj XXI, oznaka starosti, a zatim prema Patsch-u, ime SI(*nus*). Ovdje bi se moglo razmišljati i o drugim mogućim dopunama npr. SI [(*bi*) *P(osuit)*], te bi se prvo ime u drugom redu *Andes* (gdje je slovo E napisano u obliku dvije vertikalne crte kao i u završnoj formuli na epigrafskoj urni iz Ribića)²⁷, odnosilo na pokojnika, a drugo *Sini* (genitiv od *Sinus*) na njegovog oca, te bi se i ovdje radilo o domaćoj jednočlanoj imenskoj formuli sa dodatkom patronimika i izraza *F(ilius) = sin*²⁸. Ukoliko je ispravno čitanje C. Patsch-a, onda bi prvo ime pokojnika bilo *Sinus*, zatim u donjem redu neka vrsta "prezimana" *Andes*, ime oca u genitivu *Sini* i skraćenica riječi *filius*, te bi se radilo o također domaćoj, ali dvočlanoj imenskoj formuli²⁹. Imena *Andes* i *Sinus* su domaća, nerimska imena, bez obzira na to da bi mogla imati keltski korijen³⁰. Grob 73 datiran je takođe samo na osnovu poklopca u posljednju fazu VI (10/20-110. g. n. e.) sahranjivanja na japodskim nekropolama³¹. Međutim, ako je ispravna pretpostavka da je postojala formula *D(iis) M(anibus)*, onda bi se ovaj grob mogao datirati znatno kasnije u drugu polovinu II ili čak u III vijek n. e.

5. Od slijedećeg poklopca (Tab. 1, 5) sačuvana je samo desna polovina, odnosno dio natpisa na tome dijelu u dva reda, od kojih je svaki upisan između tanko urezanih horizontalnih linija:

. VS · DEN
. . . X · C · H · E · S

Prema završetku prvog imena ...VS može se pretpostaviti da se radi o osobi muškog pola, dok početak drugog imena DEN... podsjeća na "prezime" *Dennata* (ili *Dennaia*) s prvog prikazanog sljemenastog poklopca (Tab. 1, 4), ali bi pretpostavka da se radi o istom imenu ipak bila sasvim proizvoljna. Kako nema lijeve polovine, nije moguće odrediti da li su imena pisana u obliku neke od domaćih imenskih formula. Između kraja prvog i početka drugog imena označena je neka vrsta interpunkcije (tačka), kakva se nalazi i između svih slova u donjem redu, ali je za prva dva znaka nejasno da li se radi o brojevima. U tom slučaju bi se moglo pretpostaviti da je ovdje tačka došla greškom(?). Ukoliko je ova pretpostavka tačna, moglo bi se raditi o vrlo dubokoj starosti pokojnika od 90 godina, ali je isto tako moguće da su u pitanju nepoznate i neuobičajene skraćenice. Posljednja tri slova asociraju na završnu formulu nekih grobnih i nadgrobnih spomenika *Hic situs est*, upisanu na neuobičajen način: *H(ic) E(st) S(itus)*. Mada nema sigurnijeg oslonca, možda bi ovaj poklopac trebalo datirati u I ili u prvu polovinu II v. n. e., na osnovu

²⁷ Sergejevski 1950, 62-63, Sl. 8.

²⁸ Rendić-Miočević 1950, 32, koji takođe uzima u obzir samo oba imena u donjem redu.

²⁹ Isto, 38-39.

³⁰ Alföldy 1965, 41; Katičić 1964, 18-19;

³¹ Marić 1968, 38 i napom. 300, Tab. 6, 232.

nedostatka formule *D(iis) M(anibus)*, kao i s obzirom na da je na Jezerinama jedan broj grobova datiran u to vrijeme.

Slijede natpisi na dva novo-otkrivena sljemenasta poklopca sa šireg prostora Jezerina.

6. Prvi natpis (Tab. 1, 6) je u tri reda, slova su nejednaka (3-5 cm), dosta neuredno ispisana:

D M
[SIBI ?] ET CON MAXILA A
N(?) XL POSUI [T?] S MAXIMVS I I I)
Dīs Manibus
[sibi?] et con(iugi) Maxila[e?] a
n[norum(?)] XL posui[t?] S Maximus I I I)

Prema oštećenjima kamena može se na početku pretpostaviti kraća riječ (ili je tu bio ornament koji bi odgovarao onome na desnom kraju natpisnog polja?), pa je po izvjesnoj logici ovdje predložena dopuna sa SIBI, a možda nedostaje i slovo E na kraju ženskog imena, dok je nejasno da li vertikalna crta nešto iznad ostalih slova na kraju riječi *posui* označava slovo T ili se radi o oštećenju kamena. Čini se da bi slovo S zapravo moglo predstavljati skraćenu oznaku *gentilicija*(?), ali su nejasne tri vertikalne i jedna lučna linija iza imena Maksimus. Tekst bi u slobodnom prevodu glasio:

Bogovima Manima
sebi i supruzi Maksili staroj 40 godina postavlja S Maksimus III.

Oba imena s ovog poklopca su, po svemu sudeći, rimska. Kako se formula *D(iis) M(anibus)* većinom javlja u drugoj polovini II i u III v. n. e., a nema drugih bližih podataka, ovaj poklopac se može datirati samo u tom, širem rasponu.

7. Na drugom poklopcu (Tab. 1, 7) jako je obijen lijevi gornji ugao natpisnog polja. Natpis glasi:

. . . . R(?)O CLINE ·VAE
AN IX
MAXIMVS FI MELI O FIL ·

Izgleda da na početku nedostaju dva ili tri slova, a nije sigurno da li ostaci prvog sačuvanog, predstavljaju slovo R. U slijedećoj riječi N i E su napisani u ligaturi, zatim tačka i još tri slova, pa se može samo pretpostaviti da se radi o skraćenom imenu. U donjem redu dolazi muško ime MAXIMVS, zatim FI i vjerovatno žensko ime MELIO, s tim da je O nešto odmaknuto od prethodnog slova, a iznad njega je vrlo sitno upisano AN(*norum*) IX. S

obzirom na razmak između slova I i O u ovom imenu, smije se pomisliti da se tu nalazilo još jedno, sada istrveno slovo (možda T?). Donji red završava skraćunica FIL(*ia*?), zaključena tačkom. Prvi red je u priličnoj mjeri nejasan, moguće je da se radi o dva imena, dok je u donjem redu muško ime oca *Maximus*, iza toga, možda, skraćeno drugo ime *Fi*, zatim žensko ime *Melio* (kako izgleda radi se o devetogodišnjoj djevojčici) i Fil(*ia*) = kći. Možda bi ime *Melio* moglo pripadati domaćoj onomastici, s obzirom na slično ime *Mellito*, za koje Alföldy smatra da pripada keltskoj onomastici, dok Katičić misli da se radi o grčko-keltskom elementu preuzetom u srednjodalmatsko imensko područje Japoda³². Čini se da na odlomljenom gornjem dijelu natpisnog polja nije postojala posveta bogovima (D M) koja se javlja na prethodnom i nekim drugim poklopcima, pa se poklopac može datirati samo dosta široko u I ili u prvu polovinu II v. n. e.

Od poklopaca koji vjerovatno potječu sa Crkvine u Golubiću, na dva natpisa sačuvano je samo po jedno ime.

8. Jedan s imenom FELICION (Tab. 1, 8) je obijen sa svih strana, tako da je mogao imati i druge pisane podatke, a moguće je i da odlomak ne potječe od sljemenastog poklopca.

9. Za drugi (Tab. 1, 9), prema izduženo petougaoanom natpisnom polju, sasvim je sigurno da je u pitanju sljemenasti poklopac, na kome je upisano samo ime NEPOTIONI. Ostali natpisi su više ili manje oštećeni, ali ipak donose nešto više podataka.

10. Tako se na poklopcu (Tab. 1, 10) nalazi natpis u dva reda:

. . . RITVS SILI SERVOS
AN IIII

Za ime ovog roba opšte je prihvaćena dopuna u keltsko ime (*IA*)RITVS³³, a predlaže se i čitanje RITVS na osnovu sličnih, također keltskih imena³⁴. Prema crtežu D. Sergejevskog moguće je i jedno i drugo rješenje. Slijedi ime gospodara SILI (genitiv od *Silus*). Za ovo ime Alföldy smatra da je keltsko, dok Katičić pobija to mišljenje i tvrdi da ovo ime potječe iz latinskog³⁵. Slijedi riječ SERVOS = rob, a u donjem redu samo skraćunica od riječi *annorum* i broj IIII, oznaka starosti djeteta.

11. Na sljedećem poklopcu (Tab. 2, 1) natpis je u jednom redu:

. . . . RTINVS POSVIT S . . .

Iako je poklopac jako oštećen, tako da ni prvobitni oblik nije siguran, ipak je sačuvan veći dio imena pokojnika koje se dopunjava u rimsko ime MARTINVS, koje se pojavljuje u skraćenom obliku na ulomku jednog poklop-

³² Alföldy 1965, 41; Katičić 1965, 59.

³³ Sergejevski 1940, 139; Alföldy 1965, 41; Katičić 1965, 58, 61, 63.

³⁴ Rendić-Miočević 1950, 25 i napomena 25.

³⁵ Alföldy 1965, 41; Katičić 1965, 60.

ca s kasnoantičke nekropole Dolovi, također u Golubiću (o kome će biti riječi u daljem tekstu), kao i na jednoj nadgrobnoj steli iz Ribića³⁶. Slijedi riječ *posuit* = posvećuje i slovo S, što bi se, možda, moglo dopuniti u *sibi* = sebi, te bi značilo da je pokojnik ovaj poklopac naručio za života. Za ova četiri poklopca nema nikakvog oslonca za datiranje.

Slijedeća četiri poklopca karakteriše pojava posvetne formule bogovima D(*is*) M(*anibus*) u prvom redu natpisa, koja opredjeljuje vrijeme izrade natpisa u drugu polovinu II i u III v. n. e.

12. Na čeonj strani poklopca (Tab. 2, 2) natpis je u dva reda, od kojih je donji između dvije urezane linije:

D M
PRIVATO SERVO H · S · E

Iz ovog teksta može se zaključiti da se radi o osobi muškog pola koja je bila rob. Natpis završava formula H(*ic*) S(*itus*) E(*st*) = ovdje se nalazi, koja se većinom javlja u toku prvog vijeka, ali na Bihaćkom prostoru ta formula dolazi i znatno kasnije, kao što pokazuje i natpis na ovom sljemenastom poklopcu, gdje dolazi zajedno s posvetom bogovima.

13. Slijedi poklopac (Tab. 2, 3) s izduženo petougaoim, malo udubljenim poljem i potpuno sačuvanim natpisom, također u dva reda, donji između dvije urezane linije, a slogovi su odvojeni tačkama (interpunkcija?):

D M
VEN · DI · TI · N · XXV

Ime sahranjene osobe u skraćenom je obliku (možda muško, npr.: *Venetus*, ili domaće, žensko ime *Vendes*, *Vendo*, ili neko slično, nepoznato ime), pa nije moguće odrediti pol osobe. Pretpostavlja se da je tačka između slijedeća dva sloga udubljena greškom i da treba čitati DITI, kao ime oca u genitivu, te bi se radilo o autohtonj, jednočlanj imenskoj formuli: lično ime sa dodatkom patronimika, bez oznake F(*ilius-a*)³⁷. Slijedi N, možda ligatura od riječi AN(*orum*) i broj XXV – starost pokojnika ili pokojnice.

Od preostala dva poklopca s posvetom bogovima sačuvana je samo desna polovina, te su i natpisi nepotpuni.

14. Jedan (Tab. 2, 4) ispisan u tri reda od kojih je srednji između dvije linije, glasi:

M
... DICI POSVIT DITVEIO C ...
A N X X X

³⁶ Patsch 1897, 234-235.

³⁷ Rendić-Miočević 1950, 29.

Ovdje je sačuvan kraj vjerovatno muškog imena, možda ime oca u genitivu?... *dici*, slijedi riječ *posuit* = postavlja, a zatim žensko domaće ime *Ditueio*³⁸ i prvo slovo C, možda od riječi *c(oniunx)* = supruga, ali nije sigurno zbog oštećenosti kamena. U trećem se redu nalazi uobičajena skraćunica AN(*norum*) i broj XXX, podatak o starosti pokojnika.

15. Druga desna polovina poklopca (Tab. 2, 5) iz ove grupe, po kosom ostatku neke vrste okvira, odnosno udubljenosti natpisnog polja određena kao ostatak sljemenastog poklopca, donosi natpis također u tri reda:

M
 NI AN XXV
 OIVX P

U srednjem redu preostao je kraj, vjerovatno muškog imena (možda ime oca u genitivu), zatim početna slova AN(*norum*) i broj XXV (starost pokojnika ili pokojnice). U donjem redu preostao je dio, vjerovatno riječi *coniunx*, gdje su ispuštena oba slova N, i najzad prvo slovo P(*osuit*) = postavlja.

Od pet poklopaca nađenih u sekundarnoj upotrebi na Crkvini u Golubiću, na tri primjerka (Tab. 2, 6-8) sačuvan je više ili manje oštećen natpis, dok su dva bez natpisa (Tab. 2, 9-10).

16. Na prvom natpisu (Tab. 2, 6) iz ove skupine površina je nešto oštećena, tako da slova nisu sasvim jasna, a čini se da je klesar imao problema s rasporedom teksta, ali i s pojedinim slovima. Lijevi i desni dio natpisa razdvaja kružni ornament. Tako je na lijevoj strani natpis raspoređen u tri, a na desnoj u dva reda:

D
 OS AN XXX M CON(?)
 C V N D C · Y PIAE P

Skraćenice posvete bogovima napisane su tako da je D na lijevoj strani u gornjem redu, a M na desnoj spušteno u srednji red. U središnjem redu na lijevoj strani, dosta nesigurno, čitaju se slova OS(?), koja, kako izgleda, predstavljaju skraćeno ime sahranjene osobe. Slijedi skraćunica riječi *annorum* i broj XXX, oznaka starosti. U istom redu, ali na desnoj strani, iza M(*anibus*) dolaze slova CON(?) ili možda COV(?). Posljednje slovo je nesigurno, jer se vidi samo dio jedne haste, što može biti i naknadno oštećenje. U donjem redu na lijevoj strani potpuno je čitljiv slog CVND, koji je sadržan u imenima kao što su *Secundus*, *Secundianus*, *Verecundus* i slična³⁹, dok je na desnoj strani drugo slovo vrlo nejasno, čini se da bi mogla biti ligatura između V i L, vrlo neobično uklesana, te bi se moglo čitati: C *Ulpiae* P(*osuit*), ali je moguće i da se radi o naknadnim oštećenjima, te bi trebalo čitati C I(?) *PIAE* P(*osuit*).

³⁸ Isto, 23 i napomena 22.

³⁹ Rendić-Miočević 1950, 12, 57.

Ukoliko je prva verzija ispravna, po imenu supruge *Ulpia*, kao i po posvetnoj formuli D M, ovaj poklopac mogao bi se datirati u II v. n. e. poslije vremena u kome su neki stanovnici rimske provincije Dalmacije (kojoj je pripadalo i područje Bihaća), dobili rimsko građansko pravo od cara Trajana (*M. Ulpius Traianus*)⁴⁰.

17. I drugi natpis sa Crkvine djelimično je oštećen (Tab. 2, 7); sačuvana su dva reda:

CESERINA
SATVRNINVS CONIVN · FC · EST

U prvom redu lijevo sačuvan je veći dio rimskog ženskog imena, dok je desna strana ovog reda, gdje je vjerovatno bio podatak o starosti pokojnice, potpuno eradirana. U donjem redu sačuvan je potpun tekst, prvo rimsko muško ime (slova V i R u ligaturi), zatim oznaka srodstva *coniun(x)* = suprug, te skraćenica FC od riječi *fecit* = napravio (možda F i E u ligaturi) i na kraju *est* = je. Sigurnijih elemenata za datiranje nema, mada bi se, s obzirom na to kako je oštećeno natpisno polje, moglo pretpostaviti da je postojala i posvetna formula bogovima, a kako su u pitanju dva rimska imena, moglo bi se pomišljati na kasnije vrijeme nastanka u II ili III v. n. e.

18. Poslednji natpis sa Crkvine u Golubiću (Tab. 2, 8), također sačuvan djelimično (nedostaje dio lijeve strane donjeg reda), ispisan je u dva reda označena urezanim linijama:

S E N E C A
..... S CREIB · AN XXV

U gornjem redu prvo je ime pokojnika, za koje se smatra da potječe iz keltske onomastike, ali je znatno prošireno u rimskom carstvu⁴¹. Na bihaćkom području ovo je druga potvrda istog imena poznatog i s jedne epigrafske urne japodskog oblika⁴². U donjem redu od drugog imena, koje obično predstavlja neku vrstu "prezimenaa", preostalo je samo poslednje slovo S. Slijedi niz slova: CREIB, iza kojih je postavljena neka vrsta interpunkcije. Ovdje se možda radi o skraćenom, nepoznatom domaćem imenu, (što bi odgovaralo domaćoj, dvočlanoj imenskoj formuli s imenom, "prezimenom" i imenom oca, bez oznake *filius*)⁴³, a možda i nejasnoj skraćenici (ili skraćenicama), ali bismo očekivali i određenu interpunkciju (udubljene tačke), kao što je postavljena na kraju riječi. Međutim, nedostatak interpunkcije ne mora ništa značiti⁴⁴. Natpis završava ligaturom slova A i N, od riječi *annorum* i brojem XXV, oznakom starosti pokojnika. Za bliže datiranje ovog poklopca natpis ne

⁴⁰ Isto, 47.

⁴¹ Alföldy 1965, 40-41; Katičić 1965, 59-61.

⁴² Čurčić 1900, 30; Patsch 1900, 53; Sergejevski 1950, 62-63, Sl.8.

⁴³ Rendić-Miočević 1950, 37-38.

⁴⁴ Potpunije tumačenje bi mogli dati lingvisti.

pruža sigurniji oslonac, mada nedostatak formule DM možda govori za nešto ranije vrijeme, prvu polovinu II ili čak I v. n. e.

U grupi od deset poklopaca pretesanih u ploče različite veličine, za novu upotrebu na kasnoantičkoj nekropoli Dolovi u Golubiću pojavljuju se većinom rimska imena.

19. Na ulomku (Tab. 3, 1) uz ornamente sačuvano je samo slovo S, vjerovatno početak imena.

20. Na drugoj ploči (Tab. 3, 2), čini se da je sačuvan veći dio jednog reda (možda i čitav red?), mada je moguće da su (prije sekundarnog oblikovanja u ploču) na čeonj strani postojali i dijelovi iznad i ispod sačuvanog reda. Sačuvani dio natpisa podijeljen je nekom vrstom interpunkcije (tačke) i gore ograničen urezanom linijom:

F · R · VRSVS · AN XXII COR(?)

Prvo slovo F moglo bi se dopuniti u *gentilicium* (*Flavius* – oznaku pripadnosti rodu), nešto je teža situacija sa slijedećim R (možda *Rufus* ili slično), a zatim slijedi ime VRSVS, skraćenica AN(*norum*), broj XXII (ili XXXX?) nejasno napisan, kao oznaka starosti, te tri slova COR(?) od kojih je posljednje oštećeno. Možda bi se ova riječ mogla dopuniti u *cornicenus* (trubač), te bi se radilo o vojniku. Ukoliko je postojao i donji red, u njemu se mogla nalaziti oznaka vojne jedinice ili neki drugi podaci. Ako je ispravna dopuna prvog slova u *Flavius*, onda bi ovaj poklopac mogao prvobitno potjecati iz I v. n. e., kada su pojedini domaći stanovnici provincije Dalmacije dobijali građanska prava od careva iz porodice Flavijevaca, naročito od cara Vespazijana, što je dokumentirano na natpisu s izvora Privilice kod Bihaća⁴⁵.

21. Od slijedećeg natpisa (Tab. 3, 3) sačuvani su dijelovi u dva reda:

A V R S
AN XX C A P I A (ili S A R I A?)

U gornjem redu, uslijed oštećenja površine, sačuvana su samo četiri slova AVRS, s nešto većim razmakom između V i R, tako da je tu moglo biti još neko slovo. Može se razmišljati i o tome da je A posljednje slovo prvog imena, a da je drugo ime VRS(*us* ili *Ursula*?). Ipak se čini vjerovatnijim da se radi o skraćenom imenu AVR(*elius* ili *-elia*), dok bi S moglo biti početak drugog imena. U donjem redu sačuvana je skraćenica AN(*norum*), broj XX – oznaka starosti, a zatim gornji dijelovi od pet slova, koja se sasvim uslovno mogu razriješiti kao CARIA, CAPIA, SARIA ili slično, ali bi svaka određena interpretacija bila proizvoljna. Za većinu natpisa na kojima se javlja *gentilicijum* (oznaka pripadnosti rodu) *Aurelius*, smatra se da potječu iz III v. n. e., poslije davanja građanskog prava svim slobodnim stanovnicima carstva (*constitutio Antoniniana*) 212. g. n. e. Međutim pojedini *Aurelii* dobili su

⁴⁵ Patsch 1899, 158; Rendić-Miočević 1950, 46.

građansko pravo i ranije u toku II v. n. e.⁴⁶. Na osnovu toga, kao i na osnovu nesigurnosti u čitanju, pitanje bližeg datiranja ovog odlomka mora ostati otvoreno.

22. Na slijedećem odlomku poklopca (Tab. 3, 4) uz urezani ornament, sačuvana je desna polovina natpisa u dva reda; u donjem su riječi i skraćeni-ce odvojeni tačkama, nekom vrstom interpunkcije:

..... E N O N I . . .
..... A · FIL · A · P · B · M

U gornjem redu, moglo bi se raditi o imenu oca u genitivu (patronimik), srodnom imenima *Enena*, *Enonus*⁴⁷ iza kojega je na oštećenju površini moglo biti slovo F od riječi *filius*. U tom slučaju, na lijevoj strani se moglo nalaziti ime ili imena pokojnika. U donjem redu sačuvano je posljednje slovo, možda od ženskog imena *kćeri*(?) koja postavlja spomenik. Slijedi skraćeni-ca FIL ili čitava riječ *filia*(?), s obzirom na oštećeni prostor, a zatim samo prva slova od *P(osuit) B(ene) M(erentis)* = postavlja zaslužnome. Natpis ne pruža nikakav oslonac za bliže datiranje.

23. Slijedi jedini poklopac sačuvanog sljemena (Tab. 3, 5), čija je čeaona strana nešto oštećena. Natpis je kratak, u jednom redu, između urezanih linija:

AN · AVR AN LX

Natpis donosi dva skraćena imena, prvo je odvojeno tačkom i većim razmakom, možda skraćeno od domaćih imena *Annaeus*, *Anna*, *Andes*, *Andis*, ili od nekog sličnog, možda rimskog imena. Druga skraćeni-ca dolazi od imena *Aurelius* ili *Aurelia*. Kako su oba imena uklesana skraćeno, nije moguće ustanoviti pol sahranjene osobe. Natpis završava podatkom o srazmjerno visokoj starosti od 60 godina. Na osnovu imena *Aurelius*, poklopac je mogao nastati u drugoj polovini II ili u III v. n. e.

Čak pet ploča od pretesanih poklopaca nađeno je na Dolovima u istom kasnoantičkom grobu. Na tri su sačuvani samo dijelovi natpisa.

24. Na jednom (Tab. 3, 6) od natpisa sačuvan je jedan red podvučen urezanim linijom:

....MART PIVS PO....

Skraćeno ime možda treba dopuniti u *Martius* ili, vjerovatnije u *Martinus*, slično imenima s poklopca br. 3 sa Crkvine u Golubiću (Tab. 2, 1) i jedne stele iz Ribića⁴⁸. Slijedi riječ *pius* (blaženi) koja pokazuje da se radi o osobi

⁴⁶ Rendić-Miočević 1950, 50.

⁴⁷ Isto, 12.

⁴⁸ Patsch 1897, 234-235.

muškog pola, a potom PO[*suit*]= postavlja. Kako nema drugih podataka, bliže datiranje nije moguće.

25. Na ovoj ploči (Tab. 3, 7) izgleda da je otesano samo sljeme, dok je kratak natpis sačuvan u cjelini, u dva reda između tanko urezanih linija:

ANSILLA
AN XXX

Radi se o mlađoj ženi rimskog imena koja je umrla s 30 godina. Lapidarnost natpisa ne pruža nikakav element za bliže datiranje unutar antičkog perioda.

26. Na trećem odlomku iz ove serije (Tab. 3, 8) od natpisa u dva reda ostalo je vrlo malo:

..... I AN · LX
..... P P R M

U gornjem redu sačuvano je posljednje slovo I od nekog imena, zatim AN(*norum*) i broj LX, oznaka starosti sahranjene osobe. U donjem redu sačuvani su samo gornji dijelovi nekoliko slova, koja bi se, s određenim oprezom, mogla razriješiti kao skraćenice riječi: ...P(*ius*) P(*osuit*) B(*ene*) M(*erentis*) = ... blaženi postavlja zaslužnom, koje su srazmjerno uobičajene na grobnim i nadgrobnim spomenicima. Za preciznije datiranje nema podataka.

27. Na slijedećem odlomku (Tab. 3, 9) od natpisa je sačuvan samo jedan red, također podvučen urezanim linijom:

..... IT VRSVLA

Za dva posljednja slova prve riječi čini se logičnom dopuna u (*posu*)IT = postavlja, zatim dolazi rimsko žensko ime *Ursula*, a iza je moglo biti npr. C(*oniunx*) = supruga. Ni ovaj ostatak natpisa ne pruža elemente za datiranje.

28. Posljednji natpis (Tab. 3, 10), nađen na Dolovima u Golubiću, također je sačuvan u potpunosti, a ispisan je u dva reda:

F ESTAE AN VIII CRESCES PA
POS FE H · S · E

U prvom redu poslije skraćenice F(*iliae*) = kćeri, dolazi rimsko ime djevojčice *Estā* (ovdje u dativu), zatim skraćenica od *annorum* i broj VIII, oznaka starosti. Slijedi također rimsko ime *Cresces* i skraćeno PA(*ter*) = otac. U donjem redu dolaze skraćenice od riječi PO(*suit*) = postavio i FE(*cit*) = načinio (ili možda F(*ecit*) E(*st*), a na kraju uobičajena formula H(*ic*) S(*ita*) E(*st*), gdje je između prva dva slova trokutić, a između srednjeg i posljednjeg tačka. Ni ovaj natpis ne daje osnovu za bliže datiranje, jer završna formula H S E na

bihaćkom području nije karakteristična samo za I v. n. e., već se pojavljuje i kasnije⁴⁹.

29. Posljednji poklopac s natpisom (Tab. 3, 11) potječe sa nepoznatog nalazišta. Natpis je u jednom redu.

† C R I J † AN XXI

Čeona površina je dosta oštećena, naročito na lijevoj strani, slova su istrvena i nejasna, tako da je čitanje sasvim nesigurno. Čini se da natpis donosi jedno ime (ili skraćeniice imena?), u kome su prvo i posljednje slovo uklesani u vrlo nejasnoj ligaturi (možda TL?). Slijedeća slova C R su relativno čitljiva, slijedi I I, možda slovo E, slično onome na poklopcu iz Jezerina (Tab. 1, 3). Natpis završava skraćenicom AN(*norum*) i brojem XXI, oznakom starosti pokojnika. Bliže datiranje nije moguće.

Pregled natpisa na sljemenastim poklopcima pokazao je da je zastupljeno ukupno četrdesetak imena, s tim da približno u podjednakom broju dolaze domaća, kao i rimska imena. Od autohtonih javljaju se:

1. A n d e s (natpis br. 1, Tab. 1, 1) Jezerine – Pritoka
2. A n d e s (natpis br. 4, Tab. 1, 4) Jezerine – Pritoka
3. D e n . . . (natpis br. 5, Tab. 1, 5) Jezerine – Pritoka
4. D e n a t a ili D e n a i a (natpis br. 1, Tab. 1, 1) Jezerine – Pritoka
5. . . d i c i (natpis br. 14, Tab. 2, 4), Crkvina – Golubić
6. D i t u s (natpis br.13, Tab. 2, 3) Crkvina – Golubić
7. D i t u e i o (natpis br. 14, Tab. 2, 4) Crkvina – Golubić (žena)
8. M e l i o (natpis br. 7, Tab. 1, 7) Jezerine – Pritoka
9. O e p (*lus*) (natpis br. 2, Tab. 1, 2) Jezerina – Pritoka
10. P l a t o r (natpis br. 2, Tab. 1, 2) Jezerine – Pritoka
11. R i t u s ili I a r i t u s (natpis br. 10, Tab. 1, 10) Crkvina – Golubić
12. S i (*nus*?) (natpis br. 4, Tab. 1, 4) Jezerine – Pritoka
13. S i l u s (natpis br. 9, Tab. 1, 10) Crkvina – Golubić
14. S i n u s (natpis br. 4, Tab. 1, 4) Jezerine – Pritoka
15. T r i t u s (natpis br. 3, Tab. 1, 3) Jezerine – Pritoka
16. V a n d a n o (natpis br. 3, Tab. 1, 3) Jezerine – Pritoka
17. V e n (*des* ili – *do*) (natpis br. 13, Tab. 2, 3) Crkvina – Golubić
18. V e n d e s (natpis br. 1, Tab. 1, 1) Jezerine – Pritoka
19. V o e t u r i a (natpis br. 3, Tab. 1, 3)
20. [Vere] c u n d (*us*?) ili [S e] c u n d (*us*?) (natpis br. 16, Tab. 2, 6)
Crkvina – Golubić

Među rimskim imenima javljaju se:

1. A n s i l l a (natpis br. 25, Tab. 3, 7) Dolovi – Golubić
2. A u r (*elius*?) (natpis br. 21, Tab. 3, 3) Dolovi – Golubić

⁴⁹ Sergejevski 1950, 63.

3. A u r (*elius?*) (natpis br. 23, Tab. 3, 5) Dolovi – Golubić
4. C e s e r i n a (natpis br.17, Tab. 2, 7) Crkvina – Golubić
5. C r e s c e s (natpis br.28, Tab. 3, 10) Dolovi – Golubić
6. E n o n i (*us*) (natpis br.22, Tab. 3, 4) Dolovi – Golubić
7. E s t a (natpis br. 28, Tab. 3, 10) Dolovi – Golubić
8. F e l i c i o n (natpis br. 8, Tab. 1, 8) Crkvina – Golubić
9. M a r t (*inus?*) (natpis br. 24, Tab. 3, 6) Dolovi – Golubić
10. [M a] r t i n u s (natpis br. 11, Tab. 2, 1) Crkvina – Golubić
11. M a x i l a (natpis br. 6, Tab. 1, 6) Jezerine – Pritoka
12. M a x i m u s (natpis br.6, Tab.1, 6) Jezerine – Pritoka
13. M a x i m u s (natpis br. 7, Tab. 1, 7) Jezerine – Pritoka
14. N e p o t i o n i (natpis br. 9, Tab. 1, 9) Crkvina – Golubić
15. S a t u r n i n u s (natpis br. 17, Tab. 2, 7) Crkvina – Golubić
16. S e n e c a (natpis br. 18, Tab. 2, 8) Crkvina – Golubić
17. U r s u l a (natpis br. 27, Tab.3, 9) Dolovi – Golubić
18. U r s u s (natpis br. 20, Tab.3, 2) Dolovi – Golubić
19. U l p i a e (?) (natpis br. 16, Tab.2, 6) Crkvina – Golubić

Prikazani popis pokazuje interesantan odnos autohtonih prema rimskim imenima na ove tri nekropole. Tako je na Jezerinama u Pritoci zabilježeno 13 autohtonih i samo tri rimska imena. Autohtona imena se nalaze na sljemenastim poklopcima nađenim na grobovima nekropole, dok se rimska pojavljuju na dva poklopca otkrivena u sekundarnom položaju (br. 6 i 7). Na Crkvini u Golubiću nijedan poklopac nije otkriven u vezi s grobom, domaćih imena je šest, dok je rimskih sedam, i, najzad, u Dolovima, također u sekundarnoj upotrebi, otkriveni su poklopci isključivo s rimskim imenima. Čini se da bi se ova situacija mogla povezati s periodom u kome su nekropole bile u intenzivnijoj upotrebi. Izgleda logična pretpostavka da su domaća imena brojnija u prvom vijeku naše ere, da se tokom vremena odnos uravnotežuje, a zatim postepeno preovlađuju rimska imena, mada se i dalje tu i tamo pojavi poneko autohtono ime. Uz domaća imena pojavljuju se i autohtone imenske formule, što potvrđuje mišljenje da je sljemenaste poklopce, kao element grobne opreme, upotrebljavalo pretežno domaće, japodsko stanovništvo. Od ostalih podataka koje donose natpisi na sljemenastim poklopcima o stepenu srodstva govore izrazi kao što su F(*ilius*), F(*ilia*) = sin, kći, zatim *pater* = otac, *coniunx* = suprug, supruga. Od drugih izraza pojavljuje se posveta bogovima D(*is*) M(*anibus*), i znatno rjeđe H(*ic*) S(*itus*) E(*st*) = ovdje se nalazi, dok je dosta čest izraz P(*osuit*) = postavlja, a i neke druge skraćenice koje je teško razriješiti.

Posebno su instruktivna dva podatka koja govore o jednom elementu društvenog uređenja kod Japoda u antičko doba, a kojima do sada nije posvećena odgovarajuća pažnja. Naime, čak na dva sljemenasta poklopca (br. 10 i 12), naglašeno je da se radi o robovima. Na jednom (br. 12, Tab. 2, 2) u pitanju je privatni rob, što bi značilo da su pojedine osobe imale sopstvene robove. U nedostatku imena nije moguće utvrditi da li se radi o domaćem čovjeku

ili stranom doseljeniku. Nešto više podataka donosi natpis s drugog poklopca (br. 10, Tab. 1, 10). Radi se o djetetu od 4 godine, čije je ime keltskog porijekla, a i za ime robovlasnika postoji mišljenje da pripada keltskog onomastici. Otvoreno je pitanje da li se u ovom slučaju može špekulirati razmišljanjima da li se radi o doseljeniku keltskog porijekla ili o domaćem stanovniku, što je također moguće s obzirom na druga imena keltskog porijekla koja se pojavljuju u japodskoj onomastici⁵⁰. No bez obzira na te mogućnosti, ostaje činjenica da su Japodi poznavali ropstvo, bilo kod došljaka, bilo unutar sopstvenog društvenog uređenja.

Na 19 natpisa pojavljuje se podatak o starosti pokojnika, koji na 8 nije sačuvan, ali je vjerovatno postojao, dok na dva poklopca tog podatka nije ni bilo (br. 8 i 9, Tab. 1, 8-9). Na 11 natpisa (natpisi br. 1, 4, 13, 14, 15, 16, 18, 20, 21, 25, 29) starost sahranjenih osoba kreće se između 20 i 30 godina, na četiri se radi o djeci od 4 do 10 godina (br. 2, 7, 10 i 28), na jednom natpisu (br. 6), radi se o osobi od 40, a na dva (br. 23 i 26), starost je označena sa 60 godina. Duboka starost od 90 godina u natpisu br. 6 svakako je pod znakom pitanja uslijed načina na koji su oznake uklesane (s tačkom između). Ova četiri natpisa gdje se radi o starijim osobama ipak ne utječu na opšti utisak da su sljemenasti poklopci izrađivani za mlađe osobe i djecu, određenog, vjerovatno imućnijeg sloja japodskog stanovništva, za razliku od npr. epigrafskih urni japodskog oblika, koje su, s jednim izuzetkom, izrađivane za zrelije osobe ili one u dubokoj starosti⁵¹.

Ornamenti

Uz latinske natpise na tri sljemenasta poklopca (br. 1, 6, 16) pojavljuje se kombinacija urezanih i reljefno izrađenih ornamenata, dok se na 8 (br. 2, 3, 5, 12, 19, 22, 25, 28) nalaze samo urezani ornamenti. Najbogatije je izrađen i ukrašen jedan poklopac iz Jezerina u Pritoci (br.1, Tab. 1, 1), sa sljemenom koje se oštro uzdiže iznad sredine, dok su dijelovi sa strane blago ukošeni, uslijed čega se na čeonj strani pojavljuju središnja i dvije postrane površine. Površine su udubljene, tako da je istaknuti okvir ostao duž donje i desne vertikalne ivice, a dva kraka okvira spuštaju se niz sljeme. Okvira nema uz gornje ivice postranih površina, a za lijevu vertikalnu ivicu nije sigurno da li je odlomljen ili nije ni postojao. Prilikom udubljanja između središnje i obje postrane površine izrađen je po jedan koso tordirani, niski polustub, tako da uz trouganu čeonu površinu sljemena, podsjećaju na, sasvim pojednostavljenu, fasadu hrama *in antis*, koja se pojavljuje i na nekim epigrafskim urnama⁵². Središnjom površinom unutar sljemena dominira veća

⁵⁰ Alföldy 1965, 40-41; Katičić 1965, 55-63.

⁵¹ Raunig 2001, 223.

⁵² Čurčić 1900, 30; Sergejevski 1950, 63, Tab. 12,1; 62-63, Sl. 8; Čremošnik 1957, 163, Sl. 1 (br. 2).

rozeta na vitlo urezana u krugu, ispod koje je glavni dio natpisa. Lijeva bočna površina ukrašena je s dva urezana koncentrična kruga, dok desnu zauzima kraj natpisa.

Na drugom poklopcu sa šireg prostora Jezerina (br. 6, Tab. 1, 6) reljefno je izrađen samo vijenac oko urezane šesterolisne rozete u sredini natpisnog polja. Na krugu je urezano nekoliko kosih linija koje, možda, imitiraju tordiranje. Na desnom kraju natpisa urezana je druga šesterolisna rozeta u dva koncentrična kruga. Uslijed jako obijenog lijevog kraja natpisa, nije jasno da li je i tu bila urezana slična rozeta, ili je odlomljen početak natpisa.

Na čeonj strani trećeg poklopca nađenog u Golubiću (br. 16, Tab. 2, 6), čitav središnji prostor zauzima reljefni, tordirani(?) vijenac, unutar koga su urezana dva koncentrična kruga. Ornament je ovdje dominantan, dijeleći natpisno polje na dva dijela.

Na nekoliko poklopaca sačuvana je neka vrsta okvira, odnosno natpisno polje je udubljeno tako da okolo ostaje više ili manje izražen okvir (Tab. 1, 1. 2. 5. 7. 9; 2, 3. 5. 7. 8; 3,10), što se baš ne može uvrstiti u reljefnu obradu.

Od urezanih ornamentata javljaju se na poklopcu sa Crkvine u Golubiću (br. 12, Tab. 2, 2) tri šesterolisne rozete urezane u po dva koncentrična kruga, po jedna na oba kraja i nešto veća u sredini natpisa. Na poklopcu iz Jezerina (br. 3, Tab. 1, 3) po jedna rozeta na vitlo urezana u dva koncentrična kruga nalazi se na oba kraja natpisa, dok je većom šesterolisnom rozetom urezanom također u dva koncentrična kruga, natpis na sredini podijeljen na dva dijela, tako da ornament dominiraju čeonom površinom poklopca. Na desnoj polovini poklopca nađenog također na Jezerinama (br. 5, Tab. 1, 5) sačuvana je središnja i desna šesterolisna rozeta urezana u dva koncentrična kruga, a može se pretpostaviti da je i na lijevom kraju natpisa postojao takav ornament. Na oba kraja natpisa s Dolova (br. 28, Tab. 3, 10) nalazi se po jedna šesterolisna rozeta urezana u dva koncentrična kruga. Na jednom drugom poklopcu iz Dolova (br. 25, Tab. 3, 7), na oba kraja natpisnog polja nalazi po jedna rozeta na vitlo urezana u krugu. Na poklopcu također iz Dolova (br. 22, Tab. 3, 4) na desnom kraju natpisa unutar kruga urezane su četiri zrakaste linije. Sličan ornament, ali s osam zrakastih linija urezanih u krugu, nalazi se u prostoru iznad natpisa na jednom poklopcu iz Jezerina (br. 2, Tab. 1, 2). Najzad na jednom ulomku iz Dolova (br. 19, Tab. 3, 1) nalaze se lučne i kose urezane linije koje podsjećaju na šrafirani trougao, ornament srazmjerno čest na keramičkim posudama iz japodskih grobova⁵³.

Mada je ornamentika (šesterolisne rozete, rozete na vitlo, koncentrični krugovi i dr.) koja se javlja na sljemenastim poklopcima iz Bihačke kotline, znatno malobrojnija i manje raznovrsnih kombinacija, a nedostaju i neki oblici (npr. polumjesec), ona u suštini odražava iste astralne (na prvom mjestu solarne) simbole, kakvi su brojnije i raznovrsnije zastupljeni na epigrafskim urnama, brojno zastupljenim na Bihačkom prostoru. I na poklopcima je še-

⁵³ Marić 1968, Tab. 2,19; 3,32; Raunig 1968, Tab. 1,1. 29; Ista, 1981, Tab. 1,1; 2,1.2.5.6; 3,1.15.

sterolisna rozeta vodeći simbol i, kao i na urnama, najčešće se javlja u kombinaciji od tri primjerka. Ovim simbolima se svojevremeno opširnije bavio B. Gabričević⁵⁴, koji je utvrdio da se simbolično značenje tri šesterolisne rozete može povezati s tri položaja sunca (na izlasku, u zenitu i na zalasku), što na grobnim i nadgrobnim objektima upućuje na vjerovanja o kretanju i boravku duša pokojnika u nebeskim sferama. Na osnovu toga, pokojnici sahranjeni pod sljemenastim poklopcima sa simboličnim ornamentima mogu se uvrstiti među onaj dio japodskog stanovništva koje je, u antičko doba, prihvatio vjerovanja o kretanju duša pokojnika prema Mjesecu i Suncu i nastavku života u astralnim sferama.

Završna razmatranja

Među podacima koje pružaju sljemenasti poklopci posebno su instruktivna dva koja govore o jednom elementu društvenog uređenja kod Japoda u antičko doba, a kojima do sada nije posvećena odgovarajuća pažnja. Naime, čak na dva sljemenasta poklopca (br. 10 i 12), naglašeno je da se radi o robovima. Na jednom (br. 12, Tab. 2, 2) u pitanju je privatni rob, što bi značilo da su pojedine osobe imale sopstvene robove. U nedostatku imena nije moguće utvrditi da li se radi o domaćem čovjeku ili stranom doseljeniku. Nešto više podataka donosi natpis s drugog poklopca (br. 10, Tab. 1, 10). Radi se o djetetu od 4 godine, čije je ime keltskog porijekla, a i za ime robovlasnika postoji mišljenje da pripada keltskoj onomastici. Otvoreno je pitanje da li se u ovom slučaju može špekulirati razmišljanjima o tome da li se radi o doseljeniku keltskog porijekla ili o domaćem stanovniku, što je također moguće s obzirom na druga imena keltskog porijekla koja se pojavljuju u japodskoj onomastici⁵⁵. No bez obzira na te mogućnosti, ostaje činjenica da su Japodi poznavali ropstvo, bilo kod došljaka, bilo unutar sopstvenog društvenog uređenja.

Ovdje treba posvetiti pažnju još jednom pitanju u vezi sa sljemenastim poklopcima. Naime, svojevremeno je izneseno mišljenje da su, kako starije japodske kamene urne s figuralnim scenama, tako i epigrafske urne japodskog oblika, mogle biti poklopljene sljemenastim poklopcima⁵⁶. Osnovu za ovakva razmišljanja pružilo je nekoliko sljemenastih poklopaca nađenih na japodskoj teritoriji u Lici kod kojih je na donjoj površini uklesano udubljenje koje odgovara gornjoj površini kamene urne, u dva slučaja čak su urezana i proširenja prema prednjoj strani za ispuste na čeonj strani urne⁵⁷. Predloženo rješenje za upotrebu poklopaca nađenih u Lici za pokrivanje urni japodskog oblika možda potvrđuje i činjenica da niti na jednom od ovih poklopaca nije konstatiran latinski natpis, već je čeonj strana samo ukrašena

⁵⁴ Gabričević 1983, 34-39.

⁵⁵ Alföldy 1965, 40-41; Katičić 1965, 55-63.

⁵⁶ Rendić-Miočević 1982, 7.

⁵⁷ Šarić 1985, *passim*.

ornamentima, potpuno različitim od onih na poklopcima iz Bihaćkog polja, na osnovu čega je logično pretpostaviti da se natpis (ukoliko ga je bilo), nalazio na drugom objektu, u ovom slučaju na prednjoj strani urne. Ipak, mora se naglasiti da, do sada, ni jedan poklopac iz Like nije nađen u prvobitnom položaju, odnosno zajedno s urnom.

Znatno je drugačija situacija sa sljemenastim poklopcima nađenim u Bihaćkoj kotlini. Prije svega, nema podataka da je ijedan poklopac na donjoj površini imao isječeno udubljenje za nalijeganje na ivice urne. Zatim, iz naprijed navedenih podataka o uslovima nalaza evidentno je da su 23 poklopca nađena *in situ*, od kojih je 18 upotrebljeno za poklapanje keramičkih posuda s ostacima spaljenog pokojnika, 4 za poklapanje pepela pokojnika položenog u zemlju i jedan za poklapanje konstrukcije od kamenih ploča. Time je, svakako, dokazana samostalna upotreba sljemenastih poklopaca kao opreme groba, od strane Japoda u Bihaćkom polju, čak i onih poklopaca na kojima nije bilo natpisa, kao npr. na nekropoli u Ribiću. Samostalnu upotrebu ovih objekata potvrđuju i natpisi na 29 poklopaca koji, kao što je naprijed pokazano, donose približno i ornamente i tekstove sa sličnim podacima o pokojniku kakvi se nalaze i na epigrafskim urnama. Stoga se mora naglasiti da su Japodi u Bihaćkoj kotlini sljemenaste poklopce upotrebljavali nezavisno, kako od starijih kamenih urni s figuralnim predstavama, tako i od epigrafskih urni antičkog perioda.

Pedesetak sljemenastih poklopaca nađenih u Bihaćkom polju, od kojih je 29 nosilo natpise, a neki i ukrase, pružili su čitav niz raznovrsnih podataka. U prvom redu treba naglasiti da se sljemenasti poklopci uklapaju i, u toku antičkog perioda, nastavljaju viševjekovnu tradiciju opremanja grobova elementima od kamena. Zatim, od samog početka upotrebe sljemenasti poklopci su izrađivani za domaće ljude, na što upućuju autohtona imena i imenske formule, dok, vjerovatno nešto kasnije, prihvaćanje rimskih imena ukazuje na postepeni proces romanizacije domaćeg stanovništva. Mada je u pitanju relativno mali broj natpisa na sljemenastim poklopcima koji donose podatak o starosti sahranjenih osoba, čini se vrlo vjerovatnim zaključak da su ovi objekti u principu izrađivani za mlađe osobe i djecu, dok nekoliko izuzetaka zapravo samo potvrđuje pravilo. Najzad, skromni repertoar ukrasa u potpunosti se uklapa među ornamentiku brojnije i bogatije zastupljenu na epigrafskim urnama i nadgrobniim stelama s Bihaćkog područja koja odražava određena religiozna shvatanja u vezi s kretanjem duša i zagrobnim životom. Prema podacima iz natpisa, manje-više sigurno 7 poklopaca datirano je u I i na početak II v. n. e., 10 je opredijeljeno u drugu polovinu II i u III v. n. e., dok 12 tekstova ne pruža dovoljno oslonaca za preciznije datiranje unutar antičkog perioda. Mada skromni, ovi podaci pokazuju da je oblik sljemenastog poklopca, kao dio opreme groba, bio u stalnoj upotrebi tokom najmanje tri vijeka.

Summary

Peak- roof lids from Bihaćko polje

The 51 peak-roof lids have been analyzed (29 with inscriptions in Latin, from which 10 with ornaments, and 22 with no marking on) which have been found in four sites in Bihaćko polje, in the barrows in Ribić, Jezerine in the village of Pritoka, and in Crkvina and Dolovi in the municipality of Golubić. Two lids, found in the wider region of Jezerine and one from Crkvine in Golubić, are presented in more details, which so far have not been registered in scientific literature (no. 6-7 and 18; Tab. 1, 6-7; Tab. 2, 8). The conditions of the found lids have been commented on, from which twenty-three were found *in situ* on graves with the ashes of the deceased in ceramic bowl or in the ground, whole or more or less damaged inscriptions on which 19 Roman and 20 local names were presented, some written in one-word or two-words autochthonous name formulas. Amongst the lids with preserved information about the age of the deceased, it has been concluded the lids to be dedicated mostly to younger persons between 20 and 30 years of age (11), children to the age of 10 (4), and mature persons between 40 and 60 years of age (3), whereas for one it is not certain if it refers to the mark of old age of 90 or unclear abbreviations (Tab. 1, 5). Modest ornaments on xxx lids matches more versatile ornaments on epigraphic urns and tomb from this area, the leading ornament is six-leaf rosette, in the combination of three rosettes, which is considered to represent three postures of the sun - sunrise, zenith, and sunset. Symbolical meaning of this ornament corresponds to the belief of the movement of the soul after death and continuing of life in the astral spheres.

The attention is directed to data about the presence of slaves in Iapodian society that appears on two peak-roof lids (no. 10 and 12; Tab. 1, 10; 2,2). It has also been discussed about the opinions that these lids may have been used for covering stone urns on basis of findings of lids in Lika with recesses at the bottom side for placing on the upper side of the urn. In connection to this, it has been stressed out that 24 lids in barrows from Bihaćko polje found *in situ*, where were covering ceramic urn or ashes in a pit, had not been registered to have a single bottom side recess for placing on the upper side of stone urns. Individual usage of the artifacts is proven by the inscriptions on 29 lids that, as proven, are bringing closely the ornaments and texts with similar data concerning the deceased, as found on the epigraphic urns.

According to the information from the inscriptions, more or less certain seven lids are determined to date from the I and the beginning of the II century AD, ten placed to be from the second half of the II and III century AD, whereas 12 texts are not giving enough support for more precise date in the ancient times. Even though the information are quite modest, it still shows that this shape of lid, at least from one part, probably from richer part of the Iapodian society from Bihaćko polje, was in constant use as a part of the burial equipment during at least three centuries.

Literatura

- Alföldy, G.* 1965, Bevölkerung und Gesellschaft der römisch Provinz Dalmatien, Budapest 1965, 1-233.
- Čremošnik, I.* 1957, Rimski spomenici iz okoline Bihaća, GZM, n. s. sv. XII, Sarajevo 1957, 163-172.
- Ćurčić, V.* 1900, Ein Flachgräberfeld der Iapoden in Ribić bei Bihać, WMBH 7/1900, 3-32.
- Gabričević, B.* 1983, Antička nekropola u Sinju, VAHD, Split 1983, 5-101.
- Katičić, R.* 1964, Suvremena istraživanja o jeziku starosjedilaca ilirskih provincija, CBI – Posebna izdanja, knj. IV (1), Sarajevo 1964, 9-59
- Katičić, R.* 1965, Zur Frage der keltischen und panonischen Namengebieten im römischen Dalmatien, CBI, Godišnjak III(1), Sarajevo 1965, 53-76.
- Kovačević, K. / Mirković, P.* 1890, Iskopine kod Bišća u Jezerini niže Pritoke, GZM II/1890, 330-337.
- Patsch, C.* 1896, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien I, WMBH IV, Wien 1896, 243-295.
- Patsch, C.* 1897, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien II, WMBH V, Wien 1897, 177-241.
- Patsch, C.* 1899, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien III, WMBH VI, Wien 1899, 154-273.
- Patsch, C.* 1900, Archäologisch-epigraphische Untersuchungen zur Geschichte der römischen Provinz Dalmatien IV, WMBH VII, Wien 1900, 33-166.
- Radimski, V.* 1893, Nekropola na Jezerinama u Pritoci kod Bišća, GZM V/1893, 37-92, 237-308, 369-466, 575-636.
- Raunig, B.* 1968, Japodska nekropola na Crkvini u Golubiću, GZM, n. s. XXIII, Sarajevo 1968, 81-98.
- Raunig, B.* 1981, Praistorijska nekropola na Gradini u selu Ripač, GZM, n. s. 35/36, Sarajevo 1981, 141-161.
- Raunig, B.* 1983, Kasnoantička nekropola Dolovi u Golubiću kod Bihaća, Zbornik ADBIH I, Sarajevo 1983, 193-211.
- Raunig, B.* 2001, Urna s natpisom iz Založja, GZM, (A) n. s. 48/49, Sarajevo 2001, 213-230.
- Rendić-Miočević, D.* 1950, Ilirska onomastika na latinskim natpisima Dalmacije, III prilog VAHD sv. LII, Split 1950, 1-67.
- Rendić-Miočević, D.* 1982, Neke zanemarene komponente kod "japodskih" urni, VAMZ 3, ser. sv. XV, Zagreb 1982, 1-10.
- Sergejevski, D.* 1940, Rimski natpisi iz Bosne, Užičkog kraja i Sandžaka, Spomenik Srpske kraljevske akademije II raz. XCIII, Beograd 1940, 13-160.
- Sergejevski, D.* 1950, Japodske urne, GZM, n. s. IV-V, Sarajevo 1950, 45-93.
- Sergejevski, D.* 1951, Novi i revidirani rimski natpisi, GZM, n. s. VI/1951, 301-310.
- Šarić, I.* 1985, Japodske urne u Lici, HAD Lika, Split 1985, 57-74.

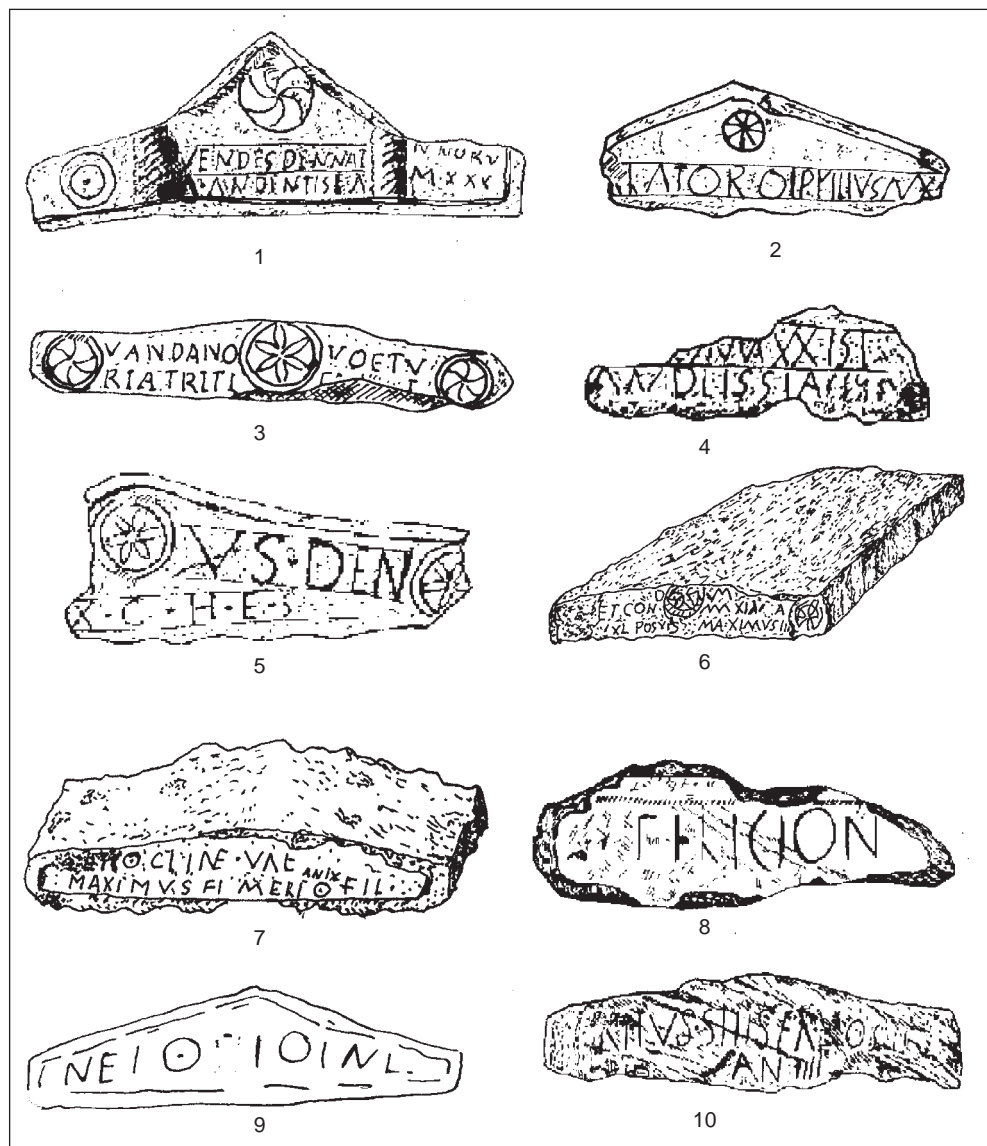

Tabla 1 Pritoka – Jezerine: 1. grob 65; 2. grob 68; 3. grob 73; 4. grob 119; 5. grob bez podataka; 6-7, slučajni nalazi; 8-10. Golubić vjerovatno Crkvina

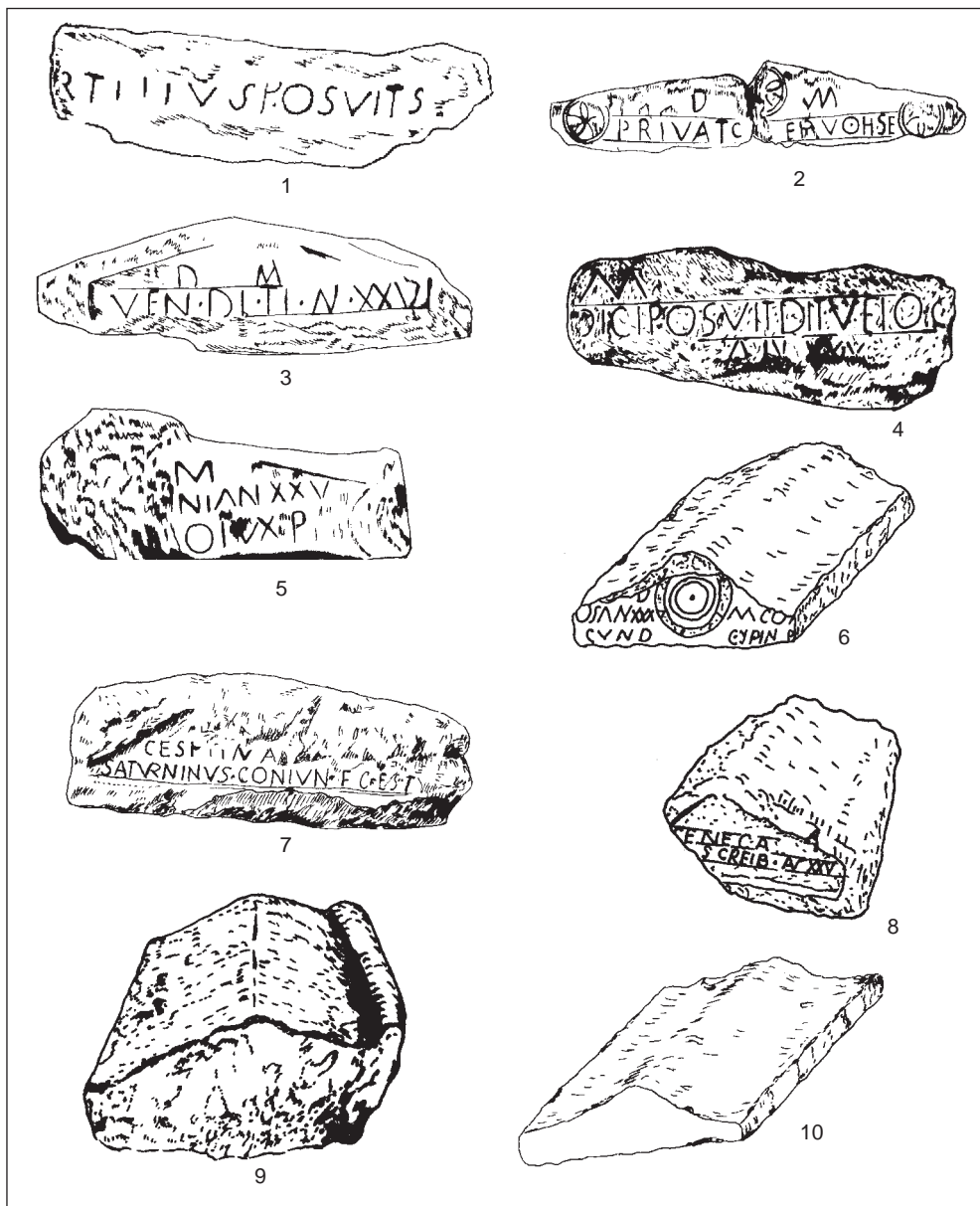

Tabla 2 1-10. Svi vjerovatno sa Crkvine u Golubiću

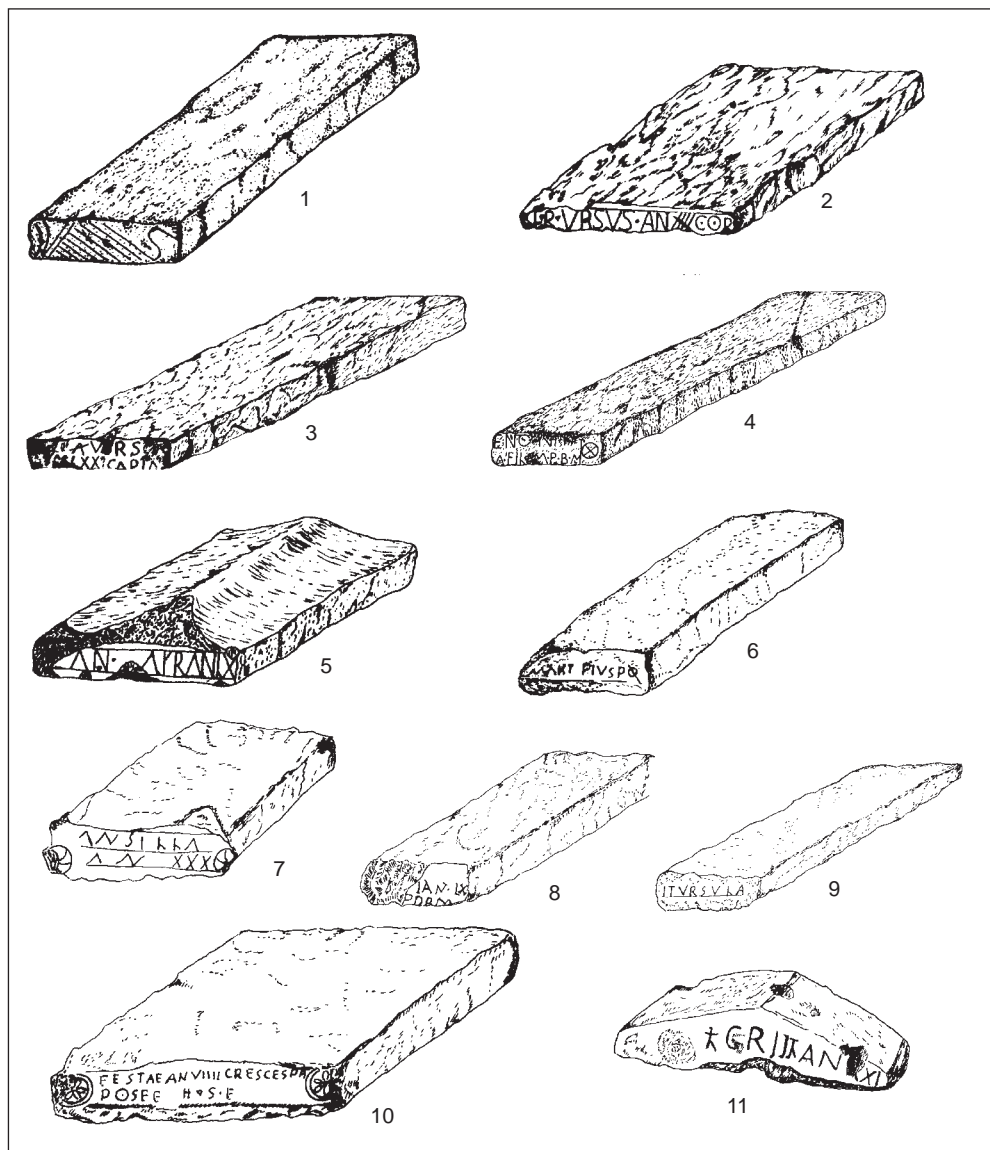

Tabla 3 Dolovi – Golubić: 1. grob 5; 2-3. grob 6; 4. grob 11; 5. grob 9; 6-10. grob 16 (sve kasno antički grobovi); 11. nepoznato nalazište

Pithos / dolium – uvodne napomene

Branko Kirigin
Split

Ξέλω τύχης σταλαγμον ἢ φρενων πίθον
(Žudim za kapljom sreće ili pitosom mozga)
Menader, Monostihoi 240 (= I. G. 14, 699)

Diogen kao povod

U nas i danas prevladava mišljenje da je znameniti grčki filozof Diogen živio u bačvi¹, i to ugodno, kao što ćete moći pročitati, ali ne i vidjeti. Bio je to jedan od njegovih zapaženih prosvjeda protiv luksuza. Utvrđeno je, međutim, da stariji inozemni prevoditelji s latinskoga nisu znali točno što znači riječ *dolium*, pa su taj izraz preveli kao bačva, misleći da su Rimljani u Prvom punskom ratu (250. pr. n. e.), u nedostatku odgovarajućih brodova, sagradili splavi od bačava (= *dolia*), pomoću kojih su preko Messinskog tjesnaca prebacili osvojene slonove (Frontinus, *Stratagemata*, I 7, 1; Plinije, *HN* 8, 16).

¹ *Dolium* = bačva: M. Divković, Latinsko-hrvatski rječnik, Zagreb, 1900, 329; J. Marević, Latinsko-hrvatski enciklopedijski rječnik, Zagreb, 2000, 783; N. Marjanović i O. Gorski, Grčko-hrvatskosrpski rječnik, Zagreb, 1960, *pithos* se prevodi kao "velika, zemljana, odozgo otvorena posuda, krčag, bure, bačva". Maretić u *Ilijadi* (24, 527) i *Odiseji* (2, 340; 23, 305) pitose prevodi kao bačve. U Dalmaciji se još od 15. stoljeća takve posude zovu žare, a u brodovima su služile za prijevoz ulja (ARj; Vidović 1984, 508; Roki 1997, 590). I u Meseniji na Peloponezu zovu se τζαρες (Blitzer 1990, 684), ali u domaćoj arheološkoj literaturi, žare su urne, dakle manje posude. Zanimljivo je Rokijevo opažanje (1997, 590) da "iako se na Visu zemljano posude proizvodilo još u IV st. p. n. e. viško stanovništvo nikada nije preuzelo tu vještinu, i svo zemljano posude (a bilo ga je mnogo i svake vrste kroz duga stoljeća) dolazilo je iz Italije; otud i nazivi *puiško žara*...". Tako je bilo i na drugim dalmatinskim otocima. Svakako će biti zanimljivo ispitati kako i kada se prešlo na držanje vina u bačvama, koje su, kao što će se vidjeti (bilj. 9), barem u Grčkoj bile četiri puta skuplje od keramičkog pitosa istog kapaciteta. Bačvari se na Visu javljaju od 16. st. (ranijih dokumenta nema), a došli su iz južnoitalske Puglie (stara Apulia) i Primorja: usmeno saopćenje Nevenke Božanić Bezić). Isto tako pitanje diskontinuiteta možda pokazuje i upotreba kamenica za spremanje maslinova ulja (koje se u antici držalo u pitosima/dolijima), što je također karakteristično za Dalmaciju.

Juvenal pak u jednoj satiri (14, 308-10) daje neizravnu potvrdu da se ne radi o drvenoj posudi, bačvi, ističući da *dolium* u kojem živi Diogen ne može izgorjeti (*dolia nudi non ardent cynici*), a pukne li, bit će spojen olovom (*plumbo commissa manebit*).

Diogen je ostao poznat po inteligentnim duhovitostima. Znao je, na primjer, prosjačiti pred kipovima, a prolaznicima bi govorio kako se vježba u tome da ne dobije ništa²! Kao jedan od vodećih predstavnika ciničke filozofske škole, govorio je da treba živjeti od najmanjeg mogućeg. Bio je protivnik braka, mrzio je političare, bogataše i lažne filozofe. E, tom je Diogenu u *pit-hos* (što je grčki naziv za *dolium*) dolazila Laida, najelegantnija i najskuplja bludnica, čije su grudi bile poznate u cijeloj Heladi. Govori se da je k njemu dolazila besplatno, a da je od ne manje poznatog ali bogatog filozofa i hedonista Aristipa uzimala novac. Za noć je, kažu, tražila 10.000 drahmi³, što je možda pretjerano (ali nikad se ne zna), jer su se za taj novac u ono doba mogla kupiti tri brončana kipa ili pak pedesetak robova⁴!

No, ni pitos u kojem je živio naš Diogen nije bio osobito jeftin. Prema grafitima na pitosima iz grada Olynthusa (sjeverna Grčka), iz nastambe koja je nazvana *Kuća dobre nade*, doznajemo da je na najmanjem od pet pitosa na gornjoj plohi ruba otvora urezan grafit (ΔΔΔΙ- I) koji označava cijenu od 31 drahmu i 1 obol. Taj pitos je mogao primiti više od 1000 litara tekućine⁵. Najskuplji pitos iz Olynthusa stajao je 53 drahme i 4 obola⁶. Dakle, za tri takva pitosa mogli ste kupiti roba. To je daleko najveća cijena za neku keramičku posudu u Heladi. Podsjetimo, najskuplja je poznata figuralna vaza (hidrija u maniri slikara Peleusa), koja bi danas mogla biti prodana za milijunske iznose, stajala tada samo 18 obola, odnosno 3 drahme⁷, što je odgovaralo dnevnicu trojice iskusnih radnika u 5. st. pr. n. e., a ta je svota 10 puta manja od cijene navedenog jeftinijeg pitosa iz Olynthusa⁸. Vidjet ćemo, međutim, da je ta cijena prilično realna⁹. Navest ću još da su prazne slikane amfore sa sportskim prizorima, visoke i do 89,5 cm (s poklopcem)¹⁰, u kojima se držalo ulje

² Freidell 2001, 222.

³ Friedell 2001, 217.

⁴ U razdoblju od 4. do 1. st. pr. Kr. brončana statua imala je relativno konstantnu cijenu od oko 3000 drahmi; dobar rob vrijedio je 150-200 drahmi: Franke 1999, 59.

⁵ Da se radi o cijeni samog pitosa, a ne o cijeni njegova sadržaja ili pak o oznaci za kapacitet, vidi: Olynthus VIII 1938, 313-315; Amyx 1958, 168 i 169. Naime 1000 litara vina stoji oko 250 drahmi (na helenističkim natpisima Delosa bilježi se da 39 litara vina = 1 metret – stoji 10-11 drahmi. Franke 1999, 60).

⁶ Olynthus VIII, 314-315; Amyx 1958, 169.

⁷ Johnston 1979, 113, br. 63a, 165, br. 8; Gill 1991, 44. Amfora poznatog slikara Berlin stajala je 7 obola (Gill, op. cit).

⁸ Johnston 1991, 224.

⁹ Odnos cijene keramičkog pitosa i drvene bačve je u doba prijelaza iz 19. u 20. st. n. e. na Peloponezu bio 4 pitosa za jednu bačvu (kapacitet jednog pitosa jednak je kapacitetu bačve). Pitos je stajao između 10 i 15 drahmi, a drvena bačva 50. Lokalna dnevnicu u to doba iznosila je jednu drahmu (Blitzer 1990, 679). Prednost bačve je u tome što je njezina težina samo oko 10 posto sadržaja, nelomljiva je, a time i lakša za manipuliranje.

¹⁰ Clark, Elston, Hart 2002, sl. na str. 126.

za pobjednike na Panatenskim igrama, stajale od 2,4 do 3,7 obola¹¹. Obične prazne amfore za prijevoz vina vrijedile su, sugerirano je, 1/7 obola¹², što je doista bagatela, vrijednost koju danas možemo usporediti s cijenom plastičnih, limenih ili staklenih boca koje nam posvuda zagađuju okoliš. Ipak, što su pitosi bili manji, i cijena im je bila manja. Padala je više nego što se proporcionalno smanjivao kapacitet¹³, a manje posude bilo je puno lakše izraditi, prenositi i prevoziti.

Da je izrada pitosa bila veoma zahtjevan posao, svjedoči u antici skovana zajedljiva uzrečica: "Naučio sam keramičarski zanat izrađujući pitos" (*Corpus Paroemiographorum Graecorum*. Zenobius, III, 65)¹⁴, koja aludira na to da ambiciozni, ali neiskusni poduzimaju poslove kojima nisu dorasli, to jest da nisu naučili prvu lekciju, a to je da, u našem slučaju, onaj koji želi bit keramičar, najprije mora početi s izradom manjih posuda. Grčku su izreku preuzeli i Rimljani: *In dolio discere artem figuli*¹⁵.

Na osnovi iznesenog razvidno je da je *pithos/dolium* (nadalje p/d) najskuplja keramička posuda, i to upravo zato što je njezina izrada bila iznimno zahtjevna. Da su bile dragocjene, potvrđuju i njihovi česti popravci. Na jednom pitosu iz Olynthusa bile su 42 olovne spojnice koje su spajale pukotine¹⁶, a na onoj iz Korinta njih 21 (navodim samo neke primjere)¹⁷. Pri kupnji ovih posuda kupac je morao biti iznimno obazriv. Apulej u 2. st. n. e. spominje (*Metamorphoses* IX 5,4) da je jedan čovjek ušao u dolij kako bi ga pregledao prije negoli ga kupi. Isti također navodi (*Metamorphoses* IX 6, 3) – a to je jedini latinski pisani izvor koji spominje cijenu dolija – da stara i korištena posuda stoji pet denara, a ako je treba prevesti do kupčeve kuće, onda joj je cijena sedam denara¹⁸.

¹¹ Amyx 1958, 178-186. Metret (39 litara = otprilike jedna atička amfora) maslinova ulja stajao je u 4. st. pr. n. e. od 12 do 36 drahmi: Amyx 1958, 179 i bilj. 30.

¹² Amyx 1958, 174-175. Za ove amfore na steli nije navedeno koje su veličine ni kakve su kvalitete. Za eretrejske amfore na steli je navedeno da stoje 3 obola: Amix 1958, 175.

¹³ Olynthus VIII, 315-316; Amyx 1958, 169-170.

¹⁴ Izvorni grčki tekst nisam imao pri ruci. Preveo sam ga s engleskog: vidi: Nobel 1965, 16.

¹⁵ Rufinus Tyrannus, Aquileiensis (345-401. n. e.) Gregorii Orationes I 47,2.

¹⁶ Olynthus VIII, 316; Amyx 1958, 168, bilj. 5. Pukotine su spajane pomoću olovnih spojnice, a prema Pliniju (HN XVIII 26) popravljali su ih težaci zimi kada nisu bili vezani uz obrađivanje polja. Katon (XXXIX) je tu najiscrpniji: vidi Brenni 1985, 137-143. I na brodolomima nalazimo dolije koji su popravljani olovnim spojnica: Brenni 1985, 11-12. Na nekoliko ulomaka dolija iz Arheološkog muzeja u Splitu vidi se da su se olovne spojnice ubacivale u stijenke prije pečenja (Kirigin, u pripremi). Pomoću olovnih pločica koje su oko sebe imale klinove učvršćivali su se veći doliji prije pečenja: Fiori 1972, 36-38.

¹⁷ MacNeil Bogges 1972, 76.

¹⁸ Prema Fraynu (1979, 139) u Dioklecijanovu ediktu o cijenama dolij stoji 1000 *denarii* "which amounts to more than five weeks' wages for a farm worker according to the same regulations". Treba imati u vidu devaluaciju i monetarne reforme koje su se zbile u razdoblju od Apuleja do Dioklecijana. U knjizi S. Lauffera *Diokletians preisedict*, Berlin, 1971, nisam uspio provjeriti podatak koji navodi Frayn. Neobično je da se spominju denari jer su se oni prestali kovati 215. g. n. e. (povremeno tijekom druge polovice 3. st.): P. Kos, Leksikon antičke numizmatike, Zagreb, 1998, 84-85. Prema Kosu (elektronička

Pitosi su se prodavali zajedno s imanjem. S jednog natpisa (stela X) iz Atike doznajemo kako je uz zemlju, stabla i kuću prodano i osam pitosa, sve za 1800 drahmi¹⁹. U Olynthusu pitosi su se nalazili unutar kuće. Najviše ih je u kući nađeno pet, i to velikih (ukupan kapacitet 1700 litara), što svjedoči da su te zalihe služile za ukućane, a ne za prodaju dobara koje su čuvale. Kako bi bilo sigurno da će preživjeti do iduće berbe (koja je mogla biti loša), jedno je kućanstvo moralo imati barem jednogodišnje zalihe žitarica, ulja, vina, meda²⁰ i sl., pa je, dakako, u kući trebalo biti dovoljno posuda²¹.

Za prodaju viška proizvoda dobar je primjer gospodarskog imanja (*villa rustica*) koje spominje Katon (*De Re Rustica* 10, 4): za maslinik od 240 jugera (604.368 metara četvornih = c. 60 hektara) posjednik mora imati 100 dolija za ulje, 10 za vino, 20 za žito, 10 za *amurca* (talog od tiještenih maslina, na našem dijalektu *murga*²²) i 10 za mošt od grožđa: ukupno 150 dolija²³. Dakle, statistički gledano, na imanju od 5 hektara²⁴ maslina možemo očekivati 12,5 dolija, na onom od 10 hektara 25, itd. U dolijima se osim vina, ulja²⁵, meda i drugih tekućina, čuvalo i različito voće, te garum, a u suhim sredinama i žitarice. Rabili su se, primjerice, i kao kavezi za šišmiše, kako bi se ugojili, te tako bili ukusniji. Čuvale su se u njima i zmije, a i kemikalije, poput olovnog bjelila ili bakrenog pigmenta²⁶. Kao što navodi kolegica Radić Rossi, prošupljeni doliji možda su služili za čuvanje žive ribe²⁷. Osim na imanjima

poruka) denari su u doba Dioklecijana bili računska jedinica "smallest basic reckoning unit of the time" Sutherland, *RIC VI*, London, 1967, 98: *folis* (*nummus*) = 5 *denarii communes*; *radiatus* = 2 *denarii communis*; najmanji brončani novac s lovorovim vijencem = 1 *denarius communis*.

¹⁹ Amyx 1958, 168.

²⁰ Apolodor u svojoj *Biblioteci* (u nas je knjigu preveo Igor Brajković pod naslovom *Grčka mitologija*, Zagreb, 2004) III, 3, 1, kaže kako je Glauk (sin Minosov), dok je još bio dijete, progonio miša te je upao u vrč meda i tako nastradao. U originalu stoji da se radi o pitosu.

²¹ Za detalje vidi Cahill 2002., gdje se navodi da je kućanstvu od šest osoba godišnje potrebno 250-300 litara ulja i oko 1419 kilograma žita. Također navodi da su spartanski muškarci uključeni u *syssitia* (neka vrsta muškog kluba ili obavezne javne udruge) dobivali mjesečno po osma *choai* (vrčeva) vina = oko 24 litre ili 288 litara godišnje. Ako bismo sva ta dobra htjeli staviti u pithos od po 100 litara, onda bi ih trebalo 20, ili 10 po 200 litara, ili 5 po 400 litara; ili jedan od 300 za ulje, jedan od 1400 za žito i jedan od 300 za vino, što odgovara broju nalaza žara u *Kući Dobre nade* u Olynthusu.

²² Roki 1997, 305.

²³ Katon ne navodi kapacitet žara, ali ovo su ipak važni pokazatelji. Imanje od 240 jugera doista je veliko (veće od jedne standardne rimske centurije = c. 50 ha) i treba vidjeti postoji li u nas uopće tako veliko imanje. Za dolije u sklopu gospodarskih imanja vidi Brenni 1985, 44-47.

²⁴ Drži se da je ta površina minimum za opstanak jedne obitelji od pet članova: vidi literaturu o tome u Kirigin 2004, 79-80, 115-116.

²⁵ Za ulje bi se unutrašnjost žare presvukla voskom, a za vino smolom: Brenni 1985, 18-23, 34. Grčki izvori govore gotovo isključivo o pitosima za držanje tekućina: Cahill 2002, 227 i bilj. 24.

²⁶ Brenni 1985, 6; MDDR 1987, 20-22, 28-30.

²⁷ Radić-Rossi 2006.

i u gradskim kućama, ove su se posude rabile u velikim skladištima na obali (*horrea*), kakva su primjerice postojala u Ostiji ili pak u Marseilleu, ali i u onima podalje od mora²⁸. Nalazimo ih i u tavernama, gostionicama. Gornji dijelovi pitosa upotrebljavali su se kao krune gustirna i bunara²⁹.

Arheološka evidencija

Prema evidenciji kojom raspolažem, veličina i oblici p/d variraju, a još uvijek nije utvrđena pouzdana tipologija, nisu utvrđene ni regionalne inačice, a ni jasna kronološka evolucija. Dvije glavne studije koje sintetski obrađuju ovu temu nisu objavljene³⁰! Unatoč tome, nešto se korisno ipak može reći.

Najveći meni poznati dolij ima kapacitet od 4.186,6 litara, odnosno mogao je primiti sadržaj od 159,5 amfore od po 26 litara (Sl. 1)³¹. Taj dolij, visok dva metra i isto toliko širok, pripada teretu od osam istih dolija nađenih u brodolomu *Petit Congloué* u blizini Marseillea³². U brodovima su se takve posude koristile poput današnjih spremnika (Sl. 2)³³. Ti doliji su više nego dvostruko veći od nedavno otkrivenog dolija iz Kaštel Sućurca, koji pak ima kapacitet od oko 2000 litara³⁴.

Brodolomi i arheološka dokumentacija na kopnu govore da se veliki *pithos*, odnosno *dolium* jednom načinjen i postavljen na predviđeno mjesto, gotovo nikad nije premještao. Zbog toga doliji rijetko imaju ručke. Razlog tome je najvjerojatnije njihova visoka cijena, ali i opasnost od puknuća. Tako se može dogoditi da se, recimo, iskopa dolij iz 1. st. n. e., a oko njega naiđe samo na materijal iz 4. st. n. e. Na kopnu su doliji bili, ovisno o veličini, težini i vrsti sadržaja, ukopani do vrata u pod ili su stajali u slobodnom prostoru, neznatno ukopani³⁵. Veliki p/d nisu imali dekoraciju na sebi jer to nije za-

²⁸ Brenni 1985, 50-53. Vjerojatno sličnu situaciju imamo i u antičkoj Issi na poluotoku Prirovu i na istočnoj obali grada: Kirigin 1999, 421 i bilj. 40; Radić Rossi 2006.

²⁹ Lang 1949.

³⁰ MacNeil Bogges 1972; Breni 1985. Prilična je nezainteresiranost arheologa za ovu problematiku te ostaje niz otvorenih pitanja. Kopije obiju spomenutih studija ima biblioteka Arheološkog muzeja u Splitu.

³¹ Brenni, 1985, 188, 252. Brenni donosi katalog od 83 različitih kapaciteta dolija: od 4186 litara do 140 litara (Brenni 1985, 188-190). Prema gornjoj sugestiji za cijenu amfora od 1/7 obola, 161 amfora koštale bi 22,54 drahme, što je više nego dvostruko manje od cijena najvećeg pitosa iz Olinthusa (53 drahme i 4 obola).

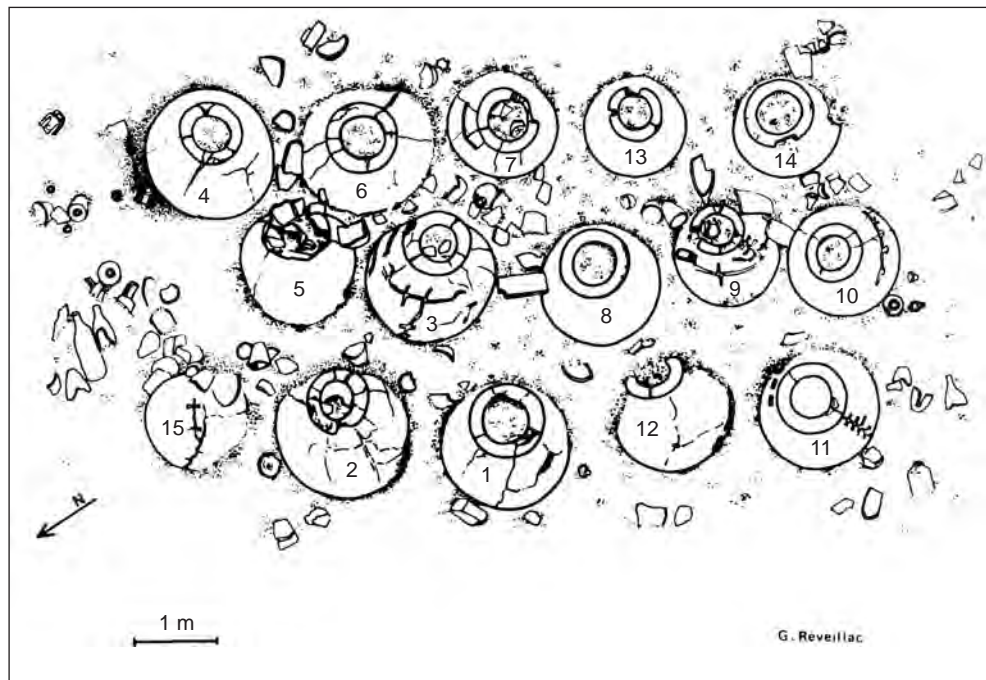
³² Datirani u 1. st. n. e. Brenni 1985, 120; MDDR 1987, 80-81.

³³ Brenni 1985. donosi podatke za grčke brodolome u Italiji i za rimske brodolome na zapadnom Sredozemlju. Za rimske vidi još i Hesnard et. al. 1988. Kod nas bi to mogao bit nalaz u podmorju Cavtata (Mesić 1998, 74), ili možda onaj opljačkani kod Mole Palagruže (Orlić 1988, 42; Radić 1990, 216). Može se dogoditi da su u brodolomu u kojem su otkrivene doliji i amfore, ovi prvi stariji od amfora.

³⁴ Radić-Rossi 2006, 82-89. Vidi još i prospekt *Pitos – izlaganje prinove Hrvatskog pomorskog muzeja u Splitu*, Split, 23. 12. 2002. Visina ovog dolija je 160 cm, a širina po sredini približno 150 cm.

³⁵ Dublje su se ukopavale one koje su čuvale tekućine, jer njima vlaga ne bi smetala toliko koliko žitaricama. To je osobito pogodovalo vinu, jer se održavala ista temperatura.

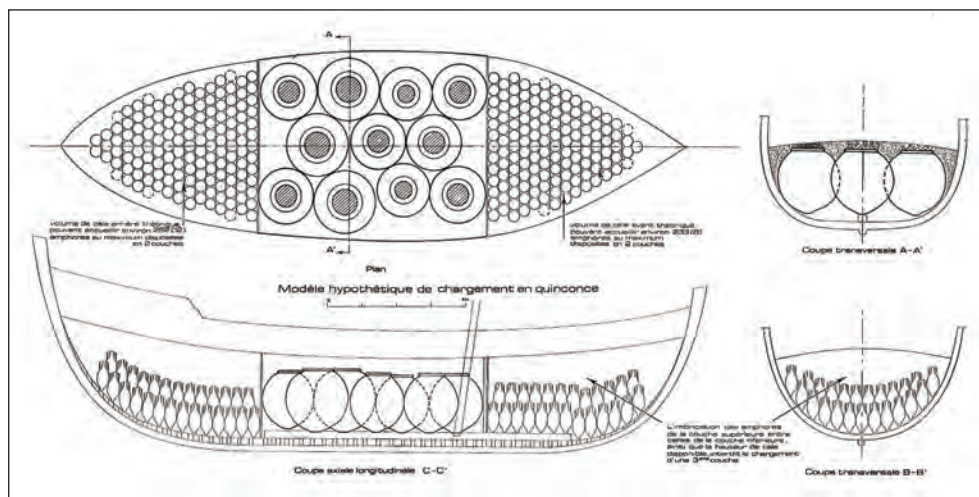
htijevalo mjesto gdje su se nalazili (podrumi, skladišta). Manji doliji su pak, mogli biti ukrašeni jer su bili izloženi u kući, na javnome mjestu ili u hramu. Imali su keramičke poklopce s polukružnom ručkom (na grčkom: ἐπιθήματα, na latinskom: *opercula*)³⁶.

Sl.1 Tlocrt brodoloma Petit Conglue s dolijama.
(prema Hesnard et. al. 1988, 131)

U dijelu koji slijedi pokušat ću dati pregled dosadašnjih spoznaja o grčkim pitosima i rimskim dolijima. Nakon toga reći ću nešto o izradi ovih posuda, a potom ću ukratko na primjeru srednjodalmatinskih otoka ukazati na važne podatke na koje te posude upućuju i koji mogu pridonijeti boljem poznavanju socijalnih i ekonomskih odnosa. Na kraju donosim nekoliko podataka etnografske naravi o tome kako se danas takve posude izrađuju. Ti podaci mogu pomoći pri rekonstrukciji antičke proizvodnje tih velikih posuda.

³⁶ Postojao je i drugi poklopac, zvan *tectaria*, konkavnog oblika, koji dosad nije nađen na podvodnim nalazištima (Brenni 1985, 57, 263 gore).

Sl.2 Rekonstrukcija brodoloma Grand Ribaud D
(prema Hesnard et. al. 1988, Tab. 49)

1. Grčko razdoblje

Prvi ozbiljniji pokušaj proučavanja pitosa učinjen je nakon iskopavanja u Olynthousu 30-ih godina prošlog stoljeća. U Olynthusu, utemeljenom 479. pr. n. e., što ga je Filip Makedonski razorio 348. pr. n. e., zastupljena su dva tipa pitosa. Manji je kapaciteta od 110 do 190 litara, promjer trbuha mu je veći od visine, nema vrata, a stopa je veoma mala. Otvor mu je širok i zaobljen i ima dvije male ručke sa strane³⁷. Veći pitosi su viši, širina im je manja od visine, imaju kratak vrat, širok i malo uzdignut obod ravna ruba, nisku nogu i ravno dno, te nemaju ručke. Visina im je od 94 do 170 cm, a kapacitet od 150 do nešto iznad 1000 litara. Dok su manji pitosi mogli samostalno stajati u prostoru, veći su, premda sa širom stopom, bili ukopani³⁸.

Proći će gotovo 30 godina prije nego će se pojaviti malo detaljniji opis jednog pitosa. Radi se o helenističkom pitosu iz Korinta koji je visok 118 cm³⁹, najvećeg promjera 94 cm, promjera otvora od 68 cm, debljine stijenke od 2 do 2,5 cm, bez vrata, s neznatno spuštenim širim profiliranim obodom (Sl. 3), s malom prstenastom stopom i plastičnom dekorativnom vrpcom na truhu. Izrađen je od gline kojom su rađene opeke, odnosno s dodatkom *mudstone*⁴⁰,

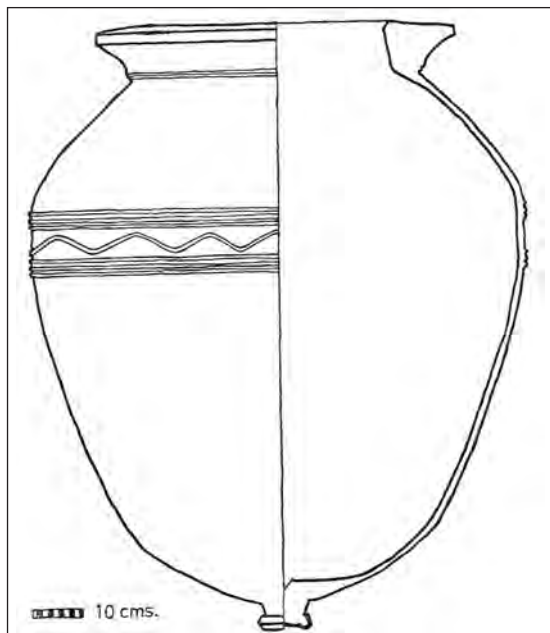
³⁷ Olynthus VIII, 312. Autori ne donose crtež, nego samo opis i fotografiju pitosa na terenu: Pl. 77, 2. Cahill (2002, 227) također navodi da postoje dva osnovna tipa.

³⁸ Olynthus VIII, 312-14, Pl. 77, 1. Ovaj veći tip dosta je sličan onom helenističkom iz Gordiona u Maloj Aziji, ali koji nema vrat: vidi Henrickson 1995, 568-569.

³⁹ MacNeil Boggess 1970, 73-74, Fig. 1 U članku se navodi visina od 185 cm, no to je čini se tiskarska pogreška, jer je to jedina mjera koja ne odgovara crtežu njenog pitosa.

⁴⁰ Sivi pjeskoviti škriljac koji se redovito pretvara u blato.

koji sliči grogu (usitnjenoj keramici koja se također dodaje u glinu od koje se izrađuju veće posude) i sitnog žala. Navodi se kako je način izrade ovog pitosa nejasan, te da je moguće da je rađen rukom, ili da je rađen na kolu, ili pak kombinacijom ovih postupaka. Prema kontekstu nalaza datira se od kraja 4. pa do 2. st. pr. n. e.⁴¹ Kapacitet ovog pitosa je, prema mojem proračunu, oko 500 litara.

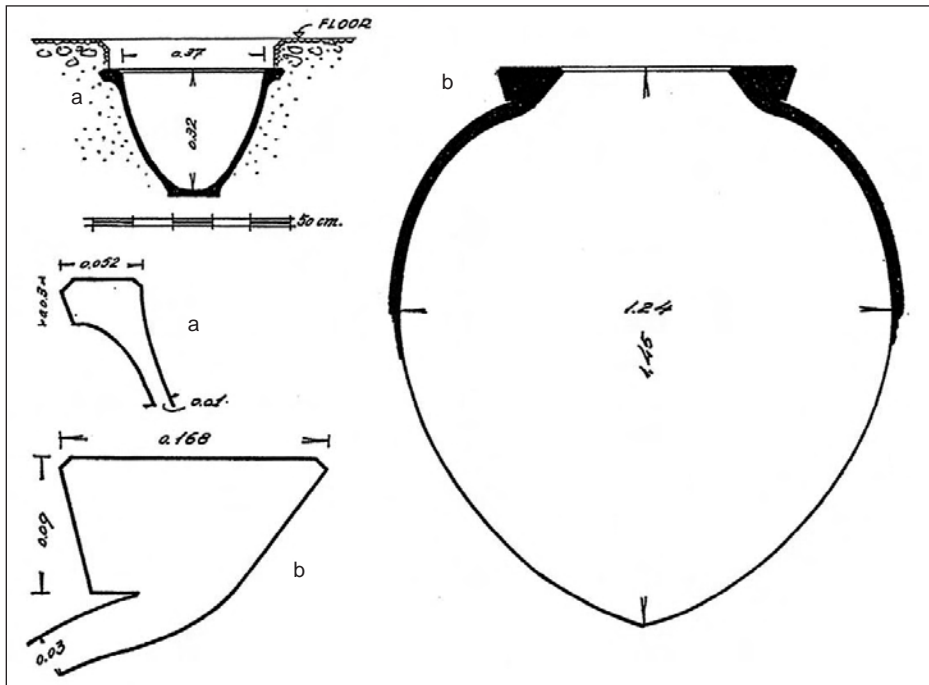

Sl. 3 *Helenistički pitos iz Korinta* (prema MacNeill Bogges 1970, 73)

Kratak osvrt na pitose s atenske agore donose Sparks i Talkott godine 1970. Navješćujući studiju Elisabeth MacNeill Bogges (vidi dalje), opisali su 12 ulomaka pitosa datiranih do sredine 5. st. pr. n. e. Navode da pitosi 5. i 4. st. pr. n. e., za razliku od starijih, nemaju dekoraciju, a da se za njihovu izradu počinje koristiti ista ona glina koja se koristi za izradu opeka, te da primjerci imaju malen, gotovo nikakav vrat. U 4. st. u Ateni posve nestaje vrat, a pred kraj tog stoljeća zakošeni rub otvora oštro se uvlači do spoja s tijelom pitosa (Sl. 4)⁴².

⁴¹ MacNeil Bogges 1972.

⁴² Sparks i Talkott 1970, 193-195; Za izgled pitosa iz 4. st. vidi: Young 1951, 180; MacNeil Bogges 1972, 76, no. 123. Na gornjoj plohi oboda tog pitosa urezan je grafit $\Delta\Delta\Delta\dots\dots\text{III}\dots$ koji označava njegovu cijenu (više od 30 drahmi). To je ujedno i najveći pitos s atenske agore, visok 145 cm, maksimalnog promjera 124 cm, a otvora 88 cm, debljina stijenki oko 4 cm. Datiran je u 4. st. pr. n. e.

Sl. 4 Helenistički pitos iz Atene (prema Young 1951, 180 Sl. 6)

Čini se da je glavna razlika između pitosa iz 4. st. iz Korinta i Atene u tome što je gornja ploha kod korinških zakošena prema dolje, a kod atenskih je ravna (usporedi slike 3 i 4). Boja gline i dodaci su drugačiji: kod korinskog je glina žućkaste do crvenkaste boje, sa svijetlim i tamnijim dodacima, dok je kod atenskog glina ružičasta i siva, s tamnim dodacima.

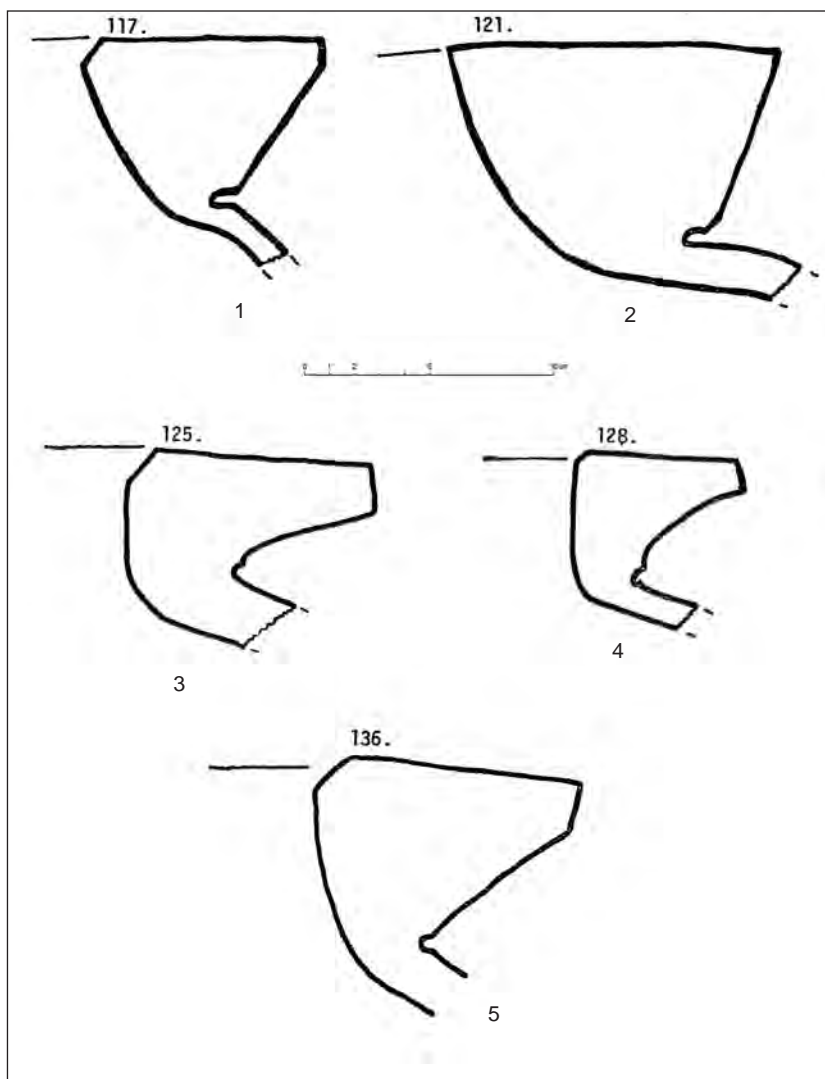
Elisabeth MacNeill Bogges u doktorskoj je disertaciji obradila pitose iz Atike iz prvog milenija pr. n. e. Analizirala je 138 ulomaka raznih pitosa koji imaju dobar kronološki kontekst, počevši od submikenskoga, protogeometrijskoga i geometrijskoga razdoblja. U razdoblju od submikenskoga do geometrijskog doba zastupljeni su različiti jednostavni rukom rađeni jajoliki tipovi pitosa s blago raširenim vratom i ravnom ili malo izduženom stopom⁴³. U kasnom geometrijskom razdoblju nastaju raznovrsniji kvalitetniji primjerci s obilnijim ornamentima⁴⁴. U arhaiskom pak razdoblju svi pitosi se rade na kolu i mogu se zamijetiti četiri jajolika tipa koji se razlikuju po tipu ravnih oboda, u visini variraju od 70 do 140 cm, a rađeni su u dva dijela⁴⁵. Od 5. stoljeća pa sve do kraja helenizma pojavljuje se samo loptasti ili gotovo loptasti tip sa zadebljanim nagnutim obodom koji posve prekriva vrat. Nazvani su

⁴³ MacNeil Bogges 1972, 10-16, 130-132.

⁴⁴ MacNeil Bogges 1972, 16-26, 132.

⁴⁵ MacNeil Bogges 1972, 32-72, 133-136.

neckless pithoi, to jest oni bez vrata. Zastupljeni su različiti tipovi oboda (Sl. 5), ali se nije moglo utvrditi imaju li oni kronološke implikacije, pa autorica konstatira: "Once this shape became predominant, it changed very little, if at all, until the late Roman or Byzantine times." Zastupljene su različite veličine ovog tipa, od onih minijaturnih, od 12,5 cm, do onih od 159 cm⁴⁶.

Sl. 5 Tipovi oboda atenskih pitosa: 1. 5. st. pr. n. e.; 2. 5. st. pr. n. e.; 3. 4. st. pr. n. e.; 4. 3. st. pr. n. e.; 5. nepoznat kontekst (prema MacNeill Bogges 1972, T. 21, 23, 24, 26. Brojevi u lijevom uglu iznad crteža su redni brojevi autoričina opisa pitosa)

⁴⁶ MacNeil Bogges 1972, 73-81, 136-144.

Obimna iskopavanja željeznodobnoga i republikanskog naselja Gravina u Pugliji iznijela su na vidjelo veoma mali broj ulomaka pitosa. Datiraju se u 2. st. pr. n. e. Radi se o dva tipa manjih pitosa s maksimalnim promjerom otvora od 45 cm. Svi su rađeni od gline grublje fature, imaju različite obode otvora i imaju unutarnji žlijeb za prihvat poklopca; neki imaju ravan i valovit ukras s vanjske strane ispod oboda⁴⁷.

Slično Gravini, iskopavanja u Oppido Mamertina u Calabriji također su pokazala mali broj pitosa iz istog razdoblja⁴⁸. Za razliku od Gravine, pitosi iz Oppida su robusniji i debljih stijenki. Imaju kratak vrat, a obodi otvora su deblji i nemaju žlijeb za prihvat poklopca. Brizzi navodi nekoliko tipova i napominje kako još ne postoji tipološka i kronološka studija ovakvih posuda koje se već javljaju na Siciliji u 6. st. pr. n. e.⁴⁹.

2. Rimsko razdoblje

Gianmarco Mario Raffaele Brenni napisao je iscrpni magistarski rad pod naslovom *The Dolia and the Sea-Borne Commerce of Imperial Rome*⁵⁰ u kojem donosi fizički opis dolija, sve latinske pisane izvore koji ih spominju, zatim sve dolije koji su mu poznati s arheoloških iskopavanja na kopnu i pod morem; donosi i sve podatke o tome što se u njima čuvalo, sve njemu poznate žigove proizvođača, različite grafite i velik broj crteža i fotografija. Pomno sistematizirana građa omogućila mu je solidnu interpretaciju osobito u pogledu pomorske trgovine.

Zaključio je da prema onome što pišu rimski autori veličine dolija variraju i u istome razdoblju te da izgleda kako nema standardnih dimenzija (kao što je to slučaj s amforama ili tegulama) te da nisu još analizirani ni lokalni varijeteti⁵¹. Prema crtežima koje donosi Brenni, veliki doliji iz 1. st. pr. n. e. – 1. st. n. e. su bez vrata, zadebljanog oboda (Sl. 6), uglavnom loptastog i ovalnog oblika (kao u Atici), rijetko cilindričnog (smještene između loptastih u potpalublju broda), sa slabo naglašenom stopom (za razliku od atičkih)⁵².

Dakle, moglo bi se reći da u grčkom i rimskom razdoblju postoje dva osnovna tipa pitosa/dolija: manji, do 110 cm visine, i veći, do 200 cm visine. Za one manje donekle se može rekonstruirati kako su se izrađivali, dok za one veće ostaje niz nepoznanica (vidi dalje). U svakom slučaju, radi se o visoko specijaliziranoj produkciji, što znači da je socioekonomski kontekst bio takav da je mogao podržavati takvu proizvodnju. Pitanje je jesu li ti majstori putovali iz grada u grad, iz vile u vilu, s otoka na otok. To će se svakako

⁴⁷ Lee Saundres i du Plat Taylor 1992, 35-36, Fig. 19.

⁴⁸ Brizzi 1999, 328-331.

⁴⁹ Brizzi 1999, 328. Brizzi navodi literaturu o pitosima s drugih nalazišta u južnoj Italiji do koje nisam uspio doći.

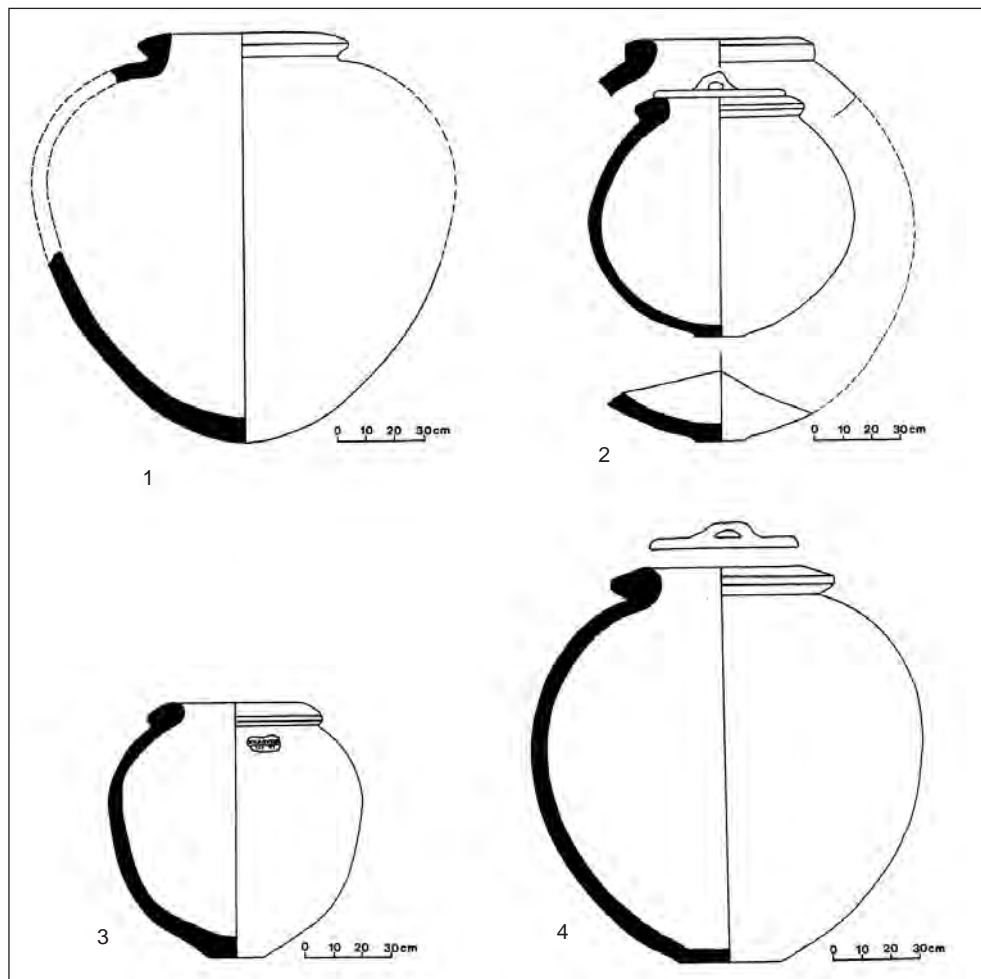
⁵⁰ Možete je skinuti s weba: Texas A&M University (upisati na search Brenni). Obradjeni su doliji od 2. st. pr. n. e. pa do 4. st. n. e.

⁵¹ Brenni 1985, 7.

⁵² Brenni 1985, 259-264.

moći utvrditi kada se analiziraju oblici otvora pitosa, odnosno kad se utvrdi njihova tipologija, sastav gline i pečati koji se katkad mogu javiti na obodu ili na ramenu⁵³.

Nakon Brenijeve studije u literaturi ima malo novih podataka o dolijima.

Sl. 6 Rimske dolije: 1. Campania, 100-80. god. pr. n. e.; 2. Azurna obale, brodolom "La Garupe", prva polovina 1. st. n. e.; 3. Liguria, brodolom "Diano Marina", 1. st. n. e. (s pečatom HILARUS M. P./[...]); 4. Boscoreale, 1. st. n. e. (prema Brenni 1985, 259-266)

⁵³ O pečatima vidi Brenni 1985, 34-37, i iscrpni Appendix D (str. 201-246, gdje su navedena 242 pečata). Ondje se navode imena vlasnika lončarskih radionica, robova, oslobođenika, imena radionica, imena obitelji lončara i sl. Zanimljivo je da radionice dolija nisu bile u carskom posjedu, kao što su to bile one za proizvodnju opeka.

Iste godine kada je Breni obranio svoj magisterij, objavljeni su rezultati iskopavanja rimske *ville Settefinestre*⁵⁴. Istraživači su utvrdili da je glina za izradu dolija lokalna i da su se doliji izrađivali u istoj radionici koja je izrađivala mortarije, tegule i sarkofage te da glina ima dosta dodatka. Zbog fragmentarnosti nalaza, a i zbog nedostatka pouzdanih analogija, bilo je nemoguće napraviti njihovu tipologiju, ali su zamijetili *l'estrema variabilità degli orli*, za razliku od onih u Ostiji, koji su uniformiraniji. Promjeri otvora dolija iz Settefinestre iznose 70-90 cm⁵⁵. Prema oblicima rubova otvora doliji iz Settefinestre ne pokazuju sličnosti s oblicima koji su mi poznati iz srednje Dalmacije.

Kako su se pitosi / doliji izrađivali

Ni istraživači Olinthusa kao ni Brenni uopće ne govore o tome kako su se te posude izrađivale. U arheološkoj literaturi koju sam pregledao o tome pak ima veoma malo podataka, a nisam našao gotovo ništa o organizaciji proizvodnje, o tome koliko je ljudi radilo u njoj, kako je izgledala peć i kolike su bile njezine dimenzije, koliko je gline bilo potrebno za izradu jedne takve posude, a koliko goriva, koliko je trajalo pečenje, kako su se pitosi prenosili itd.

Ono što posebno fascinira jest način izrade tih velikih loptastih posuda koje prelaze visinu od 1,5 m. Svi navode da ih je teško načiniti, ali, kao što ćemo vidjeti, još ne postoji dokumentacija koja bi objasnila to umijeće. Izrada manjih pitosa, do 1,2 metra visine, nije bila toliko zahtjevna, a tradicija njihove izrade sačuvala se do danas u Grčkoj, osobito na Kreti (vidi dalje).

Koliko mi je poznato, prvi je o izradi većih pitosa pisao J. V. Noble, 1965. godine. Proučavajući prizore na antičkim slikanim vazama, antičke pisane izvore i suvremene autore koji su opisivali keramičare na Kreti koji izrađuju pitose (vidi dalje), navodi kako su pitosi rađeni pomoću *štruca* (cjelovito oblikovana gline), koje su stavljane jedna na drugu kako bi se dobila visina. Navodi kako je ta tehnika poznata iz opisa u *Geoponica VI, 3*: "*Keramičari ne izrađuju sve pitose na kolu, već samo male. Veće grade dan po dan, na podu u toploj prostoriji i na taj način ih prave velikim*". Pozivajući se na opis iz *Onomastikona VII, 164* (2. st. n. e.), gdje Pollux kaže: "*Ta drvena jezgra, na koju oni koji prave pitose pritišću glinu i oblikuju je, zove se kávaðog*", Nobel navodi da su jako veliki pitosi "*constructed over collapsible woodne cores which were removed before the clay dried*"⁵⁶. Zatim piše kako su se veliki pitosi, zbog težine i opasnosti da ne puknu pri prenošenju, pekli na mjestu gdje su i izrađivani. Sagradila bi se gruba peć ili bi se oko posude zapalila vatra, jer je, s obzirom na to da pitosi nemaju glazuru, jednostavno oksidirajuće pečenje bilo dovoljno⁵⁷.

⁵⁴ Celuzza 1985.

⁵⁵ Celuzza 1985.

⁵⁶ Nobel 1965, 15. *Geoponica* je bizantski izvor. Izvorni tekst *Geoponice* i *Polluxa* nisam imao pri ruci. Preveo sam ih s engleskog: vidi Nobel 1965, 15.

⁵⁷ Nobel 1965, 15-16. Iz navedenog je vidljivo da se Nobel nije dovoljno potrudio da objasni kako se radilo s tom drvenom jezgrom, što je i razumljivo, budući da se koncentrirao na

Analizirajući grčke pisane i epigrafske izvore (njih 73) koji donose podatke o pitosima, MacNeil Bogges je ustvrdila da samo dva već spomenuta izvora donose opis načina izrade tih velikih posuda⁵⁸. Kao još jedan mogući način MacNeil Bogges navodi tehniku tzv. *bat-and-anvil*, kojom je izrađivano kuhinjsko posuđe sa zaobljenim dnom. Naime, posuda bi se ugrubo izradila rukom, a onda bi se stavila na kameni nakovanj zaobljena oblika na kojem bi se glina tukla pomoću drvene pločice, kako bi postala gušća i na taj način otpornija na temperature i puknuća⁵⁹. Ta je tehnika bila primjenjiva kod izrade manjih pitosa, ali ne i onih većih, čiji promjer iznosi više od jednog metra i čije su stijenke deblje od tri centimetra.

Način izrade većih pitosa što ga spominje *Geoponica VI, 3*, odgovarao bi postupku koji su donedavno primjenjivali keramičari na Peloponezu (vidi dalje). Ako je to točno, onda se u *Geoponici* ne radi o pitosima koji su veći od jednog metra.

Postupak s *kannabosom*⁶⁰ što ga spominje Noble (vidi prije) pokušala je razriješiti MacNeill Boggess. Samo dno pitosa izrađivalo bi se u konkavnom kalupu koji stoji na lončarskom kolu. MacNeill je, naime, u unutrašnjosti dvaju dna pitosa, to jest stope koničnog izgleda, zamijetila nešto kao navoj nastao prije pečenja. Taj navoj ju je naveo na pomisao da je to ostatak visokog štapa s navojima na kojem su bile tri sklopive šarke poput onih na kišobranu. Na njih su bile pričvršćene iskrivljene daščice na koje se nanosila glina (Sl. 7). Kad bi se glina stvrdnula, naprava bi se sklappala i izvlačila kroz otvor pitosa. Donji dio pitosa je nakon oblikovanja izvana bio poduprt gline-nim gredama kako se ne bi raspao dok se ne osuši.⁶¹

Autorica ističe da je to teoretska verzija izrade pitosa⁶², ali ni ona ne stoji na čvrstim temeljima, jer ako je promjer pitosa bio veći od metra, pitanje je kako bi se kolo moglo okretati, kako bi se nanosila glina i stavljali potporni stupovi, kako bi se dosegli gornji dijelovi koji su viši od 1,5 m itd. Osim toga, Pollux govori o jednom drvenom predmetu na koji izrađivač pitosa pritišće glinu, a ne o nekoliko njih, a još manje spominje nekakvu napravu kakvu je zamislila MacNeill Boggess.

Proučavajući dolije iz brodoloma u La Garoupe, Fiori je utvrdio da postoje dva tipa: tip A, do visine od jednog metra, i tip B, do 165 cm visine. Navodi da oba tipa imaju stijenke debljine od 3 do 6 cm, s time da se kod tipa B javljaju olovna pojačanja od pločica veličine 1 cm u presjeku, koje su oko sebe

izradu fine slikane keramike.

⁵⁸ MacNeil Bogges 1972, 105, 223, 237 (izvorni tekst i engleski prijevod).

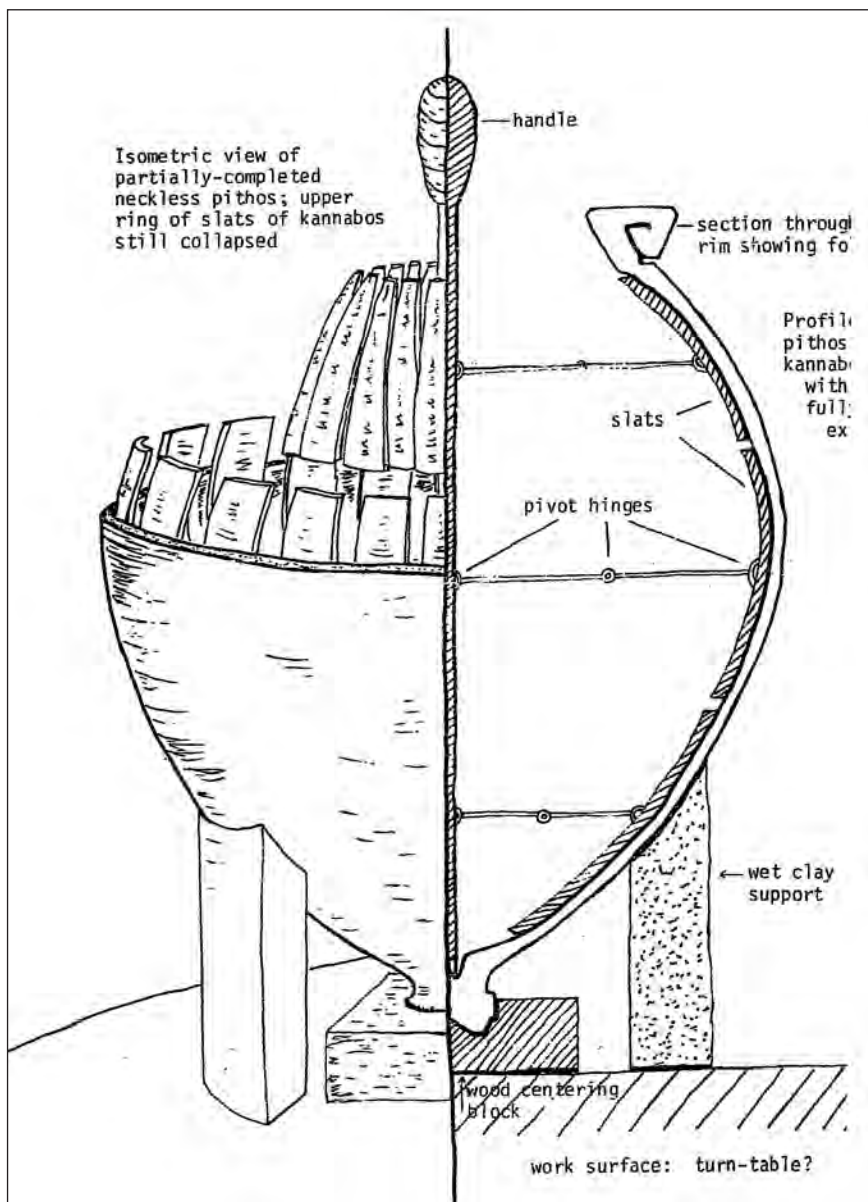
⁵⁹ MacNeil Bogges 1972, 106-107.

⁶⁰ U Greek-English Lexicon, Oxford 1983, *kannabos* se prevodi kao "wooden framework round which artists mould wax or clay" (*drveni okvir oko kojeg su umjetnici oblikovali vosak ili glinu*), "block-figure", "mannikin" (krojačka lutka) ili "rough drawing of the human figure" (grubi crtež ljudske figure), "lean person" (mršav čovjek) ili "skeleton" (kostur).

⁶¹ MacNeil Bogges 1972, 108-116.

⁶² MacNeil Bogges 1972, 115.

imale olovne klinove i stavljale su se u glinu dok se dolija gradila tehnikom *štruca (kobasica)*. Fiori navodi kako bi bilo dobro analizirati glinu i dodatke u njoj kako bi se stekle spoznaje o mjestu izrade⁶³.

Sl. 7 Hipotetična rekonstrukcija kannabosa (prema MacNeill Bogges 1972, Tab. 29 bis)

⁶³ Fiori 1972, 37.

Francuz Hessnard sa suradnicima ističe kako je osnovni problem kod loptastih dolija kako izbjeći pukotine i udubljenja na debelim stijenkama (od 3 do 6 cm) koje mogu nastati za vrijeme sušenja, a potom i pečenja. Navode da su doliji rađeni u dvije etape: najprije se izrađivao donji dio posude, kojom prilikom bi se koristio vanjski čvrsti kalup do visine najvišeg promjera posude. Kalup bi se uklonio čim bi se glina dolija malo učvrstila, odnosno skupila. Sličan postupak primjenjivao se i za gornji dio, ali s montažnim unutarnjim kalupom koji se sastoji od fleksibilnih štapova povezanih konopima i platnom – tehnika koju lončari nazivaju *da la corde* (od konopa)⁶⁴. Ta se tehnika čini prihvatljivijom negoli ona koju zamišlja MacNeill Boggess (vidi gore). Za povezivanje oba dijela dolija postavljaju se prešane pločice od gline koje su međusobno povezane razrijeđenom glinom. Nadalje navode kako bi se dolija sušila u hladu 15 do 30 dana, ovisno o godišnjem dobu, te da je oblagana mokrim platnom kako bi se smanjila mogućnost stvaranja pukotina. Otisci platna vide se na doliji iz Monosque. Dolij ide u peć kada je posve suh⁶⁵.

Pregledavajući ulomke ovih posuda s terenskog pregleda otoka Visa, te one izvađene iz podmorja u viškoj luci, kao i druge iz srednje Dalmacije, nisam zamijetio graničnu liniju između pojedinih *štruca*, ni na vanjskoj površini ni u presjeku. No, Richard C. Henrickson, koji je proučavao pitose iz Gordiona u Frigiji, donosi dokaze koji govore da se te granice između *štruca* vide u profilu pitosa⁶⁶. Radi se o pitosima od 7. do 2. st. pr. n. e., koji ne prelaze visinu od 110 cm. To potvrđuju i etnografska istraživanja na Peloponezu i na Kreti, o čemu dalje. Ipak, to još ne znači da su se i veliki pitosi radili na taj način.

Kako iskoristiti podatke o pitosima/dolijima?

Kako ih često nalazimo pri iskopavanjima antičkih nalazišta, a osobito za vrijeme rekognosciranja ruralnih predjela, treba im posvetiti pozornost, na što nas je već upozorio kolega Matijašić⁶⁷. Kao ilustraciju pokazat ću kartu srednjo-dalmatinskih otoka na kojima smo obavili terenski pregled u sklopu projekta "Jadranski otoci" (Sl. 8-10). Terenski je pregled pokazao da samo na otoku Visu ima 146 kopnenih nalazišta (Sl. 8) gdje su otkriveni ulomci takvih posuda⁶⁸. Na

⁶⁴ Hessnard et al. 1988, anex 4. Slično navodi i Matijašić 1998, 386, te ondje navedena literatura. *De la corde* sam preveo kao *štruce* (engleski: *coils*) jer se doista glina tako oblikuje, kao kada se kruh mijesi, a potom oblikuje u štruce.

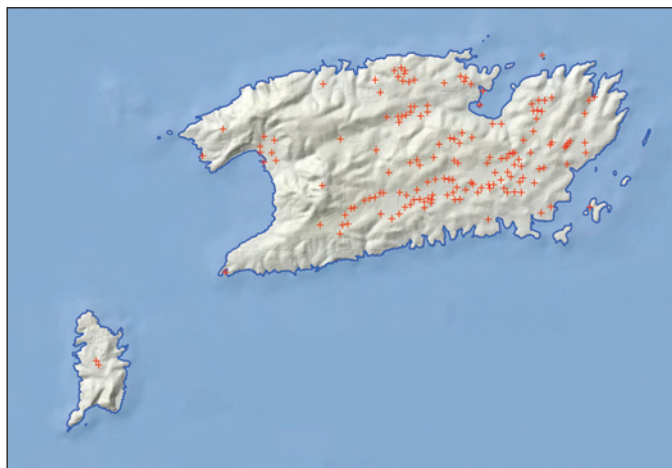
⁶⁵ Manosque je mali grad oko 100 km sjeverno od Marseillea, uz rijeku Durance.

⁶⁶ Henrickson 1995, 569.

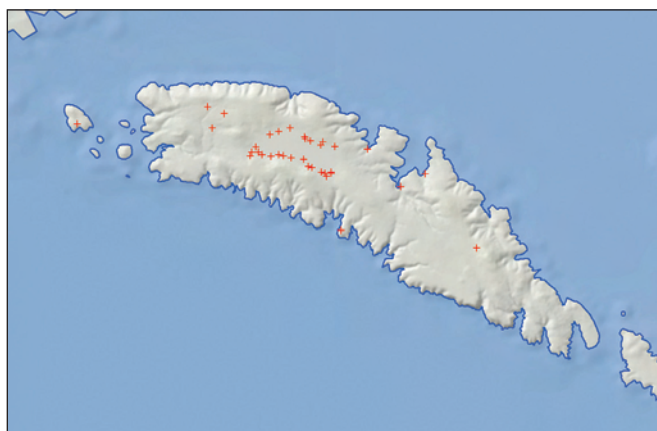
⁶⁷ Matijašić 1998, 385-386.

⁶⁸ Kirigin et. al., 2006. Radi se o nalazištima koji nose oznaku VS: 1002, 1004-1008, 1010-1018, 1020-1024, 1026-1080 (baš tako), 1062-1065, 1067-1074, 1076, 1077, 1079-1086, 1088-1095, 1097-1099, 1101, 1102, 1106-1108, 1110-1113, 1115-1117, 1119-1121, 1124-1130, 1132-1140, 1142-1149, 1151-1155, 1157, 1159, 1160, 1167, 1169-1171, 1175 (Biševo), 1176 (Biševo), 1183, 1185, 1186, 1188, 1189, 1194, 1200, 1210, 1224 (Svetac), 1128 (Palagruža); podmorska nalazišta: 1501, 1514, 1519 (sva oko Visa), 1541 (Palagruža)

Šolti takvih je nalazišta 35 (Sl. 9)⁶⁹, a na Braču 24 (Sl. 10)⁷⁰, a ima ih i na otocima Biševu, Svecu i Palagruži⁷¹. Za Hvar baza podataka još nije završena, ali p/d i tamo ima puno, osobito u Starogradskom polju⁷².

Sl. 8 Nalazišta p/d na otoku Visu. (Arhiv PJO)

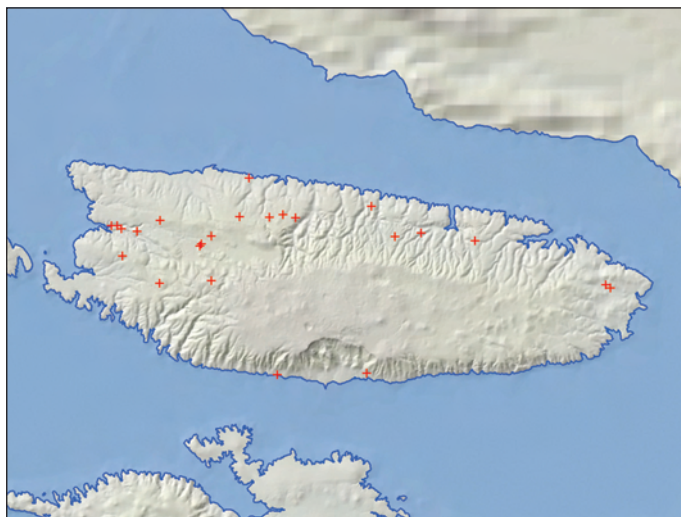
Sl. 9 Nalazišta p/d na otoku Šolti. (Arhiv PJO)

⁶⁹ Kirigin et. al., 2006. Radi se o nalazištima koji nose oznaku ŠO 3, 4, 7, 9, 12, 13, 27, 29, 36, 38-43, 45-51, 53-55, 59, 60, 62, 64, 69, 71, 76, 81, 83, 102.

⁷⁰ Stančić et. al. 1999; 2004. Nalazišta s oznakom BO 6, BO 167, BO 169, NE 9, NE 11, NE 34, OM 4, OM 25, OM 30, OM 37, OM 43, SP 6, SP 9, SP 11, SP 27, SP 30, SP 36, SP 74, SP 75, SU 3, SU 13, SU 14, SU 16, SU 20.

⁷¹ Vidi bilj. 29. Na Visu ima tri hidroarheološka nalazišta s p/d (VS 1501, 1514 i 1519; Radić/ Rossi 2006), dok je na Palagruži, odnosno kod Mole Palagruže jedno nalazište VS 1541.

⁷² Donji dio dolija iskopali smo u Farosu: Kirigin 2004, T. XVII F; 2006, 53f.

Sl. 10 Nalazišta p/d na otoku Braču. (Arhiv PJO)

Vis ovdje svakako odskače i nema sumnje da je imao jak poljoprivredni potencijal, kako smo to pokušali pokazati u analizi grčko-italskih amfora i onih tipa Lamboglia 2 na ovim prostorima, a pripadaju vremenu prije utemeljenja rimske provincije Dalmacije⁷³. Ipak, prema gornjim navodima i pokazateljima navedenim u bilješci 67, treba biti oprezan, jer nalazi pitosa/dolija možda govore o zalihama za pojedinu obitelj, a ne o zalihama za izvoz. Bez obzira na tu nejasnoću, to su doista važni pokazatelji i svakako će poslužiti za bolje razumijevanje gospodarskih zbivanja na tim otocima u antičko doba.

Ulomke pitosa/dolija debljih stijenki (od otprilike 2 cm pa nadalje) lako je prepoznati prilikom površinskoga terenskog pregleda. Takvi su često karakteristični po takozvanom izgledu sendviča: vanjska i unutarnja površina stijenske bolje su pečene pa imaju i svjetliju površinu (od crvenkaste do žućkastosmede), dok središnji dio ima sivkastu boju, a glina sadrži dodatke među kojima je najčešće grog, to jest usitnjeni već ispečeni ulomci keramike. Takvi ulomci pripadali bi većim posudama, onima kapaciteta oko 1000 ili više litara tekućine.

Problem je, također, i s manjim pitosima, koji su postojali, ali o kojima zasad ne znamo puno⁷⁴. Ulomci takvih mogu biti slični ulomcima amfora ili pak mortarijima (tarionicima), u kojima ima manje dodatka, a presjek stijenske je ujednačene boje. Ti ulomci mogu pripadati i većim dubokim zdjelama,

⁷³ Kirigin, Katunarić i Šešelj 2005; Kirigin, Katunarić i Šešelj 2006.

⁷⁴ Prilikom nedavnih zaštitnih iskopavanja na položaju Bandirica u gradu Visu, otkriven je veći broj raznih p/d, što će svakako pridonijeti boljem poznavanju ove materije, pogotovo kada se ti nalazi usporede s onima otkrivenih prilikom terenskog pregleda Visa.

kao što je to poznato u Ateni (Sl. 4a)⁷⁵, a katkad i dobro ispečenim velikim posudama⁷⁶.

No problem je u tome što se na jednome nalazištu može na površini naći velik broj ulomaka pitosa/dolija (u najvećem slučaju to su ulomci trbuha), a da oni mogu biti dijelovi samo jedne posude. Dakle, broj ulomaka ne mora bit indikator postojanja velikog broj posuda na jednome nalazištu. Budući da se radi o velikoj količini građe, na drugome mjestu kanim potanje obraditi p/d iz srednje Dalmacije⁷⁷.

Etnografska evidencija

Koliko znam, nitko više na Sredozemlju ne izrađuje pitose koji su viši od 1,3 metra, koji su loptasti i imaju zaobljeno dno i malu stopu. Ta tradicija je nestala. Ipak, držim da je korisno nešto znati o pitosima koji se i danas izrađuju na tradicionalni način, budući da nam to može pomoći u rekonstrukciji cjelokupnog procesa izrade ovih velikih posuda.

Tradicija izrade pitosa sačuvala se u Grčkoj, i to na Kreti i na otoku Sifnosu, dok je nedavno zamrla na Peloponezu. O toj produkciji postoji prilično obimna literatura.

Opsežna etnološka istraživanja u okolici mjesta Koroni na južnom Peloponezu, staroj Messeniji, obavila je Harriet Blitzer⁷⁸. Njezina su zapažanja veoma zanimljiva, pa ću dijelove njezina opsežnog rada pokušati ovdje rezimirati. Blitzerova piše da su na izradi pitosa krajem 19. stoljeća i u prvoj polovici 20. morala raditi trojica muškaraca (žene nisu sudjelovale u tom poslu); dakle, osim majstora koji je sam izrađivao posude, jedan je pomoćnik bio zadužen za nabavu goriva i održavanje vatre u peći, a drugi za nabavu, obradu i pohranu gline. Posao se uglavnom odvijao između svibnja i listopada. Zarada se dijelila na jednake dijelove⁷⁹.

Blitzerova navodi primjer kako bi jedan tovar (magarac) s dvije velike pletene košare, u jedan dan ili u dva napravio 35 tura od mjesta gdje se glina vadila do radionice, kako bi prebacio dovoljno gline za izradu šest velikih pitosa (njezin tip 1, Sl. 11 ovdje), koliko ih je moglo stati u peć⁸⁰. Priprema gline (oko 1000 kg), ne računajući mrvljenje i miješanje s vodom radi vađenja nečistoća, trajala je od 7 do 15 dana, a gaženje ili gnječenje oko 300 kg gline trajalo je cijeli dan; držalo se da gaženje vrijedi koliko dva-tri dana rada na

⁷⁵ Young 1951, 180, sl. 6.

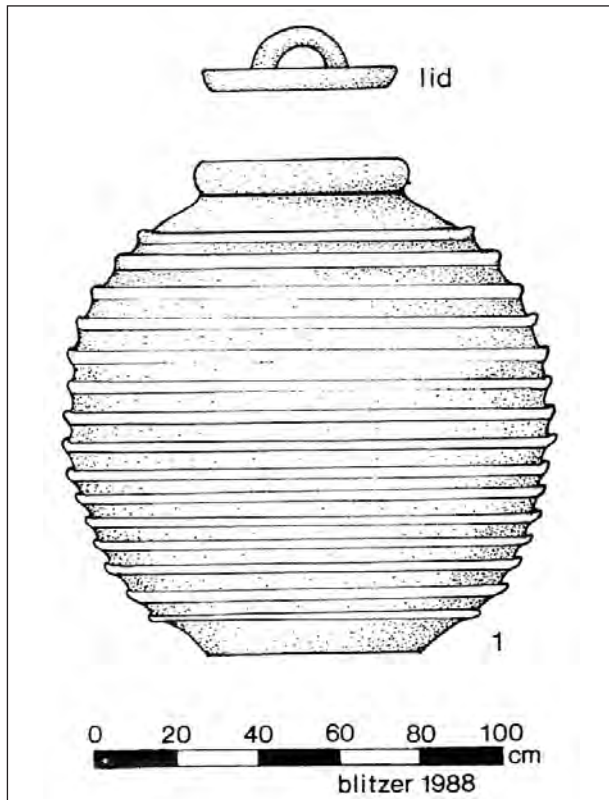
⁷⁶ Jedan takav otkriven je prigodom nedavnih iskanjanja u Caskoj na otoku Pagu. Drugi ulomci tako dobro ispečenih pitosa otkriveni su na gradini Rat nad Ložišćima na otoku Braču (Kirigin, u pripremi)

⁷⁷ Kirigin, u pripremi

⁷⁸ Blitzer 1990. Blitzer navodi i ranije istraživače ove produkcije koji su je ukratko opisali: Hampe i Winter 1962, 47-54. Vidi još i Hanasen 2001.

⁷⁹ Blitzer 1990, 679.

⁸⁰ Blitzer 1990, 680.

Sl. 11 *Pithari tip 1* H. Blitzer (1990, 702)

kolu⁸¹. Ovdje još treba dodati i ubacivanje dodataka koji pojačavaju čvrstoću⁸². Dakle, pripreme za izradu 6 pitosa trajale bi, u najboljem slučaju, desetak dana. Pitosi tipa *koroneiki* – kako su se u Grčkoj zvali – izrađivali su se ručno, to jest bez kola, dakle sporije⁸³, odnosno onako kao to navodi Geoponica (vidi gore). Gradio ih je samo majstor (Sl. 12), a on i njegovi pomoćnici nisu, osim u iznimnim slučajevima, sudjelovali u prijevozu i prodaji posuda koje su izrađivali, nego su taj posao obavljali *emporoi*, trgovci⁸⁴. Među proizvođačima keramike razlikovali su se *pitharades*, odnosno *pitharia*⁸⁵, oni koji izrađuju pitose, *stamnades*, oni koji izrađuju posude na kolu, i *keramopoiioi*, oni koji izrađuju opeke⁸⁶.

⁸¹ Blitzer 1990, 681.

⁸² Donji dio pitosa imao je veću koncentraciju dodataka.

⁸³ Keramičar je gradio pitos na način da je prvo postavio dno, a onda na dno stavljao katove na način da se on išao uokolo pitosa i oblikovao glinu. Kada bi na jednom sagradio kat, prešao bi na drugi (vidi Sl. 12 ovdje)

⁸⁴ Blitzer 1990, 698-707.

⁸⁵ U dalmatinskom dijalektu keramička posuda za cvijeće zove se pitar.

⁸⁶ Blitzer 1990, 677-678.

Sl. 12 *Izrada pitaria u oblasti Koroni na Peloponezu*
(prema Blitzer 1990, Tab. 102, d)

Blitzerova, recimo, navodi da su se pitosi na Peloponezu u 18. i 19. stoljeću prenosili na sajmove pomoću zaprežnih kola s dva kotača, a do obližnje obale, gdje su ih preuzimali trgovački brodovi, valjali su ih niz brdo po stazama⁸⁷.

O keramičkim pećima Blitzerova kaže da su bile kružne, promjera 4-5 m⁸⁸, i da su ih lončari sami gradili, te da su se dugo koristile; navodi primjer jedne koja se koristila od 1890. do 1975. Također bilježi da je vjetar najveći

⁸⁷ Blitzer 1990, 701. Satiričar Lukijan (2. st. n. e.) u djelu *Kako treba pisati povijest* navodi da je i Diogen valjao svoj pitos. Naime, kada su se Korinčani ubrzano spremali za obranu od napada Filipa Makedonskog, Diogen vidjevši to – a nitko ga nije smatrao korisnim – nemajući drugog posla obuče svoj filozofski ogrtač i poče valjati svoj pitos gore-dole. Kada ga je netko upitao što to radi, odgovorio je: "Valjam pitos da me ne smatraju neradnikom među svim ovim radnicima" (prijevod prema MacNeil Bogges 1972, 231).

⁸⁸ U antici doliji su se pekli zajedno s amforama i opekama (Paulus Digest VII, 3, 6) – 3. st. n. e. Arheološka potvrda u Barceloni (Castellteracol: Brenni 43, 111, iz kasne Republike). Izgled većeg broja keramičkih peći na istočnom egejskom prostoru donosi Psaropoulou (1986.).

neprijatelj u procesu pečenja i da se izbjegavalo pečenje u vjetrovitim vremenskim uvjetima⁸⁹.

Prema njezinim navodima u jednu peć moglo je stati najviše 6 pitosa visine oko 130 cm, kapaciteta oko 400 kg i težine 190 kg (njezin tip 1)⁹⁰. Njihova izrada obuhvaća sljedeće :

Vađenje i prenošenje gline	oko 3 dana
Priprema gline	oko 10 dana
Izrada pitosa	oko 20 dana
Sušenje	oko 20 dana
Pečenje	oko 13 sati
Hlađenje	oko 7 dana
<hr/>	
Ukupno	oko 2 mjeseca!

Iz ovih je pokazatelja razvidno da se peć mogla koristiti svakih 8 dana, što znači da se mjesečno moglo izraditi otprilike 24 pitosa, a u šest mjeseci koji su optimalni za izradu keramičkih posuda, ukupno njih 144⁹¹.

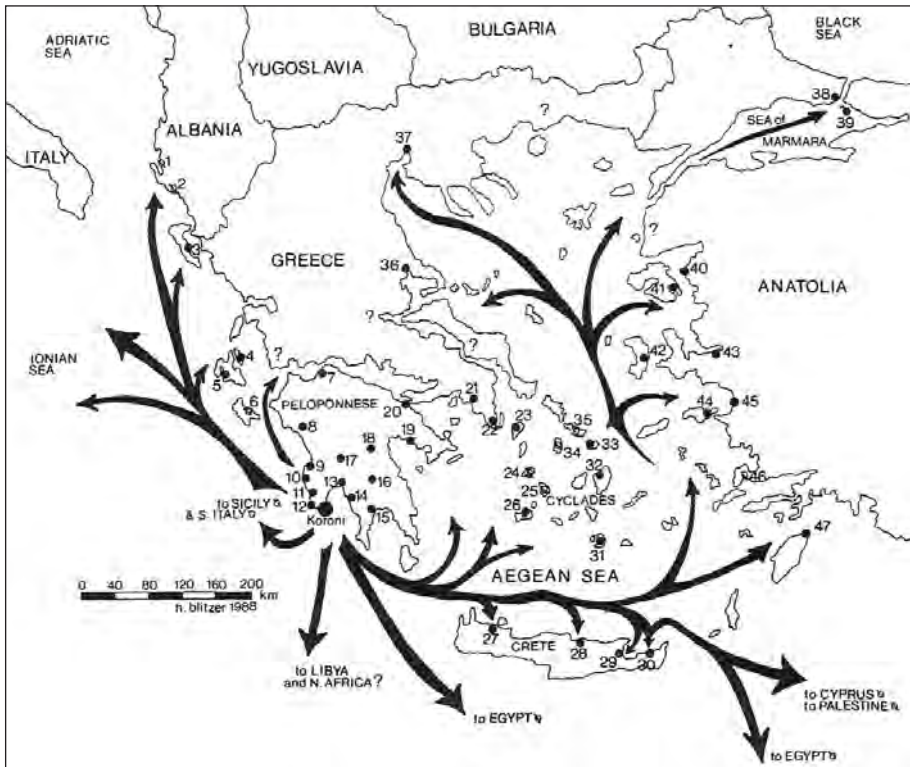
Pitosi Tipa 1 raznosili su se jedrenjacima posvuda po Jonskome i Egejskome moru, Cipru, Palestini, Egiptu, Siciliji, južnoj Italiji (Sl. 13), a stizali su i do Dubrovnika⁹².

⁸⁹ Blitzer 1990, 697.

⁹⁰ Blitzer 1990, 686-687.

⁹¹ Blitzer ne piše o tome koliko je pitosa godišnje mogao napraviti jedan keramičar. U e-mailu od 14. 11. 2005. na moje pitanje o tome odgovorila mi je: *The quantities of pitharia produced by one potter in a year in Messenia were dependent upon the number of helpers, climatic conditions, the economic situation within Messenia (i.e. the size of the olive harvest and oil production), the economic situation within the Mediterranean (trade conditions, oil production, soap production quotas, etc), and the number of potters operating within the region. These numbers and the numbers of pitharia produced were extremely variable.* Uzmemo li broj od 144 pitosa u jednoj sezoni kao točan, onda je on sličan broju nalazišta p/d na otoku Visu (146). Ako pak računamo da je na Visu u antici bilo 1000 ha obradive površine, što je posve realno (Vidi: Kirigin, Katunarić, Šešelj 2005; 2006) i ako uzmemo Katonov proračun da imanje (maslinik) od 60 ha ima 150 dolija, onda bismo na Visu mogli očekivati 2500 dolija, a toliko ih je mogao napraviti jedan keramičar u 17 sezona ili, po Hemerliku, u 6 sezona. Naravno, sve ovisi o kapacitetu pitosa. Recimo da su u prosjeku imali kapacitet od 1500 litara, a ako pretpostavimo proizvodnju vina na otoku Visu od 2.000.000 litara, onda je za uskladištenje te količine bilo potrebno oko 1333 dolija. Stoga nas ne bi smio čuditi veliki broj nalazišta s pitosima na Visu.

⁹² Izložen u muzeju Rupe. Znam da su grčki brodovi u to vrijeme dolazili u naše luke. Na primjer: na groblju Prirovo u Visu ima lijep nadgrobnni spomenik grčkog trgovca s otoka Porosa, a u gradu Hvaru postojao je grčki samostan na Venjerondi, dok neke hvarske obitelji nose grčka prezimena, npr. Papafava...

Sl. 13 Karta distribucije pitosa Tipa 1 (prema Blitzer 1990, 703)

Očevid

Krajem mjeseca lipnja godine 2005. na otoku Parosu u *Studiju Yria*, keramičarskoj radionici Steliosa Ghikasa i njegove supruge Monique, imao sam prilike pratiti rad četvorice keramičara koji su izrađivali pitose⁹³. Ghikasi su pasionirani sakupljači pitosa (Sl. 14). Svoj rad demonstrirala su dva vrhunska suvremena svjetska keramičara: Julian Steir iz Engleske i Paul Chaleff iz SAD-a, te dva Grka koji rade na tradicionalni način, Nikos Kavgalakis s Krete i Iannis Lempesis sa susjednog otoka Sifnosa. Zapravo, svi su radili pitose na isti način, ali ni jedan nije bio veći od 1,20 m. Kada sam im pokazao fotografije dolija iz Kaštel Sućurca, svi su bili impresionirani njegovom veličinom. Rekli su da nije problem načiniti visoku posudu, ali da visoke i loptaste, osobito one koje su više i šire od jednog metra, zahtijevaju veliko znanje i iskustvo. Nisu mi mogli reći kako bi se mogao izraditi *pitharia* sličan ovom iz Kaštel Sućurca, ali mi je Ghaleff rekao da za dolij iz Kaštel Sućurca

⁹³ Steliosa sam upoznao 2003., kada sam vodio ekspediciju *Faros-Paros-Faros* na Parosu i kad smo bili gosti u njegovom studiju. Tada smo Steliosu poklonili maslinu s Hvara koja se od brojnih što smo ih donijeli na Paros jedina primila.

Sl. 14 *Pitosa u vrtu Steliosa Ghikasa*: Foto: B. Kirigin

treba oko 10 dana pečenja na laganoj temperaturi i da peć mora biti velika, jer da je mala, površina bi se brzo ispekla, ali ne i sredina. Rekao mi je i to da za naš dolij treba oko 150 kg gline, možda manje ako u njoj ima dodataka.

Posebno je bilo zanimljivo pratiti rad Nikosa Kavgalakisa (68) iz sela Margaritasa blizu Rethymnona, gdje je svojedobno bilo više od 50 keramičara, pa je i Nikos posao naslijedio od svojeg oca⁹⁴. Za razliku od keramičara s Peloponeza, on pitose izrađuje na kolu, uz pomoć suradnika (Sl. 16). Kad je bio mlađi, izrađivao je 25 pitosa na dan, a sada ih radi desetak, i to samo ljeti; zimi se bavi maslinama. Glinu nabavlja s mjesta nedaleko od svog sela; siva je, jer u sebi ima dosta organskog materijala, ali kada se ispeče, ima uobičajenu žućkastu boju.

U svom selu Nikos peče odjednom 10 pitosa nakon što se posve osuše na zraku. Za to je potrebno otprilike 20 sati (zbog debljine stijenke). Ako nije siguran da su suhi, onda ih stavi na "laganu vatru", oko 12 sati, dok se ne osuše. Prema njegovu kazivanju, u peći treba minimizirati temperaturu vanjskoga i unutarnjeg dijela, da ne bi došlo do pucanja pitosa; posude se hlade oko 15 sati, na način da se malo-pomalo otvaraju vrata peći. Za pitos mu je

⁹⁴ Pretpostavljam da Hemelrijk (1991, 255) misli na ove keramičare i na ovaj tip pitosa.

Sl. 15 Nikos Kavlagakis radi najširi dio pitosa.
Crveni tanki konop odmah ispod ruba otvora. Foto: B. Kirigin

potrebno najmanje 100 kg gline, a kad je ispečen, teži kojih 60 kg. Ljeti se peče 20 sati (zbog debljine stijenki), a zimi duže. Nakon pečenja peć se ne otvara 15 sati. U peć stane 10 pitosa, a za pečenje mu treba oko 50 kg drva, pruća koje pritišću i na nj stavljaju kamenje.

U *Studio Yria* Nikos je donio već pripremljenu glinu. Na kolo što ga pomoćnik polako okreće, najprije se postavi dno pitosa, koje je ravno, a onda se započinje s građenjem katova pomoću *štruca* gline. Radi se tako da se *štruca* stavlja na niži kat kad je glina još mokra, ali tvrda. Najveći promjer nalazi se na 2/3 ili na polovini visine pitosa. Kada radi najširi dio pitosa, Nikos Kavlagakis tankim konopom obuhvati strukturu dok ne očvrsne (Sl. 15), nakon čega skida konop. Kada se pitos sužava prema vrhu, ne stavlja konop. U svojoj radionici Nikos ima desetak kola, te kada završi kat na prvom, prelazi na drugo i tako redom do desetog, kad se opet vraća na prvi i može početi s gradnjom drugog kata na prvom ako su vremenski uvjeti povoljni; dakako, on točno zna kada se može početi s nadograđivanjem, obično je to nakon 2 sata. Katovi se spajaju na način

da se kolo okreće, a glina se obrađuje izvana i iznutra, sve dok se ne osjeti da su donja i gornja štruca toliko izmiješane da tvore jednu masu jednake vlažnosti i čvrstine (zato se u presjeku stijenki ne zamjećuju ti katovi⁹⁵). Jedan Nikosov pitos stoji 170-180 eura plus PDV (19 posto) (Sl. 16).

Drugi način je izrada pitosa u dijelovima, kako radi Jannis Lempesis (54) s otoka Sifnosa. Ujutro je napravio dno i tijelo od oko 30 cm visine te u vrhu stijenke napravio žlijeb (Sl. 17). Nakon dva sata spojio je donji dio s tijelom, potom je napravio gornji dio sa žlijebom na širem promjeru, kao kod trbuha (Sl. 18). Spojit će ih nakon 24 sata. Glina se također mora dobro izmiješati, tako da spoj ne bude vidljiv. Tek nakon toga radi otvor i rub posude, jer inače ne bi mogao izglacati unutarnju površinu kod spoja gornjega i donjeg dijela (Sl. 19). Stijenke ovih pitosa su tanje, oko 2 cm. Peču se osam sati na nižoj temperaturi, od 950 do 980 stupnjeva Celzijevih, a hlade se od 23 sata uvečer do podneva idućeg dana, pa onda pomalo još 2-3 sata. Za izradu ovog pitosa potrebno je 30-35 kg gline. U Jannisovoj radionici na Sifnosu pitos stoji 80 eura, a drugdje je dvostruko skuplji.

Sl. 16 *Završni radovi na dva pitosa.*
Foto: B. Kirigin

Sl. 17 *Izrada donjeg dijela pitosa.*
Foto: B. Kirigin

⁹⁵ Henrikson (1995.) je na helenističkom pitosu iz Gordiona zamijetio linije koje razdvajaju katove. Taj pitos je visok 110 cm. Na velikim dolijima bi se, ako se prihvati metoda pravljenja dolija koju su iznijeli Hesnard et. al. 1988, (Annex 4) trebali vidjeti spojevi donjega i gornjega dijela p/d.

Jannis je na simpoziju u *Studiju Yria* na Parosu od 8 do 14 sati, uza svu govoranciju i gužvu, napravio tri različita pitosa od otprilike 1 m visine i jedan od 1,20 m, jednu amforu od oko 1 metra visine, 4 različita lonca od 5-6 litara, jedan veći tanjur, jednu veću zdjelu na višoj nozi, jednu posudu s izljevom za muženje krava, te petnaestak posudica. Donio je svoju glinu sa Sifnosa koja je crvenkastosmede boje.

Sl. 18 Gornji dio pitosa. Foto: B. Kirigin

Sl. 19 Spojeni djelovi pitosa. Foto: B. Kirigin

Zaključak

Iz prikazanog je razvidno da predstoji zahtjevan rad na sistematizaciji građe o p/d. Posebno se to odnosi na utvrđivanje kronologije, tipologije, podataka o distribuciji i mjestima proizvodnje. Kao što smo vidjeli, malobrojni autori koji obrađuju antičke p/d razlikuju dva tipa ovih posuda: manje i veće. Ta se klasifikacija za sada ne može mijenjati, što ne znači da u budućnosti neće doživjeti promjene. Može se zaključiti da su se najveći p/d proizvodili u neposrednoj blizini mjesta gdje su imali ostati, a da su se manji mogli prevoziti kopnom i na udaljena mjesta. Prema raspoloživoj evidenciji nije poznat izgled antičke keramičke peći ni za male ni za velike pitose, odnosno dolije. Za velike su ulazna vrata morala biti dimenzija 2 x 2 m ili veća! Velike su najvjerojatnije izrađivali putujući majstori, a možda su ih pekli na otvorenome, kako to sugerira Noble.

Teško je zamisliti da bi se loptasti pitosi veličine 2 x 2 m mogli uopće transportirati kopnom na veće udaljenosti. Moguće je da su se prenosili morem ili rijekom. Je li to bilo neophodno (i isplativo) teško je odrediti prije nego što se ne dobiju analize gline svih p/d otkrivenih na nekom nalazištu i prije nego što se ne utvrdi što je lokalna proizvodnja, a što je uvezeno. Vidjeli smo da su velike posude skupe pa je moguće da su, nakon što bi u brodovima služile kao spremnici za prijevoz tekućina i suhih tvari, u lukama bile i prodavane pošto bi se ispraznile. Teško je zamisliti da su se te goleme posude mogle izvaditi iz utrobe broda bez pomoći kakve dizalice pričvršćene za jarbol. U svakom slučaju, takve bi predstavljale import i trebale bi se razlikovati od lokalnih.

Zasad je nemoguće utvrditi može li se na osnovi debljine stijenke nekog fragmenta trbuha zaključiti radi li se o manjem ili većem pitosu, odnosno doliju, osim ako ulomak nije izrazito debeo. Isto tako ni obodi nisu zasad posve indikativni, osim što se može zaključiti da oni deblji i širi od 10 cm svakako pripadaju velikim posudama. Na osnovi širine oboda od 6 do 10 cm ne može se, koliko mi je poznato, odrediti i veličina posude. Možda bi se to moglo utvrditi na osnovi promjera otvora, ali takvi se ulomci teško nalaze.

Pitanje izrade p/d do visine od nešto iznad jednog metra riješeno je na donekle zadovoljavajući način. No još uvijek nije objašnjeno kako su se izrađivali oni glomazni, kapaciteta od 500 pa sve do 4000 litara.

I za kraj još jedan kuriozitet. U lapidariju Arheološkog muzeja u Zagrebu izložen je pitos nađen u 19. st. u Senju (Sl. 20)⁹⁶. Gotovo istovjetan, 7,5 cm manji, izložen je u lapidariju Arheološkog muzeja u Splitu, koji je nađen u Jelsi na otoku Hvaru (Sl. 21)⁹⁷. O njima ne mogu ništa reći, osim kako nisam siguran da su antički.

⁹⁶ Visok je 128 cm, a promjer vanjskog otvora je 90 cm. Zahvaljujem Sanjinu Miheliću Lovri na ovim podacima.

⁹⁷ Visok je 120,5 cm, a promjer vanjskog otvora je 81 cm. Iz knjige izdataka Arheološkog muzeja u Splitu razvidno je da je 12. 9. 1933. godine plaćeno Đuri Remetiću iz Jelse 2250 dinara za iskopani pitos. U istoj knjizi je zapisano da je istog dana plaćeno 100 dinara

Sl. 20 *Pitos iz Senja*: Foto: S. Mihelić

Sl. 21 *Pitos iz Jelse*. Foto: T. Seasar

Zahvale

Bryanu Bassu i Sethu Buttonu, koji su mi uz velike napore uspjeli nabaviti rukopis doktorske disertacije E. C. MacNeil Boggess, Alanu Jonstonu, Michaelu Vickersu, Isabelli Rodi, Ireni Radić Rossi, Robertu Matijašiću, Marinku Petriću, Dinku Radiću. Zahvaljujem Maji Bonačić-Mandinić i Gerardu Denegriju koji su mi pomogli oko prijevoda francuskih tekstova, te kolegama Nicolasu Boichotu i Juliji Boetto koji su mi te članke poslali.

Marinu Tadiću za četiri dana kopanja u Jelsi te 68 dinara za prijevoz i prijenos pitosa. Dana 15. 9. 1933. plaćeno je nekom Mijiću za prijevoz i prijenos pitosa iz Staroga Grada (vjerojatno u Split) 34 dinara (vidi još i spis 637 od 17. 11. 1933. pod red. br. 21). Dančević (1973, 46) navodi da se u drugoj polovici 19. stoljeća, kada su hvarski poduzetnici, među kojima i Jelšani, organizirali ribolov oko otoka Lampeduze u blizini Tunisa, među ostalim stvarima kapetani donosili i žare za ulje, pa je moguće da je ova iz Jelse, a i ona iz Senja možda iz Tunisa.

Summary

Pithos / dolium – introducing remarks

In the introduction author is noticing the mistake in translation of *dolium*, as a large barrel and not as a large ceramic pot, that is why it is common to say that Diogenes have lived in a barrel. It has been shown that large *pithos* were the most expensive ceramic pots in the Greek word. They were 10 times more expensive than the most expensive vases known from that period. In the article is cited for what those pots were used for and where we could find them. The biggest *dolium*, known so far, is the one from the shipwreck *Petit Conglué*, near Marseille, which could contain 4186 liters of liquid, and which is 2 meters height and 2 meters wide.

Author is giving a review of the *pithos* from the Greek classical period (Olynthus, Corinth, Athena), as well as those from the Grabino di Piugia and Oppido Mamertina in southern Italy. Also he is presenting a review of *dolia* from the roman period, that Brenni presented in his synthetic study of 1986, as well as *dolia* from the Settefenestre site. The importance of studying those pots is specially stressed, because the results can drop a new light in researches of the economic background of antique sites. Here is also given an example of distribution of *pithos/dolia* findings on the islands of middle Dalmatia.

Especially is treated process of making antique *pithos/dolia*. Since there have been left open few questions regarding process of making pithos,(those over the 1,5 m height) author is giving some ethnographic facts from Greece, where the pithos about 1,3 meters of height are still being produced. He documented that it takes about 2 months of work to make 6 large pots of this kind.

As a conclusion, author gives emphasis to the necessity of wider work on systematization of the resources on the pithos/dolia, especially those regarding chronology, typology, distribution and local workshops.

Literatura

- Amx, D.A.* 1958, The Attic Stellai, Part III, *Hesperia* 27/3, Princeton 1958, 164-254.
- ARj = Rječnik hrvatskog ili srpskog jezika, na svijet izdaje Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb 1880-1976.
- Blitzer, H.* 1990, Koroneika: Storage-jar Production and Trade in the Traditional Aegean, *Hesperia* 59/4, Princeton 1990, 675-711.
- Brenni, G. M. R* 1985, The Dolia and the Sea-Borne Commerce of Imperial Rome, rukopis magistarske radnje (College of Texas A&M University).

- Brizzi, M.* 1999, L'Opus doliare, u: L. Costamagna i P. Visonà (urednici), Oppido Mamertina (Calabria – Italia), Richerche archaeologiche nel territorio e in Contrada mella, Roma 1999.
- Cahill, N.* 2002, Household and city organisation at Olynthus, Yale 2002.
- Celuzza, M. G.* 1985, Opus doliare, u: Carandini et al., Settefinestre – una villa schiavistica nell'Etruria romana, 3: La villa e i suoi reperti, Modena 1985, 59-62.
- Clark, A. J. / Elston, M. / Hart, M. L.* 2002, Understanding Greek Vases, Los Angelos 2002.
- Dančević, L.* 1973, Brodarsko-ribarske operacije Hvarana na otoku Lampedusi, u Tunisu i Portugalu u 19. stoljeću, Zapisi o zavičaju 4, Jelsa 1973, 22-57.
- Fiori, P.* 1972, Etude de l'épave A de la Garoupe, dite 'del Dolia', Cahiers d'Archeologie Subaquatique 1, 1972, 35-44.
- Franke, P. R.* 1999, Numismatics: its work, methods and potential, u: P. R. Franke and I. Marathaki (urednici), Wine and Coins in Ancient Greece, Athens 1999, 57-67.
- Frayn, J. M.* 1979, Subsistence farming in Roman Italy, Centaur Press Limited 1979.
- Friedell, E.* 2001, Povijest grčke kulture, Zagreb 2001.
- Gill, W.* 1991. D. W. Gill, Pots and Trade: Spacefillers or Objects d'art?, Journal of Hellenic Studies 111, London 1991, 29-47.
- Hampe, R. / Winter, A.* 1962, Bei Töpfern und Töpferinnen in Kreta, Messenien und Zypren, Mainz 1962.
- Hanasen Gudber J.* 2001, Zur Tradition und zur Fertigung "homerischer" Pithoi in Süd–Messenien/Peloponnes, Thetis 8, Mannheim 2001, 7-21.
- Hemelrijk, J. M.* 1991. J. M. Hemelrijk, A Closer Look at the Potter, u: T. Rasmussen i N. Spivey (urednici), Looking at Greek Vases, Cambridge 1991, 233-231, 256.
- Henrickson, R. C.* 1995, A Comparison of Production of Large Storage Vessels in Two Ancient Ceramic Traditions, u: P. B. Vandiver, J. Druzik, J. L. Galvan, I. A. Freestone, and G. S. Wheeler (urednici), Materials Issues in Art and Archaeology IV, Materials Research Society Symposium Proceedings, Volume 352. Pittsburgh 1995, 553-572.
- Hesnardm A. / Carre M. B. / Rival, M. / Dangréaux, B.* 1988, L'épave romaine Grand Ribaud D (Hyères, Var), Archeonautica 8, Paris 1988.
- Higgins, R.* 1967, Minoan and Mycenaean Art, London 1967.
- Johnston, A. W.* 1979., Trademarks on Greek Vases, Warminster 1979.
- Johnston, A. W.* 1991, Greek Vases in the Marketplace, u: T. Rasmussen i N. Spivey (urednici), Looking at Greek Vases, Cambridge 1991, 203-231.
- Kirigin, B.* 2004, Faros, parska naseobina, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 96, Split 2004, 9-301.
- Kirigin, B.* 2006, Pharos, the Parian Settlement in Dalmatia. A study of a Greek colony in the Adriatic (BAR IS 1561), Oxford 2006.
- Kirigin, B.* (u pripremi), Pitosi i dolije iz srednje Dalmacije.
- Kirigin, B. / Katunarić, T. / Šešelj, L.* 2005, Amfore i fina keramika (od 4. do 1. st. pr. Kr.) iz srednje Dalmacije: preliminarni ekonomski i socijalni pokazatelji, Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku 98, Split 2005, 7-24.

- Kirigin, B. / Katunarić, T. / Šešelj, L.* 2006, Preliminary notes on some economic and social aspects of amphorae and fine ware pottery from Central Dalmatia, 4th – 1st. BC, u: *Rimini e l'Adriatico nell' eta delle guerre puniche*, Atti del Convegno Internazionale di Studi, Rimini, Musei Comunali, 25-27 marzo 2004 (urednica: Fiamma Lenzi), Bologna 2006, 191-225.
- Kirigin, B. / Vujnović, N. / Gaffney, V. / Čače, S. / Podobnikar, T. / Stančić, Z. / Burmuz, J.* 2006, The archaeological heritage of the islands of Vis, Biševo, Svetac, Palagruža and Šolta, (BAR IS 1492) Oxford 2006.
- Lang, M.* 1949, *ΙΣΘΜΙΑ ΦΡΕΑΤΩΝ* – Terracotta well-heads from the Athenian agora, *Hesperia* 18, Princeton 1949, 114-127.
- Lee Saundres, S. / du Plat Taylor, J.* 1992, Wheel-made painted ware, u: *A. Small* (urednik), *Gravina, an Iron Age and Republican settlement in Apulia*, vol. II, London 1992.
- MacNeil Boggess, E. C.* 1970, A Hellenistic Pithos from Corinth, *Hesperia* 39/1, 1970, 73-78.
- MacNeil Boggess, E. C.* 1972, The Development of Attic Pithos, rukopis doktorske disertacije obranjene na Bryn Mawr College 17. 3. 1972. godine.
- Matijašić, R.* 1998, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula 1998.
- MDDR 1987. *Musée des Docs Romanines*, Marseille 1987.
- Mesić, J.* 1998, Zaštitna istraživanja i rekognosciranje podmorskih arheoloških lokaliteta tijekom 1998, *Obavijesti Hrvatskog arheološkog društva* 31/2, Zagreb 1999, 72-78.
- Nobel, J. V.* 1965, *The Techniques of Painted Attic Pottery*, New York 1965.
- Olynthus VIII. D. M. Robinson et al., *Excavations at Olynthus VIII*, Baltimore 1938.
- Orlić, M.* 1988, Rekognosciranje podmorja oko otoka Palagruže, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva* 20/3, 1988, 42-44.
- Pсарopoulos, B.* 1986, *The Last Potters of the East Aegean*, Athens 1986.
- Radić, I.* 1990, Arheološka istraživanja u podmorju istočnog Jadrana u tijeku godine 1988, *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 14-15, Zagreb 1990, 213-227.
- Radić-Rossi, I.* 2006, Prošupljeni doliji – osebujni nalaz iz hrvatskog podmorja, *Histria Antiqua* 14, Pula 2006, 83-92.
- Roki – Fortunatov, A.* 1997. *A. Roki – Fortunatov*, Libar Viškiga Jazika, Toronto 1997.
- Sparks, B. A. / Talkott, L.* 1970, Black and plain pottery of the 6th, 5th and 4th centuries B.C., *Athenia agora XII*, Princeton 1970.
- Stančić et al.* 1999. *Stančić, Z. / Vujnović, N. / Kirigin, B. / Čače, S. / Podobnikar, T. / Burmaz, J.* 1999, The Archaeological Heritage of the island of Brač, Croatia, BAR IS 803, Oxford 1999.
- Stančić et al.* 2004. *Stančić, Z. / Vujnović, N. / Kirigin, B. / Čače, S. / Podobnikar, T. / Burmaz, J.* 2004, Arheološka baština otoka Brača, u: *Brački zbornik* 21, Supetar 2004, 3-238.
- Vidović, R.* 1984, *Pomorski rječnik*, Split 1984.
- Young, R. S.* 1951, An industrial district of ancient Athens, *Hesperia* 20/3, Princeton 1951, 135-288.

Rimski vuk i kineski zmaj. Kinesko izaslanstvo Augustu?

Salmedin Mesihović

Sarajevo

Uvod

Čovječanstvo je jedinstvena zajednica međusobno čvrsto povezana ne samo genetski i biološki, nego i uzročno-posljedičnom vezom i ostalim historijskim zakonitostima. Sukladno tome i njegovi kulturološki fenomeni samo su podskupovi jedne cjeline, pa je samim tim pogrešno pristupati izučavanju pojedinih općekulturnih pojava izolirajući ih od uticaja međuzavisnosti s drugim fenomenima, proizvodima ljudskog općekulturnog razvitka, čak i ako su one prostorno iznimno udaljene. U kontekstu spomenutog, bolje reći u potvrdu spomenutih stavova, zanimljivo je promatrati znanje jedne o drugoj, kontakte i odnose koje su jednom višestoljetnom periodu historije starog vijeka imale dvije političke jedinice koje su oblikovale i simbolizirale određeni civilizacijski razvitak na krajnjim tačkama euroazijskog prostora u periodu posljednjih stoljeća stare ere i prvih stoljeća nove ere.

Istovremeno s dostizanjem zenita Rimske Države, na Dalekom zapadu, i uopće antičke grčko-rimske civilizacije, na Dalekom istoku je cvjetala i dostigla svoju punu ekspanzionističku moć kineska civilizacija dinastije Han. A to je bilo vrijeme i jednog od onih cikličnih uspona kineske višemilenijumske civilizacije. Niti Rimska Država, ni u svom republikanskom i u carskom razdoblju, niti Kina dinastije Han, i pored svoga iznimnog teritorijalnog obima, nisu bile autarkične zajednice, nego su uvijek usmjeravale svoju pažnju i prema vanjskom svijetu, ma koliko on bio udaljen. Sačuvana i do sada otkrivena i analizirana izvorna građa s obje strane, i to ne samo ona zapadne provenijencije, potvrđuje da su dva euroazijska svijeta ne samo znala za postojanje onog drugog nego da su na momente ostvarivali i direktne dodire, kontakte i upoznavanja još više od 1200 godina prije porodice Polo i italijanskih trgovaca. A dolazilo je, sudeći po nekim podacima i izvedenim zaključcima, i do nekih zanimljivih, uzajamnih prožimanja ljudi koji su izvorno poticali i pripadali bilo rimskom, bilo kineskom svijetu Han dinastije. Znatno više podataka o direktnim kontaktima ova dva krajnja euroazijska imperija daje kineska literarna izvorna građa nego zapadna. To je i razumljivo kada se zna

da je kineska historiografija sistematičnija, organiziranija i detaljistička. A i očuvano je znatno više kineskih literarnih vrela iz vremena Han dinastija i stoljeća nakon završetka njenog postojanja nego onih iz odgovarajućeg antičkog razdoblja na Dalekom zapadu. Ali postoji i jedan vrlo vrijedan podatak iz rimskih literarnih vrela koji bi mogao govoriti o poslanstvu Kineza prvom rimskom caru. Kod pisca Flora --- u epitomama Livijeve historije (poglavlje II, XXXIV)¹ sačuvan je jedan vrijedan i zanimljiv podatak u kome, govoreći o dostignućima Augustove vladavine i častima koje je on primio, on spominje i jedno izaslanstvo koje je došlo od naroda po imenu Seres, čije ime bi moglo bukvalno prevesti kao *Svileni*.

August i Seres

Skoro polustoljetna konsolidacija i transformacija Rimske Države provedena pod režimom Gaja Julija Cezara Augusta² Oktavijanusa³ (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*⁴ 63 god. p. n. e. – 14 god. n. e.) je kao jednu od pozitivnih stvari imala i povećavanje ugleda te Države u odnosima sa vanjskim svijetom. O tome rječito govori iznimna diplomatska aktivnost što se najbolje očituje na primjeru "istočnog, parćanskog pitanja". Augustu je upućen i niz poslanstava i to ne samo iz neposrednog susjedstva rimskog imperija.

¹ Flor (ili *Julius Florus* ili *Lucius Anneus Florus* ili samo *Annaeus Florus* ili *Publius Annius Florus*), živio je za vrijeme Trajana i Hadrijana (ili možda i kasnije za vrijeme Marka Aurelija) i uradio je jedan vrlo, vrlo sažeti prikaz Livijeovog djela, ali koristeći i druge izvore. Iako je Floru bio glavni izvor, Livije (59. god. p. n. e.-17. god. n. e.) nije bio i jedini izvor koji je koristio, pa su izvjesno upotrijebljeni i radovi Salustija i Cezara, a možda i Historije starijeg Seneke v. *Introduction u Loeb izdanju Flora, x-xi*. Tako je moguće i da podaci o Vibiju nisu morali doći iz Livijeovog djela, nego iz nekog drugog vrela. Trideset Livijeovih knjiga, nažalost danas izgubljenih, pokrivalo je razdoblje od 44. god. p. n. e. do 9. god. n. e. Buchan 1969, 6-7. O Liviju v. Budimir/Flašar, 1963, 397-405. Za više informacija o Floru i njegovom djelu v. *Introduction u Loeb izdanju Flora, ix-xv*. O srednjovjekovnim manuskriptima Florovog djela v. *Introduction u Loeb izdanju Flora xii-xv*

² Ime August (*Augustus*) dobio je 16. I. 27. god. p. n. e.

³ Prije usinovljavanja od strane Gaja Julija Cezara zvao se Gaj Oktavije (*Caius Octavius*). Nakon usinovljavanja Gaj Julije Cezar Oktavijan (*Caius Iulius Caesar Augustus Octavianus*), a od prvog sporazuma sa Senatom 27. god. p. n. e. dodao je svome imenu i počasni naziv August (*Augustus*) = uzvišeni. Koristio je i naziv Imperator Cezar božanskog (deificiranog Cezara) sin, August (*Imperator Caesar divi filius Augustus*). Budući prvi rimski samodržac i ustanovitelj Rimskog Carstva već je ubrzo nakon svoga rođenja dobio jedan agnomen Turijski (*Thurinus*), vjerojatno u počast pobjede njegovog oca u Turiju nad skupinom pobunjenih robova, posljednjih ostataka Spartakove i Katilinine vojske koji su bili zaposjeli područje oko Turija.

⁴ Iako je rimska tradicija nalagala usvojeniku da zadrži kao oznaku na svoje biološke porijeklo i agnomen nastao proširivanjem imena roda (nomena) biološkog oca s nastavkom -*ianus*, ne postoje podaci da je August ikada upotrebljavao ime *Octavianus*. Korištenje imena Oktavijan za period od 43. do 27. god. p. n. e. ima čisto tehničko značenje, bez pozivanja na izvornu građu. Ipak oblik Oktavijan (u grčkom jeziku) upotrebljava na jednom mjesto Kasije Dion (XLVIII, 14, 4 -5), a v. i *Eutr.* VII, I; III; VI – VIII i *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 2

I Flor uz druga izaslanstva (skitsko, sarmatsko, indijsko⁵) koja su došla Augustu spominje i poslanstvo Seresa⁶. Sudeći po ovome, možda se i u Livijevoj historiji nalazio najmanje jedan podatak u kome se spominjala zemlja po imenu Seres⁷, koji se kod grčko-rimskih pisaca uobičajeno odnosi na Kinu⁸. Ako se i pod Florovim (ili možda Livijevim) Seresom krije stvarno Kina, onda bi taj podatak govorio da je za vrijeme Augusta bio ostvaren neposredni diplomatski kontakt između dva velika Carstva.

Mogućnost kontakta

Još od cara Wu Dia⁹, Kinezi su prodirali u srednjoazijske oblasti. Već od 138. god. n. e. Wu Di je poslao Zhang Qian u "Zapadne Regione" s ciljem

⁵ Dok su trajale posljednje dvije decenije Augustove vladavine i sva zbivanja koja su je predodredila, iza rimskog horizonta i dohvata isto su se dešavali neki prijelomni događaji i procesi. Nekako istovremeno s pobjedom Oktavijana i istočna indijska pokrajina Magadha s glavnim gradom Pataliputrom je za neko vrijeme izgubila svoju ulogu sile koja ujedinjuje Indiju. Nekadašnja moć kuće Maurja je od 187. god. p. n. e. bila zamijenjena dinastijom Šunga, a od 75. god. p. n. e. do 30. god. p. n. e. nastupilo je doba dinastije Kanva. Nakon Maurja i Ašokinog eksperimenta s budizmom, vladajući slojevi Magadhe vratili su se hinduizmu. A i u periodu od pada Maurja sjevernu Indiju su obilježili prodori i naseljavanja baktrijskih Grka i Saka. I tako je sjeverna Indija novu eru dočekala razjedinjena u mnoštvo državnica.

⁶ Flor. II, 34

⁷ Značenje svile za ostvarivanje kontakta i između dvije krajnje zone Euroazije jasno se ogleda u terminološkom određenju Kine i Kineza od strane antičkog Zapada pod imenom Seres (Σηρες), koje se može prevesti kao "od svile" ili "zemlja odakle svila dolazi" i vjerojatno se primarno odnosio na sjeverozapadni dio Kine i njene stanovnike. Ime Seres je vjerojatno izvedenica od kineske riječi za svilu "si", iz čega proističe i latinski pojam za svilu ⇒ *sericum*, -i, n. Sve to ukazuje da je trgovina svilom i njena cirkulacija bila vrlo rano ustanovljena između krajnjih zapadnih tačaka kineskog područja i Istočnog Mediterana, jer, kao što je navedeno, Seres možda spominje i Ktezija na prijelazu iz V u IV st. p. n. e. (Yule, 1866, xxxix, fus. 2. O Kteziji vid. više, Musić, 1900, 72-73), te je sasvim razumljivo da je Kina, kao monopolista u proizvodnji svile, morala biti poznata i stanovnicima onih zemalja kroz koje je svila putovala i u kojima je ta trgovina predstavljala krajnju tačku. S druge strane, i kineskom svijetu kao proizvođaču robe moralo je biti bar okvirno poznato i kompletno tržište kuda je cirkulirao njihov vrijedan proizvod, prvo kako bi otvarali i štitili te puteve, a zatim i kako bi se osiguravala i usmjeravala čitava trgovačka aktivnost. Možda se i naziv Sinites, za koje Stari Zavjet (Egzodus, 10:17) kaže da su potomci Kaanana, sina Hama, sina Noja odnosi na Kineze.

⁸ Npr. Strab. Geo. XI, 11, 1; XV, 1, 34; Pomp. Mela, I, 2; III, 7; Plin. NH, XX, VI, 53-55; 88; XII, 2; 84; Ptol. Geo. (Sinae, Serica) citirano iz Yule, 1866, cxlvi-cxcxlvii; Općenito o spominjanu Kine u starom vijeku (Seres, Serica, Sinae) kod grčkih i rimskih pisaca v. Yule, 1866; Smith W, 1870, 1028-1029.

⁹ Svoj vrhunac dinastija Han doživljava za vrijeme dugotrajne vladavine cara Wu Dia--osobno ime Liu Che--- (vl. 141-87. god. p. n. e.), šestog cara iz dinastije Han, kada je nizom sukcesivnih uspješnih pohoda slomljena moć do tada najvećih kineskih neprijatelja, nomadskih Xiongnu, od kojih su moguće potekli i Huni koji su u V. st. n. e., odigrali ključnu ulogu u historiji kasnog Rimskog Carstva, odnosno u njegovom padu.

uspostave čitavog niza kontakata¹⁰. Sudeći po historiji ("Zapisi Velikog Historičara") prvog pravog kineskog/hanskog historičara *Sima Qian* (145-90. god. p. n. e.) velika kineska izaslanstva bila su upućivana u Partiju već za vrijeme ovog velikog kineskog cara¹¹. A do 60. god. p. n. e. uspostavljeno je vojno-upravno područje "Protektorat Zapadnih zemalja", s ciljem kontrole zapadnih oblasti i puteva, ali i radi zaštite indoeuropskih i azijskih država na tome području od napada naroda Xiongnu¹² ili nekih drugih nomadskih zajednica. Kinezi su 36. god. p. n. e. stigli i raspršili jednim smionim pohodom dio naroda Xiongnu koji im se još nije bio pokorio. I upravo radi tih dubokih kineskih prodora i poslanstava u središnju Aziju, sigurno je da je kineski/hanski dvor bio upoznat sa postojanjem i snagom Rima. Samo ovi opći podaci jasno pokazuju iznimnu kinesku angažiranost u "zapadnom pitanju". Sigurno je prijetnja Xiongnu a i njihovi konstantni napadi iz sjevernog stepskog područja uvjetovala sve jaču zapadnu politiku hanskog dvora. Prvo da se nađu saveznici, zatim da se nabave dovoljne količine ferganskih konja i da se osiguraju komunikacije prema zapadu.

Nije nebitno u razmatranju ovog pitanja ni povezati možda spomenuto poslanstvo sa sudbinom rimskih zarobljenika nakon kraha Krasovog parćanskog pohoda 53. god. p. n. e. i možda njihovom eventualnom ulogom u svim tim zbivanjima vezanima za rimsko-kineske odnose druge polovine I st. p. n. e.¹³.

¹⁰ Izaslanstvo koje je predvodio Zhang Qian poslano je prema oblastima koje je držao narod, u kineskim izvorima poznat kao Yuezhi, poradi stvaranja alijanse protiv Xiongnu. Uslijed kompliciranja samog putovanja, misija Zhang Qiana pretvorila se u višegodišnju avanturističku putešestviju (od 138 do 126. god. p. n. e.) po prostorima središnje Azije. Nakon svoga povratka Zhang Qian je caru Wu-Di-u podnio detaljan izvještaj o čitavom nizu zemalja koje je posjetio i u kojima je boravio. Preduzimljivi je car postao vrlo zainteresiran za razvijanje odnosa sa sofisticiranim urbanim kulturama Fergane, Baktrije i Partije.

¹¹ Temeljna izvorna literarna građa za kinesku "zapadnu politiku" jesu četiri velika historiografska djela iz oficijelnog Kanona "Dvadesetčetiri Historije" (kolekcija kineskih historijskih knjiga koja pokriva period od mitskih vremena do XVII st. n. e.). Spomenuta četiri djela čine skup "Četiri Rane historije" :

1. "*Zapisi Velikog Historičara*", od Sima Qian (sabrana do 91. god. p. n. e.)
2. "*Knjiga o Hanu*" (historija Zapadne dinastije Han), prvo je na njoj radio Ban Biao, nakon njegove smrti najstariji sin Ban Gu je nastavio. Ali je rad završila tek njegova mlada sestra Ban Zhao 111. god. p. n. e.
3. "*Zapisi o tri kraljevstva*" od Chen Shou (sabrana do 289. god. n. e.)
4. "*Knjiga o Kasnijem Hanu*" (historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye (sabrana do 445. god. n. e.)

¹² Smatrali smo shodnim da prilikom upotrebe kineskih imena, naziva i termina koji se ne mogu prevesti ili nisu uobičajeni u našem jeziku koristimo njihovu latiničnu transkripciju koju upotrebljava engleski jezik. Sam izgovor te transkripcije u našem jeziku još uvijek nije ujednačen, iako bi se npr. Zhou možda moglo izgovarati kao *Čou*, a Xiongnu kao *Ksijanu*.

¹³ Plinije Stariji je u svojoj "*Naturalis historia*" ostavio još jedan podatak, koji je dovođenjem u vezu sapodacima kineske pisane izvorne građe, proizveo jednu od najvećih naučnih i javnih kontroverzi po pitanju odnosa između Država i naroda koje su simbolizirali vuk i zmaj. Po jednom podatku iz Plinijevog djela (VI, 47), nakon katastrofalnog poraza rimskog političara i vojskovođe Krasa kod Kare 53. god. p. n. e., koji se desio prilikom

Iz svega navedenog nije nemoguće pretpostaviti da je hanska Kina željela da ostvari i vezu s moćnom Rimskog Državom na Dalekom zapadu. Međutim, za razliku od rimskih literarnih vrela koja spominju ovo izaslanstvo iz Seres, kineska vrela ga ne spominju. Naprotiv "Knjiga o Kasnijem Hanu" bilježi da ranija izaslanstva Zhongguo (u odnosu na II st. n. e.) nisu uspjela doći dalje od Babilonije¹⁴. Ove činjenice unose dodatne nedoumice, jer ako Seres koje spominje Flor nisu bili Hanski Kinezi, ko je onda mogao biti u pitanju? Logično je ipak pretpostaviti da je poslanstvo Seres koje spominje Flor upravo bilo kinesko/hansko, a ne poslanstvo neke druge dalekoistočne ili srednjoazijske države ili zajednice. Kinezi su u tim decenijama augustovskog režima kontrolirali dobar dio komunikacija prema zapadu, kao i zajednica koje su se naslanjale na nju, i jedina zemlja dostojna da u zadnjim decenijama stare ere nosi i da se predstavlja kao zemlja svile bila je upravo Hanska Kina. Tih decenija ne postoji istočno od Partije nijedna posrednička zajednica dovoljno snažna da se Rimljanima lažno predstavi kao Seres, odnosno proizvođač i izvoznik svile. Uz to, Partija i Rim su tih decenija od 20. god. p. n. e. stajali u dobrim odnosima, pa je moguće da je olabavila i parćanska politika koja je sprječavala direktan kontakt Rima i Kine. Tu su stratešku politiku Partije vrlo dobro primijetili i zapisali i sami Kinezi kada su spomenuli dolazak jedne rimske delegacije na hanski dvor 166. god. n. e., navodno kao poslanici cara An-tun (Antonin Pije ili Marko Aurelije)¹⁵.

njegovog pokušaja osvajanja Partije, mnogobrojne zarobljene vojnike iz Krasove vojske (ne samo Rimljani, nego i Gali i drugi rimski europski i azijski saveznici) partski je kralj Orođ, premjestio i praktično naselio u Margiani ---današnji Turmenkistan---, dalekoj istočnoj pokrajini svoga Carstva. Spomenuti Plinijev podatak se možda može povezati s podacima kineskog historičara Bau Gua (iz "Knjige o Hanu") koji govore da je hunski (zapadni *Xiongnu*) poglavica Jzh Jzh radi borbe protiv Han dinastije, odnosno njihove velike ekspedicije, unovačio plaćenike od kojih su neki bili plavih očiju i svijetle boje kose i koji su se borili u formaciji "riblje krljušti", što je možda drugo (kinesko?) ime za rimsku formaciju *testudo* (kornjača). Sudeći po Plutarhovom životopisu Krasa zarobljenici se nisu samo sastojali od rimskih građana i drugih Mediteranaca, nego i od od Gala. Prisustvo ovih Gala i drugih Europljana sa svjetlijom kompleksijom lica, a koji su bili sastavni dio Krasove vojske, možda bi objašnjavalo one vojnike s plavim očima i svjetlijom kosom koje je unovačio hunski poglavica protiv Kineza. S druge strane, nije isključeno da je riječ o nekim drugim indoeuropskim zajednicama iz središnje Azije kao što su npr. Toharci. Velika kineska borbena ekspedicija poduzeta 36. god. p. n. e. polučila je puni uspjeh porazivši na prostorima današnjeg Uzbekistana Hune i Jzh Jzh-a. Među zarobljenicima su se nalazili i ovi hunski plaćenici ---u brojnosti od 145 čovjeka--- koje su opet Kinezi preveli u svoju graničnu službu naselivši ih u osnovanom naselju pod nazivom Liqian (Lichien) ---u današnjoj zapadnoj kineskoj pokrajini Gansu---, čije ime je terminološki identično s kineskim čestim označavanjem Aleksandrije, Istočnog Mediterana, Rimske Sirije, pa i same Rimske Države. Ovu je pretpostavku iznio Homer H. Dubs, v. Dubs, 1957

¹⁴ O tome v. "Knjiga o Kasnijem Hanu" (historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye, 86-88

¹⁵ O tome v. "Knjiga o Kasnijem Hanu" (historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye, 86-88

Nekoliko Rimljana u sedmoj deceniji II. st. n. e. nije svoj put završilo na nekoj usputnoj stanici ili tranzitnoj luci na pomorskoj trasi, nego je nastavilo putovati još dalje na istok, prošavši kroz Malajski prolaz i preko Indokine pojavivši se na teritoriji Hanske Kine.

Kronologija poslanstva

Florove epitome načelno su sistematizirane u dvije knjige, a u velikoj većini svako pojedino poglavlje odnosi se na određeni rat koji su Rimljani vodili. S poglavljem XXXIV druge knjige završava i Florovo djelo i u njemu se ne govori ni o jednom ratu. U analiziranom Florovom poglavlju govori se o onim dijelovima vladavine Oktavijana Augusta, nakon završetka građanskih ratova 30. god. p. n. e., koji se ne odnose na ratovanje. U ovom poglavlju Flor se ne pridržava nekog kronološkog slijeda u iznošenju činjenica, pa se tako npr. u istoj rečenici nalazi i spominjanje imenovanja za vječitog imperatora i oca domovine, što se desilo u različitim periodima njegove vladavine. A nakon te rečenice Flor govori o dobivanju imena August. Radi te kronološke nedosljednosti u Florovom poglavlju, nemoguće je na osnovi samog svoga mjesta u kompletnom poglavlju odrediti međusobni kronološki odnos podatka o Seres prema drugim podacima u ovom poglavlju, odnosno njegovu dataciju.

Datacija poslanstva Indijaca i Seresa bi se mogla odrediti ako bi se utvrdilo njihovo kretanje. Imajući u vidu Florov podatak da je njihov put trajao četiri godine, izaslanstva su došla kopnenim putem. Najvjerojatnije je poslanstvo slijedilo onu komunikaciju s Dalekog istoka do istočnog Mediterana koja je ostala poznata kao "Put svile"¹⁶. Činjenica da je put trajao četiri godine jasno ukazuje da je izaslanstvo Seresa došlo s kineskog teritorija i to sigurno prije privremenog povlačenja kineske vojske i službenika iz zapadnih protektorata 16. god. n. e. uslijed "uzurpacije" Wanga Manga. Na prijelomu era u Kineskom Carstvu¹⁷, tom istočnom evroazijskom pandanu *Res publicae Romanae*, odbrojavale su se posljednje godine vladavine Rane ili Zapadne

¹⁶ Trgovina između dvije euroazijske krajnje zapadne i istočne civilizacije u antičkom razdoblju odvijala se i pomorskim putem. I kopnena i pomorska trgovina imala je posrednički karakter. Dosta su rijetko pojedini trgovci s grčko-rimskog područja prelazili čitavu komunikaciju. Između Rimske Države i Kineskog Carstva dinastije Han nalazila se Partija i Kušansko carstvo, niz iranskih i drugih indoevropskih naroda (Toharci/Vu-deje?), te turski i mongolski narodi. Razmjena se vršila na nizu tačaka, na kopnenom putu postojao je niz stanica u Centralnoj Aziji na kojima se vršila razmjena i roba prebacivala iz jednih u druge ruke. Na morskoj komunikaciji postojale su dvije bitne tačke, prva se nalazila na Cejlonu te južnoj indijskoj, malabarskoj obali gdje su se suretali grčki trgovci i Indijci i druga u Malaji i Anamu, gdje su Indijci dolazili u kontakt s Kinezima i Anamitima.

¹⁷ Iako kratkotrajna po svome trajanju (221-207. god. p. n. e.) u smislu vladanja nad jedinstvenom Kinom, dinastija Qin, koja je prethodila Ranjoj dinastiji Han, i njeno legalističko uređenje odigrali su izvanredno veliku ulogu u oblikovanju budućeg kineskog razvitka i državni i carski sistem iniciran i formiran u ovom kratkom periodu postao je uzorom za iduća dva tisućljeća Kineskog carstva. Iz izraza Qin (koji se na našem jeziku može izgovarati kao Čin) vrlo vjerojatno vodi porijeklo i moderni naziv Kina (na engleskom China se izgovora Čajna) i to preko perzijskog jezika, odnosno naziva iranskih naroda za Kinu ⇒ Chin. Iranski narodi su sudeći po ovoj činjenici, imali osobite kontakte s kineskim svijetom u vrijeme kada je njim vladala dinastija Qin, koja je i prije ujedinjenja vladala nad najzapadnijim i najjsturenijim kineskim oblastima.

dinastije Han¹⁸. Već na samom kraju I st. p. n. e. sva stvarna vlast nalazila se u rukama porodice Wang. I glava porodice Wang Mang poduzeo je konačni korak kad je svrgnuo Ranu dinastiju Han i proglasio se carem¹⁹. Znači ovi pripadnici naroda Seres koje je primio August iz svoje su zemlje krenuli najvjerojatnije za vrijeme još uvijek vladajuće Rane/Zapadne dinastije Han. Spomenuto izaslanstvo je prema zapadu upućeno za vrijeme Rane/Zapadne dinastije Han, znači prije 9. god. n. e. i uzurpacije Wang Manga, te je u Rimu boravilo vjerojatno u vrijeme najvećeg vrhunca moći Augustove vladavine prije 6. god. n. e., ako ne i znatno ranije. Iz izloženog bi se kinesko poslanstvo Rimu, i zajedno s njim i indijsko poslanstvo koje u istom podatku spominje Flor²⁰, moglo datirati još u ranije razdoblje, odnosno u prve godine vladavine

¹⁸ Dinastija Han je osnovana od strane porodice Liu. Period dinastije Han smatra se jednim od najvećih i najprosperitetnijih razdoblja čitave kineske historije, radi čega se ovo ime prenijelo i na najbrojniju kinesku etničku zajednicu koja predstavlja 92% stanovništva Narodne Republike Kine. Na sjeveru Kine pripadnici ove etničke zajednice nazivaju se "Ljudi Hana" (*Hàn rén*), dok se na jugu upotrebljava i izraz *Tangren*, odnosno "Ljudi/Narod Tanga" u čast kineske dinastije Tang (618-907. god. n. e.). I kineska skupina muslimana nosi naziv Hue kao izvedenica od Han. Ovakvo terminološko određenje bi odgovaralo tome da se i danas stanovnici zemalja koje izlaze na Sredozemno more nazivaju Rimljanima ili Helenima. U našem jeziku se pogrešno izraz Kinezi i kineski odnosi samo na spomenutu etničku zajednicu Han ili Tang Kineza, jer se u stvarnom pogledu pod kineskim podrazumijevaju i druge mnogobrojne etničke zajednice i grupe, bez obzira koliki one procent zauzimale u ukupnoj kineskoj populaciji. Kinezi u nacionalnom određenju, bez obzira na svoju etničku pripadnost upotrebljavaju frazu *Zhongguo ren* za takvo terminološko određenje. *Zhongguo ren* bi se moglo prevesti kao "Ljudi Središnjeg Carstva", jer je zvanični originalni naziv za državu i naciju koju nazivamo Kinom *Zhongguo* što bi se na naš jezik moglo najjednostavnije prevesti kao "Središnje Carstvo".

Kada se govori o kineskoj civilizaciji i državi potrebno je navesti jednu činjenicu, a to je da je Kina jedina država na svijetu koja ima najduži neprekinuti civilizacijski, državni kontinuitet. Taj kontinuitet je star više tisućljeća. Ona je imala uspone i padove, trpjela okupacije stranih naroda, nekada i vrlo brutalne, kao što je bila mongolska i japanska. Ali uvijek se oporavljala, uzdizala i uspijevala sačuvati svoju supstancu. Stara Grčka i Rim su nestali, mnogi kalifati i srednjovjekovno feudalno društvo Zapada su nestali, Indijske države su nestajale, ali *Zhongguo* je egzistirao i još uvijek postoji i utiče na opću svjetsku historiju i razvitak snažnim impulsima.

¹⁹ Wang Mang, carski srodnik po ženskoj liniji, kratkotrajno je uzurpirao prijestolje (9-23. god. n. e.) i osnovao dinastiju Xin, za vrijeme koje su bile izvedene drastične socijalne reforme. Nakon sloma reformi obnovila se vladavina dinastije Han. Pojava i vladavina Wang Manga označava i podjelu razdoblja dinastije Han na Ranu ili Zapadnu dinastiju Han i Kasniju ili Istočnu dinastiju Han.

²⁰ Po Kasiju Dionu (LIV, 9, 8-10) indijsko poslanstvo je posjetilo Augusta dok je on boravio u Grčkoj 20. god. p. n. e. Poslanstvo iz Indije spominju još i *Eutr.* VII, X i *Sex. Aur. Vic. epi.* I, 9 (uz poslanstva Skita, Garamanta i Etiopljana), a u djelu *Liber de Caesaribus* (I, 1, 7) Sekst Aurelije Viktor spominje i izaslanstvo iz Baktrije. Poslanstvima indijskih kraljeva se pohvalio i sam August u *Res Gestae* (V, 31). Po August, *Res Gestae*, 1955, 395, fus. e⇒ spominju se dva takva indijska izaslanstva i to prvo dok je August bio u Španiji 26-25. god. p. n. e. i drugo koje ga je posjetilo na Samosu 20. god. p. n. e. August se isto hvali da je primio i izaslanstva i Bastarna, Skita, kraljeva Sarmata koji žive s one strane Tanaisa (Dona), kralja Albana (na Kaspijskom moru), i od Hibera (današnja Gruzija) i Medana.

Oktavijana nakon bitke kod Akcija 31. god. p. n. e. tj. ili u vrijeme neposredno prije sklapanja sporazuma s Partima 20. god. p. n. e. ili neposredno nakon njega kada su i putevi za prolazak diplomatskih izaslanstava bili prohodniji. Vladavina Oktavijana Augusta se više-manje poklapa s vladavinama sljedećih careva iz Rane/Zapadne dinastije Han;

1. Cheng Di, vl. 32-7. god. p. n. e.
2. Ai Di, vl. 6-1. god. p. n. e.
3. Ping Di, vl. 1. god. p. n. e.-5. god. n. e.
4. Ruzi Ying vl. 6. god. n. e.-8. god. n. e.
5. i uzurpatora Wang Manga.

Najvjerojatnije je, sudeći po svemu izloženom, da je Cheng Di (osobno ime Liu Ao) bio taj koji je zaslužan za izaslanstvo upućeno u Rim. Konkretni i praktični ciljevi hanskog poslanstva Rimu, a i njegovi rezultati su nažalost, zbog oskudnosti izvorne građe, ostali nepoznati.

Zaključak

Florov podatak je samo jedan mali segment koji govori o vezama u starom vijeku između dva euroazijska polariteta. On pokazuje da se ovom pitanju ne treba pristupati površno ili s nekim predubjeđenjima, nego ga treba sagledati u punom kapacitetu. Rimsko-kineski odnosi su bili prisutni i narednim stoljećima i rimske i kineske historije. Kineski vojskovođa Ban Chao (32-102 god. n. e., ---mlađi brat Ban Gua) je s hansom armijom 97 god. n. e. prešao Tjanšan i Pamir. On je nastavio pohod još dalje prema zapadu u pravcu Kaspijskog mora, dostižući teritoriju Partije; da bi poslao izaslanika po imenu Gan Ying u Daqin (Rim). Gan Ying je ostavio detaljan izvještaj o zemljama koje su se pružale zapadno od kineskog nastupanja, iako je on izgleda došao najdalje do Mesopotamije²¹. Pored navedenih primjera u kineskim literarnim vrelima (u "Četiri Rane historije") nalazi se još čitav niz podataka o kontaktima kineskog svijeta s antičkim i ranosrednjovjekovnim Dalekim zapadom i njegovim ljudima. I poslanstvo, koje je moguće uputila hanska Kina Augustu nekada u prvim decenijama njegove vladavine, bio bi samo jedan isječak (i to iz latinskog opusa literarnih vrela) iz toga kompleksa još uvijek nedovoljno istraženog.

²¹ O tome v. "Knjiga o Kasnijem Hanu" (historija Istočne dinastije Han) od Fan Ye. 86-88

Flor. II, PAX PARTHORVM ET CONSECRATIO AVGVSTI

”PAX PARTHORVM ET CONSECRATIO AVGVSTI”

Omnibus ad occasum et meridiem pacatis gentibus ad septentrionem quoque, dumtaxat intra Rhenum atque Danuvium, item ad orientem intra Cyrum et Euphraten, illi quoque reliqui, qui immunes imperii erant, sentiebant tamen magnitudinem et victorem gentium populum Romanum reverebantur. Nam et Scythae misere legatos et Sarmatae amicitiam petentes. *Seres* etiam habitantesque sub ipso sole Indi, cum gemmis et margaritis elephantos quoque inter munera trahentes, nihil magis quam longinquitatem viae inputabant – quadriennium inpleverant; et tamen ipse hominum color ab alio venire caelo fatebatur. Parthi quoque, quasi victoriae paeniteret, rapta clade Crassiana signa ultro rettulere. Sic ubique certa atque continua totius generis humanis aut pax fuit aut pactio, aususque tandem Caesar Augustus septingentesimo ab urbe condita anno Ianum geminum cludere, bis ante se clusum sub Numa rege et victa primum Carthagine. Hinc conversus ad pacem primum in omnia mala et in luxuriam fluens saeculum gravibus severisque legibus multis coercuit, ob haec tot facta ingentia dictator perpetuus et pater patriae. Tractatum etiam in senatu an, quia condidisset imperium, Romulus vocarentur; sed sanctius et reverentius visum est nomen Augusti, ut scilicet iam tum, dum colit terras, ipso nomine et titulo consecraretur.

²² U smislu daleko na istoku.

²³ Možda je riječ o žadu.

²⁴ U smislu daleke i vrlo udaljene zemlje.

²⁵ Borbene simbole jedinica Marka Publija Krasa i Marka Antonija, a koje su bili zaplijenili Parti.

²⁶ Florova datacija je pogrešna jer je Oktavijan vrata Janusovog hrama simbolično zatvorio 29. god. p. n. e. što bi odgovaralo cc 725. A. U. C, a ne 700. A. U. C. vid. Flor, 1947, 350, fus. 1

²⁷ Riječ je o legendarnom drugom rimskom kralju Numi Pompiliju, inače Sabinjaninu .

²⁸ Prvi punski rat je trajao 264-241. god. p. n. e.

²⁹ Imperium proconsulare maius August je dobio 23. god. p. n. e.

³⁰ August je titulu pater patriae dobio 2. god. p. n. e.

³¹ August je postao božanski (divus) tek poslije svoje smrti 14 . god. n. e.

”Mir sa Partijom i posvećivanje Augusta”

”Sada kada su svi narodi zapada i juga bili potčinjeni, i takođe i narodi sjevera, dakako i oni između Rajne i Dunava i istoka između Cyrusa i Eufrata, drugi narodi koji nisu bili pod vlašću Imperije, osjećali su veličinu i poštovali su Rimski narod, pobjednika naroda. Prema tome Skiti i Sarmati su poslali izaslanike tražeći prijateljstvo Rima. *Seres* i Indijci koji žive odmah iza sunca²², iako su oni među poklonima donijeli drago kamenje²³, slonove i perle, treba uzeti u obzir i njihov dugački put, za čiji svršetak su oni utrošili četiri godine, kao najveći tribut koji su oni dali. I zaista njihova boja lica dokazuje da su su oni došli ispod drugog neba²⁴. Parti, takođe, kajući se radi svoje pobjede, dobrovoljno su vratili znake²⁵ koje su oni dobili u vrijeme Krasovog poraza. Na taj način je preko naseljenog svijeta čvrsto ustanovljen i neprekinut mir i sporazum. I Cezar August je konačno, u sedamstotoj godini²⁶ od osnivanja grada, zatvorio dupla vrata Janusovog hrama, koja su ranije bila zatvorena samo u dva slučaja, za vrijeme vladavine Nume²⁷ i poslije prvog poraza Kartage.²⁸ Zatim, posvećujući se osiguravanju mira mnogim strogim i ozbiljnim zakonima on je obuzdavao doba koje je bilo sklonno svakoj mani i spremno se odavalo luksuzu. Za ove velika dostignuća, on je prozvan vječitim imperatorom²⁹ i ocem domovine³⁰. Takođe je bilo diskutovano u Senatu da li bi ili ne on trebao biti nazvan Romulom, zato što je on ustanovio imperiju; ali je izgledalo da je ime August svetije i dostojanstvenije, in order that, dok on još prebiva na zemlji, njemu može biti dato ime i titula koja ga diže na nivo božanske? posvećenosti.³¹

Summary

Roman wolf and Chinese dragon. Chinese delegation to August?

The Roman writer Florus mentions in his work that Octavian Augustus received an embassy from the land called Seres. This is the name that the Greek and Roman writers use when they write about China, the land that exports silk. After the analysis of Florus ("Information II, XXXIV) we can assume that Augustus received the embassy from the land of Seres most probably after the year 20 BC, but before the 1st year AD. This meeting of the people from two of the most important civilizations and empires on the Eurasian region is just an excerpt from a greater complex of international relations on this territory in the Ancient times, which is not yet well researched.

Bibliografija

Kratice

LCL – The Loeb Classical Library, London: William Heinemann LTD - Cambridge Mass.: Harvard University Press

Izdanja izvora

- August, *Res Gestae* 1955.: *Res Gestae Divi Augusti*, Frederick W. Shipley, LCL
Biblija, Stari i Novi zavjet, 1968.: *Biblija*, Ljudevit Rupčić, Zagreb: Stvarnost
Eutropije 1886.: *Eutropius's Abridgement of Roman History*, John Selby Watson, London: George Bell and Sons, York street, Covent Garden.
Eutropije 1993.: *Eutropius, Breviarium*, H. W. Bird, Liverpool: Liverpool University Press.
Flor 1947.: *Lucius Annaeus Florus, Epitome of Roman History*, Edward Seymour Forster, LCL
Kasije Dion 1954-1955.: *Dio's Roman History in nine Volumes*, Earnest Cary, LCL (2)
Livije 1912.: *Livius, Ab urbe condita*, Canon Roberts, New York,
Livije 1987.: *Livy XIV*, Alfred C. Schlesinger, LCL
Plinije Stariji 1866.: *Naturalis historia*, Berlin: ed. Weidmannos
Pomponije Mela 1997.: *Pomponius Mela, De Chorographia*, Paul Berry, Lewiston: Edwin Mellen Press

- Ptolemej Klaudije: *Ptolemej Klaudije, Geografija*, korišten tekst sa http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Gazetteer/Periods/Roman/_Texts/Ptolemy/2/15*.html, bazirano na transkriptu Dover edition, prvi put izdato 1991, republikacija javnog rada, originalno izdatog 1932 od The New York Public Library, N. Y. sa naslovom "Geography of Claudius Ptolemy".
- Sekst Aurelije Viktor; *Sextus Aurelius Victor*, edd. F.Pichlmayr i R. Gruendel, Leipzig
- Sekst Aurelije Viktor.: *Sextus Aurelius Victor*, www.thelatinlibrary.com
- Sekst Aurelije Viktor 2000.: *A Booklet About the Style of Life and the Manners of the Imperatores. Abbreviated from the Books of Sextus Aurelius Victor*. Thomas M. Banchich, Buffalo, New York: Canisius College.
- Strabon 1954.: *The Geography of Strabo*, H. L. Jones, LCL
- Kineska literarna izvorna građa (prevedena na engleski jezik) korištena na web-site: <http://www.fordham.edu/halsall/eastasia/romchin1.html> Elektronska verzija se bazira na printanoj knjizi Friedrich Hirth, *China and the Roman Orient: Researches into their Ancient and Mediaeval Relations as Represented in Old Chinese Records* (Shanghai & Hong Kong, 1885), 35-96. Skenirano, editirano i modificirano od Dr. Jerome S. Arkenberg, Department of History, California State University Fullerton.

Literatura

- Buchan, J.* 1969., *Imperator Avgust*, izd. Minerva, Subotica-Beograd 1969.
- Budimir, M. / Flašar, M.* 1963., *Pregled rimske književnosti, De auctoribus romanis*, Beograd 1963.
- Musić, A.* 1900., *Povjest grčke književnosti, dio II, povjest grčke proze u klasično vrijeme i povjest grčke književnosti u poklasično vrijeme*, Zagreb 1900.
- Smith, W.* 1870., *Dictionary of Greek and Roman Antiquities*, Boston: Little, Brown and Company.
- Yule, H.* 1866., *Cathay and the Way Thither: vol.1*, London 1866.

Srebrni orans s Garduna

Ante Milošević
Split

Tijekom 19. stoljeća na Gardunu (ant. *Tiluriumu*, Sl. 1) pronađena je i za Arheološki muzej u Splitu nabavljena srebrna figurica golobradog i bosonogog muškarca kratke i na čelu prorijedene kose (vis. 5,6 cm, inv. br. 1154). Stoji u uspravnom stavu, skupljenih nogu i široko raširenih ruku s dlanovima okrenutima prema posmatraču. Odjeven je u potkošulju s rukavima od laganoga platna koja mu seže do gležnjeva i tuniku prebačenu preko lijevoga ramena. Ta je, pak, od debljega platna i u teškim naborima pada mu niz tijelo do koljena (Sl. 2).

Sl. 1. Položaj ant. *Tiluriuma* na Gardunu iznad Trilja u dalmatinskom zaleđu

Sl. 2 Srebrna figurica oranta s Garduna (ant. Tiluriuma),
6. stoljeće, Arheološki muzej u Splitu

O nalazu ove statuete stručnu je javnost prvi izvijestio L. Jelić obavještavajući u Splitu 1894. godine učesnike Prvoga međunarodnoga kongresa za starokršćansku arheologiju o tadašnjim novim epigrafičkim i figuralnim potvrdama ranoga štovanja salonitanskih kršćanskih mučenika¹. Ne navodi u toj prigodi da je figurica pronađena na Gardunu, no, ističe da ju je ikonografski teško odrediti, pogotovu kao neko pogansko božanstvo, budući da joj nedostaju uobičajeni atributi koji bi je trebali objašnjavati. Stoga, zbog općih karakteristika i molitvenoga stava oranta u kojemu je postavljena, a također i zbog naglašeno rustične izrade, Jelić je pretpostavljao da figurica uistinu predstavlja kršćanski kulturni objekt regionalnih osobina. Također, bez osobita krzmanja iznosi i mišljenje da njegova civilna odjeća upućuje na nekoga od salonitanskih mučenika (sv. Venencija ili sv. Anastazija), budući su upravo oni, kako navodi, jednako tako prikazani na mozaiku u kapeli Sv. Venencija u krstionici uz crkvu Sv. Ivana Lateranskog u Rimu.

Dugo poslije ovih Jelićevih opsrevacija orans s Garduna nije bio predmetom interesa istraživača. Samo usputno nekoliko je puta bio iskorišten za upotpunjavanje slike o najranijim tragovima štovanja kršćanstva na području cetinske regije općenito, ili samo Garduna i triljskoga prostora uže regionalno². U tim se prigodama figurica također tumačila kao kršćanski kulturni objekt i pretpostavljeno je bila datirana u 4. stoljeće. Oslonac za takvo tumačenje tada se nalazio u brojnim, vrlo sličnim takvim prikazima na istovremenim kršćanskim spomenicima, posebno u rimskim katakombama i na različitim drugim kasnoantičkim, ponajprije nadgrobnim, spomenicima diljem Carstva.

Nedavno je, međutim, o toj figurici N. Cambi iznio drugačije mišljenje u kojemu stoji da ona ne pripada starokršćanskom dobu jer nema nikakve karakteristike koje bi ju tako odredile³. U daljnjem dijelu toga osvrta razložno obrazlaže da stav oranta nije imanentno kršćanski motiv jer ga ikonografija poznaje i u doba prije pojave kršćanstva. Tim slijedom iznosi se mišljenje da gardunska figurica predstavlja nekog poganskog svećenika italskoga, ili još izravnije etrušćanskoga porijekla. Potkrijepu za takav stav nalazi i u činjenici da je znatan broj vojnika VII legije koja je tada, polovinom 1. stoljeća, boravila u vojnom logoru na *Tiluriumu*, bio porijeklom upravo iz središnjeg dijela Apeninskog poluotoka. Zbog svega zaključuje da je orans s Garduna predkršćanska votivna figurica koju je u svojoj poputbini donio neki romanizirani Etrurac, tada već možda bez svojega jezika i kulture, no, zbog prisustva figurice, pretpostavlja da još uvijek živi u svome religijskome svijetu štujući božanstva svojih predaka. Slijedom takvih razmišljanja također je sasvim očito da bi srebrnog gardunskog oranta stoga trebalo datirati u

¹ Jelić 1894, 42-43.

² Milošević 1981, 60; Milošević 2003, 11; Milošević 2005, 55.

³ Usp. "Triljske brazde" – intervju Nenad Cambi u: *Triljski most* 1/2006, str. 38. To mišljenje prof. N. Cambija nama je bilo povod da se ponovo osvrnemo na ovaj zanimljivi gardunski nalaz. Stav koji ovdje zastupamo već smo u popularnijem obliku iznijeli u posljednjem broju spomenutoga triljskoga godišnjaka (*Triljski most* 2/2007, 51-72).

polovicu 1. stoljeća, a što je zbog njegovih stilskih odlika vrlo teško razložno obrazložiti.

Neke od drugih iznijetih opservacija N. Cambija svakako su vrlo prihvatljive. U prvome redu to se odnosi na onu da prikaz ljudske figure s raširenim rukama u stavu molitve nema isključivo kršćanski karakter. Dobro je, naime, poznato da su ovakvi ikonografski motivi u povijesti ljudskoga roda bili poznati i puno prije pojave kršćanstva. Pored inih, stilski slabije uobličene, poznavale su ga gotovo sve značajne kulture staroga vijeka, a što je bilo nedavno vrlo dobro pokazano na jednoj tematskoj izložbi organiziranoj u Raveni⁴. Ta je izložba također pokazala i to da su prikazi oranta, makar prisutni u umjetnosti staroga svijeta, u kršćanskoj umjetnosti upadljivo učestaliji. Posebno se to odnosi na onu njenu sferu koja je nastala u kasnoantičko doba i koja se razvijala tijekom srednjeg vijeka u okrilju kršćanstva u nekadašnjem istočnom dijelu Rimskoga carstva, a iz koje je, od kraja 5. stoljeća i dalje izrastala i stilski se profilirala prepoznatljiva bizantska umjetnost.

Pojam "orans" slično obrazlažu i stručni leksikoni u kojima se dodatno podvlači da je molitveni stav oranta, u prvim stoljećima kršćanstva, kao najčešći i općenit, bio prakticiran kod gotovo svih pripadnika te religije⁵. To je vrlo dobro potvrđeno i brojnim takvim prikazima na različitim spomenicima starokršćanske umjetnosti i iz zapadne i iz istočne hemisfere tadašnjeg svijeta. Trenutno se, međutim, čini čudnom činjenica da u kasnoantičkoj umjetnosti s istočnojadranskih prostora takvi prikazi gotovo potpuno nedostaju⁶. Poglavitito je intrigantan nedostatak takvih prikaza u tadašnjem velikom starokršćanskom centru, u Saloni⁷. Figure u molitvenom stavu oranta prisutne su i u umjetnosti ranoga srednjega vijeka u Dalmaciji⁸.

Kako je već davno uočio L. Jelić, stilizirana obrada oranta s Garduna i nedostatak bilo kakvih pratećih mu atributa, otežava njegovo poblize dati-

⁴ Deomene 2001.

⁵ Leksikon 1979, 440-441.

⁶ Jedini pouzdano starokršćanski ovakvi prikazi su na relikvijaru iz Novalje na Pagu (Badurina 1976, 283-293, Tab. 13; Ilakovac 1978, 333-338), a vjerojatno i na prednjoj strani sarkofaga iz Pule (Marušić 1967, Tab. 5,1; Cambi 2000, 111) i S. Gunjača navodi nalaz danas izgubljenog starokršćanskog kamenog reljefa s orantom iz Gornjih Koljana (Gunjača 1981, 141), a za urezanu rustičnu figuru oranta na kamenoj ploči s brda Spas u Kninu (Jelovina 1989, 162, Tab. 39) tek pretpostavljamo da je iz toga doba.

⁷ S tim u vezi, a za buduća istraživanja ove činjenice, važno je upozoriti na učestalost prikaza oranta, posebno na nadgrobnim spomenicima drugoga velikoga starokršćanskoga centra u jadranskom bazenu, onoga u Akvileji, o čemu usp. Wilpert 1894, 37-58.

⁸ Ilustrativni takvi ranosrednjovjekovni prikazi su na ranokarolinškom srebrnom pozlaćenom relikvijaru Sv. Asela iz Nina (Jakšić 2006, 156) i na kamenom pilastru iz Grabovca u Zabiokovlju kojemu se predlažu različite datacije, u 6., odnosno u 8. stoljeće (Cambi 2002, 280-281; Milošević 2003, 367-368). U istome kontekstu zanimljiv je i ulomak pluteja iz Dabravine s polovično sačuvanim likom muškarca s uzdignutom desnom rukom. U pokušaju rekonstrukcije D. Sergejevski mu u lagano podignutu lijevu ruku smješta knjigu (Sergejevski 1956, 37, Tab. 14), no, moguća je pretpostavka da je i ovdje riječ o orantu. Reljef se različito datira, od 5. ili 6., pa do 12. stoljeća. O tome problemu usp. Cambi/Gamulin/Tonković 1999, 95-117; Milošević 2003, 357-382.

ranje i kulturno vrednovanje. Uz to, i okolnosti nalaza su mu potpuno nepoznate, pa je jedina mogućnost za pobliže mu određenje stilska analiza. Dok smo prethodno pregledno upozoravali na odabrane prikaze ljudskih figura u molitvenom stavu oranta iz predkršćanskoga i kršćanskoga doba, poprilično je, već na prvi pogled bilo jasno da je stilske usporedbe gardunskome orantu vrlo zahtjevno iznaći izvan okruženja kršćanske umjetnosti. Pored brojnih drugih takvih motiva upućuju na to npr. prikazi oranta na ulomacima sarkofaga iz katakombi Sv. Sebastijana u Rimu (Sl. 3)⁹, a u znatnijoj mjeri i primjeri iz ranobizantske umjetnosti¹⁰. Nadgrobna stela 5. stoljeća iz Egipta sa stiliziranim likom rustično isklesane pokojnice u stabilnom stavu orantice (Sl. 4)¹¹ vrlo je dobra potvrda za takvu pretpostavku, a još boljom se čini stilska usporedba gardunskoga oranta s ljudskim figurama na kamenim reljefima pronađenim u Turskoj¹² i na području sjeverne Sirije (Sl. 5)¹³. Na njima, doduše, nema motiva s orantima, no, jednostavna, shematizirana i stilizirana klesarska obrada, stilski u mnogome dočarava onaj dojam koji je trebao polučiti i način obrade gardunskog oranta. Posebno se to odnosi na izražajna i u detaljima oblikovana lica, te na draperiju koja u teškim naborima pada niz tijela svih figura koje su na spomenutim reljefima prikazane u čvrstome i mirnome stojećem stavu. Čini se da su u upravo ovi stilski elementi i bitna karaktetistika drugih metalnih figurica iz kasnoantičkoga vremena¹⁴.

Zlatna figurica muškarca vjerojatno iz Galije iz 4. ili 5. stoljeća za to je vrlo ilustrativan primjer (Sl. 6)¹⁵.

⁹ Deomene 2001, 111. Među brojnim primjerima oranta iz kruga starokršćanske umjetnosti, ovaj iz Rima smo ciljano izdvojili jer mu stav i odjeća po svemu odgovaraju osobinama kakve ima i figurica s Garduna.

¹⁰ Deomene 2001, 26-50.

¹¹ Effenberger/Severin 1992, 155.

¹² Firatli 1990, 62, Tab. 40. Riječ je o prikazu muškarca u mirnom stojećem stavu pod arkadom na ulomku prednje strane sarkofaga uvjetno datiranog u 4.-5. stoljeće.

¹³ Byzanz 2001, 82-83.

¹⁴ Te, pak, do sada nisu pronađene u većem broju, a kao potporu takvom razmišljanju upućujemo na one iz dviju značajnih muzejskih kolekcija u Washingtonu (Ross 1962, 50) i New Yorku. U kontekstu izrečenih karakteristika tri muške figure u polusjedećem stavu sa svitkom i knjigama u rukama na ranobizantskome naslonu ili rukohvatu za stolicu iz 4.-6. stoljeća iz The Metropolitan Museum of Art u New Yorku, stilski su vrlo dobro usporedive s gardunskom statuetom. Sličnog je karaktera i približno istih stilskih osobina, čini se, i jedna brončana figurica muškarca (izvorno aplikacija) odjevenog u togu i s rukama prekrizanim na prsima iz ant. *Aequuma* - danas Čitluk kod Sinja (Milošević 1981, 57).

¹⁵ Ross 2005, 126-128.

Sl. 3. *Ulomak prednje strane sarkofaga s prikazom oranta iz katakombe Sv. Sebastijana u Rimu, zadnja trećina 4. stoljeća, prema: Deomene 2001, 111.*

Sl. 4. *Nadgrobna stela Rodie kao orantice iz Egipta, 5. stoljeće, prema: Effenberger/Severin 1992, 155.*

Sl. 5. Ranobizantski reljef na ulomku pluteja ili prednje strane sarkofaga iz sjeverne Sirije, 7. stoljeće (?), prema: Byzanz 2001, 82-83.

Sl. 6. Zlatna kasnoantička statueta vjerojatno iz Galije, 4. ili 5. stoljeće, prema: Ross 2005, 126-128.

Zbog svega, skloni smo pretpostaviti da je srebrni orans s Garduna ranobizantski umjetnički proizvod kojega je moguće šire datirati, između 5. i 7. stoljeća. Njegova datacija u 6. stoljeće čini se najprihvatljivijom jer je do izvjesne mjere može poduprijeti i jedan pisani povijesni izvor, važan za spoznaju o zanimljivoj prošlosti Garduna i triljskoga područja općenito. Isprava je iz doba vladavine bizantskog cara Justinijana (527.-565.), a sačuvana je u prijepisu iz 8. stoljeća¹⁶. Njome spomenuti bizantski car sv. Benediktu, osnivaču benediktinskog reda i njegovu samostanu na Monte Cassinu daruje neke posjede na istočnoj obali Jadrana, a između kojih je i *Pontem Ciluri* u Dalmaciji. Taj *Pontem Ciluri* nesumnjivo je stari *Pons Tiluri* koji je bio važno cestovno čvorište još od rimskoga vremena¹⁷. Iz njegova spomena u 6. stoljeću svakako se daje razumjeti da je on bio vrlo značajno mjesto i u to doba, budući ne bi bilo predmetom carskoga darovanja tome uglednome samostanu na Apeninskom poluotoku. Srebrni orans s Garduna, dakle, uz još neke arheološke nalaze s istoga položaja i iz uže okolice (posebno primjerke oružja)¹⁸, vjerojatno svjedoči upravo bizantsku prevlast, kako u većem dijelu onodobne Dalmacije, tako i u cetinskoj regiji. Uz to, ta je figurica i vjerojatna rijetka potvrda prakticiranja kršćanstva koje na toj važnoj kasnoantičkoj utvrdi još uvijek nije, dosadašnjim arheološkim nalazima, osvjedočeno većim brojem značajnijih spomenika. No, u budućnosti ih svakako treba očekivati jer je *Tilurium* na gardunskoj uzvisini i *Pons Tiuri* u njegovu podnožju i tada, kao i jedno ili dva stoljeća kasnije, imao značajnu crkvenu građevinu. Arheološki je dokaziva nalazom jednoga širokoga stupića oltarne ograde ukrašenog skulpturom karakterističnom za 8. stoljeće¹⁹, a povijesno fragmentom jedne nešto ranije oporuke nepoznatoga oporučitelja, kojom se nalaze nekim crkvama pod utverdama u zaleđu *Salone*, između ostalih i onoj koja pripada *Tiluriumu*, dati sto solida za svjetiljke u tamošnjim crkvama, a također i za pomoć za siromahe u tome području²⁰.

¹⁶ Citirano prema: Jurić 1982, 14.

¹⁷ Gabričević 1984, 93-106; Zaninović 1984, 65-76; Milošević, 2007, 95-113.

¹⁸ Vinski 1982, 7-34; Milošević 1991, 313-322; Milošević 2006, 65-70.

¹⁹ Milošević 1999, 251-253.

²⁰ Gunjača 1973, 8-18. Za oznaku novčane jedinice u ovoj oporučnoj donaciji upotrijebljen je termin *solidus* što pretpostavlja zaključak da se ona dogodila u okviru bizantskog monetarnog sustava, dakle, u vrijeme kad su se cetinska regija i Dalmacija nalazile pod bizantskom upravom. O tome usp. i: Nikolajević 1971,

Summary

The silver orans from Gardun

A silver statue of beardless and barefoot men in a pray posture of orans (height 5.6 cm) was found on Gardun (ant. Tilurium) during the 19th century and bought for the Archeological museum in Split. L. Jelić reported this finding for the first time in 1894 and suggested that the statue is a proof of an early devotion of the Christian martyrs St. Vanentius or St. Anastasius from Salona. He was led by the civilian garment of the statue (light shirt with sleeves and tunic).

Long after these observations were made by Jelić, the orans from Gardun was not the focus of expert interest. However, it has been recently reported that this statue does not belong to the early-Christianity period because it does not have any characteristics that would mark it as such. A remark that the representation of a human figure with spread arms in the pray posture does not have an exclusively Christian character is justified, because such iconographic motifs were known much before Christianity in the history of mankind. It is suggested, therefore, that the statue from Gardun represents some pagan priest of italy or, more specifically, etruscan origin. The support for such statement comes from the fact that a significant number of VII. legion solders, that were stationed in the military camp on Tilurium in the middle of the 1st century, were directly from the middle part of Apennine peninsula. Along with these thoughts, the silver orans from Gardun should be dated in the middle of the 1st century, which is hardly acceptable according to its style distinctions.

Although the orans as an iconographic motif was present in the art of the old world, it is far more common in the Christian art. This is particularly true for art originated in late Antique and developed during the middle age under the Christian aegis in the eastern part of the Roman empire, and from which the distinguished Byzantine art grew and gained its style from the end of 5th century and onward.

The pray posture of orans, as the most general and common, was practiced by nearly all religious members in the first centuries of Christianity. This is well founded by numerous presentations on various monuments of early-Christian art from the western and eastern hemispheres of the old world. However, the fact that the late Antique art in eastern Adriatic area nearly completely misses such presentations is odd. The only examples come from Pula, Novalja on island Pag, Koljani in Dalmatian Zagora and, as proposed, the Knin fortress. The limitation of such presentations in Salona, a large early-Christian center, is scientifically intriguing, particularly when compared with the prevalence of these presentations on tombstones of the other large late Antique center on Adria, Aquilea.

The limitations of any corresponding attributes make it hard to date and culturally valuate the orans from Gardun. In addition, the circumstances of its finding are completely unknown. Therefore, the only possibility for its closer determination is its style analysis, which immediately suggests the environment of Christian art. From many analogies we refer, for example, the presentation of orans on sarcophagus fragments from St. Sebastian catacombs in Rome, and a

significant amount of examples from early-Byzantine art. The tombstone stella from Egypt, dated in the 5th century, with stylish presentation of a rustic carved deceased woman in stable posture of orans, is a good conformation for such an assumption. Furthermore, even better style comparison of the orans from Gardun is with the human figures on a stone relief found in north Syria. This relief does not contain motifs of orans, however, its simple and stylish work give the same impression as the work style of orans from Gardun. This is particularly obvious from the expression and face details shaping, as well as the drapery which falls in heavy folds on all figures that are shown in a calm and firm posture of the aforementioned relief. It seems that exactly these style elements are an important characteristic of other metal statues from the late Antique time.

We are therefore suggesting that the silver orans from Gardun is an early-Byzantine art product that is possible to date due to its style. Its dating in the 6th century seem the most acceptable, also because it can be supported by a historical source important for the knowledge of a rich history of late Antique Tlurium. This document from the time of Byzantine tsar Justilian I is preserved in a transcript from the 8th century. In it, the Byzantine tsar grants some properties on the eastern coast of the Adriatic sea, and between them Pontem Ciluri in Dalmatia, to St. Benedict and a monastery on Monte Cassino. This Pontem Ciluri is without doubt the old Pons Tiluri, which was an important road hub since the Roman time. Its mention in the 6th century means it was an important location in that time, otherwise it would not be the subject of tsar's bestowal to this prominent monastery on Apennine peninsula. The silver orans from Gardun, therefore, in addition to other archeological artifacts from the same site and the surroundings (especially the weapon examples), probably testify the Byzantine predominance in that area of Dalmatia. In addition, the statue is one of the rare testimonials of Christians practicing in this important late Antique fortification, which still needs to be documented by a larger number of significant monuments.

(Translated: Ira Milošević)

Literatura

- Badurina, A.* 1976, Ranokršćanski relikvijar iz Novalje, Materijali SADJ 12, Zadar 1976.
- Byzanz* 2001, Byzanz. Das Licht aus dem Osten. Kult und Alltag im Byzantinischen Reich vom 4. bis 15. Jahrhundert. (ur. L. Wamser), Paderborn 2001.
- Cambi, N./Gamulin, A./Tonković, S.* 1999, Starokršćanska bazilika u Zmijavcima. Split – Zmijavci 1999.
- Cambi, N.* 2000, Imago animi. Antički portret u Hrvatskoj. Split 2000.
- Cambi, N.* 2002, Antika. Zagreb 2002.

- Deomene* 2001, Deomene. L'immagine dell'orante fra Oriente e Occidente. (ur. A. Donati - G. Gentili), Milano 2001.
- Effenberger, A./Severin, H. G.* 1992, Das Museum für Spätantike und Byzantinische Kunst. Berlin 1992.
- Firatli, N.* 1990, La sculpture byzantine figurée au Musée archéologique d'Istanbul. Paris 1990.
- Gabričević, B.* 1984, Iz antičkog perioda Cetinske krajine. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, izd. HAD 8, Split 1984.
- Gunjača, S.* 1973, Tri preživjela predhrvatska toponima (Tauris, Tilurium i Osinium). Ispravci i dopune starijoj hrvatskoj historiji, sv. 2, Zagreb 1973.
- Gunjača, S.* 1981, Historijsko-arheološka šetnja dolinom gornje Cetine. Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981.
- Ilakovac, B.* 1978, Scoperte inedite di Novalja (Jugoslavia). IX. Congresso internazionale dell'archeologia christiana, Roma 1978.
- Jakšić, N.* 2006, Prvih pet stoljeća hrvatske umjetnosti. Zagreb 2006.
- Jelić, L.* 1894, I monumenti scriti e figurati nei martiri Salonitani del cimitero della Lex sancta christiana. Ephemeris Salonitana, Zadar 1894. (reprintirano u Splitu 1993.)
- Jelovina, D.* 1989, Starohrvatska nekropola na brdu Spasu kod Knina. Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 19/1989.
- Jurić, Š.* 1982, Građa za bibliografiju Cetinske krajine do 1980. I. dio, Zbornik Cetinske krajine 3, Sinj 1982.
- Leksikon* 1979, Leksikon ikonografije, liturgike i simbolike zapadnog kršćanstva. (ur. A. Badurina), Zagreb 1979.
- Marušić, B.* 1967, Kasnoantička i bizantska Pula. Pula 1967.
- Milošević, A.* 1981, Arheološki spomenici gornjeg i srednjeg toka rijeke Cetine. Zbornik Cetinske krajine 2, Sinj 1981.
- Milošević, A.* 1991, Ranosrednjovjekovna naušnica s Garduna. Diadora 13, Zadar 1991.
- Milošević, A.* 1999, Prva ranosrednjovjekovna skulptura iz crkve Sv. Marte u Bijaćima. Starohrvatska prosvjeta, ser. 3, sv. 26, Split 1999.
- Milošević, A.* 2003, Numini Hippi fluvii. Split 2003.
- Milošević, A.* 2003, Scultura ornamentale del VII e VIII secolo nei Balcani occidentali. Hortus artium medievalium 9, Zagreb-Motovun 2003.
- Milošević, A.* 2005, Arheološki izvori za srednjovjekovnu povijest Cetine. (doktorska disertacija), Zadar 2005.
- Milošević, A.* 2006, Nekoliko primjera kasnoantičkih bojnih sjekira iz Sinjskog polja. Histria antiqua 14, Pula 2006.
- Milošević, A.* 2007, Gramatika prostora uz rijeku Cetinu. Dalmatinska zagora – nepoznata zamlja, Zagreb 2007.
- Nikolajević, I.* 1971, Veliki posed u Dalmaciji u V. i VI. st. u svjetlu arheoloških nalaza. Zbornik radova Vizantološkog instituta 13, Beograd 1971.
- Ross, M. C.* 1962, Catalogue of the Byzantine and Early mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 1, Washington 1962.
- Ross, M. C.* 2005, Catalogue of the Byzantine and Early mediaeval Antiquities in the Dumbarton Oaks Collection. Vol. 2, Washington 2005.
- Sergejevski, D.* 1956, Dabravina. Sarajevo 1956.

- Vinski, Z.* 1982, Šljem epohe seobe naroda nađen u Sinju. Starohrvatska prosvjeta ser. 3, sv. 12, Split 1982.
- Wilpert, I.* 1894, Die altchristlichen Inschriften Aquileia's. Ephemeris Salonitana, Zadar, 1894. (reprintirano u Splitu 1993).
- Zaninović, M.* 1984, Vojni značaj Tilurija u antici. Cetinska krajina od prethistorije do dolaska Turaka, Split 1984, 65-76.

Brončani ulomak antičkog portreta ili statue s Gromila iz Šipova na Plivi

Veljko Paškvalin
Sarajevo

Obilazeći svojevremeno muzeje po Bosni i Hercegovini kao i arheološke zbirke u franjevačkim samostanima, posjetio sam i Arheološku zbriku Franjevačkog samostana u Jajcu. Tada sam primijetio među eksponatima izuzetan brončani ulomak antičkog portreta ili pak, statue (Sl. 1), vjerojatno visokog rimskog dostojanstvenika nađenog na lokalitetu Gromile ili s mjesta odakle potječe i počasna fragmentarna baza Kaja Minicija Fundana (Sl. 1,2.)¹.

S obzirom na ovu arheološku činjenicu i druge, isto tako značajne arheološke nalaze s ove urbane aglomeracije², odlučio sam ovaj brončani dio portreta ili statue objaviti. Sudeći, dakle, prema tim arheološkim okolnostima nalaza na položaju Gromila i šire u Šipovu na Plivi, pokušao bih ga pripisati od ranije već dobro poznatoj počasnoj bazi (Sl. 2), koju su rimski građani Baloie (Šipovo) podigli vjerojatno patronu svoga grada Kaju Miniciju Fundanu, za što posjedujemo ozbiljne arheološke dokaze, posebno potkoljenice statue³.

Antički brončani ulomak portreta ili statue s Gromila iz Šipova na Plivi (Sl. 1), predstavlja čovjeka visokog čela i bez kose, te punih obraza. Ispod blaže naglašenih obrva su široko otvorene oči s kapcima bez zjenica, nešto duži i puniji nos, što sve skupa licu daje buljav izgled, a s nešto koso zatvorenim ustima, ističe se donja usna, koja prelazi u špicastu bradu, a ona u vidljiv ostatak ili trag vrata poprsja ili pak statue.

Tako bismo prema ovom opisu, imali čovjeka srednje dobi sa nešto oblijom glavom, sigurno uglednog rimskog patrona grada-municipija Baloie-Šipova na Plivi, koji bi pripadao antičkoj portretnoj umjetnosti doba realizma⁴.

Sačuvanost brončanog fragmenta iznosi 0,26 x 0,17 m (Sl. 1).

¹ Povod je u velikim pripremama za jubilarnu 100-godišnju proslavu osnutka Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Balvanović/Tulić 1998, 79-90. O svemu tome vidi kod AL BIH, 1988; Škegro 2001; Dautović/Lalević 2000. U tim organiziranim arheološkim akcijama na terenu, pa i u ovoj u Jajcu (1977.), učestvovala je gospođa Marija Sever, fotograf Zemaljskog muzeja u Sarajevu.

² Bojanovski 1988, 287-292.

³ Sergejevski 1926, 155, Sl. 1; Bojanovski 1988, 290; Bojanovski 1974a, 354, Tab.7.

⁴ Cambi 1987, 45-60; u istom kataloškom djelu, br. 84, glava muškarca; Popović 1987.

Sl.1 Brončani ulomak antičkog portreta ili statue s položaja Gromile iz Šipova

C(aio) MINICIO
 L(ucii) FILIO PAP(iria)
 FUNDANO VII
 VIR(o) EPVLONUM TRIB(un)o
 LEG(ionis) VII (=XII) FLVMINATAE
 QUESTORI TRIBVNO
 /p/ EBIS PRAETORI LEG(ato)
 /legionis XV A/POLLINARIS
 /ANTONIN(iannae)?/ PIAE
 /fidelis.....c/VR/atori...

Sl. 2 Ulomak počasne baze C Minicija Fundana s položaja Gromila iz Šipova

Ovaj brončani ulomak s Gromila iz Šipova na Plivi (Sl. 1), gdje se, također, našao i veći dio počasne baze Kaja Minicija Fundana (Sl. 2), u kontekstu njegova kulturno-povijesnog izučavanja u krajevima rimske provincije Dalmacije, naročito u portretistici, predstavlja značajan nalaz. Također, zna-

čajni su, u tom pogledu i drugi arheološki nalazi, posebno kad je u pitanju izučavanje rimskih puteva, Tab. Peut. V. 2 (Via Salona-Servitium), na kojoj se spominje putna stanica (mansio Baloie)⁵ ili kod Rav. IV, 19, p. 57.⁶, čiju ubikaciju stavlja, upravo naš istaknuti istraživač I. Bojanovski na položaj Gromila u Šipovo (mun. Baloie)⁷. U tom kontekstu su, isto tako, u kulturno-povijesnom pogledu, veoma važni i nalazi kulturnog⁸ i gospodarskog karaktera⁹, na osnovi kojih se mogu izučavati i drugi aspekti u kulturno-povijesnom razvoju grada i njegove prošlosti¹⁰.

Zanimljivo je istaknuti da pored Tab. Peut. i Rav., osim naziva putne stanice – *mansio Baloie* (Šipovo), ne nalazimo na natpisima iz Šipova, pa ni na počasnoj bazi (Sl. 2) naziv ili ime municipija, osim na fragmentu ulomka natpisa: "... L(ocus) D(atus) D(ecurionum) D(ecreto)..." koji svjedoči o postojanju upravo, tog municipija kojeg spominju tabule kao *mansio*, a ne kao *muni(cipium) Baloie*, bez sačuvanosti imena grada¹¹. Stoga je, s obzirom na oštećenje donjeg dijela počasne baze (Sl.2) moguće pretpostaviti da je tom odlomljenošću nestao u naziv imena municipija na Plivi, pa bi nedostatna arheološka istraženost mogla biti ozbiljni razlog našem slabom poznavanju ovog značajnog ilirsko-rimskog naselja na položaju Gromila u Šipovu na Plivi. Na tu arheološku činjenicu, u smislu istraživanja, upućivali bi stariji i mlađi arheolozi, istraživači ovih prostora, pa bi jedni najprije na Gromilama locirali vojni logor (castrum), da bi se kasnije samo manjim istraživanjem utvrdilo prehistorijsko i urbano rimsko naselje s ostacima temelja urbane arhitekture¹². Tako bi počasna baza Kaja Minicija Fundana (Sl. 2) te nalaz brončanog ulomka portreta ili statue (Sl. 1), upravo svjedočilo da je ovaj prostor urbano središte municipija Baloie, a nalaz brončanog ulomka potkoljenice sastavni dio Fundanovog kipa, koji se nalazio na počasnoj bazi njemu podignutoj u čast¹³. Nakon toga došlo je do većeg naučnog interesa u smislu izučavanja ovog kraja u rimsko doba, posebno u ispitivanju rimskih cesta tragajući za *mansio Baloie*, odnosno za njen *urbs* ili *municipium Baloie* (Šipovo)¹⁴.

Uz sve do sad rečeno o značajnom nalazu brončanog portreta (Sl. 1) potrebno je pokušati otkriti kojem povijesnom razdoblju rimske, odnosno antičke portretistike, pripada lik koji je dio kipa Kaja Minicija Fundana. Naime, kakve bi to trebale biti ili izgledati likovne crte, koje bi na portretu upućivale na određeni kulturno-povijesni period rimskog razdoblja kod nas.

⁵ Bojanovski 1974, 108-110. Bojanovski u: ALBiH, I, 151 i d.

⁶ Bojanovski 1974, 108; Bojanovski u: ALBiH I, 157.

⁷ Bojanovski 1974, 108; Bojanovski 1974a, 347-369; Bojanovski u: ALBiH I, s.v. Baloie, 157.

⁸ Sergejevski 1930, 157-167; Paškvalin 1963, 127-153; Imamović 1977; Bojanovski 1988, 288.

⁹ Škegro 1999, 123-126.

¹⁰ Cambi 1982, 91-109; Bojanovski 1988, 287-292.

¹¹ Bojanovski 1988, 287 i d.

¹² Bojanovski 1974, 108; Bojanovski 1988, 288 i d.

¹³ Sergejevski 1926, 155, Sl. 1; Bojanovski 1974a, 354, Tab. 6, bilj.27.

¹⁴ Bojanovski 1974, 108-110.

Prvo moramo konstatirati da smo arheološki utvrdili da se radi o brončanom kipu (Sl.1) ili statui, koja se našla na lokalitetu, gdje i počasna baza Kaja Minicija Fundana (Sl. 2)¹⁵. To će reći da zajedno pripadaju istom arheološkom objektu-kipu, pa su, s obzirom na vremenski nastanak konfrontabilni, odnosno istovremeni. Prema tome, taj se kulturno-povijesni događaj podizanja počasne baze s natpisom i statuom u počast zapovjednika legija i konzula, Kaju Miniciju Fundanu, mogao dogoditi 107. g. poslije Krista, u povodu sa izgradnjom naselja ili najvjerojatnije njegovog podizanja na rang municipija u doba cara Hadrijana (117-138)¹⁶. Moguće je da je to bilo u njegovo vrijeme putovanja po Dalmaciji u doba nešto prije 124/125. g. poslije Krista kad je Fundano postao prokonzul za Aziju, a u to vrijeme je i leg. XV Apollinaris, bila već prebačena s Dunava na Orijent¹⁷.

Općenito, gledajući arheološko-povijesna ispitivanja na prelomni događaj u razvitku gradske aglomeracije na položaju Gromila u Šipovu na Plivi, može se s velikom sigurnošću tvrditi da se dogodio početkom 2. st. poslije Krista, kad je na Gromilama bila postavljena počasna natpisna baza s kipom Kaja Minicija Fundana 107. g. poslije Krista¹⁸. To bi, onda, konfrontiralo povijesnom razdoblju julijsko-hadrijanske epohe, čiji je portret svoju opću početnu inspiraciju i poticaj kroz desetljeća dobivao iz helenističke kulture, razvijajući, također, i svoj vlastiti umjetnički likovni izraz rimskog realizma¹⁹.

Tako bismo izvjesnu konfrontabilnost ili analognost primjećivali na glavi portreta od mramora starijeg čovjeka iz Kurbinova kod Resna²⁰. Naime, tu likovnu sličnost vidjeli bismo u tome što Fundanova glava (Sl. 1), kao i glava starijeg čovjeka od mramora iz Kurbinova, Makedonija, nema kosu, što bi u rimskoj ili antičkoj portretistici predstavljalo rijetkost²¹. U tome kontekstu i druge likovne karakteristike na licima glava ovih portreta, iako jedan od bronce (Sl. 1), a drugi od mramora, čine posebnost ili individualnost osoba i približavaju ih istinskom realizmu²².

Dajući na ovaj način likovni opis ili izgled portreta Kaja Minicija Fundana (Sl. 1), pruža se svestranija mogućnost ispitivanja antičkog portreta historijskog razdoblja julijsko-hadrijanske epohe, kada datiramo i naš brončani fragment portreta ili kipa²³.

Postavlja se pitanje problematike importa i umjetničkog dometa domaćih radionica u rimskoj provinciji Dalmaciji, pa i šire u antičkom svijetu.

¹⁵ Bojanovski 1988,290; Bojanovski 1974a, 354, Tab. 6.

¹⁶ Segejevski 1926, 155-158;

¹⁷ Bojanovski, 1974, 109-110; Bojanovski 1988, 289-292.

¹⁸ Sergejevski 1926,155-158; Bojanovski 1988, 299.

¹⁹ Cambi 1987, 45 i d. Popović 1987, br. 84.

²⁰ Popović 1987, br. 84.

²¹ Vidi: Antički portret 1987; primjetiti da je na glavama portreta brončanih ili u kamenu od mramora, nema glava s kosama, što vjerojatno govori o jednom detalju koji ukazuje na antički smjer, doba realizma

²² Paškvalin u: ALBiH, I, s.v. Umjetnost doba rimskog carstva (skulptura), 178-179; Cambi 1987, 45 i d.

²³ Sergejevski 1926, 155-158; Bojanovski 1988, 289 i d.

Teško je sada to sve u cijelosti sagledati, pa ćemo se samo nakratko osvrnuti na eventualnu proizvodnju rimskih radionica željeza, odnosno metala kao najbližih u kraju Japre²⁴ i područja Srebrenice (Sase)²⁵, te u Italiji u Capui, najpoznatijim radionicama²⁶.

Od brončanih antičkih figura koje ubrajamo u skulpturu, nešto su zapaženije statuete božanstava, među njima statueta trubača (tubicen), te manja figura komičara²⁷, dok bi manja grupa brončanih ulomaka, odgovarala brončanim statuama. U ovu drugu grupu brončanih arheoloških nalaza, uz fragment brončanog portreta Fundana (Sl. 1) s Gromila iz Šipova, u izložbenoj zbirci „Bosna i Hercegovina u rimsko doba“ čuva brončanu ruku, sigurno visokog rimskog građanina iz Duvna ili brončani prst iz antičke col. Domaviae, Gradine (Srebrenica)²⁸ uzevši i kao viši umjetnički nivo kultnu ruku boga Sabazija²⁹.

Koliko su brončane kultne statuete grčko-rimskih božanstava nađenih u unutrašnjim predjelima rimske provincije Dalmacije produkt domaćih radionica u kraju Japre ili Sasa (Domavia), teško je pretpostaviti, a još teže tvrditi. Naime, veća je vjerojatnoća da su radionice u rimskoj Domaviji (Sase-Srebrenica) bile poznatije u izradi nešto kvalitetnijih umjetničkih djela, kao što je, može se to reći, brončana ruka boga Sabazija³⁰. Međutim, to se ne bi moglo reći za portret Kaja Minicija Fundana (Sl. 1) sa Gromila iz Šipova, te ruke brončanog kipa iz Duvna s Crkvine i brončanog prsta statue iz Domavije-Srebrenice, već da mogu biti samo rezultat proizvoda italskih radionica iz Capue i Rima³¹, a ne onih iz Srebrenice i Japre, jer nam se čini da bi bilo možda dosta rano, očekivati razvoj i dolazak tako vrsnih majstora u osvojeni Ilirik³².

Ti brončani proizvodi ili djela antičke umjetnosti stizali su u naše krajeve i u rimsku provinciju Dalmaciju najviše morskim putem i to iz poznatih italskih liveno-brončanih radionica, koje su radile pod utjecajem helenističke umjetnosti. Među njima su najpoznatija već spomenuta mjesta Capua i Rim³³. Njihova umjetnička djela kao import išla su sjevernim krajevima Italije iz poznate luke Akvileje³⁴, moguće i kopnom u Sisak (Siscia), pa dalje u sjeverna područja provincije Dalmacije i Podunavlja³⁵. Iz Akvileje bio je, dalje, otvoren put morem u Salonu (Solin), pa unutrašnjošću provincije Dal-

²⁴ Škegro 1999, 122; Paškvalin 1969, 156-168.

²⁵ Škegro 1999, 122; Paškvalin, u ALBiH I, 178-179.

²⁶ Mano-Zisi 1969, 21-25; Paškvalin u ALBiH I, 178.

²⁷ Paškvalin u ALBiH I, 178. Pod literaturom je unesena sva relevantna problematika;

²⁸ Paškvalin u ALBiH I, 178-179.

²⁹ Paškvalin 1961, 203-209.

³⁰ Paškvalin 1961, 203-209; Popović i dr. 1960, 11-14, 21-25, 33-36.

³¹ Patsch 1904, 47; Mano-Zisi 1960, 21; Veličković 1960, 33 i d.; Paškvalin u ALBiH I, 178-179.

³² Mano-Zisi 1960, 21-25; Bojanovski 1974, 55 i d;

³³ Mano-Zisi 1969, 21 i d.; Paškvalin, u ALBiH I, 78-79.

³⁴ Mano-Zisi 1969, 21 i d.; Veličković 1969, 33 i d.; Bojanovski u ALBiH I, 51 i d.;

³⁵ Paškvalin, u ALBiH I, 78-79; Bojanovski u ALBiH I, 51 i d.; Škegro 1999, 275 i d.; Mano-Zisi 1969, 21 i d.

macije ma sjever, te opet u Podunavlje³⁶. Pored ovih puteva trgovine treba također spomenuti i najstariji importni put morem i rijekom Neretvom do Narone (Vid kod Metkovića), pa dalje unutrašnjošću Dalmacije u Podunavlje, poznat još u doba helenizma i ranije³⁷.

Gledajući, međutim, na antičko rudarstvo i njegovu razvijenost u metalurgiji toga doba 1. i 2. st. poslije Krista u izradi brončanih umjetničkih djela, kulturnih figura, portreta i kipova, nismo u tom kontekstu sigurni da li su spomenute radionice na području Japre i Srebrenice mogle doseći tako veliki umjetnički nivo u rimskoj umjetnosti. U tom pogledu, čini se da pouzdan dokaz nalazimo u kulturnoj ruci boga Sabazija (Srebrenica). Naime, predstavljala bi radionicu izvrsnog majstora, a datira se u 3. st. poslije Krista³⁸. Stoga bi i brončani ulomak portreta Kaja Minicija Fundana (Sl. 1), brončane ruke iz Duvna (Crkvina), te brončani prst kipa iz Domavije, bili prije uvoz italskih radionica ili nekih bližih granicama rimske Dalmacije³⁹, nego produkti majstora radionice Japre i Srebrenice (Domavije)⁴⁰. Tako bismo već s početka 2. st. poslije Krista, u centru urbanog naselja imali importirani kip pokrovitelju municipija Baloie, Kaju Miniciju Fundanu.

S tog aspekta predstavljao bi značajan arheološko-povijesni nalaz, u smislu izučavanja antičke kulturne baštine, posebno njezine umjetnosti iz razdoblja julijsko-hadrijanske epohe u našim krajevima⁴¹.

I na kraju s obzirom na nalaz dijela počasne baze Kaja Minicija Fundana (Sl. 2)⁴² moglo se vrlo lako, prije ili poslije, očekivati da će se u krugu nalaza počasne baze naći pokoji ulomak Fundanova kipa, kao što je slučaj s ulomkom portreta (Sl. 1) i potkoljenice.⁴³ Vjerovatnoća nalaza ostalih dijelova kipa ili Fundanove statue bila bi dosta pouzdana, kad bi se počeo arheološki sistematski istraživati prostor položaja Gromila, odnosno mjesto arheološkog nalaza počasne baze, portreta (Sl. 1) i dokoljenice⁴⁴.

To bi trebao biti dobro organizirani arheološki pothvat koji bi, prema dosadašnjim skromnim rezultatima ispitivanja, dao značajnije kulturno-povijesne rezultate ovog kraja iz naše rimske prošlosti⁴⁵.

³⁶ Mano-Zisi 1969, 21 i d.; Paškvalin u ALBiH, I, 178-179; Bojanovski 1974, 132, 246, 49; Škegro 1999, 301.

³⁷ Mano-Zisi 1969, 21 i d.; Bojanovski 1988, 116 i d.

³⁸ Paškvalin 1961, 203-209; Paškvalin u ALBiH I, 178.

³⁹ Škegro 1999, 122; Mano-Zisi 1969, 21 i d.

⁴⁰ Cambi 1987, 45-59.

⁴¹ Cambi 1987, 45-59; Bojanovski 1988, 287-292;

⁴² Sergejevski 1926, 155-158; Bojanovski 1988, 287-292.

⁴³ Bojanovski 1974a, 354; Bojanovski 1988, 289.

⁴⁴ Bojanovski 1988, 289. Vidi bilješku 14.

⁴⁵ Bojanovski 1974, s. v. Baloie, 107, 108-110, 127; Bojanovski u ALBiH, I, s. v. saobraćaj, B, Doba rimske vladavine, 151, i d.

Zaključna razmatranja

Na osnovi iznesenog o arheološkom nalazu brončanog ulomka portreta ili kipa s podnožja Gromila u Šipovu na Plivi moguće je dati više zaključnih pretpostavki o spomenutom arheološkom nalazu čuvanom u Arheološkoj zbirci Franjevačkog samostana u Jajcu (Sl. 1), uz veličinu ulomka 0,26 x 017 m.

Uz brojne druge arheološke nalaze i povijesne izvore ovaj brončani fragment portreta sa Gromila (Sl. 1), gdje je i nađen i veći dio počanse baze (Sl. 2) Kaja Minicija Fundana, za arheološko-povijesna istraživanja Šipova na Plivi predstavlja značajan arheološki nalaz, naročito u ispitivanju antičkog portreta iz doba rimskog realizma.

S obzirom na arheološki nalaz brončane podkoljenice statue, nađene na istom položaju gdje je nađena i počasna baza Kaja Minicija Fundana, svjedoči o kipu kao o počasnom zajedničkom spomeniku građana municipija Baloie, koji su postavili kad je putna stanica Baloie 107. godine poslije Krista dobila status municipija, ili u doba cara Hadrijana (124-125).

Uz ovo treba konstatirati da je municipij Baloie dobilo ime po putnoj stanici mansio Baloiem jes se sigurno nalazila uz položaj Gromila, odnosno uz castrum na kojem mjestu se po odlasku rimske vojske počelo razvijati urbano naselje pod imenom municipium Baloie, a ne kao mansio koji je i dalje ostao služiti razvoju istoimenog grada,

Važno je, uz kratko izneseni likovni opis glave lica kaja minicija Fundana, konstatirati da ono pokazuje veliku posebnost u individualnosti osobe, što ga u tom pogledu, otvara prema istinskom ili pravom realizmu doba Hadrijana.

Uz zaključna razmatranja, potrebno je još spomenuti da su brončana antička djela umjetnosti stizala u krajeve rimske provincije Dalmacije najvećim dijelom morskim putem i to iz poznatih italskih radionica, pod jačim utjecajima helenističke umjetnosti. Centri su Capua i Rim.

Umjetnička djela stizala su sjevernim dijelom Italije preko Akvileje, kopnom, Aquileja–Siscia u Panoniju i Podunavlje. Morem Aquileia–Salona, pa unutrašnjošću Dalmacijom u Panoniju i opet Podunavlje. I odavno poznati pravac morem i rijekom Neretvom do Narone, pa opet cestovnim pravcem u Panoniju i Podunavlje.

Gledajući, na kraju, antičko rudarstvo i njegovu metaluršku razvijenost početkom 2. st. poslije Krista kada se datiraju dijelovi brončanog kipa Kaja Minicija Fundana (Sl. 1) i podkoljenica, koje su djelo italskih radionica (Capua), koje su djelovale pod utjecajem kulture helenizma, nego domaćih radionica u kraju Japre i Srebrenice (Domavia), jer čini se, da u to vrijeme radionice Srebrenice i Japre nisu još bile dosegle taj umjetnički nivo ili dom met izrade. Može se zaključiti da kiparska djelatnost bronze u umjetničkom djelu statue iz početka 2 st. poslije Krista (Sl. 2) pripada u šire povijesno razdoblje julijsko-hadrijanske vladavine, kao pouzdan import najbližih antičko-italskih radionica Capue i Rima.

Međutim, ipak se ne smije ispustiti iz vida mogućnost da je u to doba Rimskog Carstva, ovaj brončani ulomak portreta (Sl. 1) mogao u sjeverna područja provincije Dalmacije, stići i drugim putem u municipij Baloie (Šipovo) iz susjednih istočnih provincija, kao što su Dacija i Makedonija.

Summary

Bronze fragment of antique portrait or sculpture from Gromile in Šipovo, on Pliva river

On the basis of the presented material on the archaeological finding of the bronze fragment of the antique portrait or sculpture from Gromile site in Šipovo on Pliva, it is possible to give several conclusion hypotheses about mentioned archaeological object which is kept in the Archaeological collection of the Franciscan monastery of Jajce. Size of the fragment is 0.26 x 0.17m.

With a numerous archaeological findings and historical sources, this bronze fragment which have been found on the place where it was earlier discovered bigger fragment of the honoured monument basis of Caius Minicius Fundanus, represents very important archaeological find for the archaeological and historical researching of the Šipovo, and widely for the exploration of antique portrait in a period of Roman realism.

In relation to finding of bronze lower leg of the statue, discovered on the same position where was placed honorary base monument of Caius Minicius Fundanus, testifies about sculpture as a monument of the all citizens of municipium Baloie, who erected it when road station of Baloie, received status of Municipium, at 107 AD or at the time of emperor Hadrian (124-125).

Within this, it has to be ascertained that *municipium Baloie* was named after road station *mansio Baloie*, because it was surely places near site of Gromile, more exactly by castrum where, after moving the roman army, was developed an urban settlement. This urban settlement continue to develop under name of Municipium Baloie, and not as *mansio* which have stayed to serve to this centre. With a short art description of the head and face of Caius Minicius Fundanus, is important to state that it shows great personal individuality, which opens it to the truly and real realism in period of Emperor Hadrian.

With a final conclusions it is necessary to mention that antique bronze art works, were imported to the Roman Province of Dalmatia by sea from the famous italic workshops, under the great influence of Hellenistic art. Those centres were Capua and Rome.

Artworks were transported across the northern part of Italy, from Aquilea, by land via road then Aquilea- Siscia to Panonia and Danube Basin. By sea, from Aquilea to Salona and then by land roads of Dalmatia to Panonia and again to Danube Basin. And with a third, well known direction, by sea and river Neretva to Naron, and then by land roads to Panonia and Danube Basin.

Observing the antique mining and its metal production development in the beginning of 2. century A.D. when are dated parts of the bronze sculpture of Caius Minicius Fundanus (Fig.1) and lower legs, which are more product of italic workshops (Capua), influenced by Hellenistic culture, then the local workshops from the area of Japra and Srebrenica (Domavia). It seems that in that time, domestic workshops did not reach this art and work level. According to that bronze sculpture work of this statue, from the beginning of the 2. century A.D. belongs to the wider historical period of Iulian- Hadrian rule, as a import of closest antique italic workshops of Capua and Rome.

Also, we can not lose from the sight the possibility that in this period, the bronze fragment of portrait could have been imported to Municipium Baloie also from the neighbouring eastern provinces of Dacia and Macedonia.

Literatura

Skraćenice

ALBiH- Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo

ARR- Arheološki radovi i rasprave JAZU, Zagreb

GCBi ANUBiH- Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

GZM- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Sarajevo

GZM-n.s. A- Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija Sarajevo

HM- Hrvatska misao. Časopis za umjetnost i znanost. Matica Hrvatska, Sarajevo

HIP- Hrvatski institut za povijest, Zagreb

Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.

Bojanovski, I. 1974, Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji, Djela ANUBiH, 42, CBI, 2, Sarajevo 1974.

Bojanovski, I. 1974a, Baloie – rimski municipij u Šipovu na Plivi, ARR, VII, 347-369, Tab.1-8, Zagreb, 1974.

Bojanovski, I. 1988, Bosna i Hercegovina u antičko doba. ANUBiH, Djela ANUBiH,66, CBI, 6, Sarajevo 1988.

- Balvanović, B. / Tulić, N.* 1998, Dr. Veljko Paškvalin, arheolog, HM, II/78, Sarajevo 1998.
- Cambi, N.* 1982, Sarkofag iz Šipova, Godišnjak CBI, ANUBiH, XX/18, Sarajevo, 1982.
- Cambi, N.* 1987, Antički portret u Jugoslaviji, Novi Sad, 1987.
- Dautović, A. / Lalević, O.* 2000, Bibliografija radova dr. Veljka Paškvalina, HM, Sarajevo 2000.
- Imamović, E.* 1977, Antički kulturni i votivni spomenici, Veselin Masleša, Sarajevo 1977.
- Medini, J.* 1980, Sabazijev kult u rimskoj provinciji Dalmaciji, VAHD LXXIV, Zadar, 1980.
- Mano-Zisi, Dj.* 1969, Antička bronza u Jugoslaviji, Narodni muzej, Beograd 1969.
- Paškvalin, V.* 1961. Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM n.s. A. XV-XVI, Sarajevo 1961.
- Paškvalin, V.* 1963, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM n. s. A, XVIII, Sarajevo 1963.
- Paškvalin V.* U ALBiH, tom I, s.v. Umjetnost (doba rimskog carstva); s. v. saobraćaj, i dr.
- Paškvalin, V.* 1961, Bronzana votivna ruka iz Sasa, GZM n.s. A. XV-XVI, Sarajevo 1961, 203-209.
- Paškvalin, V.* 1963, Kultovi u antičko doba na području Bosne i Hercegovine, GZM n.s.A, XVIII, Sarajevo 1963, 127-153.
- Paškvalin V,* 1974, Interpretacija likovnih predstava na stijeni kod Dračeva (Čapljina), Starinar, n.s. XXIII, 1972 (1974), Beograd 1974., 53-61.
- Paškvalin V.* U: ALBiH, tom I, s.v. Umjetnost (doba rimskog carstva); s.v. saobraćaj, i dr.
- Sergejevski, D.* 1926, Epigrafski nalazi u Šipovu, GZM XXXVIII, Sarajevo 1926, 155-158.
- Škegro, A.* 1991, Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora), GCBI, XXIX/27, ANUBiH, Sarajevo 1991.
- Škegro, A.* 1999, Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije, Hrvatski studiji-Studia Croatica, Zagreb 1999.
- Veličković, M.* 1969, Karakteristike rimske provincijalne bronzne i aspekti njenog razvoja u Iliriku. U: Antička bronza u Jugoslaviji (Katalog izložbe), Beograd 1969, 33-43.

Arheološka istraživanja i rekonstrukcija groblja sa stećcima na lokalitetu „Han“ u selu Šabićima na planini Bjelašnici (Općina Trnovo)

Lidija Fekeža
Sarajevo

Uvod

Spuštajući se u selo Šabiće, prvi pogled namjernika pada na groblje sa stećcima, koje se nalazi blizu raskršća puteva za jug i istok. Takav smještaj, uobičajen za kasnosrednjovjekovna groblja, bio je ujedno jedan od uzroka za njeno potpuno devastiranje, koje je djelomično izvršeno tokom rata u Bosni i Hercegovini 1992-1995, a nastavilo se u poslijeratnom periodu do 1999. godine.

Razgrađivanje ovog groblja, kao i mnogih drugih, odavno je počelo, što prirodnim utjecajima, što nebrigom ljudi. Kasnih šezdesetih godina 20. vijeka na lokalitetu je evidentirano 58 stećaka. Na spomenicima su primijećena znatna oštećenja, a bilo je već tada prevaljenih i utonulih stećaka, stoga u tom opisu nisu izdvojeni spomenici s postoljima. Stručnjaci Gradskog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Sarajeva 1986. godine su konstatairali da je određeni broj stećaka bio pomjoran, a na nekima od njih su bila vidljiva napuknuća prouzrokovana mehaničkim putem. Nekoliko stećaka u sjeverozapadnom dijelu nekropole nalazilo se uz nekada uski seoski put koji je kasnije pretvoren u normalnu asfaltiranu saobraćajnicu.

Od 1993. do 1995. godine na ovoj lokaciji je bila vojna baza međunarodnih snaga u Bosni i Hercegovini (UNPROFOR-a). Bio im je potreban parking prostor, prošireni put i utvrđeni zaklon od vreća napunjenih pijeskom i bodljikave žice koji je smješten na lokaciju glavnog dijela nekropole. Tom prilikom pomjerene su dvije skupine stećaka; jedna sa sjeveroistočnog ruba groblja, a druga ispred i pored zgrade Mjesne zajednice. Iza rata 1999. godine, od preostalih stećaka in situ, većina ih je 1999. godine, teškom mehanizacijom sklonjena uz istočni rub puta, nekoliko ih je dospjelo jugozapadno od prvobitne lokacije, a manji dio je strovaljen u jarak između nekropole i mezarja na zapadnoj strani, poneki je zatrpan zemljom pri ravnanju terena, a jedan je prevaljen preko živice u mezarje (Sl. 1). Tada su mnogi spomenici

znatno oštećeni ili prepukli. Od 16. 7. do 10. 8. 2001. izvršena su arheološka istraživanja grobova. Naredne, 2002. godine stećci su, koliko je to bilo moguće, prema raspoloživoj dokumentaciji i prema stanju na terenu vraćeni na prvobitnu lokaciju, ali nije bilo moguće izvršiti rekonstrukciju prvobitnog stanja groblja¹.

Sl.1 Stećci izmješteni uz cestu, u pozadini Kuk

Geografski položaj

Planina Bjelašnica se prema prirodnom položaju geografski dijeli na „bosansku” i „hercegovačku”. Bosanski dio se nalazi na sjevernim padinama planine na kojima nema stalnih naselja osim na krajnjim donjim obroncima

¹ Akcija za vraćanje stećaka na prvobitnu lokaciju uz prethodna arheološka istraživanja pokrenuta je u Zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa Kantona Sarajevo, uz finansijsku podršku Francuskog bataljona UNPROFOR-a i UNESCO-a. Sva dokumentacija, koja se odnosi na historijat lokaliteta, na arheološka istraživanja i postavljanje stećaka na staro mjesto, nalazi se u Kantonalnom zavodu za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa u Sarajevu. U arheološkoj ekipi, pored, autorice L. Fekeže, istraživača-saradnika i Mirsada Sijarića, kustosa, oboje iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, bili su i mr. sci Krešimir Filipec, znanstveni asistent na Katedri za opću srednjovjekovnu i nacionalnu arheologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Terensku dokumentaciju izradila je Tatjana Mijatović, student arhitekture. Terenski snimci L. Fekeže.

i u dolini uz cestu (Hadžići, Pazarić i Raštelica). Hercegovački dio Bjelašnice prostire se na južnim padinama sa stalnim naseljima. Južni dio Bjelašnice proteže se sve do desne (bosanske) obale rijeke Neretve². U jugoistočnom predjelu planine, na takozvanoj "niskoj Bjelašnici" na nadmorskoj visini između 1100 i 1500 m, nalaze se stalna naselja. U gornjem toku rijeke Rakitnice, na desnoj obali su: Umoljani, Kramari, Lukavac, Brda, Milešići, Šabići i Rakitnica, a na pobrđima uz lijevu obalu su veća naselja Bobovica i Tušila. Zapadno od ove skupine sela, u srednjem toku Rakitnice su Lukomir, Čuhovići i Blaca. Cijeli predio je bio preko Štirnog dola povezan sa Sarajevskim poljem na sjeveroistoku, a Jagodin dola i Radobolje sa Konjicom na zapadu. Tridesetih godina prošlog vijeka stanovnici nabrojanih sela smatrali Hercegovcima, osim stanovnika Lukavca i Rakitnice³. Po ondašnjoj sreskoj podjeli granica srezova Konjic i Sarajevo išla je linijom s čije su istočne strane bila sela Lukavac i Rakitnica i pripadala su Sarajevskom srezu, a sva ostala, sa zapadne linije razgraničenja, od Šabića, preko Kramara, Brda, Milešića, i Umoljana pripadala su Konjičkom srezu. Pomenuta grupa sela na jugoistočnoj strani Bjelašnice udaljena je podjednako od Sarajeva i od Konjica, osam sati hoda na obje strane. Iznad tih sela na visini od oko 1500 m bili su sezonski stočarski stanovi stanovništva iz okoline Mostara, te nekih mjesta iz istočne i zapadne Hercegovine⁴.

Podbjelašničko selo Šabići nalazi se na jugoistočnim padinama planine Bjelašnice, na raskrsnici puteva za naselja Rakitnicu na istoku i Sinanoviće na jugu. Smješteno je na nadmorskoj visini oko 1160 m, u dolini amfiteatralnog oblika koja se spušta od sjevera ka jugu, prema desnoj obali Rakitnice. Groblje sa stećcima se nalazi na jugoistočnom kraju sela. Sa sjeveroistočne strane lokaliteta, odmah do puta za selo Rakitnicu, spuštaju se strme padine brda Kuk. Sa sjeverozapadne i zapadne strane, nedaleko od lokaliteta protiče potok Kolijevka, koji se nešto južnije ulijeva u Rakitnicu. Na zapadu, između potoka Kolijevke i srednjovjekovnog groblja je mezarje (Pl. 1).

² Popović, 1932, 59; Beljkašić-Hadžidedić 1999, 8.

³ Popović 1932, 59.

⁴ Popović 1932, 55-96; Beljkašić-Hadžidedić 1999, 8.

Pl.1 situacioni plan lokaliteta Han na Bjelašnici

Prethodni podaci i saznanja o lokalitetu Han

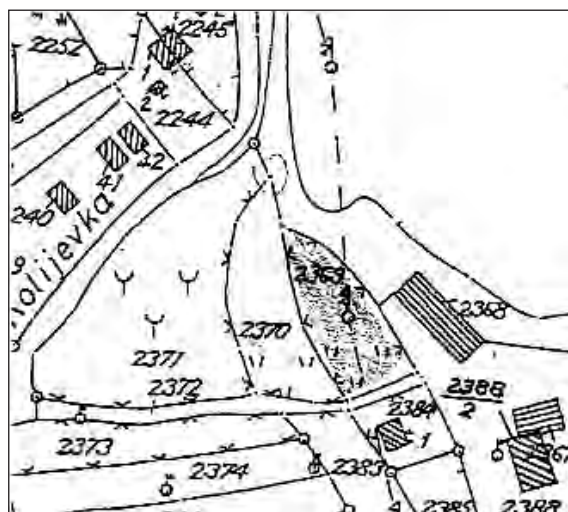
Na lokalitetu „Han” nalazilo se, prema podacima objavljenim 1971. godine, 58 stećaka (9 ploča, 41 sanduk i 8 sljemenjaka). Sljemenjaci imaju urezanom linijom označene strehe, a jedan sljemenjak ima krov na četiri vode. Nadgrobnici su bili poredani u nizovima. Orijentacija 48 spomenika je bila sjever-jug, a 10 zapad-istok. Svega je 5 spomenika bilo ukrašenih: 3 sanduka i 2 sljemenjaka. Motivi su jednostavni: urezana linija, obična i tordirana vrpca i prikaz štapa⁵. Aerofotogrametrijsko snimanje terena obavljeno je 1981.godine. Prema uvećanom snimku (1:250) moglo se dešifrirati ukupno 55 spomenika, a pretpostavlja se po mrljama na planu da ih je bilo više. Od toga je 47 spomenika unutar groblja, 8 spomenika oko zgrade u kojoj je ured Mjesne zajednice i još neki sadržaji važni za funkcionisanje naselja.

⁵ Bešlagić 197, 179.

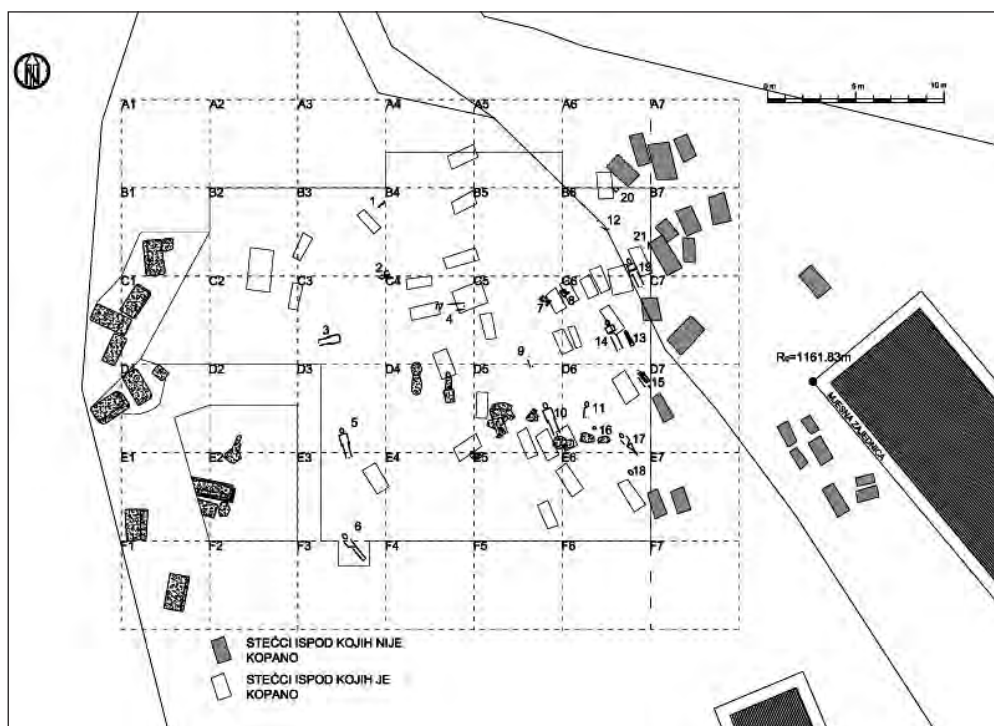
Ovi spomenici su dakle dislocirani prije aerofotogrametrijskog snimanja, u vrijeme proširivanja seoske staze u normalnu cestu za motorna vozila (Pl. 2). Prije potpune devastacije stećci su stajali na parcelama 2369 i 2370 te na dijelu seoskog puta, na površini od oko 675 m² (25 m /u pravcu S-J/ x 27 m /u pravcu I-Z/), ne računajući već ranije izmještenih osam stećaka oko zgrade Mjesne zajednice. Tokom arheoloških radova, svi su stećci koji su bili zgurani uz rubove lokaliteta opkopani, i pri tome su u kvadratima E1 i E2 otkriveno je još nekoliko spomenika ili njihovih ostataka. (Pl. 3).

Sl 2. Smjestaj lokaliteta Han. Snimljeno sa Kuka

Pl. 2 Katastarski plan lokaliteta Han

Pl. 3 Odnos grobova i stećaka. Razmještaj stećaka prema aerosnimku.
Stećci u kv. B1-F1 i E2

Metoda i tok istraživanja

Geometri iz općine Trnovo, na osnovu katastarskog plana ponovo su snimili parcele na kojima je groblje sa stećcima i postavili kvadratnu mrežu s kvadratima 5 x 5 m. Prije pristupanja iskopavanju izmjerene su nivelman-ski sve relevantne visinske kote na zatečenom, grubo niveliranom terenu, što znači da odgovaraju sadašnjem stanju, a ne stanju prije devastacije. Na geodetskoj i katastarskoj karti ovog područja označena je na lokalitetu “Han” samo jedna kota apsolutne visine 1163 m.

Poredeći stajnu tačku koja se nalazi 1161.83 prema svemu sudeći, pri definitivnom rasplaniravanju terena, skinuto je najmanje oko 1.5 metra zemlje od prvobitne visine. Centar lokaliteta sa stećcima nalazio se na malom uzvišenju, na liniji D1 kvadratne mreže, koje je padalo ka sjeveru i jugu i istoku. To se vidi i prema konfiguraciji obližnjeg netaknutog terena na kojem je mezarje. Iako je između ta dva groblja rov, očito je da pripadaju istoj prirodnoj konfiguraciji terena⁶.

⁶ Pošto tokom iskopavanja nije uspostavljena apsolutna kota, tj. stajna mjerna tačka, odlučeno je da to bude kota na jugozapadnom uglu obližnje zgrade Mjesne zajednice kao

Uz cijeli tok iskopavanja vršeno je ispitivanje mještana i vlasnika zemljišta o prvobitnom stanju na terenu. Jedino što se moglo saznati da su mještani po povratku u Šabiće poslije rata naišli na poremećene stečke i nanose zemlje koji su služili pripadnicima UNPROFOR-a, vjerojatno, kao grudobrani. Međutim, pomoću tih iskaza nije bilo moguće u dovoljnoj mjeri spoznati koliki su bili poremećaji na lokalitetu tokom perioda 1993-1999. godine. Stoga je jedini validni podatak u koji se moglo pouzdati bio aerofotogrametrijski snimak terena iz 1981. godine.

Tvrđ i utaban gornji sloj skinut je mašinski, do dubine od 0,3-0,5 m. Prirodna podloga na lokalitetu sastoji se od laporaste zemlje koja se pretvara vremenom u škrljevac, koji stanovnici zovu »škrljla«, i teško se kopa. Poremećaji na lokalitetu nastali su uslijed zemljanih vojnih radova, kao i poslijeratnog niveliranja terena teškim građevinskim mašinama, kojima je tokom 1999. ili 2000. godine građen obližnji put dolinom rijeke Rakitnice. Tragovi vojnog djelovanja, koji su vidljivi u profilima otkopa u kojima se mjestimično pojavljuju u sadašnjem površinskom sloju debelom do 0.5 m vreće sa pijeskom, i sloj nabijenog rječnog šljunka kojim je nasipan teren, a raznog suvremenog otpada je bilo mjestimično do dubine 0,7 do 1 m (Sl. 3).

Sl. 3. *Primjer profila s vrećom za vojne potrebe*

jedina betonska točka. Kad je već sva dokumentacija, geodetska i arheološka bila izrađena, naknadno smo dobili od geodetskog inženjera PTT-a, gospodina Orhana Beganovića, čija je ekipa vršila istovremene radove, apsolutnu vrijednost te tačke 1161,83 m. Stoga je odlučeno da sve kote računaju od 0 vrijednosti i tako su označene u dokumentaciji (npr. 0-1.01). Ovom prilikom zahvaljujemo radnicima geodetske službe općine Trnovo na ukazanoj svekolikoj pomoći, a posebno dipl. ing. Orhanu Beganoviću iz PTT-a.

Vjerojatno je do toga došlo pri definitivnom ravnanju terena 1999. godine, jer je UNPROFOR tokom rata »odrezao« samo istočni dio brežuljka uz cestu radi proširenja parkinga. Ispod suvremenih nasipa je prirodna laporasta podloga u koju su ukopani grobovi. Iskop je išao vrlo sporo jer se na pojedinim dijelovima lokaliteta skoro na površini pojavila zdravica koja je na ovom terenu mjestimično veoma tvrda, već petrificirana ilovača, a ima i velikih komada kamenja.

Istraživanjima je obuhvaćena površina od ukupno 663 m², sistemom kvadratne mreže, postavljene u osnovnom pravcu pružanja terena sjever-jug. Djelomično su ostali neispitajni kvadrati: A6, A7, B7, C7, D7 i E7 (6 x 25 m² = 135 m²), tj istočna linija A7-E7. Iskopavanjem ovih kvadrata uništio bi se glavni asfaltirani put kroz selo, što bi onemogućilo pristup svim glavnim objektima u selu (Pl. 3). Glavnina stećaka prvobitno se nalazila u kvadratima A6, A7, B7 (ukupno 9 stećaka), a u ostalim kvadratima po jedan ili 2 komada, ukupno 4 stećka. Iskopavanje nije izvršeno ispod 13 stećaka.

5. Kataloški opis grobova

Grob br. 1 – Dubina 1,32 m; dužina 0,49 m; orijentacija jugozapad-sjeveroistok s odklonom od 1° ka zapadu. Oštećen dječji skelet. Konstatiran dio kalote i dio nogu.

Grob br. 2 – Dubina 1,77 m; dužina 0,58 m; orijentacija jugozapad-sjeveroistok s odklonom od 15° ka zapadu. Ostatak glave i gornjih dijelova ruku odrasle osobe. Glava položena frontalno.

Grob br. 3 – Dubina 1,34 m; dužina 1,28 m; orijentacija zapad-istok sa odklonom od 16° ka jugu. Skelet odrasle osobe, bez glave, desne ruke i dijela karlice. Podlaktične kosti lijeve ruke kod potkoljениčnih kosti lijeve noge. Ispod skeleta tragovi daske.

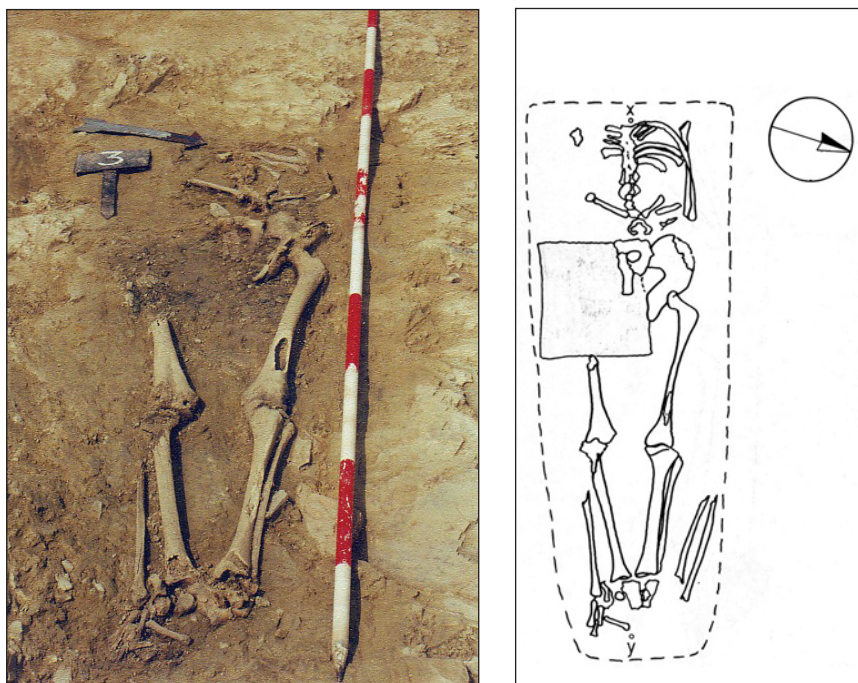
Grob br. 4 – Dubina 1,34 m; dužina 1,62 m; orijentacija zapad-istok s odklonom od 16° ka jugu. Ostaci skeleta odrasle osobe. Bez glave. Lijeva ruka savijena prema desnom ramenu. Položaj desne ruke se ne može ustanoviti (Sl. 4 i 4a).

Grob br. 5 – Dubina 1,37 m; dužina 1,86 m; širina 0,50 m; visina 0,60 m; orijentacija sjever-jug sa odklonom od 20° ka zapadu. Grobna konstrukcija se sastoji od 4 kamene ploče. Bočne ploče su složene u vidu dvoslivnog krova. Čeona i donožna, jedva pritesane ploče, samo su prislonjene uz krajeve bočnih strana (Sl. 26). Dobro očuvan skelet odrasle osobe leži na sloju šljunka i laporastog krečnjaka, debelom 6 cm. Glava dislocirana, ali po položaju donje vilice vidi se da je bila položena frontalno. Desna ruka pružena niz tijelo (Sl. 5, 5a i b).

Grob br. 6 – Dubina 1,69 m; dužina 1,87 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s odklonom od 3° ka zapadu. Nedovoljno očuvan skelet odrasle osobe. Glava položena frontalno. Lijeva ruka savijena ka desnom ramenu.

Grob br. 7 – Dubina 1,39 m; dužina grobne rake 1,06 m; širina 0,45 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 1° ka sjeveru. Skoro uništen skelet (dužine 0,65 m), sa tragovima lubanje i jednog fragmenta kosti ruke. Prema nalazu tragova drveta u grobu i glavi željeznog klina, vjerojatno je sahrana izvršena u drvenom sanduku.

Grob br. 8 – Dubina 1,37 m; dužina ostataka rake 0,82 m; širina 0,58 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 9° ka zapadu. Skoro uništen skelet odrasle osobe (dužina 0,35 m). Prema poziciji dijela lubanje i donje vilice, položaj glave je frontalni. U gornjoj polovini rake ostaci daske.

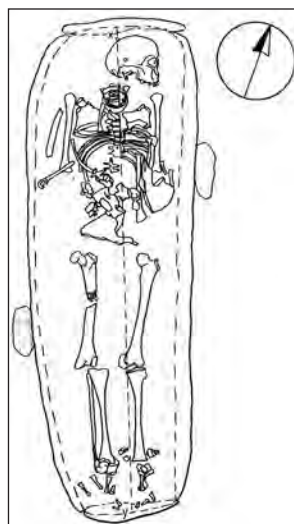
Sl. 4 *Grob 3*

Grob br. 9 – Dubina 0,90 m; dužina 0,60 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 11° ka sjeveru. Krajnje uništen grob. Nekoliko ostataka kosti glave i ekstremiteta.

Grob br. 10 – Dubina 1,53 m; dužina 1,95 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 10° ka sjeveru. Skelet odrasle osobe. Kosti lubanje smrskane i izdrobljene. Prema tragovima zuba glava je položena frontalno. Lijeva ruka opružena uz tijelo. Uz skelet je nađena glava željeznog klina, pa se pretpostavlja da je sahrana izvršena u sanduku. Kod nogu veliki prirodni kamen u pravcu orijentacije groba (Sl. 6).

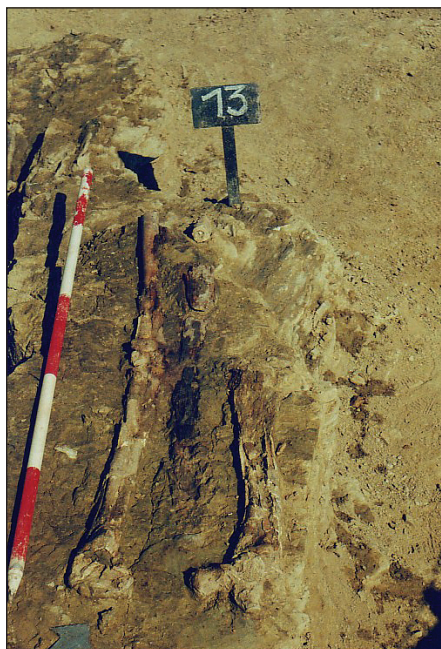
Sl. 5 *Grob 5*

Sl. 5a i Sl. 5b. *Grob 5 unutrašnjost; Grob 5*

Sl. 6 *Grob 10*

Sl. 7 *Grob 13*

Grob br. 11 – Dubina 1,43 m; dužina 0,63 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 17° ka sjeveru. Uništeni i razneseni ostaci skeleta odrasle (?) osobe. Prema položaju ostataka kosti lubanje, glava položena frontalno. Kao i kod groba br. 10 prirodna stijena kod nogu.

Grob br. 12 – Dubina 1,45 m; dužina 0,75 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 9° ka zapadu. Nalaz jednog zuba i jedne kosti donjeg ekstremiteta.

Grob br. 13 – Dubina 1,30 m; dužina 0,93 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 11° ka sjeveru. Kostii nogu odrasle osobe. Između njih ostaci daske (Sl. 7).

Grob br. 14 – Dubina 1,54 m; dužina 1,82 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 8° ka sjeveru. Skelet odrasle osobe. Oštećena lubanja, ruke prekržiene na pojasu (Sl. 8 i 8a).

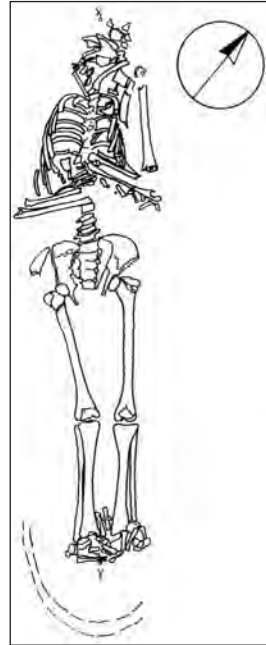
Grob br. 15 – Dubina 1,51 m; dužina otkopanog dijela groba 1,20 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 5° ka sjeveru. Krajnji ostaci skeleta odrasle osobe. Prema položaju očuvane donje vilice glava položena frontalno. Jaki ostaci dasaka u grobu .

Grob br. 16 – Dubina 1,43 m. Krajnji ostaci kosti lubanje(?).

Grob br. 17 – Dubina 1,54 m; dužina 1,52 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 1° ka sjeveru. Jako uništen skelet odrasle osobe. Glava položena frontalno. Lijeva ruka spuštена u krilo (Sl. 9).

Sl. 8 *Grob 14*

Sl. 8a *Grob 14*

Sl. 9 *Grob 17*

Sl. 10 *Grob 19*

Grob br. 18 – Dubina 1,75 m; dužina 0,35 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 5° ka zapadu. Ostaci lubanje odrasle osobe. Glava položena frontalno.

Grob br. 19 – Dubina 1,72 m; dužina 1,75 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok s otklonom od 1° ka sjeveru. Ostaci skeleta odrasle osobe. Poremećene kosti lubanje. Lijeva ruka na pojasu, desna spuštена u krilo (Sl. 10).

Grob br. 20 – Dubina 1,70 m; orijentacija sjeverozapad-jugoistok sa otklonom od 3° ka zapadu. Grob zalazi u profil. Stoga su otkriveni samo dijelovi donjih ekstremiteta i uz njih glavice od četiri željezna klina, pravilno raspoređene. Vjerojatno je sahrana izvršena u drvenom sanduku.

Grob 21 – Dubina 1,34 m. Grob u potpunosti zalazi u zapadni profil kvadrata B7. U tom kvadratu se prvobitno nalazila glavina stećaka uz glavni seoski put. Nije otkopavan jer se nalazi ispod ruba puta.

Analiza materijala

Osnovni problem se sastojao u povezivanju rasporeda istraženih grobova i nadgrobnika. Pri zatečenom stanju na lokalitetu bilo je nemoguće pripisati određeni stećak određenom grobu. Zato je izvršen jedini mogući pokušaj da se prema rasporedu stećaka sa aerofotogrametrijskog snimka iz 1981. godine i nađenih grobova uspostavi veza prema broju grobova, orijentaciji spomenika i grobova, te njihov razmještaj (Pl. 3). Prema gustini i broju stećaka očekivao se nalaz grobova za oko 30% veći od broja nadgrobnika. Poznato je da se u nekropolama sa stećcima često nailazi i na grobne konstrukcije od poslaganog kamenja na površini, koje su u ovom slučaju, ako ih je bilo uništene. Nađen je svega 21 grob, tj. 36% od broja stećaka (58). Bez obzira na tako neočekivano mali broj otkrivenih grobova, kao i mjestimično nepoklapanje položaja groba i nadgrobnika, očito je da su stećci polagani u istom pravcu kao i grobovi. Glavnina stećaka prvobitno je bila orijentirana je u pravcu sjeverozapad-jugoistok (35 primjeraka unutar kvadratne mreže), tj. u prirodnom pravcu pružanja terena, uz poneki izuzetak. Stećci su mogli kliznuti u odnosu na prvobitni položaj. Uz zapadni rub nekropole bila su samo tri stećka orijentirana u osnovnom pravcu jug-sjever uz mali otklon prema zapadu, što je vjerojatno posljedica malih pomjeranja. Ispod njih nisu nađeni grobovi (u kv. B2-B3; C2-C3). U središnjem dijelu, uglavnom u nizu A4, A5 do C3, C4, stećci su orijetirani u osnovnom pravcu istok-zapad s manjim otklonom u pravcu jugozapad-sjeveroistok.

Treća grupa grobova je u kvadratima D3, D4 do kv. F3. U sve tri navedene grupe orijentacija grobova i stećaka se poklapa.

Prema zatečenom stanju i stepenu uništenosti grobova vidi se da to nisu recentna uništavanja, već da su na razgrađivanje skeleta i u pojedinim grobovima drvenih sanduka, tokom pet stoljeća djelovale prirodne okolnosti, sastav i kvaliteta zemljišta u koje su pokojnici stavljeni.

Grobovi bez pripadajućih spomenika su: grob br. 3, 6, te 11, 16 i 17. Ova posljednja tri groba su uništena ukopavanjem električnog stuba.

Odnos groba br. 1 i obližnjeg stećka u sjeveroistočnom dijelu kv. B3, također nije jasan. Ukoliko je došlo do proklizavanja spomenika, na prirodan način nije mogao doći u postojeći položaj, iako je orijentiran kao i najveći broj stećaka. Može se pretpostaviti da je naknadno stavljan na grob, ali je postavljen u smjeru suprotno od smjera ukopa.

Grobu br. 5 vjerojatno pripada stećak, nešto južnije od njega u kv. E3. Tu je moglo doći do prirodnog pomjeranja stećka. Isti slučaj se mogao desiti i s grobovima br. 9 i 12. Ostali grobovi se više manje mogu vezati za stećke neposredno uz njih.

Glavnina grobova ima orijentaciju kao i većina stećaka u osnovnom pravcu sjeverozapad-jugoistok (grobovi br. 5-15, 17-20), s manjim ili većim otklonom prema zapadu ($3-9^{\circ}$) ili sjeveru ($1-17^{\circ}$).

Druga grupa od svega 4 groba orijentirana je u osnovnom pravcu JZ-SI sa otklonom ka zapadu od $1-15^{\circ}$ (grobovi br. 1, 2), ili od 16° ka jugu (grobovi br. 3 i 4). Ti grobovi su u istom arealu, u kvadratima A4-C4 i A5-C5 kao i stećci orijentirani u istom smjeru.

Grobovi su ukopani u zemlju pjeskulju, laporovitu glinu koja se pretvara u "škrilju", krečnjak. Teško je ustanoviti, iz naprijed navedenih razloga, prvobitnu dubinu ukopa. Poznato je da su ukopi ispod stećaka dosta duboki, što je uvjetovano, između ostalog težinom nadgrobnika. Izuzimajući ekstremno visok ukop groba br. 9, svega 0,9 m ispod nulte kote, svi ostali grobovi bili su ukopani od 0,4 do 0,9 m dublje od pomenutog groba. Unutar te dubine mogu se izdvojiti tri grupe dubine ukopa: grobovi ukopani na dubini od 1,30-1,39 m (br. 1, 3, 4, 7, 8, 11, 13, 16 i 21), na dubini od 1,45 do 1,54 m (br. 5, 10, 12, 14, 15 i 17) i na dubini od 1,70-1,77 m (br. 2, 6, 18, 19 i 20).

Nije primijećeno grupiranje grobova prema dubini, a ni očuvanost grobova nije zavisila od dubine ukopa, osim možda groba br. 9. Između stećaka i grobova nisu polagane ploče koje bi štatile nadgrobnik od propadanja u zemlju, a ujedno i grob od težine stećka. Pri vraćanju stećaka, kad se ukazala mogućnost analize oblika svih kamenih ostataka, ni jedan ostatak koji bi ličio na ploču nije nađen, vjerojatno zato jer je tlo u koje su ukopavane rake bilo tvrdo, a grobovi su bili duboko ukopani. Kad se analizira koliko je zemlje skinuto pomenutim radovima 1993-1999. godine, jasno je da su grobovi prvobitno bili ukopani mnogo dublje od dubine koja je zabilježena. arheološkim istraživanjima. Prema podacima koje daju profili, dno grobnih raka se nalazilo na dubini od najmanje 0,5 m u zdravici, čiji je nivo ostao netaknut pri skidanju gornjih slojeva i ravnanjem terena (Sl. 11).

Sahrane su vršene na tri načina. Pokojnici su polagani: direktno u zemljanu grobnu raku (grobovi br. 1, 2, 4, 6, 9, 11, 12, 14, 17, 18 i 19; ukupno 12 grobova); u drvene sanduke zakovane željeznim klinovima (grobovi br. 3, 7, 8, 10, 13, 15 i 20; ukupno 7 grobova); ispod kamene konstrukcije grobne rake bio je samo grob br. 5.

Sl. 11 *Pogled na lokalitet nakon završenih arheoloških radova*

U grobu br. 16 koji je uništen ukopavanjem električnog stuba nije bilo moguće utvrditi način ukopa. Ostaci drva od sanduka ili dasaka u grobovima u većini slučajeva bili su bolje očuvani od ostataka kosti i željeza. Stoga je razumljivo da stepen očuvanosti skeleta nije u ovom slučaju zavisio od načina sahrane, osim groba br. 5 u kojem je pokojnik položen u posebno konstruiran kameni grob. Ležao je na sloju riječnog šljunka debelom 6 cm, a iznad njega je grobnica od 4 kamene ploče položene u vidu krova “na dvije vode”. Skelet je izvanredno očuvan, čak i hrskavični dijelovi. Svi navedeni vidovi polaganja pokojnika u grob uobičajeni su u ovim krajevima tokom kasnog srednjeg vijeka. Najbližu analogiju nalazimo među kasnosrednjovnim ukopima na nekropoli u Mihaljevićima kod Rajlovca u Sarajevskom polju⁷.

U većini slučajeva u grobovima su sahranjene odrasle osobe. Mada je grob br. 1 dosta uništen, prema karakteristikama očuvanog dijela skeleta, pretpostavlja se da je sahranjeno dijete. U nekoliko grobova dob pokojnika se nije mogla odrediti čak ni tako grubom stepenu (grobovi br. 9, 12, 16, 18). Svi pokojnici su položeni na leđa. Položaj glave, ruku i nogu nije bilo u većini slučajeva moguće ustanoviti radi oštećenosti skeleta. Dva groba nisu istražena do kraja (grobovi br. 20 i 21). Glave svih pokojnika su uvijek položene

⁷ Miletić 1956, 24.

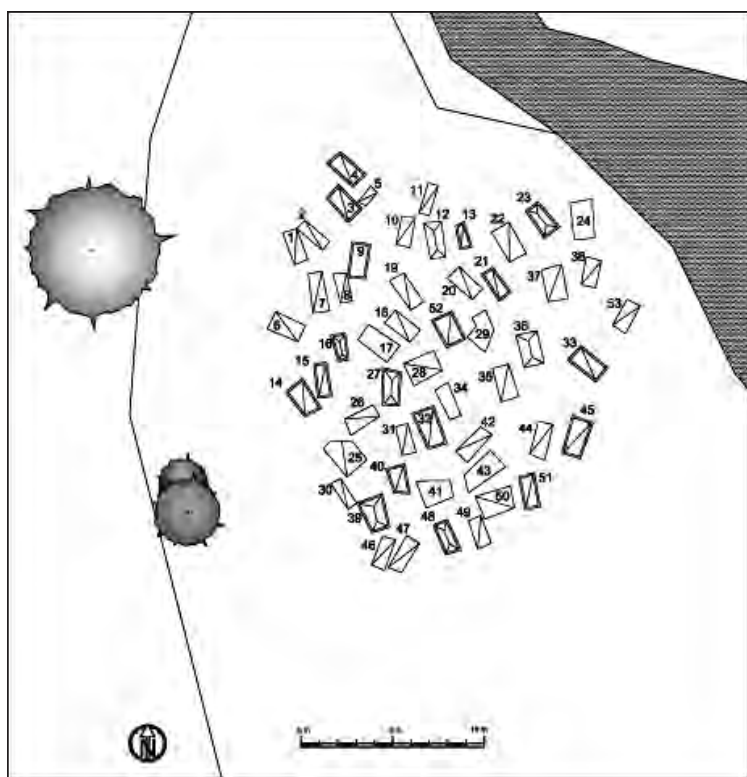
na JZ ili SZ ili zapadnoj strani, tj. pogled im je bio uperen ka istoku. U pet slučajeva kosti glave nisu nađene (grobovi br. 3, 4, 12 i 13), a u pet grobova kosti glave su bile u tako trošnom stanju da se nije mogao konstatirati njen položaj (grobovi br. 1, 7, 9, 14 i 19). Ipak, u preostalim grobovima, njih desetak, položaj glave je bio frontalni, što je također uobičajen način u većini grobova ovog perioda. Položaj ruku, prema kostima koje su preostale bio je različit. U deset grobova kosti ruke su potpuno ili skoro nestale (grobovi br. 1, 6, 8, 9, 11, 12, 13, 15, 16 i 18). U dva groba (grobovi br. 2 i 3) nemoguće je od preostalih dijelova kosti ruku bilo ustanoviti njihov položaj. U nekim grobovima mogao se ustanoviti samo položaj jedne ruke dok su kosti druge uništene ili poremećene (u grobu br. 4: ruka savijena ka suprotnom ramenu; br. 5: pružena uz tijelo i u br. 17 položena u krilo). Svega u četiri groba ustanovljen je položaj obje ruke (grob br. 6 desna ruka u krilu, lijeva savijena ka suprotnom ramenu; br. 10 položene uz tijelo; br. 14 prekrizene na pojasu i br. 19 desna u krilu, lijeva na pojasu). No, bez obzira na mali uzorak, jasno je da se radi o uobičajenim položajima ruku pri sahrani, konstatiranim u mnogim istraženim grobljima tog perioda.

U deset grobova nisu sačuvane kosti nogu (br. 1, 2, 7, 8, 9, 11, 12, 15, 16 i 18). U preostalim devet grobova noge su bile ispružene.

Način sahrane pokojnika na ovom groblju, ni po čemu se ne razlikuje od dosada poznatih. Očito je također da su u njemu sahranjeni predstavnici kršćanske zajednice, prema položaju glave i usmjerenosti pogleda, prekriznim rukama na pojasu ili na ramenima, te pomanjkanju bilo kakvih priloga u grobovima.

Opis nekropole poslije vraćanja stećaka na prvobitnu lokaciju

Areal groblja pri vraćanju stećaka je u odnosu na prvobitno stanje, morao biti smanjen za 145 m² zbog proširenja puta s istočne strane i zahtjeva vlasnika posjeda na zapadnoj i južnoj strani da se stećci na tim mjestima ne postavljaju. Svi spomenici vraćeni su na areal dimenzija 21 x 23 m, tj. na oko 480 m². Na srednjovjekovnom groblju u Šabićima postavljena su 2002. godine 52 stećka, tj. 6 manje nego što ih je zabilježio Š. Bešlagić, a njegov podatak nije siguran, vjerojatno je stećaka bilo više. Od toga je kod 50 stećaka identificiran oblik. U taj broj spadaju i komadi stećaka br. 29, 39, 44, toliko razlupani da se njihovi dijelovi ne mogu spojiti. Dvije su skupine (br. 34,43) sastavljene od nekoliko razbijenih komada neidentificiranog oblika, a vraćene su na nekropolu da ostanu kao trajno svjedočenje da su nekada tu postojali, te da potpuno ne propadnu. Stećak br. 53 prvobitno je pripadao nekropoli Dolovi. Nađen je kod Hair česme, 2 km zapadno od Šabića na putu za Sinanoviće, ispod nekropole Dolovi, s koje je vjerojatno skliznuo. Prenosom na nekropolu u Šabiće spašen je od daljeg propadanja (Pl. 4, Sl. 12).

Pl. 4. Raspored stećaka 2002. godine

Sl. 12 Pogled na nekropolu sa SZ, u ljeto 2005. godine

Sl. 13 *Istočna strana nekropole*

Katalog stećaka

1. Sanduk, dim. 1,8 (dužina) x 0,75 (širina) x 0,75 (visina) m. Orijentacija sjever-jug. Neoklesano dno, malo zaobljeno. Pri dnu odbijen jugozapadni ugao.

2. Sanduk, dim. 1,8 x 0,7(0,6) x 0,68 (63) m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Na vodoravnoj gornjoj ploči prirodna rasjeklina. Na užim stranama, čeonj i donožnoj su prirodne žile u kamenu, pa se na južnoj strani dio stećka po toj žili odlomio. Uz jugoistočni ugao pripojen mali nedostajući dio.

3. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk:1,45 x 70(75) x 0,42 m; postolje 1,8 x 1,05 x 0,35(30) m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Na postolju su jaka napuknuća, a nedostaje mu sjeverozapadni dio.

4. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,6 x 0,6(0,3) x 0,6 m; postolje 2 x 1,1 x 0,24 m. Orijentacija sjeverozapad-jugoistok. Dio gornje površine sanduka je odlomljen, tako da je donožni dio kos. Uništen jugozapadni dio postolja(Sl. 14).

5. Sanduk, dim. 1,1 x 0,48 x 0,23 m. Orijentacija jugozapad-sjeveroistok. Oštećen na jugozapadnom kraju.

6. Sanduk, dim. 1,8 x 0,96 x 0,7 m. Orijentacija zapad-istok, sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Oštećenje po prirodnoj žili u kamenu.

7. Sanduk, dim. 2 x 0,84 x 0,57m. Orijentacija sjever-jug. Izlomljen u tri dijela.

8. Sanduk, dim. 1,62 x 0,85 x 0,73 m. Orijentacija sjever-jug. Oštećen na sjeveroistočnom i jugozapadnom uglu.

9. Sanduk (?) s otučenom gornjom površinom i postoljem, očuvane dimenzije sanduka 1,6 x 0,8 x 0,22 m; postolje 2 x 1,1 x 0,28 m. Orijentacije sjever-jug. Stećak ima masivno postolje, ali je gornja površina spomenika toliko uništena da visina sandukla doseže jedva 0,22 m, pa nije poznato da li je bio sanduk ili sljemenjak.

10. Sanduk, dim. 1,63 x 0,8 x 0,52 m. Orijentacija sjever-jug. Ukrašen vodoravna ploha po sredini podijeljena urezanom podužnom crtom.

11. Sanduk koji se sužava pri dnu, dim. 1,8 x 0,62(57) x 0,54 m. Orijentacija sjever-jug, sa manjim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Okrnjen jugoistočni ugao.

12. Sljemenjak koji se sužava pri dnu, dim. 2 x 0,87(76) x 1,73 m. Ori-jentacija sjever-jug. Na više mjesta neznatno okrnjen.

13. Sanduk s odvojenim postoljem, dim. sanduk 1,38 x 0,56 x 0,5 m; postolje 1,57 x 0,73 x 0,1 m. Ori-jentacija sjever-jug sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Okrnjeni uglovi sjeverne, uže strane.

14. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,7 x 0,92 x 0,57 m; postolje 1,9 x 1,25 x 0,2 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoistok. Postolje je na pojedinim mjestima okrnjeno.

15. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,6 x 0,6 x 0,48 m; postolje 1,9 x 0,8 x 0,2 m. Ori-jentacija sjever-jug. Sanduk je prelomljen na dva dijela, a ima napukline po prirodnim žilama u kamenu.

16. Sljemenjak s postoljem, dim. sljemenjak 1,45 x 0,63 x 0,75(0,6) m; postolje 1,65 x 0,63 x 0,2 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoistok. Sljemenjak i postolje djelomično oštećeni na jugozapadnom uglu (Sl. 15).

17. Ploča, dim. 2 x 1,18(1,05) x 0,38 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoistok.

18. Sanduk, dim. 1,7 x 0,85 x 0,58 m.

19. Sanduk, dim. 1,92 x 0,93 x 0,53. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoi-stok. Vertikalna raspuklina po prirodnoj žili u kamenu.

20. Sanduk, dim. 1,74 x 0,81 x 0,67 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugo-istok. Manja oštećenja na uglovima.

21. Sanduk s postoljem, dim. sanduka 1,68 x 0,78 x 0,7 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoistok. Spomenik dosta oštećen. Tragovi postolja jedva vidljivi. Gornja površina sanduka jako oštećena.

22. Sanduk, dim. 2 x 1,02 x 0,88 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoi-stok. Obijen gornji jugozapadni ugao.

23. Sljemenjak na četiri vode sa postoljem, dim. sanduk 1,35 x 0,66 x 0,33 m; visina sljemena 0,17 m; postolje 1,76 x 1,03 x 0,15 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugoistok. Spomenik je pri pomjeranju pukao na dva dijela koja se mogu spojiti (Sl. 16).

24. Ploča, dim. 2,2 x 1,25 x 0,34(20) m. Ori-jentacija sjever-jug. Ošteće-na na bridovima.

25. Sanduk, dim. 2,05 x 1,53 x 0,94 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugo-istok. Obijena gonja trećina sjeverne čeonne strane.

26. Sanduk, dim. 1,82 x 0,90(0,77) x 0,77 m. Ori-jentacija sjeveroistok-jugozapad. Prirodno oštećenje na južnoj podužnoj strani. Odbijen sjeveroza-padni ugao.

27. Sljemenjak, dim. sanduk 1,93 x 0,75 x 0,90 m; visina sljemena 0,2 m; postolje sačuvano na podužnoj, istočnoj strani u dimenzijama 1,46 x 0,3 x 0,3 m. Ori-jentacija sjever-jug. Južna strana je u donjoj polovini jako oštećena (Sl. 17).

28. Sanduk, dim. 1,95 x 1,38 x 0,50 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugo-istok. Oštećeni bridovi.

29. a i b, dvije odbijene gromade istog sljemenjaka. Ne spajaju se.

30. Sanduk, dim. 1,63 x 0,56 x 0,53 m. Ori-jentacija sjeverozapad-jugo-istok. Obijen na gornjem jugoistočnom uglu.

Sl. 14 *Stećak br. 4*

Sl. 15 *Stećak br. 16*

Sl. 16 *Stećak br. 23*

31. Sanduk, dim. 1,53 x 0,72 x 0,62(0,55) m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Na zapadnoj podužnoj strani oštećenja na uglovima.

32. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 2 x 0,91 x 0,63 m; postolje 2,25 x 1,28 x 0,25 m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Postolje djelomično obijeno na južnoj polovini zapadne podužne strane. Sjeveroistočni ugao postolja odbijen i prislonjen u prirodni položaj.

33. Ploča, dim. 2,1 x 1,25 x 0,3 m, djelomično oštećenih bridova.

34. a i b. Dva komada istog stećka, ne spajaju se. Dim. a/ 1,23 x 0,9 x 0,6 m; b/ 0,6 x 0,5 x 0,34 m. Orijehtacija sjever-jug sa otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok.

35. Sanduk, dim. 1,96 x 0,94 x 0,67 m. Djelimična oštećenja na sjevernoj, užoj plohi.

36. Sljemenjak, dim. 1,8 x 1,1 x 1,45 m (od toga visina sljemena 0,25). Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Ukrašen urezanom linijom na vrhu vertikalnih ploha. Ova linija odvaja krov od ostalog dijela sljemenjaka. Oštećenja na jugozapadnom donjem uglu.

37. Sanduk, dim. 1,77 x 1,08 x 0,76 m. Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Obijen jugoistočni donji ugao.

38. Sanduk, dim. 1,61 x 0,85 x 0,75 m. Orijehtacija sjever-jug s malim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Pri vrhu vertikalnih strana spomenik je ukrašen tordiranom trakom, širine 5 cm. Oštećenja na bridovima gornjeg dijela sanduka. Tordirana traka je očuvana na južnoj strani u cjelini, na malom dijelu zapadne strane, na srednjem dijelu istočne strane i u sjeveroistočnom uglu (Sl. 18).

39. Dio sljemenjaka s postoljem. Sačuvana je u cjelosti jedna bočna strana dužine 1,10 m (zajedno sa dijelom postolja), kompletne širine od 1 m, i visine 1,3 m (od toga visina sljemena 0,2 m). Uz ovaj fragment postavljena su još 4 odlomljena komada istog stećka, ali se ne mogu spojiti (Sl. 19).

40. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,63 x 0,80 x 0,85 m; očuvani dio postolja 1,55 x 1,15 x 0,15 m. Orijehtacija sjever-jug sa manjim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Sjeverna polovina vodoravne gornje plohe oštećena, kao i dio postolja.

41. a i b. Ploča, slomljena na dva nejednaka dijela. Dim. a/ 1 x 1,3 x 0,3 m; b/ 0,87 x 0,93 x 0,3 m. Orijehtacija zapad-istok. Dijelovi ploče su znatno oštećeni.

42. Sanduk, dim. 2 x 0,9 x 0,85 m. Orijehtacija sjeveroistok-jugozapad. Primjetna su manja oštećenja na uglovima i prirodne raspukline.

43. a, b, c Tri komada različitih stećaka.

44. a, b, c, d Četiri dijela jednog stećka u obliku sanduka koji se ne mogu spojiti.

45. Sanduk sa postoljem, dim. sanduk 1,9 x 1,05 x 0,65 m; postolje 2,2 x 1,25 x 0,3 m. Orijehtacija sjever-jug s manjim otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Na cijelom sanduku su primjetna oštećenja.

46. Sanduk, dim. 1,8 x 0,75 x 0,6 m. Orijehtacija sjever-jug sa otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Neznatno oštećene na sjeverozapadnom uglu.

47. Sanduk, dim. 1,94 x 0,9 x 0,65 (0,56) m. Orijehtacija sjever jug sa otklonom u smjeru sjeveroistok-jugozapad. Na spomeniku su primjetna prirodna oštećenja.

48. Sljemenjak sa postoljem, dim: sanduk 1,7 x 0,8 x 0,63 (od toga visina sljemena 0,15) m; djelimično oštećeno postolje očuvanih dimenzija 1,85 x 1,1 x 0,17 m. Na južnoj strani odbijen dio sljemena.

49. Sanduk, dim. 1,65 x 0,77 x 0,54 m. Orijehtacija sjever-jug s blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Ukraš urezan na gornjoj vodoravnoj plohi u vidu štapa u obliku slova T. Dužina štapa 0,95 m. Na spomeniku su vidljiva prirodna i mehanička oštećenja.

50. a i b Sanduk, prelomljen na dva dijela. Dim. a/ 1,5 x 1,32 x 0,58 m; b/ 0,60 x 1,1 x 0,58. Između ova dva dijela nedostaje središnji dio spomenika. Orijehtacija zapad-istok.

51. Sanduk s postoljem, dim. sanduk 1,75 x 0,82 x 0,5; postolje 2 x 0,95 x 0,30 m. Orijehtacija sjever-jug. Djelomično oštećena gornja vodoravna ploha sanduka i dio postolja.

52. Sanduk s neznatno naglašenim postoljem na južnoj strani. Dim. sanduk 1,73 x 1,2 x 0,9 m. Orijehtacija sjever-jug sa blagim otklonom u smjeru sjeverozapad-jugoistok. Jače mehaničko oštećenje na jugozapadnom uglu.

53. Sanduk, dim. 1,7 x 0,75 x 1,05 m. Orijehtacija sjeveroistok-jugozapad. Ukrašeno je svih pet ploha. Svi bridovi su oivičeni tordiranom trakom. U sredini gornje vodoravne plohe urezan je mač sa nakrsnicom i jabukom. Bočne, podužne strane su ukrašene sa po pet polukružno zasvedenih arkada. Na južnoj strani je iznad arkada friz koji se sastoji od valovite linije iz koje izlaze male spiralne vitice. Površina sjeverne strane je isprana jer je stećak ležao pored Rakitnice. Na toj strani je, iznad središnjih arkada, pet stiliziranih poprsja, a iznad krajnjih poprsja su spiralne vitice. Na zapadnoj, užoj strani je ukras u vidu kraćeg štapa iz kojeg simetrično izlaze dvije spirale. Iznad svake spirale je dlan s raširenim prstima iznad kojeg je u gornjem južnom uglu rozeta, a u sjevernom polumjesec okrenut krakovima prema zemlji. Na, užoj, istočnoj strani ukras je slabije čitljiv. U sredini je urezan kratak štap koji dolje završava potkovičastim ukrasom okrenutim prema zemlji. Gore su dvije veće simetrično postavljene spirale. U gornjem južnom uglu je također dio spiralnog ukrasa (Sl. 20).

Sl. 17 *Stećak br. 27*

Sl. 18 *Stećak br. 38*

Sl. 19 *Komadi uništenog stećka br. 39*

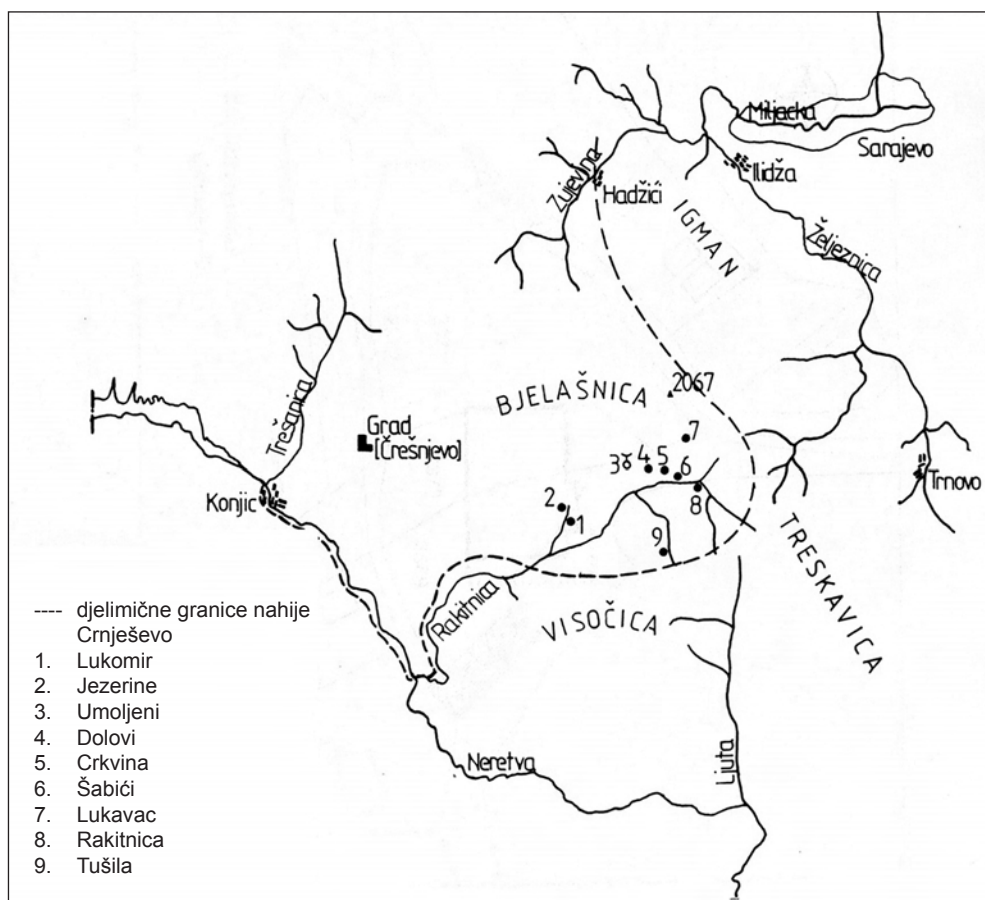
Sl. 20 *Stećak br. 53*

Analiza spomenika

U okolini sela Šabića postoji još nekoliko grobalja sa stećcima (u Umoljanima, Kramarima, Milešićima, Gornjem Lukavcu i Brdu (Sl. 21)⁸. Ova sela na jugoistočnim padinama ispod najvišeg vrha Bjelašnice, su u srednjem vijeku činila jednu manju teritorijalnu, ekonomsku i vjersku cjelinu. Karakteristike ovih grobalja na pomenutom teritorijalnom obuhvatu upućuju na istovremenost njihovog nastanka i postojanja, kao i na podjednaku ekonomsku moć sahranjenog stanovništva.

Sva se groblja nalaze uz lokalne puteve ili na kosama uz njih. Očito su Umoljani u kasnom srednjem vijeku i osmanskome periodu, pa sve do danas, bili vjerski centar ovog područja. U njima se nalazi glavna džamija za ovo područje. Na vrhu jednog obronka, jugoistočno od nekropole "Dolovi" je lokalitet "Crkvina" na kojem se nalaze neistraženi ostaci srednjovjekovne crkve.

⁸ Bešlagić 1971, 179; Mutapčić 1988, 52. U podatku kod Mutapčić pogrešno navedeno selo. Umjesto Močioći trebalo je pisati: Milešići.

Sl.21 Pregledna karta susjednih nekropola stećaka lokalitetu Šabića

Stećci su na ovom području klesani iz dvije vrste lokalnog, ne baš rezistentnog kamena. Poredeći dobro i ujednačeno oblikovanje i obradu kamena, broj ploča, sanduka i sljemenjaka, te ukrasne motive zastupljene na spomenutim grobljima, očigledne su pojedine sličnosti, ali i razlike. Kao oblik preovlađuju sanduci, na kojima se, u apsolutnom broju, najviše pojavljuju ukrasi. Slijede ih ploče, a najmanje ima sljemenjaka koji su, procentualno računajući, najviše ukrašeni. Na svim grobljima ima 80-95% neukrašenih spomenika. Ukrasi su uglavnom jednostavne urezane linije i tordirane vrpce, koje se pojavljuju i na lokalitetu "Han", na 3 stećka. Uz to, na ovom groblju na vodoravnoj plohi sanduka (br. 49) urezan je štap s ručkom u obliku slova U. Na lokalitetu "Dolovi" su zastupljeni najraznovrsniji reljefno izvedeni motivi, kojih nema na ostale dvije nekropole (friz od povijene lozice s trolistovima ili spiralama, križ, štiti i kolo od 8 figura).

Brojno stanje stećaka na ovim grobljima kreće se od 20 spomenika na "Jezeru", u Gornjem Lukavcu, na lokalitetu "Dolovi" je 47 spomenika, i 58 na "Hanu" u Šabićima. Pošto se može računati na uništenje i nestanak ponekog spomenika, obzirom na teren i vrstu kamena, brojno stanje spomenika u Šabićima i Umoljanima, govori u prilog da se radi o rodovskim grobljima, dok je groblje u Jezerinama moglo biti mjesto sahrane jedne, socijalno izdiferencirane porodice, koja je imala veze sa obližnjom tvrđavom na lokalitetu "Grad", što je čest slučaj u srednjovjekovnoj Bosni i Humu⁹.

Pojedini ukrasi kojima su stećci u gornjem toku Rakitnice ukrašeni, najčešće su zastupljeni motivi na istočnohercegovačkim stećcima. To su, prije svega, frizovi od povijene lozice s trolistom i tordirano uže, a od mnogobrojnih predstava igara, kolo je kao motiv, jedan od najčešćih. Stoga se može zaključiti da su uticaji iz Hercegovine na ovom području vrlo jaki, kao što je to slučaj i sa područjem obližnje Treskavice¹⁰. Vjerojatno su oni posljedica prvo povremenog, a zatim stalnog naseljavanja Vlaha stočara iz istočne Hercegovine na ovim prostorima. Na cijelom području župe Črešnjevo, tj istočno od Konjica, na stećcima s kraja XIV i iz XV stoljeća osjeća se neposredan uticaj starog Huma, tj. Hercegovine. Negdje pri vrhovima Bjelašnice, na sjevernim padinama, bilo je razgraničenje između srednjovjekovnih župa bosanskog dijela župe Neretve i Vrhbosne. Na područjima susjednih župa Vrhbosne i Lepenice ovih uticaja iz starog Huma na stećcima nema.

U našoj nauci još nema potpunog saznanja o stećcima, kao ni potpunog rješenja za njihovu kronologiju, ali se ipak mogu izvesti okvirni zaključci. Natpisi na stećcima se javljaju tek od polovine XIV stoljeća. Prema njima je ustanovljeno da se nijedan sigurno datirani stećak u obliku sanduka ne pojavljuje ranije od tog perioda, a nijedan sigurno datirani stećak u obliku sljemenjaka nije stariji od kraja XIV stoljeća. Pouzdana datacija ukrašenih stećaka pada tek u drugu polovinu XIV stoljeća¹¹. Prema tome, nastanak ovih nekropola bi pao možda u kraj XIV ili u početak XV stoljeća. Intenzivno podizanje stećaka i povećana brojnost nekropola traje kroz cijelo XV stoljeće, sigurno do osvajanja ovih krajeva od strane Osmanlija 1463. godine, a možda u planinskim područjima i područjima gusto naseljenim Vlasima, kao na primjer u istočnoj Hercegovini, i nešto dulje, sve do prvih desetljeća XVI stoljeća.

Socijalni status sahranjenih unutar groblja sa stećcima u Šabićima nije moguće pobliže identificirati. Ustanovljene su tri vrste ukopa (u kamenom ograđenom grobu, u drvenim sanducima i polaganje pokojnika u zemlju), ali to za period kasnog srednjeg vijeka nije i dovoljan pokazatelj međusobnog socijalnog odnosa. Prije bi se takav odnos mogao ustanoviti na osnovu mjesta ukopa i grupiranja grobova, na primjer, neke porodice, unutar groblja, što se ovdje zbog nedovoljne očuvanosti grobova ne može primjetiti. Pomanjkanje

⁹ Bešlagić, 1971, 179; Anđelić 1984, 487.

¹⁰ Bešlagić 1971, 52; 1982, 387.

¹¹ Anđelić 1984, 490.

dijelova odjeće, dugmadi brokatnih niti ili nakita, prije bi se moglo pripisati ujednačenom socijalnom statusu članova roda, nego uništenosti nalaza.

Historijski i društveno-ekonomski okviri

U kasnom srednjem vijeku predio od rijeke Rakitnice na istoku do rječice Trešanice na zapadu pripadao je upravnom kotaru (knežiji) Črešnjevo unutar župe Neretve. Ova župa je početkom XV stoljeća bila podijeljena na dva dijela: bosanski i hercegovački. Graničnu liniju činila je rijeka Neretva. Bosanski dio protezao se do desne obale Neretve i pripadao je Kraljevoj zemlji, a predjeli na lijevoj obali pripadali su Humskoj zemlji, kasnije Hercegovini, tj. oblasnim gospodarima iz porodice Kosača.

Grad Črešnjevo u dolini Trešanice s detaširanim podgrađem, zvanim Neretva na desnoj obali rijeke Neretve (na teritoriji današnjeg Konjica), dostigao je najveći stepen razvoja tokom XV stoljeća, sudeći prema arheološkim i historijskim podacima. Grad je bio upravni centar knežije, a tu je bila i carina, jer je pored njega prolazio frekventan put iz doline Neretve do srednje Bosne¹². Vjerojatno je cijeli ovaj kraj pripadao feudalnom pojeđu bosanskih kraljeva, tj. bio je kraljevska domena¹³.

Osmanlije su osvojili ovo područje do desne obale Neretve 1463. godine. U Črešnjevu su postavile posadu s dizdarom. U popisu iz 1469. godine navodi se tvrđava Črešnjevo u "Kraljevoj zemlji". Odmah po zauzeću osnovana je i nahija Črešnjevo. Od 1477. godine se ta nahija više ne spominje. Vjerojatno je tada grad napušten i razoren. Opće je poznato da su Osmanlije u prvim godinama svoje vlasti ostavljali i poštovali staru, tj. srednjovjekovnu teritorijalnu podjelu, tako da podaci iz tog perioda imaju retroaktivnu vrijednost¹⁴ (Sl. 21).

Skoro na cijeloj teritoriji knežije Črešnjevo živjela je velika skupina Vlaha-katunara, i to ne više kao polunomadski stočari, nego kao stalni naseljenici u okviru katuna, koji su bili pandan zemljoradničkih slavenskih općina. Predio jugoistočnog dijela Bjelašnice koji se nalazio na istočnoj granici pomenute knežije, bio je, po svemu sudeći, nastanjen vlaškim stanovništvom. Podrobnijim istraživanjima toponomastičke građe ustanovljeno je da u predjelima s vlaškim nazivima (Vlašćeta i Katun u Tušilima, ime sela Kramara, Vlaško greblje u Lukomiru), ima vrlo malo tragova seoske općinske organizacije. Na prostoru gonjeg toka Rakitnice, na kojem su smješteni i Šabići, prema toponomastici se mogu naslutiti tragovi jedne takve općinske organizacije. Selo-općinu sačinjavala je manja skupina rodovskih sela. Politička funkcija općine vršena je u gradu-utvrđenju. Iznad Lukavca se nalazi kota "Grad" koji je vjerojatno podigla seoska općina. Naime, u kasnom srednjem vijeku bila je evidentna težnja da svaka teritorijalno-politička jedinica

¹² Andelić, 1975, 157, 305; 1982., 113; Šabanović 1982, 126.

¹³ Andelić 1973, 243-245.

¹⁴ Šabanović 1982, 116, 126-128 sa H. Šabanović 1982, 116, 126 i kartom na strani 128; Andelić 1975, 308.

ima svoj grad. Obično se takva utvrđenja nazivaju samo "Grad" bez ikakvih bližih oznaka. U Umoljanima, Tušilima i Šabićima nalazi se toponim Varda koji ukazuje na organiziranu vojno-polijsku službu takvih jedinica. Općina je također imala zajednički kult. Često se kasniji centri džemata s džamijom poklapaju sa srednjovjekovnim općinskim kulturnim centrom. Izgleda da su Umoljani bili i ostali vjerski centar ove seoske općine. O tome svjedoče lokalitet "Crkvina", koji se nalazi između Umoljana i Šabića, kao i glavna džamija u Umoljanima. Međutim, na ovom području nema velikih nekropola seoskih općina, već rodovskih nekropola ili manjih nekropola pojedinih porodica. Njihova brojnost i smještaj daju podatke za praćenje procesa razvitka rodovskih sela i diferenciranje porodica unutar roda. Rodovska sela, po definiciji, nastaju iz sela-posjeda kada to dozvoljavaju biološki, ekonomski ili fizički rast, u uvjetima kada društveno-ekonomske norme ne sprečavaju održavanje posjeda kao ekonomske cjeline. Obično se taj preobražaj odvijao unutar slobodnih seoskih općina, a kao što se vidi, pretpostavlja se da je jedna takva općina postojala i na ovom području. Rodovska sela često imaju nazive izvedene od ličnog imena ili prezimena¹⁵. Jedan od primjera je i ime sela Šabića. Neki drugi toponimi govore u prilog mnogo starijem porijeklu ovih naselja. Jedan od naziva vezanih za kulturna mjesta predkršćanskog kulta je Igrišće (nalazi se u Tušilima i Umoljanima) i obično se javlja u mjestima s crkvama.

Ima osnova za tvrdnju da je postavljanje stećaka bila privilegija i obaveza povlaštenih slojeva feudalnog društva. Nekropole na Bjelašnici i Visočici mogu se dakle pripisati Vlasima, a nastale su u periodu kada su oni stvorili stalna naselja i postali značajan ekonomski i politički faktor u srednjovjekovnoj bosanskoj državi, vjerojatno krajem XIV i tokom XV stoljeća.

Summary

Archaeological excavation and reconstruction of the cemetery with tombstones on the site of „Han“ in the village Šabići on Bjelašnica Mountain (Trnovo Municipality)

Cemetery with a tomb stones in the village of Šabići near Sarajevo, is the example of destruction of the cultural heritage in Bosnia and Herzegovina during the last war 1992 -1995, by the domestic people as well by the UNPROFOR (United nation peace forces in Bosnia of that time). Using hard machinery, all

¹⁵ P. Andelić, 1975., 293.

of the tomb stones, about 60 of them, were moved from their original position, to the nearby terrains, and a hill where they were standing, was leveled for the parking of the local road. By that several tomb stones were broken, and many of their ornaments were knocked off. Couple years after the war, an initiative was made to get the tombstones back on their original position. The initiative was given by the Institute for protection of cultural-historical and natural heritage of Sarajevo Canton, and was financially supported by UNPROFOR and UNESCO. Archaeological excavation of medieval graves was made in 2001 and putting back tombstones on their primary location in 2002.

Village of Šabići is placed on southeastern side of Bjelašnica Mountain, on the 1100m of altitude. In the end of 15th century in this area, were group of villages, settled by Vlachs, from different parts of Herzegovina. Names of the villages as well as the cemeteries, with characteristically ornamented tombstones, are stating about it.

According to previous information about 58 tombstones on the cemetery, about 30 percent more of the graves there were expected. However, only 21 graves without any goods were discovered. Skeletons and traces of the grave pits were much damaged. Grave pits were buried into hard marl soil. Placement of the deceased and orientation of the graves is common to the latest medieval cemeteries in Bosnia and Herzegovina. Relation among graves and tombstones could be presumed by orientation of the graves and the tombstones in the preserved part of the cemetery. It seemed that, during the time, tombstones have been slid down, sunken or moved. Some of them (at least 7) were moved in 1981, for the village road extension, also then the aerial photogrametry was made. It was very hard to determine the pre-war condition of the necropolis. Only valid data we could get from the mention photograph of 1981, was not complete, because it was impossible to acquire all information from it.

Only after archaeological excavations, and placing back the tombstones, it was possible to examine every monument and obtain information of their characteristics. Tombstones are placed back on the 145 square meters smaller location, from the original one, which was conditioned by the land owners. On the necropolis were placed back 50 tombstones, for the 8 less comparing to the previous uncertain information. In this group are 3 broken tombstones which parts could have not been fixed. Two groups of the broken pieces of the different monuments are left on the necropolis as well, and tombstone number. 53 has been taken out from the river nearby. Characteristic for these tombstones is good manufacture, relatively massive voluminous and biggest representation of tombstones in the shape of coffin and several in shape of peak-roof solid blocks. Only few of them are ornamented, with very limiting, but typical choice of motives like: plastic spindly band or carved band. On one tombstone is carved motive of a stick with a handle in a shape of U letter. In the neighboring necropolis of Umoljani, ornamental motives as the swaddled band with trefoil or wheel dancing or the arcades on the tombstone of 53 of Šabići, are the basic motives which are represented on the monuments in medieval Hum, present Herzegovina. According to the number of the tombstones, necropolis in Šabići, was probably family cemetery and it is attributed, like other neighboring necropolis, to Vlachs, that were intensively settling these areas during 15th century.

Literatura

- Andelić, P.* 1972, Bobovac i Kraljeva Sutjeska, stolna mjesta bosanskih vladara u XIV i XV stoljeću. Sarajevo 1972.
- Andelić, P.* 1975, Historijski spomenici Konjica i okoline. Konjic 1975.
- Andelić, P.* 1982, Teritorijalno politička organizacija župe Neretve i njezino mjesto u širim političkim okvirima. U: Studije o teritorijalnopoličkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne. Sarajevo 1982, 85-116.
- Andelić, P.* 1984, Doba srednjovjekovne bosanske države. U: Kulturna istorija Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do pada ovih zemalja pod osmansku vlast. Sarajevo 1984, 435-587.
- Beljakašić-Hadžidedić, Lj.* 1999, Bošnjačka nošnja na Bjelašnici. Sarajevo 1999.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško topografski pregled. Sarajevo 1971.
- Bešlagić, Š.* 1982, Stećci. Kultura i umjetnost. Sarajevo 1982.
- Miletić, N.* 1956, Nekropola u selu Mihaljevićima kod Rajlovca. Glasnik Zemaljskog muzeja (dalje GZM) (Sveska za arheologiju) n.s. sv. XI, 1956., 1-39.
- Mutapčić, S.* 1988, Moćioći, Brda, Trnovo. Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine. Sarajevo 1988.
- Popović, J.* 1932, Ljetni stanovi (mahale) na planini Bjelašnici, GZM (Sveska za prirodne nauke), XLIV-1932., 55-96.
- Šabanović, H.* 1982, Bosanski pašaluk. Sarajevo 1982.

Kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica

Adnan Busuladžić
Sarajevo

Uvod

Na lokalitetu "Mravinjac" u Čelebićima kod Konjica tokom izvođenja mašinskog iskopa za pripremu i izgradnju novoga mosta koji bi povezao dvije obale Neretve, odnosno vještačkog jezera, prije gotovo dvije godine (2004 god.), se naišlo na prve grobne konstrukcije. Intervencijom općine Konjic¹, brzo je došlo do reagiranja Federalnog ministarstva kulture i sporta, Federalnog zavoda za zaštitu kulturno-historijskog i prirodnog naslijeđa² i Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine³.

Nakon prvobitnog rekognosciranja terena, te uvida u blizini potopljenih, ali istraženih rimskih rustičnih vila u Lisičićima i Čelebićima⁴, pošlo se od pretpostavke da je riječ o antičkoj nekropoli. Prema prvim otvorenim grobnicama, koje su bile izložene potapanju i ljudskom faktoru, osim pretpostavke nije se mogla dati sigurnija datacijska i kulturna determinacija nekropole, niti njeni gabariti. Otežavajuću okolnost predstavljalo je i otpo-

¹ Nadležne institucije je alarmirala općinska služba Konjica na čelu sa gospođama Jasna Džumhur i Šeherzada Alić. Pored navedenih, pomoć na terenu u smislu davanja geodetske situacije, uspostavljanja arheološke mreže i sl., dala je općinska geodetska služba i njen član Ibrahim Medija. Ovom prilikom svim navedenim osobama se zahvaljujem na pruženoj podršci i pomoći.

² Ispred Federalnog ministarstva kulture i sporta cjelokupna zaštitna istraživanja koordinirale su gospođe Angela Petrović, pomoćnik ministra, i gospođa Lidiya Mićić direktorica Federalnog zavoda za zaštitu kulturno historijskih spomenika, kojima se također zahvaljujemo na pomoći i razumjevanju.

³ Cjelokupne arheološke radove obavio je tim arheologa iz Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u sastavu: mr. sci. Adnan Busuladžić, dipl. arh. Andrijana Pravidur, mr. sci. Mirsad Sijarić i arhitektonski crtač i dokumentarista Tatjana Mijatović.

⁴ Čremošnik 1954a, 179 – 188, ista 1955, 107 – 136, ista 1957, 143 – 162.

Sl. 1 Područje nekropole tokom istraživačkih radova

činjanje turističke sezone i podizanja razine vode u jezeru, što je direktno ugrožavalo lokalitet, a arheološko istraživanje činilo gotovo nemogućim. Građevinski radovi na odvozu zemljišta i nasipanju prvog sloja kamena za izgradnju mosta nisu prekidani, što također nije išlo u prilog arheološkim istraživanjima. Nakon obavljenih dogovora sa predstavnicima Turističke zajednice i Elektroprivrede razina vode se nije podizala i omogućeno je nesmetano obavljanje arheoloških istraživanja⁵. Ograničavajući faktor koji se nije mogao izbjeći odnosio se na vremensku tempiranost cjelokupnih istraživanja i ograničena materijalna sredstva⁶.

Nekropola se nalazila u neposrednoj blizini obale, na uzvišenju "Mravinjac", koje je u lokalnoj sredini poznato pod nazivom "Pelješac". Ovaj naziv lokalitet je dobio jer je riječ o brežuljku uz samu obalu Neretve, koji je nakon potapanja doline ostao u samom vrhu, van domašaja vode. Pored toga, brežuljak nije izgubio ni teritorijalni kontakt sa ostatkom obale, formirajući pritom poluotočić. Grobnice su se nalazile na dubini od 80 – tak centimetara

⁵ Ovom prilikom izražavamo zahvalnost gospođi Jasni Hadžajlija iz Turističke zajednice i gospodinu Zlatanu Planinčiću iz Elektroprivrede koji su izašli u susret i svojim pravovremenim angažmanom omogućili izvođenje arheoloških istraživanja. Svoje razumijevanje iskazao je i Kantonalni zavod za zaštitu kulturno – historijskih spomenika u Mostaru, te se posebno zahvaljujem kolegici Ivanki Capek – Miličević direktorici Zavoda.

⁶ Zbog otpočinjanja turističke sezone, kao i započetih građevinskih radova na izgradnji mosta, stručnjaci Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine su se morali obavezati da će u roku od 10 radnih dana završiti istraživanja.

ispod površine. Stoga u ljetnom periodu kada vještačka aglomeracija dosegne maksimum, cijela nekropola ostaje pod vodom, a oštećene grobnice iz prvog reda budu izložene i nanosima riječnog blata, recentnog otpada, ali i ispiranja skeleta i nošenja kamenih dijelova grobne konstrukcije.

Prema svjedočenjima mještana, vikendaša i ribolovaca, a što se nije moglo provjeriti, u odnosu na zatečeno stanje, bageri na radilištu i voda su tokom prijašnjih sezona u cijelosti uništili jedan red grobnica, tako da je početni prvi zatečeni red grobnih cjelina ustvari bio drugi djelomično očuvani red.

Opis grobova

Grob br. 1 (Tab. 2, 1.2) – Grobna konstrukcija sastavljena od kamenih ploča. Gornja ploča oštećena. Nedostaje dio kamene konstrukcije kod nogu.

Dječiji skelet djelomično očuvan. Glava dislocirana, okrenuta prema lijevoj stani. Ruke uz tijelo. Nedostaje zadnji dio nogu.

Dimenzije: dužina 1,10 m.

Orijentacija: (noge) sjeveroistok – (glava) jugozapad.

Bez priloga.

Grob br. 2 (Tab. 2, 3.4) – Grob bez konstrukcije od ploča, ali ograđen kamenim oblutcima.

Fragmentirani skelet. Očuvana karlica i noge. Na donjem dijelu, noga, kosti rebara i karlica od drugog, vjerovatno starijeg skeleta, čiji su ostaci na ovom mjestu skupljeni. Do desne noge ostaci drveta.

Dimenzije: dužina očuvanog dijela 1,32 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok.

Bez priloga.

Grob br. 2a (Tab. 3, 1.2) – Grobna konstrukcija od ploča dobro očuvana. Skelet očuvan, ali usljed plavljanja terena kosti rebara i prstiju dislocirana. Glava nagnuta na desnu stranu. Lobanja dobro očuvana. Desna ruka preko karlice. Lijeva ruka uz tijelo, ali ispod karlice.

Dimenzije: dužina skeleta: 1,69 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 2b (Tab. 3, 3.4) – Grob bez grobne konstrukcije.

Fragmentirane kosti rebara i kičmenih pršljenova. Karlica na gomili nabacana na području nogu, u istom grobu na nogama skeleta br. 2. Fragment karlice izvan groba br. 2, odnosno oblutaka. Najvjerovatnije dislocirani dio skeleta iz groba br. 2 b.

Bez priloga.

Grob br. 2c (Tab. 4, 1.2) – Grobna konstrukcija djelimično očuvana na jednoj strani i fragmentirano gornja ploča.

Skelet očuvan, kalota glave oštećena. Glava blago nagnuta na desnu stranu. Ruke uz tijelo. Cijelom dužinom desne strane ostaci drveta. Kostičke rebara u izvjesnoj mjeri dislocirane.

Dimenzije: dužina 1,75 m.

Orijentacija : (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 3 (Tab. 4, 3.4) – Grobna konstrukcija djelomično očuvana. Ploča koja je pokrivala grob prepolovljena uzdužno u dva dijela.

U grobu nađena velika količina materijala koji je nanijela voda. Navedena količina predstavlja recentni materijal najlona, kesa, čepova boca i sl. Skelet očuvan djelomično. Voda destruirala kosti rebara. Na lijevoj strani očuvan dio dislociranih rebara. Na lijevoj strani očuvan dio dislociranih rebara. Glava blago nagnuta na lijevu stranu. Ruke sastavljene preko karlice. Noge sastavljane na način da je desna noga približena lijevoj. Dimenzije: dužina groba 2,20 m, širina groba oscilira između 42-64 cm.

Dužina skeleta: 1,63 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 4 – Grobna konstrukcija očuvana, osim dijela prema glavi. Gornja ploča se sastoji iz dva dijela.

Skelet bez lobanje. Ruke uz tijelo.

Dimenzije: dužina 1,48 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 5 – Grobna konstrukcija djelomično očuvana (zidovi i poklopac) u zadnjem dijelu.

Oštećen skelet. Očuvan dio karlice i noge. Ostatak odnijela voda. Desna noga primaknuta lijevoj uz koljeno.

Dimenzije: dužina 1,05 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok.

Bez priloga.

Grob br. 6 – Fragment kamene grobne konstrukcije, bez skeleta i priloga.

Grob br. 7 – Fragment kamene grobne konstrukcije, bez skeleta i priloga.

Grob br. 8 (Tab. 5, 1.2) – Grobna konstrukcija dobro očuvana. Gornja ploča fragmentirana u šest dijelova.

Djelomično očuvan skelet. Grob bio izložen plavljenju. Sa desne strane skeleta žuta glina. Kostičke u manjoj mjeri dislocirane usljed djelovanja vode. Glava okrenuta na desnu stranu. Ruke uz tijelo. Neposredno ispod karlice crni sloj, najvjerojatnije od tragova daske.

Dužina skeleta: 1,63 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 9 – Grobna konstrukcija djelomično očuvana u odnosu na strane grobnice i dijela gornje ploče.

Skelet dosta fragmentiran. Ostaci lobanje položeni na lijevu stranu. Ostaci kostiju ruke na karlici gdje su bili kosti prstiju. Usljed djelovanja vode i obrušavanja ploča kosti skeleta djelomično dislocirane.

Dimenzije: dužina 1,74 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 10 (Tab. 5, 3.4) – Grobna konstrukcija očuvana. Ploče stranica masivne, kao i gornja ploča.

Skelet očuvan. Lobanja položena na lijevu stranu. Ruke položene na karlici, gdje se nalaze kosti prstiju. Usljed djelovanja vode i obrušavanja ploča kosti skeleta djelomično dislocirane.

Dimenzije: dužina 1,74 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 11 (Tab. 6, 1.2) – Grobna konstrukcija dobro očuvana. Stranice grobnice od masivnih ploča. Gornja ploča masivna u jednom komadu. Na ivicama zidova ostaci maltera.

Dobro očuvan skelet. Glava okrenuta na lijevu stranu. Obje ruke sastavljene na karlici. Pršljenovi kičme djelomično dislocirani.

Dimenzije: dužina 1,74 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 12 – Grobna konstrukcija oštećena sa jednim fragmentiranim zidom i dijelom gornje ploče.

Skelet usljed djelovanja vode uništen. Očuvana jedna karlica, korijen kičme, butna kost, dvije kosti potkoljenice i fragmentirane kosti desne ruke.

Dimenzije: dužina očuvanog dijela 1,01 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 13 (Tab. 6, 3.4) – Grobna konstrukcija očuvana sa destruiranim jednim zidom. Gornja ploča očuvana ali fragmentirana u više komada.

Skelet dobro očuvan. Lobanja okrenuta prema gore. Preko desne strane skeleta, ploča od strane grobnice.

Dimenzije: dužina 1,65 m.

Orijentacija: (noge) sjeverozapad – (glava) jugoistok.

Bez priloga.

Grob br. 14 (Tab. 7, 1.2) – Grobna konstrukcija sa destruiranim zidovima. Lijevi zid djelomično obrušen na lobanju. Gornja ploča očuvana ali fragmentirana.

Skelet očuvan. Lobanja okrenuta prema lijevoj strani. Desna ruka preko karlice savijena. Lijeva ruka stavljena uz tijelo.

Dimenzije: dužina 1,56 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 15 (Tab. 7, 3.4) – Djelomično očuvana grobna konstrukcija, sa dijelom gornje ploče. Nedostaje zid kod glave.

Skelet bez glave. Očuvana, ali dislocirana donja čeljust. Usljed djelovanja vode kosti rebara, kičme, prstiju u velikoj mjeri nedostaju.

Dimenzije: dužina 1,40 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 16 (Tab. 8, 1.2) – Grobna konstrukcija dobro očuvana. Jedan zid od masivnijih ploča, drugi od tanjih. Gornja ploča očuvana ali fragmentirana.

Dječiji skelet relativno dobro očuvan. Lobanja osim donje vilice, dislocirana između gornjeg dijela nogu. Ruke položene uz tijelo.

Dimenzije: dužina 1 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 17 – Grobna konstrukcija djelomično očuvana u vidu zidova i dislociranog dijela gornje ploče.

Dječiji skelet usljed djelovanja vode totalno uništen. Očuvani samo fragmenti nožnih kostiju i potkoljenice.

Dimenzije: dužina 29 cm.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 18 (Tab. 8, 3.4) – Grobnica u vidu krova "na dvije vode".

Skelet novorođenčeta. Skelet oštećen, kosti u cijelosti dislocirane.

Dimenzije: dužina 50 cm.

Orijentacija: (noge) jug – (glava) sjever.

Bez priloga.

Grob br. 19 (Tab. 9, 1.2) – Grobna konstrukcija dobro očuvana. Gornja ploča fragmentirana.

Skelet relativno dobro očuvan. Ostaci rebara, lijeve ruke i lobanje dislocirani. Ruke uz tijelo.

Dimenzije: dužina 1,55 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 20 – Fragmentirani dio zidova kamene grobne konstrukcije bez skeleta i priloga.

Grob br. 21 (Tab. 9, 3.4) – Grobna konstrukcija relativno dobro očuvana. Gornja ploča očuvana ali fragmentirana.

Skelet sa dislociranom lobanjom i dijelovima rebara. Desna noga savijena u koljenu i preko lijeve noge.

Dimenzije: dužina 1, 56 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 22 (Tab. 10, 1.2) – Grobna konstrukcija dobro očuvana. Zidovi od masivnih ploča. Gornja ploča nije očuvana osim u nekoliko fragmenata.

Skelet djelomično oštećen. Osim donje vilice, lobanja dislocirana. Ruke položene uz tijelo. Nedostaje lijevo rame. Ispod skeleta ostaci drveta, najvjerojatnije od sanduka.

Dimenzije: dužina 1, 59 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 23 (Tab. 10, 3.4) – Grob bez grobne kamene konstrukcije. Lijes je bio položen u drveni sanduk, a na njemu je bila kamena ploča.

Skelet dobro očuvan. Glava uspravljena prema gore. Nedostaje donji dio desne ruke. Lijeva ruka na karlici. Duž cijele lijeve strane skeleta ostaci drveta. Kod karlice komad drveta, kao i preko lijeve noge, najvjerojatnije od sanduka.

Dimenzije: dužina 1,77 m.

Orijentacija: (noge) jugoistok – (glava) sjeverozapad.

Bez priloga.

Grob br. 24 – Fragmentirani dio zida kamene grobne konstrukcije bez skeleta i priloga.

Kulturno-historijski pregled područja općine Konjic i užeg lokaliteta nekropole⁷

Lokalitet "Mravinjac" nalazi se u blizini sela Lisičići, tačnije između navedenog sela i Čelebića, na lijevoj obali Neretve. Prostor je još od prahistorijskih vremena bio gusto naseljen, što potvrđuje i toponimska prahistorijska kultura, koja je u znanstvenoj literaturi definirana kao "hvarsko-lisičićka kulturna grupa"⁸.

⁷ Prilikom pisanja ovog poglavlja korisne sugestije i savjete mi je dao doc. dr. Esad Kurtović, na čemu mu se i ovom prilikom zahvaljujem.

⁸ Benac 1954, 137-161, isti 1955, 49-77, isti 1958.

Kontinuitet naseljavanja spomenutog prostora uz rijeku Neretvu nastavljen je i u rimskom periodu. Tako je na potezu od Čelebića do Lisičića istraženo antičko naselje sa tri dobro dokumentirane rimske seoske vile (*villae rusticae*), koje su bile okosnica rimskog poljoprivrednog života na ovom području⁹. Na tom mjestu su pronađeni i ostaci mitraističkog kulta koji je štovan u pećini koja se nalazi u neposrednoj blizini¹⁰.

Širi prostor Konjica u ranom srednjem vijeku dolazio je u dodir s Raškom, Dukljom, Hrvatskom i Bosnom. Područje današnje općine Konjic u srednjovjekovnom periodu bilo je organizirano u sklopu župe Neretva. Dio današnje općine na prostoru Bjelimića i Glavatičeva pripadao je župama Zagorje i Kom¹¹.

Nešto više podataka o prostoru uz gornji tok rijeke Neretve daju historijska vrela iz kasnijeg perioda. Povelja iz sredine XIII stoljeća donosi popis bosanskih župa sa posjedima bosanske biskupije. Među njima spominje se i župa Neretva. S obzirom na to da je bosanska biskupija osnovana najvjerojatnije u drugoj polovini XI stoljeća¹², taj period se može definirati kao vrijeme pripajanja župe Neretva srednjovjekovnoj bosanskoj državi.

Od sredine XIV stoljeća dolazi do promjena na prostorima Neretve i jačeg ekonomskog i političkog upliva bosanske vladarske dinastije. Kao dokaz tome je činjenica da je na području Neretve bila i rezidencija bosanskih vladara¹³. Početkom XV stoljeća u Neretvi dolazi do razgraničenja kraljevog doma i feudalne vlasti Kosača. Na račun porodice Sanković, Sandalj Hranić Kosača postaje gospodar prostora na lijevoj strani Neretve. Od toga vremena održalo se postojanje dvije Neretve, bosanske i humske¹⁴.

Prostor uz rijeku Neretvu i dalje je ostao zanimljiv za organiziranje vlastelinstava i život sitnije vlastele. Ova vlastelinstva su bila organizirana na način da se imanje dijelilo na dva dijela. Jedan dio je pripadao samom vlasniku, a drugi je davan u obliku zaokruženih posjeda – selišća¹⁵. Temeljem analize pisanih izvora, kao i materijalnih ostataka, do danas je konstatiran veći broj vlasteličića koji su živjeli i djelovali na prostoru općine Konjic. Istaknutijim velikaškim porodicama pripadali su Sankovići, Purčići, Obrinovići i Čemerovići¹⁶.

Pouzdani podaci o srednjovjekovnim vlastelinstvima potvrđuju njihovo postojanje i na području Lisičića. Vlasteli nepoznatog imena pripadala su dva zlatna prstena – pečatnjaka koji su nađeni u crkvi u Lisičićima. Na jednom pečatu nalazi se prikaz grifona, dok je na drugom forma grba sa štitom, tri kose i jednom horizontalnom prugom, a na kojoj su bila dva cvijeta i

⁹ Čremošnik 1955, 107-136, ista 1957, 143-162.

¹⁰ Patsch 1894, 346-347.

¹¹ Anđelić 1975, 308.

¹² Draganović 1942, 713.

¹³ Anđelić 1975, 250-255.

¹⁴ Anđelić 1975, 309.

¹⁵ Anđelić 1975, 296-297.

¹⁶ Anđelić 1975, 298-304.

polumjesec¹⁷. Ovom neimenovanom vlastelinskom rodu svakako je pripadalo područje Lisičića u čijoj se neposrednoj blizini nalazila i kasnosrednjovjekovna nekropola na lokalitetu "Mravinjac", kod Čelebića.

Intenzivni tokovi života na prostoru između sela Lisičića i Čelebića u srednjem vijeku potvrđena su i otkrićem srednjovjekovne crkve, na lokalitetu Crkvina. U objektu je pronađen veći broj skeleta, kao i groblje oko crkve.¹⁸ Istraženo groblje može se sa velikom sigurnošću komparirati sa nekropolom u "Mravinjcu". Karakteristična grobna arhitektura sa pločama pješčara, kao i načini ukopa sa pločama položenim u vidu krova "na dvije vode" dokazuju navedenu konstataciju.

Zaključak

Područje općine Konjic od ranije je poznato kao prostor bogat srednjovjekovnim lokalitetima. Pored gradova, palača, crkava¹⁹, znatan dio se odnosi na pojavu lokaliteta sa stećcima i srednjovjekovnim grobovima²⁰.

Kasnosrednjovjekovna nekropola "Mravinjac" nalazi se na lokalitetu koji je od ranije poznat po postojanju sedam stećaka-sandučara²¹. I sam njihov položaj i orijentacija zapad-istok i sjever-jug²² potvrđuju korelaciju sa iskopanim grobnim cjelinama.

Kasnosrednjovjekovna nekropola na lokalitetu "Mravinjac" u Čelebićima kod Konjica prostire se na površini od orijentacijski 900 kvadratnih metara. U odnosu na pretpostavljenu površinu, istraženo je nešto više od pola nekropole. Do sada je 27 istraženih očuvanih i oštećenih grobnica i skeleta.

Analizom položaja skeleta primjećuje se da je najveći broj grobnica bio usmjeren u pravcu jugoistok – sjeverozapad. Odstupanja od predviđene sheme odnosila su se samo na grobnice br. 1, 13, 17 i 18. Skelet iz groba br. 1 je imao noge u pravcu sjeveroistoka, a glavu u pravcu jugozapada. U grobnici br. 13 noge skeleta su bile u pravcu sjeverozapada, a glava u pravcu jugoistoka. Grobnica br. 17 pokazuje usmjerenje pravcem istok-zapad, a grobnica 18 pravac sjever-jug.

Konstatirani položaj ruku pokojnika navodi na pretpostavku da nisu postojala striktna vjerska pravila oko postavljanja istih. Kod svih skeleta koji su imali očuvane ruke moglo se konstatirati postojanje tri osnovna načina: ruke uz tijelo, ruke postavljene preko karlice i kombinacija prethodna dva principa na način da jedna ruka bude uz tijelo, a jedna preko karlice. Prvoj skupini pripada najveći broj skeleta (br. 1, 2a, 2c, 4, 16, 19, 22). Grupi

¹⁷ Čremošnik 1954, 214-216, Andelić 1975, 304.

¹⁸ Čremošnik 1954, 211-226.

¹⁹ Andelić 1975, 124-193 i 245-266.

²⁰ Andelić 1975, 193-245.

²¹ Bešliagić 1971, 327.

²² AL BiH, tom 3, 1988, 221.

skeleta gdje su ruke sastavljene preko karlice pripada pet grobova (br. 3, 9, 10, 11, 23). Posljednjoj skupini pripada jedan grob (br. 14).

Posebno po čemu se istražena nekropola ističe jest mnogobrojnost grobnih konstrukcija, sastavljenih od kamenih ploča, od kojih su pravljene zidovi i poklopac. U četiri slučaja pronađeni su ostaci drveta. Kod jednog (grob br. 2) je u kamenoj grobnoj konstrukciji konstatirano postojanje drveta sa strane, što najvjerojatnije predstavlja ostatak sanduka. Dva primjera također ukazuju na postojanje dijela drvene konstrukcije na dnu i djelomično na jednoj strani (grob br. 8 i 22). Posebno zanimljiva situacija se odnosi na grob br. 23, gdje, osim kamenog poklopca, nisu konstatirani kameni zidovi sa strane. Lijeva strana skeleta imala je razmjerno dobro očuvane ostatke drveta. Na temelju rečenog, može se zaključiti da je pokojnik u grobnu raku spušten samo u drvenom sanduku, a da je preko sanduka stavljena kamena ploča.

Jedna od najbolje očuvanih grobnih konstrukcija sa masivnom pločom (grob br. 11) bila je u unutrašnjosti obložena malterom, što svakako ukazuje na istaknutiji društveni položaj pokojnika.

Grob br. 18 predstavlja grob s konstrukcijom tzv. "krova na dvije vode". Ovaj minijaturni grob bio je namijenjen za grobnicu novorođenčeta. Zanimljiv oblik svoje paralele vuče iz kasnoantičkog perioda²³.

U svim navedenim grobnicama skeleti su polagani jednom, osim kod groba br. 2 i 2b, gdje najvjerojatnije imamo situaciju dvostrukog pokapanja. Drugi pokojnik je ukopavan nakon dislokacije dijela kostiju prethodno ukopanog.

Analiza skeleta pokazuje da su u najvećem broju slučajeva ukop sačinjavali odrasli ljudi, njih 19 (br. 2, 2a, 2b, 2c, 3, 4, 5, 8, 9, 10, 11, 12, 13, 14, 15, 19, 21, 22, 23), dok je kod 4 slučaja riječ o dječijim skeletima (br. 1, 16, 17, 18).

Unatoč činjenici da nekropola nije u cijelosti istražena, analiza položaja dječijih grobnica ukazuje na mogućnost da su ova djeca ukopavana na ivicama nekropole. Razlozi ovakvoj situaciji uvjetno se mogu tražiti u religijskom faktoru²⁴.

Nepostojanje nikakvih priloga niti nalaza ukazuje na dataciju u period kasnog srednjeg vijeka kada su, uticajem kršćanstva, već uveliko iščezli običaji stavljanja grobnih priloga uz tijelo pokojnika.

U prilog dataciji u period kasnog srednjeg vijeka ide i već iznijeta, manje poznata činjenica, zabilježena u stručnoj literaturi, da je na lokalitetu "Mravinjac" do prije izvjesnog vremena postojala manja skupina skromnih stećaka, koji se do danas nisu održali.

Na kraju treba napomenuti da zbog ograničenih finansijskih sredstava, kao i limitiranog vremenskog perioda zbog puštanja vode u jezeru, nekropola nije u cijelosti istražena. Otkopani dio nekropole predstavlja sjeverni

²³ V. Paškvalin 1970., T. II, sl. 6.

²⁴ U ovoj fazi ovakva tvrdnja ostaje na razini hipotetičkog, a tumači se činjenicom da djeca usljed prerane smrti nisu bila zvanično uvedena u religijsku zajednicu, pa samim tim nisu niti pripadala određenoj zajednici. U tom slučaju, umrli se ukopavaju na ivicama, odnosno izvan groblja.

i zapadni dio, dok južni nije istražen. Za pretpostaviti je da se i u južnom dijelu lokaliteta nalazi nekropola. Grobnice br. 16 i 17 potvrđuju, sa izvješnom rezervom, da se nekropola širila i u pravcu istoka, vjerovatno u većim omjerima koji se sada nalaze pod vodom²⁵.

Djelomično istražena kasnosrednjovjekovna nekropola u Čelebićima kod Konjica, predstavlja jednu u nizu istraženih nekropola iz ovog perioda. Kasnosrednjovjekovne nekropole najčešće su istraživane kao rezultat zaštitnih²⁶ i u manjem broju slučajeva sistematskih istraživanja²⁷.

Summary

Late Medieval necropolis in Čelebići near Konjic

On the site of Mravinjac in Čelebići near Konjic, there have been discovered and partially explored Late medieval necropolis. There have been excavated nearly half of their size with 27 well preserved or damaged graves and skeletons. None of these examined graves have not content any findings or belongings. The exception is made in graves number: 2, 8, 22 and 23, where are stated wood remains, probably from the coffin. Position of the arms of diseased implies on three ways of placement: arms are laid down next to the body; arms crossed or placed above the pelvis, or the combination of the two principles- one arm laid next to the body and other one is over the pelvis.

Late Medieval necropolis in Čelebići is typical by its grave construction, made by stone plates which are used for walls and covers. In one case, skeleton of a child is covered with stone plates like the "tent with a ridge".

In a favor to dating this necropolis in a period of Late middle ages speak two facts. First one is referred to the less known fact that on this site until some time ago existed small group of tomb stones. This dating is also confirmed by a lack of a grave goods, which is related to a long process of disappearance custom of placing personal belongings next to diseased body, definitely by the influence of Christianity.

²⁵ O navedenom vidi Tab. 1.

²⁶ Posljednji takav primjer predstavljaju ostaci kasnosrednjovjekovnih grobnica u Goraždu, istraživani tokom 2006 godine. Vidi: Sijarić 2006. (br. protokola 04 – 49/06-3 Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine)

²⁷ Takav primjer predstavljaju i grobnice istražene pored crkve u blizini "Mravinjca", Čremošnik 1954., 211-226, u Biskupu kod Konjica, Vego 1957., 127-141, u Buškom blatu Miletić 1982., 123-165, u Vrucima kod Sarajeva Glavaš 1982., 93-122, i u Pavlovcu kod Sarajeva Žeravica 1982., 179-205.

Literatura

- AL BiH, Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1988.
- Andelić, P.* 1975, Historijski spomenici Konjica i okoline, Sarajevo 1975.
- Benac, A.* 1954, Prethodna istraživanja na neolitskom naselju u Lisičićima. GZM n. s. A, Sarajevo 1954, 137-161.
- Benac, A.* 1955, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica. GZM n. s. A, Sarajevo 1955., 49-77.
- Benac, A.* 1958, Neolitsko naselje u Lisičićima kod Konjica. Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Djela X, Sarajevo 1958.
- Bešlagić, Š.* 1971, Stećci. Kataloško – topografski pregled. Sarajevo 1971.
- Čremošnik, I.* 1954, Izvještaj o iskopavanjima na Crkvini u Lisičićima kod Konjica. GZM, n. s. A, Sarajevo 1954, 211-226.
- Čremošnik, I.* 1954a, Nešto o antičkim naseljima u okolici Konjica, GZM, n. s. A, Sarajevo 1954, 179-188.
- Čremošnik, I.* 1955, Nova antička istraživanja kod Konjica i Travnika. GZM n. s. A, Sarajevo 1955, 107-136.
- Čremošnik, I.* 1957, Dalja istraživanja na rimskom naselju u Lisičićima, GZM n. s. A, Sarajevo 1957, 143-162.
- Draganović, K.* 1942, Katolička crkva u srednjovjekovnoj Bosni, Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1942.
- Glavaš, T.* 1982, Iskopavanje predromaničke crkve u Vrutcima kod Vrela Bosne, GZM n. s. A, 37, Sarajevo 1982, 93-122.
- Miletić, N.* 1982, Izveštaj o iskopavanjima srednjovekovnih nekropola u Buškom blatu, GZM n. s. A, 37, Sarajevo 1982, 123-165.
- Patsch, K.* 1894, Novi i revidirani natpisi, GZM VI, Sarajevo 1894., 341-358.
- Patsch, K.* 1894a, Rimski ostanci iz doline Neretve (Lisičići i okolica). GZM VI, Sarajevo 1894, 711-719.
- Paškvalin, V.* 1970, Kasnoantički gorbivi iz Jajca, GZM n. s. A, XXV, 1970., 29-38.
- Sijarić, M.* 2006, Lokalitet Panorama Goražde – zaštitna arheološka iskopavanja 5. 04. – 22. 04. 2006. godine. (Br. protokola Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine 04-479/06-3).
- Vego, M.* 1957, Nadgrobni spomenici porodice Sankovića u selu Biskupu kod Konjica, GZM XII, 1957, 127-141.
- Žeravica, L.* 1982, Grobovi ispod stećaka na Pavlovcu kod Sarajeva, GZM n. s. A, 37, Sarajevo 1982, 179-205.

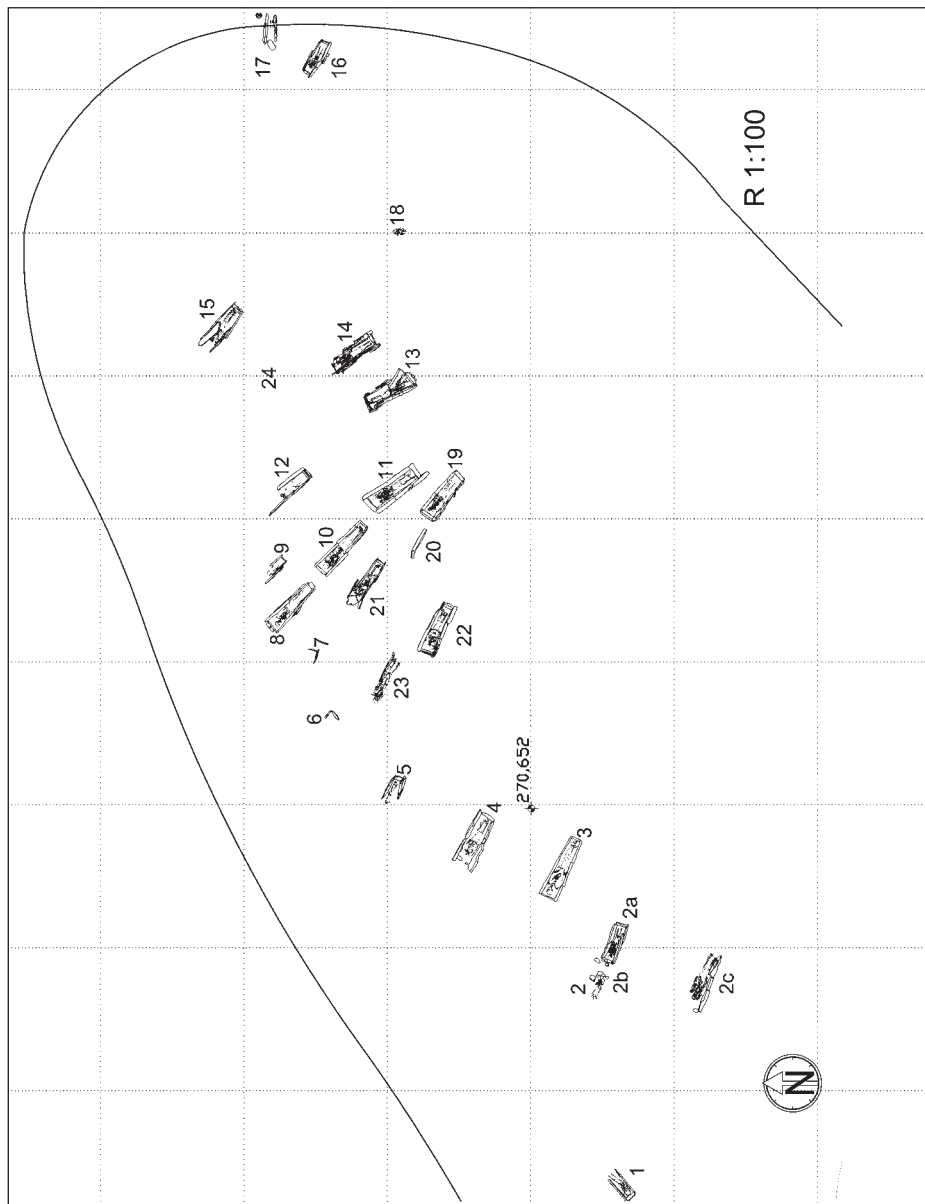
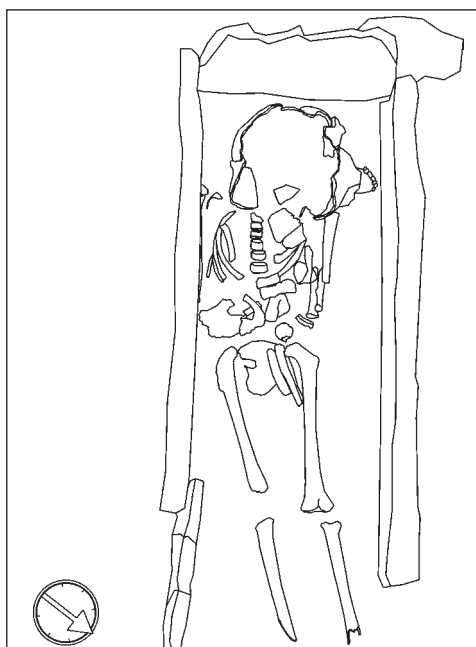

Tabla 1. Plan nekropole Mravinjac Čelebići

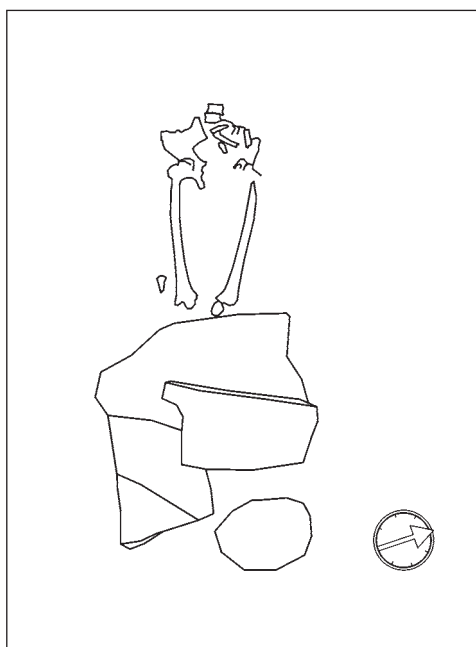
1

2

3

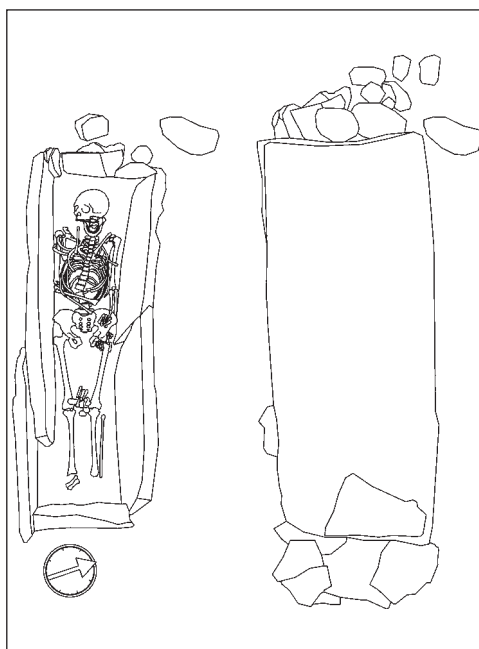

4

Tabla 2. 1-2 *Grob 1*; 3-4 *Grob 2* (R 1:10)

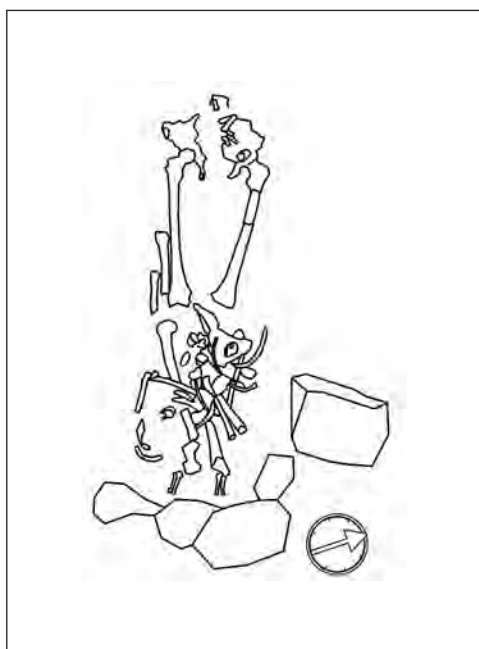
1

2

3

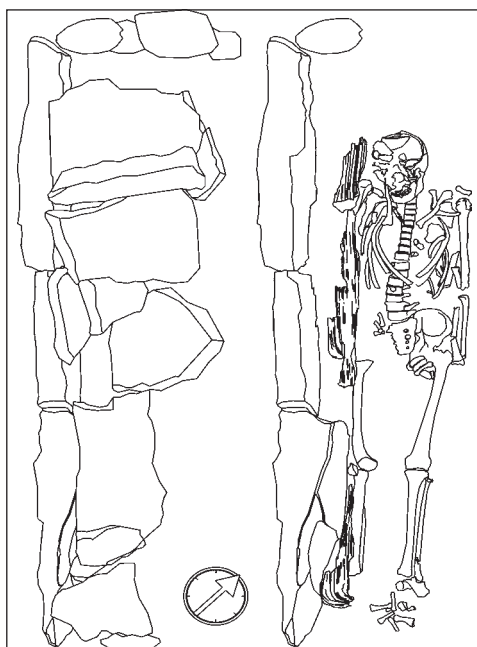

4

Tabla 3. 1-2 *Grob 2a*; 3-4 *Grob 2b* (R 1:10)

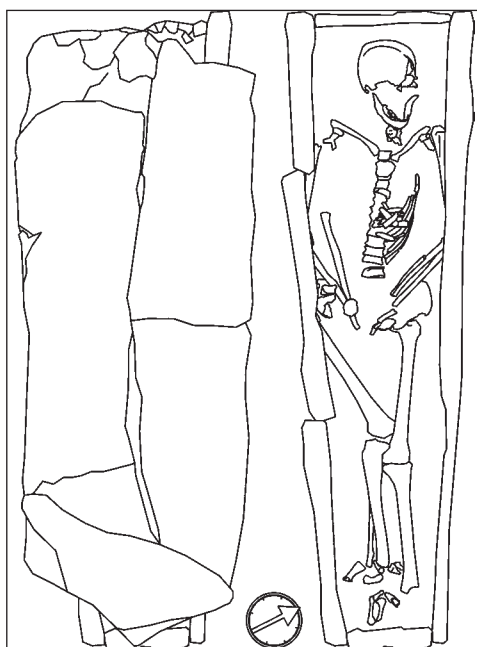
1

2

3

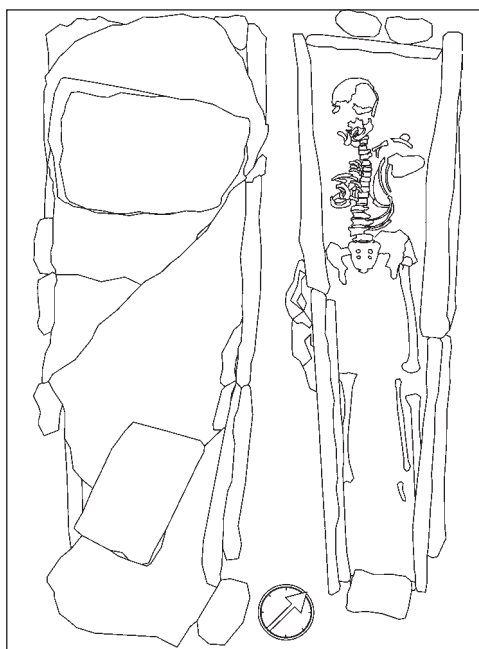

4

Tabla 4. 1-2 *Grob 2c*; 3-4 *Grob 3* (R 1:10)

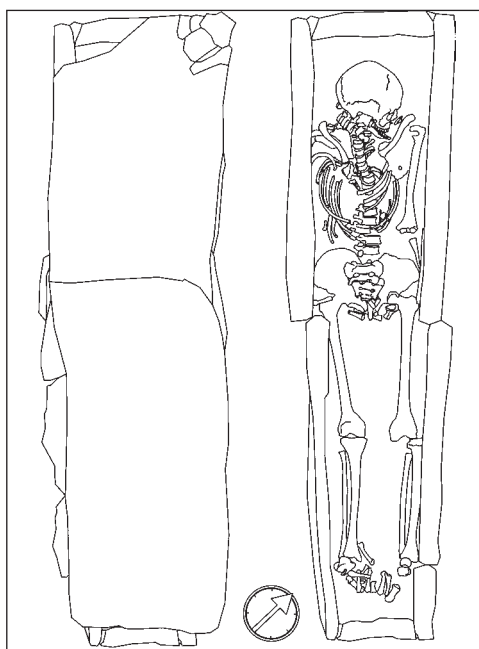
1

2

3

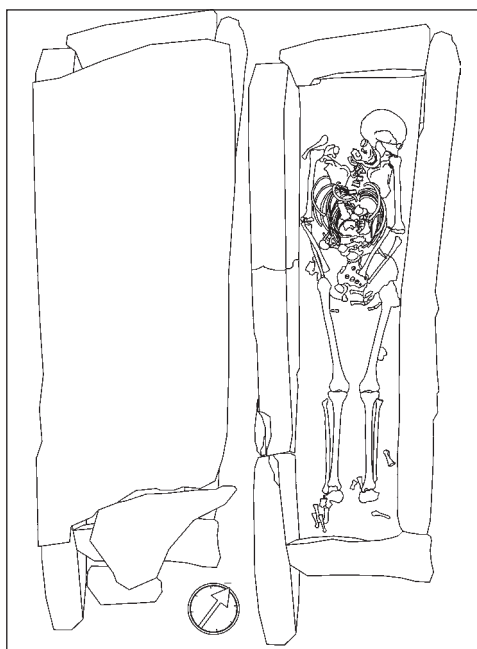

4

Tabla 5. 1-2 *Grob* 8; 3-4 *Grob* 10 (R 1:10)

1

2

3

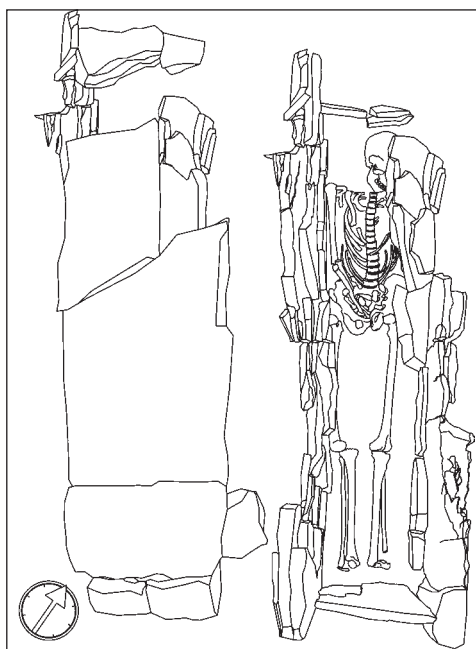

4

Tabla 6. 1-2 *Grob* 11; 3-4 *Grob* 13 (R 1:10)

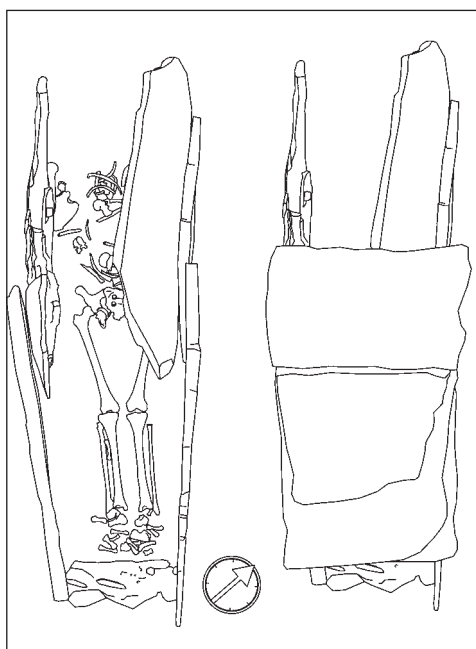
1

2

3

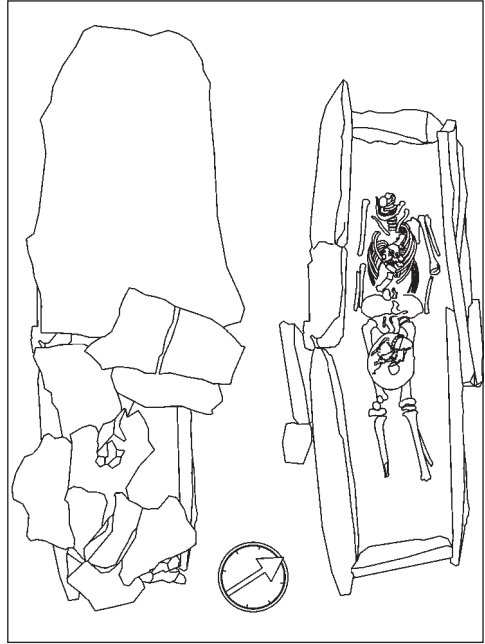

4

Tabla 7. 1-2 *Grob* 14; 3-4 *Grob* 15 (R 1:10)

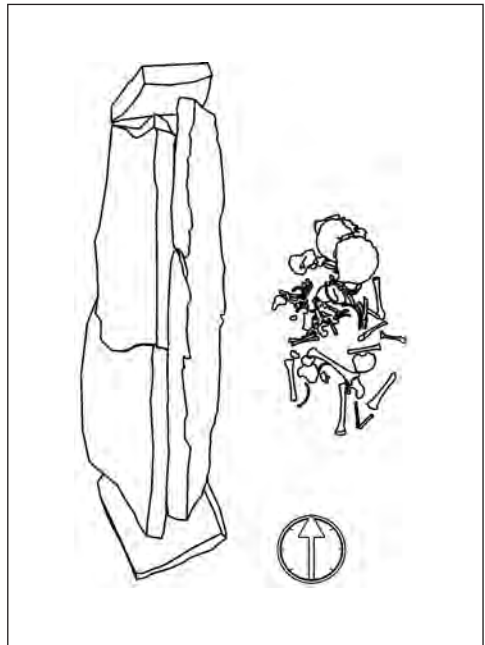
1

2

3

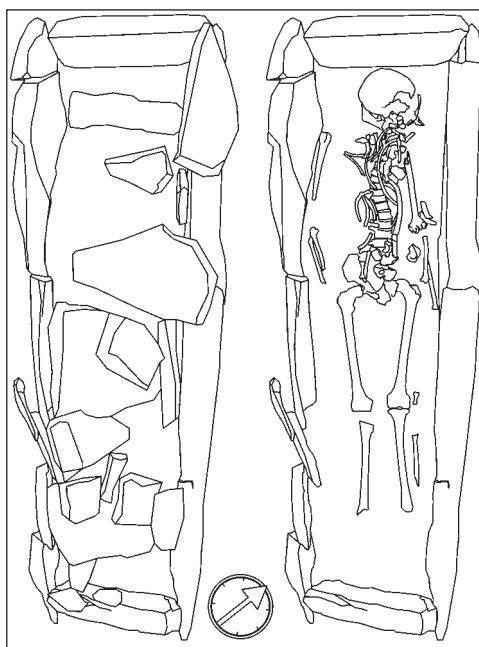

4

Tabla 8. 1-2 *Grob* 16; 3-4 *Grob* 18 (R 1:10)

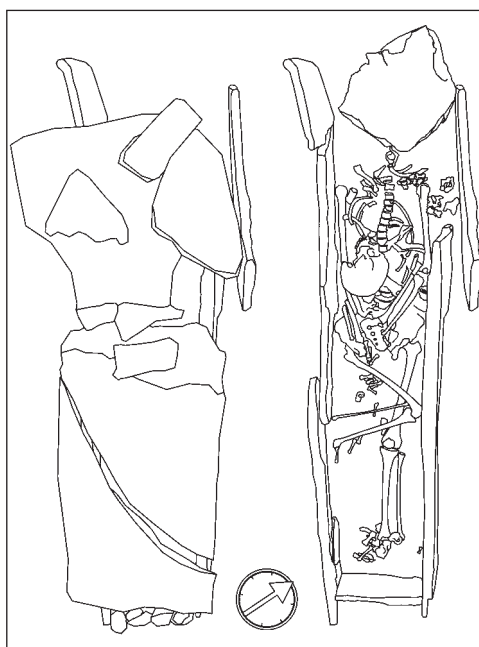
1

2

3

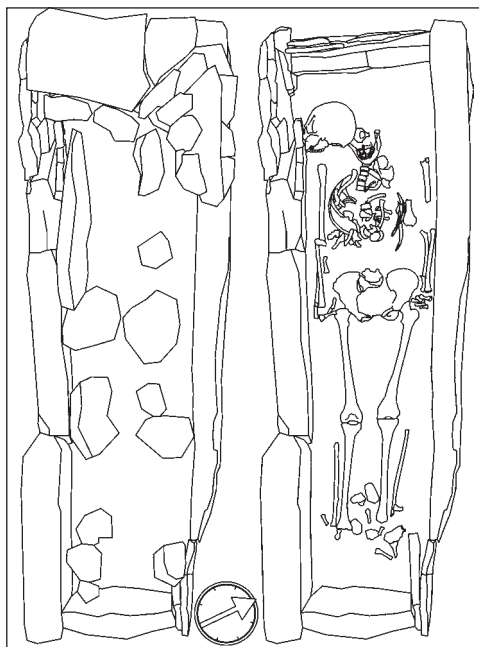

4

Tabla 9. 1-2 *Grob* 19; 3-4 *Grob* 21 (R 1:10)

1

2

3

4

Tabla 10. 1-2 *Grob 22*; 3-4 *Grob 23* (R 1:10)

Dileme oko titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni¹

Esad Kurtović
Sarajevo

Dosadašnja znanja o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni počivaju na nedovoljno izgrađenim i potvrđenim podrazumijevanjima, ponekad i paralelama iz bolje istraženih susjednih područja. U dosad ponuđenom prepoznaju se određeni izrazi logičnosti i uobičajenosti. Bilo je i usputnih pokušaja da se logičnost i uobičajenost predstave kao odrazi zakonitosti koja se poštivala u srednjovjekovnoj Bosni. Ipak, nije bilo zasebnih i detaljnijih pristupa koji bi analizom više primjera prezentirali sistemsko praćenje s mogućim devijacijama koje sa sobom nose ustaljeni sistemi. Sav dostupan izvorni materijal nije bio predmetom zasebne obrade na bosanskim primjerima. S obzirom na njegovu širinu to nije učinjeno ni na ovom mjestu. Na sljedećim stranicama dat je prilog koji može opravdati takva šira buduća sagledavanja.

* * *

Ovaj tematski okvir proizišao je iz nedavno završenog nastojanja da se pojasni pojava bosanskog vlastelina vojvode Sandalja Hranića na historijskoj pozornici. Po uzoru na Hrvatiniće, kneza Hrvoja Vukčića, koji je vojvodsku titulu stekao nasljeđem od svoga oca vojvode Vukca Hrvatinića, a uz prisustvo i odobrenje kralja Tvrtka I. Kotromanića², čini se da je i među Kosačama, Sandalj Hranić naslijedio vojvodsku titulu od svoga strica vojvode Vlatka Vukovića³. No, izvori daju drugačije mogućnosti. Linija nasljeđa

¹ Prošireno izlaganje: 'Međunarodni znanstveni skup o arheologu i historičaru Pavi Andeliću (1920- 1985)', održan 14 -15. 10. 2005. u Sarajevu u organizaciji Franjevačke teologije Sarajevo.

² Thallóczy 1897, 183-192; Isti, 1899, 284-290; Mihaljčić, 2002, 117-129.

³ Babić 1962, 330-331. Tako je to posmatrao i Sima Ćirković: "Po načinu kako se uzdigao među vrhove bosanskog plemstva, Sandalj Hranić je veoma sličan znatno starijem vojvodi Hrvoju Vukčiću. I on je nasledio i zemlje i vojvodsko dostojanstvo, koje je, inače ranije nepoznatoj porodici Kosača pribavio vojvoda Vlatko Vuković za vreme Tvrtka I.", Ćirković 1964, 178.

titule i svojevrsne smjene među Kosačama nije tako tečna kao kod Hrvatinića. Nejasnim se nametnulo pitanje kako je moguće da jedna osoba, kao stric, vojvoda Vlatko Vuković i druga osoba, kao sinovac, vojvoda Sandalj Hranić, u isto vrijeme nose vojvodsku titulu i predstavljaju Kosače. Potraga za pojašnjenjima takvog stanja pokazala je da je postavljeno pitanje predstavlja samo jedan od niza nedefiniranih i neriješenih problema koja tek čekaju na šira i sveobuhvatnija istraživanja postojećih izvornih pokazatelja i neobjavljene građe. Takva strukturalna pitanja o načinu funkcioniranja titula među bosanskim vlastelinskim porodicama mogu ponekad biti i suštinskim određenjem pred fragmentima jasnih, nejasnih ili potpuno nepoznatih situacija u određenom historijskom kontekstu i njih ne mogu mijenjati i pokrivati neprimjereni, neelaborirani i tendencionalno zaključeni prelazi o rastućoj snazi pojedinaca koji ruše ranije ustaljene sisteme u Bosni nalik raspadu Srpskog carstva⁴. Naime, a jedne strane, ni ti ustaljeni bosanski sistemi nisu nam dovoljno poznati da bi se olako preko njih prelazilo, a s druge strane, i njihovo rastakanje bi previše dugo trajalo da bi izdržalo te ponudene dimenzije i paralele. Definirani problemi kreću se kroz nekoliko dilema. U njima se neriješena pitanja o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni značajno suprotstavljaju i aktualnoj faktografiji i time u potpunosti opravdavaju polazište za novim definicijama i njihovim potvrđivanjima.

Kroz postavljene dileme skrećemo pažnju istraživačima na otvorene mogućnosti koje još uvijek pruža izučavanje društvene strukture srednjovjekovne Bosne. Iako je u dosadašnjim istraživanjima titule vojvode na jugostoku Evrope bilo i zasebnih pristupa, mogućnosti koje pruža izvorni materijal iz historije srednjovjekovne Bosne nisu iskorištene u dovoljnoj mjeri. Naprotiv, ponudeno pokazuje da se bosanskim primjerima može ne samo upotpuniti spoznaja o vojvodama nego i popraviti faktografija o pojedinim akterima, nosiocima vojvodske titule u srednjovjekovnoj Bosni.

Površno sagledavanje titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni omogućuje izdvajanje nekih općih polazišta u pristupu. Prema poznatom, u okviru jedne porodice u srednjovjekovnoj Bosni moguće je pratiti uvijek po jednog vojvodu. To je okvir na kojem mogu da počivaju polazišta u izučavanju titule vojvode. Drugi okvir je da se titula vojvode može naslijediti i steći, ali i da je pri tom vladar centralno izvorište vojvodske titule. Na kraju, prateći izuzeci predstavljaju devijacije. Uz ova grubo poredana polazišta treba istaći da ni ona sama po sebi nisu sretno izabrana, raščlanjena i oblikovana jer kao takva i ne postoje kao dovoljno obrađena niti prihvaćena u historiografiji i tek trebaju da dobiju svoje detaljnije analize. U 'Leksikonu srpskog srednjeg veka', kao suma aktualnog znanja o vojvodama navedeno je: "Po smrti vojvode najstariji sin je nasljeđivao očevu titulu, a mlađa braća su nosila titulu kneza. Ukoliko je bio bez sinova titulu vojvode je mogao da naslijedi

⁴ Opća polazišta za titulu vojvode u: Daničić 1975, 150-153; Mažuranić 1975, 1592; Novaković 1908, 198-199; Mihaljčić/Veselinović/Fotić 1999, 95-97; Mihaljčić 2001, 125-156.

najbliži srodnik”⁵. U literaturi se nalaze primjeri kojima se ova leksikonska suhoparnost dovodi u pitanje i kojima se vojvodska titula u srednjovjekovnoj Bosni predstavlja kao zahvalan tematski okvir u budućim sagledavanjima. Naš pristup usmjeravamo na neke dileme koje pružaju aktualne postavke o ocu i sinu kao vojvodama u isto vrijeme, mlađem bratu kao vojvodi prije starijeg brata, sinu vojvodi za živog oca kao kneza i braći kao vojvodama u isto vrijeme. Na kraju, pod popravljenom faktografijom o pojedinim akterima, nosiocima vojvodske titule, potvrđujemo poznato otklanjanjem dileme oko preživljavanja loze kneza Pavla Radenovića 1463. godine.

Otac i sin vojvode u isto vrijeme !?

Prateći svojevremeno velikaške rodove u Trebotiću, Pavao Anđelić se našao u situaciji da argumentirano progovori o okolnosti u kojoj bi dvojica članova iste porodice, otac i sin, Vlatko Tvrtković i Vučihna Vlatković, u isto vrijeme nosili titulu vojvode. Vrsni arheolog, historičar, neumorni tragalac, ali i poticajni teoretičar Pavao Anđelić, koji takvu postavku ne smatra uobičajenom i poznatom, dakle stoji na istom stavu kao i naša od njega nezavisna dilema, sam čitavu situaciju naziva zbunjujućom.⁶ Ta uočena devijacija, u potrazi za objašnjenjem rezultirala je, ispostavilo se u našem uvjerenju i saznanju, još veću komplikaciju. Zapravo, Pavao Anđelić samo pretpostavlja da je Vučihna Vlatković sin Vlatka Tvrtkovića. Naime, utvrdio je da se veza između njih ne može do kraja provjeriti⁷. Nastali jaz pokušao je da objasni rješenjem koje i nije provjereno svim istraživačkim pitanjima, tako da bi se, prateći Anđelića, mogli upitati da li uopće išta znamo o vojvodskoj tituli.

Anđelićevo objašnjenje je dvojako. Anđelić upozorava da se ne zna da li je Vučihna bio usorski vojvoda ili je samo nosio titulu vojvode. To bi, kao teoretsko polazište, u pratećim prestrojavanjima na području Usore trebalo tek dokazivati. Drugi osnov sastoji se u sljedećem: ‘okolnost da poslije Vlatkove smrti (negdje 1399-1420) čast usorskih vojvoda prelazi na Tihoradiće-Zlatonosoviće kao da indicira na Vlatkov pokušaj da tu funkciju osigura sinu (?) Vučihni još za svoga života’ (Anđelićev upitnik). Anđelić u ovom drugom pravcu nastavlja: ‘Kako o Vučihni poslije 1395. nema nikakva spomena, to se mora pretpostaviti da je ubrzo i umro, i da je tako Vlatkov pokušaj ostao bezuspješan.’⁸ Iako ranije nedokazan, ni ovim pojašnjenjima odnos Vlatka Tvrtkovića i Vučihne Vlatkovića nije riješen, pa u oba slučaja nepostavljeno pitanje u Anđelićevim pretpostavkama glasi: Zašto i ostali velikaši nisu postupali kao i Vlatko Tvrtković u pokušaju da za života istom titulom obezbijede one koje hoće među svojim nasljednicima? Ili, konkretnije, s još par

⁵ Mihaljčić 2001, 96-97.

⁶ Anđelić 1975-1976, 248-249. (Isti rad u: Anđelić 1982, 173-204.)

⁷ Anđelić 1975-1976, 248.

⁸ Isto 249.

pitanja: Da li je takva mogućnost bila u rukama nosioca vojvodske časti? Govorimo li time kroz ovaj primjer o svojevrsnom srednjovjekovnom udaru na postojeći sistem u bosanskoj državi, ili na neku vrstu egzistirajuće ustaljenosti? Prema Anđeliću, koji je ovu situaciju s pravom delegirao zbudjujućom, ne vidi se da je ikome drugom, vladaru ili saboru, davao mogućnost da imenuje vojvodu ili priznaje vojvodu, osim samom vojvodi⁹. Da je ovaj primjer tačan, tj. da je otac mogao osigurati i izvršiti za svoga života inauguraciju vojvodske časti svome sinu nasljedniku, i situacija među famoznim Kosačama između strica Vlatka i sinovca Sandalja skladno bi se složila. Vlatko Vuković je to možda i mogao napraviti...

U svojim zaključnim razmatranjima o velikaškim rodovima u Podrinju Anđelić teoretski obrazlaže nasljedno pravo vojvodske časti, govori o 'općeustaljenom nasljednom redu', pa o izboru 'koji obavljaju svi punopravni članovi roda (ili drukčije formiranog izbornog tijela)' i tako dalje¹⁰, što ga sve više približava vlastitom uvjerenju da su Vlatko i Vučihna otac i sin, a nas dodatno, upravo kroz to ipak od značajnijih hijerarhija neovisno rodovsko teoretiziranje, sve više udaljuje od te mogućnosti. Čak naprotiv, prateći tu teoriju u kontekstu Vlatka i Vučihne, u mogućnosti da su otac i sin, moglo bi se pomisliti da je Vučihna upravo zbog 'tako posjedovane vojvodske titule' zahvaljujući toj logičnoj teoriji i nestao sa historijske pozornice prije 'svoga' oca Vlatka, koji neke od tih 'općeustaljenosti' nije poštivao... Prema predloženom ipak ostaje da vojvoda Vlatko Tvrtković i vojvoda Vučihna Vlatković nisu otac i sin. Barem dok se ne pronađe siguran dokaz, a ova analogija otpada i kao mogući primjer za razmatranje pitanja istovremenosti oca i sina u istom, vojvodskom zvanju.

Mlađi brat vojvoda prije starijeg brata !

Starosni odnos među braćom i pitanje primogeniture ili seniorata u odnosu na vojvodsku čast među nasljednicima, prije svega braćom, koje bi poredbenom praksom pružilo primjer i za odnose među sinovima Hrane Vukovića kod Kosača, kao stanje stvari nije dovoljno problematizirano u proučavanjima historije srednjovjekovne Bosne. Stariji i mlađi brat i titula vojvode u praksi, ali bez teorije, kod Anđelića naizgled nisu/(ili)/su izdržali na primjeru braće Zlatonosovića, Vukmira i Vukašina. Anđelić je smatrao da je stariji brat među dvojicom Zlatonosovića bio knez Vukašin i da je titulu vojvode naslijedio od svog mlađeg brata vojvode Vukmira¹¹. Da li je mlađi brat mogao imati titulu vojvode prije starijeg brata, to teorijski Anđelić nije

⁹ Isto.

¹⁰ Isto 253-254. Najveći dio iznešenog Anđelić je ponovio i o vojvodama teorijski prošireno pisao i kasnije, Anđelić 1977, 17-45.

¹¹ Anđelić 1977, 33. Na drugom mjestu, kada je spominjao braću Zlatonosoviće, Anđelić nije komentirao starosni odnos između braće Vukmira i Vukašina, ali je potomke, sinove

objašnjavao. Pojam 'općeustaljenog reda' tu nije pominjao. Prema iznijetom ta je mogućnost mogla biti.

Prije Anđelića, na istom stanovištu da je Vukašin bio stariji, iako je bio knez, a Vukmir da je bio mlađi, iako je bio vojvoda, bio je i Mihailo Dinić. Razlog za to je nalazio u činjenici da se Vukašin, kao stariji, uvijek navodi ispred Vukmira, mada je nosio nižu titulu kneza¹².

Kada je bio u situaciji da prosuđuje odnos starosti među braćom Zlatonosović, Vukmirom i Vukašinom, dobrom poznavao u prilika u sjeveroistočnoj Bosni Pavu Živkoviću stanje je bilo začuđujuće po datoj literaturnoj postavci. Ispostavljalo se da je prvi koji se javljao u izvorima, Vukašin, bio knez i da ga literatura prepoznaje kao starijeg, a drugog kojeg su izvori kasnije spomenuli, Vukmir, bio je vojvoda, i po tome što se kasnije u izvorima pojavio držalo se da je mlađi brat (razlika u izvornim pomenima je samo nekoliko mjeseci). Pavo Živković se, za razliku od Pave Anđelića, vodeći računa o 'ustaljenosti', opet naizgled ispravno, odlučio za pravo starijeg brata na vojvodsku titulu koje je i bilo ispoštovano. Živković daje postavku da je Vukmir bio stariji brat među Zlatonosovićima, a ne Vukašin kako je to predstavljao Pavao Anđelić.¹³ Naime, nalazi Živković, ime njihovog oca, Jurja Tihčinovića, kroz pridodato prezime Jurjević, spomenuto je upravo uz Vukmira, a ne Vukašina¹⁴, i to je kakva-takva, ipak presuđujuća pretpostavka koja potvrđuje da je vojvodska titula kod braće Zlatonosović išla linijom neke vrste općeustaljenog reda: otac, stariji, pa mlađi sin.

No, sve bi to nekako i išlo u jednom, Dinićevom i Anđelićevom ili drugom, Živkovićevom pravcu, kada bi smo bili sigurni da je župan Dragiša (Diničić) bio nejasan u svome obraćanju braći Zlatonosović 1424. godine: "Mnogopoštenomu i nam' dragomu i milomu bratu stariemu knezu Vukašinu i voevodi Vukmiru od vašega župana Dragiše" (podvukao E. K.)¹⁵. Kod župana Dragiša Diničića, suvremenika braće Zlatonosović, uopće nema dileme. Za njega je, kao i za Dinića i Anđelića, ipak stariji brat knez Vukašin. Ne bi trebalo da se radi o figurativnom izražavanju niti laskanju. Da je u pitanju figurativan i laskav izraz 'stariemu' on bi išao i trebao bi ići u pravcu vojvode Vukmira koji je nosio višu titulu, a bio eventualno mlađi po godinama, a ne u pravcu obraćanja knezu Vukašinu koji je nosio nižu titulu. Izrazi 'bratu stariemu knezu Vukašinu' ne korespondira titulaturnom rastu. U ovom slučaju on je stvaran. Dinić i Anđelić su, za razliku od Živkovića, ipak bili u pravu. Knez Vukašin je zaista bio i ostao stariji od vojvode Vukmira. Kao stariji nije bio vojvoda. Prednost je, iz nekih nepoznatih razloga, imao mlađi brat Vukmir. Kasnije je stariji Vukašin naslijedio mlađega Vukmira u vojvodskom zvanju. Općeustaljeni ritam dodjele ili stjecanja vojvodske titule to je izgleda

Jurja Tihčinovića, poredao, tako da je Vukašina, kao kneza navodio ispred vojvode Vukmira, Anđelić 1976, 237.

¹² Dinić 1955, 39.

¹³ Živković 1986, 150-151.

¹⁴ Isto.

¹⁵ (maja 1424. g.?), Stojanović 1934, 7.

podrazumijevao u srednjovjekovnoj Bosni. Očito je bio izraz određenog konsenzusa, specifične zasluge ili volje koja je egzistirala u porodici i rodu te vezivno stajala sa centralnom vlašću, nosiocu ili pokrovitelju tih općeastaljenih hijerarhija.

Sin vojvoda, za živog oca kao kneza !?

U pitanju načina dolaska do vojvodske titule neke dileme nedavno je pokrenuo Đuro Tošić, mada je njegovo razmišljanje usložnjeno još jednim kvalitetom, primjerom neriješenog pitanja o vojvodskoj tituli u srednjovjekovnoj Bosni. Prema poznatom, Đuro Tošić bio je na liniji da postoji primjer da je sin prije oca, kao kneza i glavnog predstavnika u porodici, imao titulu vojvode. Petar Pavlović, sin čuvenog kneza Pavla Radenovića, u nekim razmatranjima, i prije Tošića, kod Alekse Ivića i Marka Perojevića a počev sve preko zbirke Nikole Jorge, smatralo se da je onaj vojvoda Petar Pavlović koji je početkom 1403. godine od ugarskog kralja Ladislava Napuljskog dobio selo Čubin i posjede sinova Rajmićevih u županiji Dubici¹⁶. Kako se poslije 1403. godine Petar Pavlović, sin kneza Pavla Radenovića, zna pojaviti u izvorima i s titulom kneza to je trebalo i objasniti. Ovo raznoliko izvorno pojavljivanje Đuro Tošić je riješio određenim pretpostavkama koje i nisu dovoljno utemeljene, ali o kojima će se više voditi računa u budućim sagledavanjima vojvodske titule, barem kao primjer praćenja egzistirajućih ustaljenosti. Za ovo neobično stanje među bosanskim vlastelinskim titulama Tošić pretpostavlja da je Petrova titula vojvode stečena, a titula kneza naslijeđena¹⁷. To je, kao eventualno paralelno egzistiranje dvije titule, ipak potrebno dokazati. No, prije svega, pravo je pitanje da li je Petar, sin kneza Pavla Radenovića, zaista mogao imati titulu vojvode prije očeve smrti.

Faktografski, na primjeru vojvode Petra Pavlovića kao sina kneza Pavla Radenovića u 1403. godini, pojavljuje se jaka rezerva. I deset godina

¹⁶ Tošić 2001, 36. Još ranije tako su smatrali Aleksa Ivić i Marko Perojević, Ivić 1907, 1-32, nap. 1 na str. 10; Perojević 1942, 388. Da se radi o sinu Pavla Radenovića takvu formulaciju ponudio je Nikola Jorga u svojoj zbirci a njega su pratili Ivić, Perojević i Tošić, Jorga 1899, 88.

¹⁷U pisanim izvorima, koji obično govore o njegovom svakidašnjem životu, ispred Petrovog imena najčešće stoji titula kneza, koja ne označava nikakvu funkciju koju je obavljao, već je izraz visokog društvenog položaja u feudalnoj hijerarhiji toga doba. Za razliku od kneževske titule, uz Petrovu ličnost, u dokumentima koji svjedoče o ratnim prilikama, ističe se titula vojvode koja, pored ostalog, uključuje i neke od vladara dobijene prerogative vezane za organizaciju i djelovanje vojske. Zato je titula vojvode, kao stečena, a ne titula kneza, kao naslijeđena, uzeta u naslovu rada za bližu odrednicu uz ime ovog nedovoljno poznatog bosanskog velikaša", Tošić 2001, 35. Detaljnije ne ulazeći u pojašnjenja Tošić je odlučio u svome radu da će "nastojati da, koliko to bude moguće, uz Petrovo ime stavljamo titulu koja se sreće u sačuvanim izvorima", Isto, napomena 2 na strani 36. Poređenje pokazuje da se toga ni na mogućim mjestima, kada su u pitanju objavljeni izvori, autor ipak nije držao. Uporedi, Isto, 37; (13. 08. 1411.g.), Stojanović 1929, 529-530.

ranije, krajem septembra 1393. godine, među svjedocima na Dabišinoj razrješnici računa protovestijaru Žori Bokšiću naveden je izvjesni vojvoda Petar Pavlović¹⁸. To je otvorilo potragu za vojvodom Petrom Pavlovićem iz kraja XIV i početka XV stoljeća koji, očito, nije bio sin kneza Pavla Radenovića. Instalacija pokazatelja iz 1403. godine o vojvodi Petru Pavloviću kod Nikole Jorge išla je direktno preko pokazatelja iz napuljskog arhiva, a preko njega, koji je vojvodu Petra Pavlovića imenovao sinom kneza Pavla Radenovića, takvim su stanje preuzimali, vidjeli smo, i kasniji istraživači, ostajući pritom u uvjerenju da je ispravno kontekstualizirana srodstvena veza Petra Pavlovića. Međutim, nije.

Uvid u cjelinu pokazatelja iz 1403. godine potječe na sumnju da je u pitanju lik vojvode Petra Pavlovića kao sina kneza Pavla Radenovića. Barem tamo to nije direktno navedeno. Isti dokumenat je prije Jorge u cjelini objavio Franjo Rački u svojim Izvadcima iz napuljskog arhiva¹⁹. Istina je da su donacije Ladislava Napuljskog, s njegovim težnjama da osigura ugarsku krunu, nerijetko na istočnoj jadranskoj obali imale djelimično i isprazni karakter, ali teško je razumjeti da uz relevantne, poznate, potvrđene i istaknute predstavnike, poput Hrvoja Vukčića ili Sandalja Hranića na koje se Ladislav oslanjao, umjesto, barem za bosanske prilike, značajnog kneza Pavla Radenovića, njegov dotad anonimni sin Petar bude u videokrugu glavnih tokova historije istočne jadranske obale, pa i da to bude ličnost koja prije toga nije ušla kao svjedok u pominjanje na bilo kojem mjestu među relativno brojnim poveljama, razrješnicama i pismima koje je ostavila iza sebe burna bosanska historija toga vremena. Dodatno, donacija iz 1403. g. značajno pominje zasluge i nasljednike uz vojvodu Petra Pavlovića, iako se sin kneza Pavla Radenovića, kao što je poznato, još nije bio ni oženio²⁰. Iako su nekolike konstelacije, anonimnost sina Petra i pominjanje nasljeđa kojeg Petar sin kneza Pavla Radenovića još nije ni imao, izostanak pominjanja njegovog oca kneza Pavla Radenovića, nisu prevelika niti diplomatska prepreka za svojevrsno

¹⁸ "vojevode Petra Pavlovikja" (29. 09. 1393.g.), Stojanović 1929, 178.

¹⁹ Ovdje prenosimo jedan dio: "Ladislaus rex etc. Universis ... Exaltat potentiam principium ... Sane attendentes merita sincere ac constantis devotionis et fidei Viri magnifici Petri Paulovich, vayvode dilecti fidelis nostri, grataque utilia et accepta servitia, presertim maiestati nostre fideliter et laudabiliter prestita, queve prestat ad presens et speramus ipsum in posterum de bono semper in melius continuatione laudabili prestiturum, ex quibus ipsum speciali nostra gracia dignum et benemeritum reputamus eidem Petro vayvode et suis heredibus ... in perpetuum villam Chubini, que fuit Johannis Chubini rebellis nostri, et possessiones filiorum Raymich, nostrorum etiam rebellium, in ducatu Dubize ... pro eodem Petro vayvode et dictis suis heredibus ..." (26.01. 1403.g.), Rački 1863, 47-48.

²⁰ Najavljivana ženidba, augusta 1403.g., odnosi se vjerovatno na Petra Pavlovića, sina kneza Pavla Radenovića. Nije usvojen prijedlog: "de faciendo gratiam comiti Paulo Radinouich quod pro nuptiis eis filii possit facere emi et trahere de Ragusio panos et alias res ei necessarias pro usu domus sue" (za prijedlog je bilo 14 glasova), već je usvojen prijedlog: "de non faciendo dictam gratiam" (za prijedlog je bilo 17 glasova), (28. 09. 1403. g.), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Reformationes, XXXII, 171; Tošić 2001, 36.

pokriće i inače poluispraznih donacija Ladislava Napuljskog, jedan drugi dokumenat, iz oktobra 1392. g., iz odnosne zbirke Franje Račkog, pokazuje da je Ladislav Napuljski dosta dobro poznao i vojvodu Petra Pavlovića i širu srodstvenu liniju kojom je ovaj uglednik bio povezan. Naime, Petrov otac Pavle osim njega imao je još petoricu sinova, a on je bio prvi među njima još oktobra 1392. godine²¹. Radi se o vojvodi Petru Pavloviću, prema Pavi Anđeliću sinu vojvode Pavla Vlatkovića kojeg je on povezo za lozu Hrvatinića, ali ta njegova elaboriranja noviji radovi nisu uzimali u obzir²². Svakako, vojvoda Petar Pavlović u pokazatelju iz 1403. godine uopće nije sin kneza Pavla Radenovića kako je to, uz Jorgu, Ivića i Perojevića ustvrdio i Đuro Tošić u svome razmatranju²³.

Ni u drugom segmentu, mogućnost da je Petar sin kneza Pavla Radenovića bio zabilježen povremeno s dvjema različitim titulama, nasljednom i stečenom, ne pokazuje se u potpunosti tačnom. U distribuciji testamenta dubrovačkog vlastelina Marina Kabužića, jula 1411. godine Radoje Ljubišić Bogdančić iz Trebinja predstavljen je kao čovjek kneza Petra, sina kneza Pavla Radenovića²⁴. O vojvodi Petru Pavloviću tada nema govora. Jedan primjer bilježenja sve trojice Pavlovića, preminulog oca Pavla i dvojice živućih njegovih sinova, Petra i Radoslava, upravo je ilustrativan. U pismu iz marta 1416. godine, Dubrovčani ih svu trojicu navode kao kneževu²⁵. Iako se, vidjeli

²¹ Djelimično: "Ladislaus dei gratia rex etc. ... merita sincere devotionis et fidei virorum nobilium Petri filii Pauli militis vice vojvoda Bozonensis, nec non Milos, Dyonisii, Johannis, Stephani et Blasii fratrum suorum, nostrorumque fidelium delictorum ... eisdem Petro, Milos, Dyonisio, Johanni, Stephano et Blasio fratribus, ac ipsorum et cuiuslibet eorum heredibus masculini sexus ex eorum corporibus legitime descendentibus, natis iam et in antea nascituris, in perpetuum possessionem Haroheuzi et ..." (19. 10. 1392.g.), Rački 1863, 39-40.

²² Uporedi, Anđelić 1983, 134-135. Iako koristi zbirku Franje Račkog za pokazatelj iz 1392., za drugi pokazatelj, iz 1403.g., Anđelić, iz nepoznatih razloga, koristi Jorginu zbirku. Dodatno, Anđelić nije jasno napisao da Jorga griješi kada Petra Pavlovića veže uz kneza Pavla Radenovića. Pored Tošića, Anđelićeva postavka nije uzeta u obzir ni u drugim novijim razmatranjima, Čošković 2001, 725-739; Mrhić-Radojčić 2002, po registru pod Pavlovići.

²³ Teško je razlučiti, no u ponudi saveza Hrvoja Vukčića Zadru 1401. g. pomenut je izvjesni vojvoda Petar: "Nos Hervoye supermus vojvoda regni Bosnae ac vicarius generalis principium serenissimorum regis Vladislavi et regis Ostoye ... Nec nos Hervoye cum consorte nostra, cum filio nostro unico, fratribus et familiaribus nostris, videlicet cum Draghisca fratre nostro (et) Voyslavo, (item cum) Voyaco, Petro vojvoda, et Tuertco, et fratre suo Voyco, et cum aliis familiaribus nostris" (oko 15. 06. 1401.g.), Šišić 1938, 129-320, 170. Na sličan način u jednom ugovoru vezanom za Dubicu iz 1400.g. spomenuti su 'Blaž, Petar i Ivan, sinovi Pavla de Zwynnycha' (Čošković 1981, 52), koji ipak ostaju samo na razini ubjedljive sličnosti sa trojicom od šest Pavlovih sinova pomenutih 1392. g.

²⁴ "Radoye Glubisisch Bogdancich de Tribinio homo comitis Petri filii comitis Pauli Radinouich fuit confessus habuisse et recepisse ab epitropis dicti ser Marini librum quinquaginta argenti quod ipso Radoye deposierat nomine dicti comiti Petri tempore vite dicti ser Marini" (09. 07. 1411. g.), DAD, Distributiones testamentorum, VII, 97v.

²⁵ Vijeće umoljenih odlučuje da se piše knezu Petru: "de scribendo unam literam comiti Petar super factis predictis" (23. 03. 1416. g.), DAD, Consilium Rogatorum, I, 40; Pucić

smo, radi o sasvim drugoj osobi, kada isključimo vojvodu Petra Pavlovića, pominjanog s tom titulom i punim imenom i prezimenom samo u ranija dva navoda 1393. i 1403. godine, situacija je i sa druge strane posve jasna. Sin kneza Pavla Radenovića Petar Pavlović nosio je samo titulu kneza za života svoga oca. To se može vidjeti i iz primjera koje navodi Đuro Tošić u svome radu. Tek poslije očeve smrti, političkim ubojstvom na Parenjoj poljani augusta 1415. godine, njegov sin Petar se pojavljuje sa titulom vojvode. Naprotiv, u odnosu na dosad izneseno više je dodatnih izvornih primjera koji pokazuju takvo stanje, a njihovo detaljnije praćenje moglo bi rezultirati i tačno vrijeme od kada je knez Petar Pavlović postao vojvodom.

Prvi puta sa vojvodskom titulom sin kneza Pavla Radenovića Petar Pavlović javlja se tek, ili već, februara 1417. godine²⁶. Maja 1417. godine u pismu svojim poslanicima kod vojvode Petra Pavlovića, Dubrovčani navode da je Petar vojvoda, a njegov brat Radoslav da je knez, pokazujući još jednom da je skoro bez premca njihovo poznavanje titulaturnog označavanja, rasta titula i međusobnog odnosa među srođnicima, nosiocima pojedinih titula u Bosni²⁷. I drugi primjeri pokazuju da je od 1417. godine Petar Pavlović, sin

1858, Primjetbe XV. U pismu se navodi: "kneže Petre vaš' brat' knez' Radosav' ... jer' je Dubrovnik' bil' kukja pokoinoga roditelja vi gospodina kneza Pavla". Uz siguran datum, postavljena godina u zagradi kao moguća, pokazuje se tačnom: (23. 03. 1416. g.), Stojanović 1929, 530.

²⁶ Pored svih primjera koje navodi Đ. Tošić u svome radu, uporedi i: "knezu Petru ... kneza Petra" (13. 08. 1411. g.), Stojanović 1929, 529-530; "ad emendum pannos pro donando comiti Peter filio comitis Pauli", DAD, Reformationes, XXXIV, 73v; "gospodinu knezu Petru" (13. 08. 1413.g.), Stojanović 1929, 529; "conte Petar Paulouich" (24. 08. 1414. g.), DAD, Lettere di Levante, VII, 109v; "Copia de una lettera receuuta de ser Zan de Gondola per la morte del conte Polo die XXIV agosto 1415 ... venne conte Piero ... conte Piero e legato et menato a Bobouaç ... conte Piero non fu inorbito", Isto, 133v-134v (Pismo objavljeno u, Pucić 1858, Primjetbe XV-XVII; Tošić 2003, 357-366); "de scribendo una litera conte Petar super facti predicti" (23. 03. 1416.g.), DAD, Cons. Rog., I, 40; "slavnom i velmožnomu gospodinu knezu Petru ... kneže Petre vaš' brat' knez' Radosav' bil' je s vojskom ov'dje na megi našega primorja" (23. 03. 1416. g.), Stojanović 1929, 530; "de induciando super facto comitis Petri Paulouich usque ad prima noua" (04. 04. 1416. g.), DAD, Cons. Rog., I, 41v; "Radoslauus Beroeuich vlacchus comitis Petri" (26. 04. 1416. g.), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 9; Dinić 1967, 187; "de concedendo voyuode (prekriženo: comiti) Petro" (21. 02. 1417. g.), DAD, Cons. Rog., I, 63; "de respondendi literis uaiuode Petri" (17.04. 1417.g.), Isto, 71; "de procedendo tractam grani voiuode Petro ipso soluente dohana debitam" (10.05. 1417.g.), Isto, 72v; "de concedendo voiuode Petar tractam fructi ipso soluente nectum dohane non obstantibus ordinibus in contrarnis loquentibus" (10. 05. 1417. g.), DAD, Consilium Maius, I, 70; "de visitando voiuodam Petar in Canali, Drasiuica et Tribigna usque ad flumen", Isto; "Commissione ambaxiatorum ser Andree Mar. de Volzo et ser Nicole M. de Goze ad voiuodam Petrum Paulouich ... ambaxiadori nostri a voiuoda Petar ..." (12.05. 1417.g.), DAD, Lett. di Lev., VI, 29; "ad voiuodam Petar" (23. 05. 1417. g.), DAD, Cons. Rog., I, 74; "vayuoda Piero Paulovich cum la sua fraternita" (22.07. 1417.g.), Ljubić 1882., 241; "respondendi ad ca qua petit Braillus ambaxiator voiuode Peter" (10.01. 1419.g.), DAD, Cons. Rog., II, 9v.

²⁷ "dicto voiuoda Petar ... condoleteui del caso della morte del padre suo et rallegrateui della vita et prosperita sua ... che conte Radoslao vostro frar venne in queste contrade sempre" (12. 05. 1417. g.), DAD, Lett. di Lev., VI, 29.

kneza Pavla Radenovića bio vojvoda. U drugoj polovini augusta 1417. godine preko Ivana Lampre Crijevića označen kao vojvoda, Petar Pavlović napravio je ugovor o gradnji cisterne u Sokolu u Konavlima²⁸. U povelji bosanskog kralja Ostoje braći Vukačić, datiranoj okvirno 1417. godinom, prvi na listi svjedoka je vojvoda Petar Pavlović²⁹. Jedan izuzetak, navod po kojem bi vojvodsku titulu Petar Pavlović imao tokom 1416., ipak je odraz kasnijeg vremena, tj. iz 1419. godine³⁰. Po svemu, bit će najvjerojatnije da je zabilježena vojvodska titula uz Petra Pavlovića, sina kneza Pavla Radenovića, iz kraja februara 1417. godine njegov najraniji poznati, napisani i očuvani pomen u tom svojstvu. Jak razlog za to mogao bi se nalaziti u činjenici da je pisar odluka Vijeća umoljenih upravo tada bio pogrešno upisao Petra sa titulom kneza, pa precrtao i napisao da se radi o vojvodi Petru Pavloviću³¹. Ključno, da pitanje egzistiranja dvojne 'stečene' titule vojvode i 'naslijeđene' titule kneza u postavci Đure Tošića nije dobro postavljeno pokazuje i činjenica da poslije 1417. godine Petar Pavlović više nikada nije pomenut sa titulom kneza. No, u ovom slučaju se itekako radi o naslijeđenim i stečenim titulama. Titulturni rast, izazvan stjecanjem više titule, pomjerio je i u potpunosti potisnuo nižu naslijeđenu titulu.

Na primjeru Pavlovića imamo zaključak da sin prije oca kao kneza nije išao u viši rang titule vojvode. O stanju stvari u taboru Pavlovića, obzirom na stjecanje vojvodske titule, držimo da takvo nešto nije moglo ići bez bosanske centralne vlasti. Usput pokrenuto pitanje Đure Tošića o 'stečenoj' i 'nasljednoj' liniji dobijanja vojvodske titule kroz navedeno ipak ne možemo do

²⁸ "Magister Anthonius a Voltis et Vincentius eius filius ... promiserunt super se ... fabricare unam cisternam ... in castro Sochol in Canale ser Iohani Lampre de Zreua nomine voyuode Petri ... Et hoc pro precio et nomine pretii ducatorum auri triginta, de quibus triginta ducatis dictis magister Antonius et Vincentius fuerunt confessi et contentis se habuisse et recepisse a dicto ser Iohanne nomine dicti voyuode Petri ducatos quindecim ... et alios quindecim debeant habere quia cisterna predicta erit completa" (23. 08. 1417. g.), DAD, Div. Canc., XLI, 154. Posao je bio završen uspješno. Ivan Crijević je 26. 10. 1417. isplatio majstore sa 9, a 23. 11. 1417.g. sa preostalih 6 perpera. Isto. Majstor za gradnju zdenca išao je u Konavle zajedno sa Ivanom Crijevićem i čuvenim dubrovačkim trgovcem Petrom Primovićem: "Petrus Primi ... dum ipse Petrus Primi semel egitaret cum ser Iohanne Lampre de Zriua in Canali et secum ducebat unum magistrum pro aptando cisternam voyuode Petri in castro quod habet in Canali et dum esset prope quandam domum in loco predicto Canalis tunc idem ser Iohannes dixit ipsi Petro voyuoda Petar dedit michi hanc domum ... Idem ser Iohannes dixerat sibi Petro predicto: Ego fuit in exercitu cum meis famulos cum voyuoda Petar Paulouich quoniam castra mentabatur contra Sandalium" (20. 06. 1419.g.), DAD, Liber Maleficioium, II, 297v.

²⁹ "vayvoda Petrus Paulovich cum fratribus" (1417.g.), Brković 1997, 14.

³⁰ "Ratcho Popouich de Canali ... dixit quod comes Paul ipsam villam dedit Hostoy Nossanouich et fratribus, de inde Sandagl post mortem dicti Pauli dictam villam vocatam Perchino sello dedit dicto Ratcho testi et eis patri domino Radino. Post hec vero qui voyuoda Petar Paulouich venit in Canali ipsam villam dedit ser Iohanni Lampre de Zriua" (01. 03. 1419. g.), DAD, Liber Maleficioium, II, 297.

³¹ "de concedendo voyuode (prekriženo: comiti) Petro" (21. 02. 1417. g.), DAD, Cons. Rog., I, 63.

kraja egzaktno riješiti. Kako je loza Pavla Radenovića sa Petrom Pavlovićem postala vojvodskom i obzirom da je očito da to porodica sama sebi nije mogla osigurati bez prisustva centralne vlasti, ima razloga da se smatra da je zbližavanje Pavlovića i kralja Ostoje protiv vojvode Sandalja Hranića, značajno a o čemu se uopće ne vodi računa – do tada jedinog nosioca titule vojvode među svjedocima ‘od Bosne’, pospješeno konstelacijom pravnih okvira i shvaćanja vakantnog mjesta ‘vojvode od Bosne’ i rezultiralo kraljevim uzdizanjem Petra Pavlovića u rang vojvodstva. Izvjesno je da se radi o uznapredovaloj moći porodice kneza Pavla Radenovića, izvjesno je i da se bez centralne vlasti titula vojvode nije mogla steći, ali i da knez Pavle Radenović za svoga života jednostavno nije imao prostor za instaliranje svoje snage kroz vojvodsku titulu, niti svojom snagom uznapredovalog velmože niti kroz centralnu vlast. Rješenje se najvjerovatnije nalazi u općem sklopu pod kojim je egzistiralo svojevrsno regionalno poimanje vlasti u srednjovjekovnoj Bosni. Kraj vojvode Sandalja Hranića, osobe koja je zajedno s njim bila među svjedocima ‘od Bosne’, bez obzira na svoju snagu, knez Pavle Radenović nije ni tehnički mogao da postane vojvoda. Čini se da dvojica vojvoda sa jednog područja nisu bila normalna i uobičajena linija rasporeda vojvoda u srednjovjekovnoj Bosni³². Prema prilikama i svjedocima ‘od Huma’, ni tamo nije podrazumijevano više od jednog vojvode, ali su nastale devijacije, potisnuti Sankovići, dva kralja u jednom vremenu i povratak Sankovića, rezultirale značajnim devijacijama da su se na području Huma pojavile čak tri vojvodske porodice (Milatovići, Sankovići, Radivojevići)³³. Takvu devijantnu situaciju među svjedocima ‘od Bosne’ nije doživio moćni knez Pavle Radenović³⁴. Doživio ju je njegov sin vojvoda Petar Pavlović. Prema situaciji prezentiranoj na području Huma bit će i ostatak da stečenu ili naslijeđenu, u svakom slučaju posjedovanu titulu vojvode, bez obzira na izražene devijacije, niko nije mogao izgubiti. Tako se od 1417. godine nadalje, sa promjenom političkih prilika između kralja, Pavlovića i Kosača i došlo u situaciju da među svjedocima ‘od Bosne’ i Kosače i Pavlovići imaju vojvodsku titulu.

³² Bez pokušaja pronicanja u suštinu bosanskih prilika Rade Mihaljčić se samo mogao čuditi navodnoj nelogičnosti da tako snažan magnat kao što je bio knez Pavle Radenović nije došao do titule vojvode, Mihaljčić 2001, 134.

³³ Kurtović 2004, 222-246.

³⁴ Prema kasnijem svjedočanstvu iz jedne tužbe, marta 1425. g., knez Pavle Radenović je zabilježen da je imao vojvodsku titulu. Po svojoj suštini ono je time potpuno pogrešno: "Die II martii 1425 Peruinaç Obradouich testis predictus ... dixit quod nunc est annus et ultra quod dum ipse testis esset in Crasseno voioude Pauli [!?, E. K.] et Radossau ius filli et ibi appulisset dictus Peruo e cum animalibus circa CL inter parua et magna. Tunc Bielan Raichouich homo dicti Radossau i Paulouich et cum eo filii Volcichne et certi homines cum illis ligauerunt dictum Peruo e et dicta animalia sibi abstulerunt. Et de animalibus ipius testes nil acceperunt. Et tantum scire dixit", DAD, Lam. de foris, V, 234v.

Braća, vojvode u isto vrijeme!?

Da su Pavlovići pogodni za mnogobrojne analize vojvodske titule pokazuju i drugi primjeri. Mada to nije zasebno isticano, niti je postavljano kao problem, u interpretaciji Borisa Nilevića navedeno bi pokazivalo da su dvojica braće, nasljednici i sinovi vojvode Radoslava Pavlovića, Ivaniš i Petar Pavlović u isto vrijeme bili vojvode. Mada izvori navode drugačije stanje, tj. do smrti Ivaniša Pavlovića njegova braća Petar i Nikola su kneževi, a poslije njegove smrti Petar postaje vojvoda dok Nikola ostaje i dalje knez, na jednom je mjestu, prema nedovoljno kontekstualiziranom izvoru, još za života vojvode Ivaniša Pavlovića, prema Nileviću, naveden je i njegov brat kao vojvoda Petar Pavlović.

Prema aktualnoj postavci koju je prezentirao Boris Nilević, vojvoda Ivaniš Pavlović umro je novembra 1450. u 27 godini života³⁵, a vojvoda Petar Pavlović, kao njegov mlađi brat bio je vojvoda već 1448. godine³⁶. Ponuđeni izvor rješavao je i pitanje majke Petra Pavlovića, koja po Nileviću, nije bila Teodora, kći kneza Vukca Hranića Kosače, već izvjesna Katarina³⁷. Dokument iz februara 1448. godine koji bi sve to potvrđivao ipak se ne odnosi na vojvodu Petra Pavlovića kao sina vojvode Radoslava Pavlovića i brata vojvode Ivaniša Pavlovića³⁸. Radi se o jednom drugom vojvodi Petru Pavloviću, osobi koja se mora povezivati sa nedovoljno istraženom i dosad fragmentarno poznavanom porodicom Kostanjića, kako to daje i sam navođeni dokument³⁹, a na što upućuju i dva ranija pomena Kostanjića koji su po imenima jednog od predvodnika, Pavla Kostanjića kao oca Petra Pavlovića, i baštinili prezime Pavlović u jednoj generaciji⁴⁰.

Uostalom, vojvoda Petar Pavlović, sin Pavla Kostanjića pomenut je nešto ranije već kao mrtav. Početkom augusta 1446. godine, Dubrovčani su odgovalali Milici, 'ostavšoj' vojvode Petra⁴¹. I u svjetlu ovog pokazatelja bolje se razumijeva podatak o vojvodi Petru Pavloviću iz 1448. godine koji i ne

³⁵ Nilević 1978, 360.

³⁶ Isto, napomena 8 na strani 350.

³⁷ Isto.

³⁸ "reducendi in scriptis verba qui facentis in consilio paruo inter ambaxiatores vay. Stipani, videlicet Vochman et Paual Chastanich et Vochani ... pro pigneribus aliter habenter pro ipsis Vochan pro manus dicti Paual Chostanich nomine vayuode Petar Paulouich et domine Cathelene eius matris" (16. 02. 1448. g.), DAD, Cons. Rog., X, 159v.

³⁹ Isto.

⁴⁰ "conte Stefano, Zorzi, Vladislav et Pavlo e figlioli di Radoa Costagne" (sa nesigurnom datacijom 1404.-1407.g.), Tošić 1995, 41; "Prima pars est de offerendo similiter Paual et Ratcho Costagnicich [?] quod eorum familie possint intrare Stagnum per portam cum ipsorum animalibus et hauere et de scribendo unam literam recomandationis comitati Liesne quod ipsorum recipiant", sa strane: "Pro Paual et Ratcho Costagnich" (20. 03. 1415. g.), DAD, Cons. Rog., I, 9.

⁴¹ "Prima pars est de dando libertatem d. Rectori et paruo consilio respondendi Millize relicte vayuode Petar prout arengatum est in presenti consilio" (03. 08. 1446. g.), DAD, Cons. Rog., X, 18.

podrazumijeva da je on tada živ. Treba istaći i da se vojvoda Petar Pavlović iz porodice rodonadželnika kneza Pavla Radenovića ženio tek 1455. godine, a žena mu je bila izvjesna Mara⁴². Na kraju, Dubrovčani su imali jasnu predstavu da je Teodora majka sve trojice sinova vojvode Radoslava Pavlovića. Tako se stanje posmatra u jednom pominjanju iz kraja 1442. godine⁴³.

Ako bi smo sve ove nejasne i nedovoljno usaglašene fragmentarne pokazatelje ostavili po strani, i bez tragova o očitim Kosatnjicima te preciznim postavkama Dubrovčana o Teodori kao majci djece vojvode Radoslava Pavlovića, bilo bi nejasno da samo mjesec dana poslije navoda od februara 1448. godine da je brat vojvode Ivaniša Pavlovića Petar Pavlović imao titulu vojvode, u izričajju samog vojvode Ivaniša Pavlovića u razrješnici računa za Maroja Bunića stoji da su njegova braća, doslovno: knez Petar i knez Nikola!⁴⁴ Neobično bi bilo da je, kao akt kancelarije porodice Pavlovića, izdata razrješnica računa mogla da ne poznaje vojvodsku titulu Petra Pavlovića ako ju je on tada imao.

Najzad, u istom radu Boris Nilević je i sam imao predstavu o ustaljenom slijedu nasljeđivanja vojvodske časti kada je pominjao vrijeme u kojem se Ivaniš kao vojvoda pojavio na historijskoj sceni⁴⁵. I u svome drugom radu posvećenom dvojici braće, vojvodi Petru i knezu Nikoli Pavloviću, a kojeg otvara konstatiranjem da 'prvi je nosio titulu vojvode, kao i njegovi prethodnici, drugi je bio samo knez', vidljivo je da je Nilević podrazumijevao i prihvaćao određenu logiku razvojne linije titule vojvode u porodici Pavlovića, koja je očito bila sasvim čista i bez devijacija među posljednjim Pavlovićima, ali da ni sam nije uočio raniju nelogičnost koju je pružila titula vojvode Petra Pavlovića u podatku iz 1448. godine⁴⁶. Naime 1448. godine, za života brata vojvode Ivaniša Pavlovića, Petar Pavlović, sin Radoslava Pavlovića, nije bio i nije mogao biti vojvoda već je imao titulu kneza.

Punih 70. godina, od 1393. do 1463., izvori pominju vojvodu Petra Pavlovića. Ne radi se o jednoj nego o čak pet osoba koje su imale istu titulu

⁴² "Prima pars est de firmando literam directam ad dominam Marau uxori voiuode Pethari Paulouich" (13. 04. 1456. g.), DAD, Cons. Rog., XIV, 285; "quod si voyuoda Pethar aut dona Mara eius uxor aut comes Nicola eius frater conducti facient in ciuitatem nostram plumbum aut aliud, videlicet aurum, argentum aut zoyas sit franchum" (01. 10. 1457. g.), Isto, XV, 157v. Boris Nilević je bio na stanovištu da se radi o Mariji, Nilević 1979, 64; Nilević 1980, 63-64.

⁴³ "Prima pars est de firmando pouegliam dandam filiis condam voyuode Radossau Paulouich lectam in presenti consilio"; "Prima pars est de firmando secundam pouegliam dandam domine Theodore relicte suprascripti condam voyuode Radossau et matri dictorum filiorum dicti voyuode Radossau Paulouich lectam in presenti consilio" (07. 12. 1442. g.), DAD, Cons. Rog., VIII, 183.

⁴⁴ "od' brata vi mladijega i srčanoga pr'ijatelja vojevode Ivaniša gospodo i vlastele da vam je na videnje kako Maroje Bunik nam' plati carinu olovsku ... je bio duožan menje i moioi bratje knezu Petru i knezu Nikole" (mart 1448. g.), Stojanović 1934, 111.

⁴⁵ "Krajem novembra 1441. godine umro je vojvoda Radoslav Pavlović. Njegovu oblast naslijedio je Ivaniš, koji kao najstariji sin uz to dobi i titulu vojvode", Nilević 1978, 354.

⁴⁶ Nilević 1980, 61.

lu i ime i prezime. U takvim okolnostima lako je dolazilo do zabune. Osim istih imena i prezimena zaogrnutih istim titulama, zabunu mogu da daju i fragmentarne informacije o samo zabilježenim imenima pojedinih aktera. I za to ima primjera. Mimo navedenog, juna 1450. godine pominju se Radonja krstjanin i Tonko Stanetić kao poslanici izvjesnog vojvode Petra. Vremenski i to bi bilo prije smrti vojvode Ivaniša Pavlovića. Međutim ni u ovom slučaju se ne bi radilo o njegovom bratu Petru Pavloviću. Kontekst je očigledan da je u pitanju vojvoda Petar Dinić⁴⁷.

Pavko, sin vojvode Petra Pavlovića iz 1459. (!?) i Pavao, sin vojvode Petra Pavlovića iz 1467.g.

Pitanje sudbine ugledne bosanske feudalne porodice Pavlović, lozi kneza Pavla Radenovića, održava se duže vrijeme u različitim interpretacijama osmanskog osvajanja Bosne. Dilema je bila u pitanju da li je neko od Pavlovića iz loze kneza Pavla Radenovića preživio 1463. godinu. Sumnja je kao opravdana, naizgled, nedavno materijalizirana od strane Borisa Nilevića. Nilević je ponudio pokazatelj u kojem se navodi Pavao, sin vojvode Petra Pavlovića 1467. godine⁴⁸. Pored toga i za nešto ranije vrijeme, za februar 1459. godine, Nilević je ponudio pokazatelj o 'Pavku' sinu vojvode Petra Pavlovića, držeći uobičajenim da se radi o lozi kneza Pavla Radenovića⁴⁹. Na žalost, oba pokazatelja uopće ne pripadaju lozi kneza Pavla Radenovića. Oni pripadaju lozi relativno dobro poznatih Bogavčić-Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića, humske vlastele sa desne strane rijeke Neretve u njenom donjem toku.

U pokazatelju iz 1459. godine, odluci dubrovačkog Velikog vijeća koja govori o darivanju vojvode Pavla Markovića, Božidara dijaka poslanika hercega Stjepana Vukčića i Pavla sina vojvode Petra Pavlovića (ne Pavko kako je protumačio Nilević nego Pavao)⁵⁰, Nilević je nalazio da se radi o sinu 'njegovog tematskog okvira' vojvode Petra Pavlovića iz loze kneza Pavla Radenovića, iako je i sam naveo da se isti oženio 1455. godine⁵¹. Samo po sebi, kroz

⁴⁷ "de respondendo Radogne cristianin et Toncho Stanetich ambasiatoribus vajuode Petar" (08. 06. 1450), Dinić 1967, 229. Nekoliko dana ranije oni su zabilježeni kao: "Radogna crestianin et Toncho Stanetich ambaxiatores de Petar Dinicich" (04. 06. 1450. g.), Isto.

⁴⁸ Nilević 1980, 67.

⁴⁹ Isto, nap. 18. na str. 64.

⁵⁰ "Prima pars est de donando vuiuode Pauao Marcouich, Bosidaro diach ambssiatoris chercechi Stiepani et Pauao filio vaiuode Pethar Paulouich; de donando eis yperperos quinquaginta sex in pannis" (20. 02. 1459. g.), DAD, Cons. Maius, XI, 97v. Kod Nilevića pogrešno 'Pauco Mircouich' i 'Pauco' sin vojvode Petra Pavlovića, Nilević 1980, nap. 18. na str. 64. Pavao Marković je ranije pomenut: "scribendi Pauao Marcouich et Voch Ostoich" (13. 04. 1456. g.), Cons. Rog., XIV, 285. O vojvodi Pavlu Markoviću, poslaniku hercega Stjepana i vojvode Vladislava, Dinić 1967, 231-232; Dinić 1967a, 18, 32.

⁵¹ Nilević 1980, 63-64.

lozu kneza Pavla Radenovića, ne bi bilo jasno prisustvo oko 4 godine starog Pavla, sina Petra Pavlovića u Dubrovniku.

Tko su onda Pavao, i njegov otac vojvoda Petar Pavlović, pomenuti 1459. godine? Odgovor na to pitanje dobit ćemo kroz prizmu drugog Nilevićevog pokazatelja iz 1467. godine. Cjelina dokumenta koja govori o deponiranoj imovini Jurjevića-Vlatkovića i u kojoj se pominju vojvoda Ivaniš Vlatković, njegova braća Žarko i Tadija, te nekadašnji vojvoda Pavle Jurjević sami po sebi govore da njihovom miljeu pripada i pomenuti Pavao sin Petra Pavlovića. Drugačije viđenje, koje je indicirano Nilevićevom prezentacijom vodilo bi dodatnim pojašnjenjima koja bi trebala dati odgovor na pitanje kako bi se u navedenom pokazatelju mogli razumjeti i povezati Radivojevići-Jurjevići-Vlatkovići sa lozom kneza Pavla Radenovića⁵². Ovu prezentiranu i otvorenu kombinaciju Nilević uopće nije komentirao kroz svoju ponudu. To se ne bi ni moglo učiniti kroz ponuđene okvire, jer pomenuti Pavao sin vojvode Petra Pavlovića i ne pripada lozi kneza Pavla Radenovića. Za to imaju jasne potvrde u ćirilskoj građi i literaturi koju Nilević nije iskoristio. Među svjedocima na povelji kralja Stjepana Tomaša iz početka septembra 1444. godine naveden je vojvoda Petar Pavlović formulacijom: *voevoda Petar' Pavla Jur'evića sin' z brat'iom*⁵³. U dva navrata, marta 1452. godine pomenut je Pavao sin umrlog vojvode Petra Pavlovića i kao Pavao Petrović⁵⁴. Loza vlastelinske porodice Radivojevića-Jurjevića-Vlatkovića, u kojoj se jasnim razaznaje i vojvoda Petar Pavlović i njegov sin Pavao prikazana je od strane Ljubomira Kovačevića još krajem XIX. stoljeća⁵⁵. Kako je to pokazao Mihailo Dinić, značajno dopunivši lozu u ovom vlastelinskom nizu, neosporni Pavao Petrović iz loze Radivojevića-Jurjevića pominjan je i kasnije, jula 1476. godine⁵⁶.

Loza kneza Pavla Radenovića nije preživjela osmansko osvajanje Bosne. Dokaza o tome ipak nema. Nepobitne dokaze o surovnoj sudbini loze kne-

⁵² "Voyuoda Iuanis Vlatchouich in suoi nomine et ser Nicola Mar. de Gondola tanquam procurator Xarchi et Tadei fratrum dicti voyuode Iuanis et de procura constat in procuris notarie 1456. 9 aprilis et Pauao filius olim voyuode Pethari Paulouich sponte dixerunt et confessi fuerunt quod per manus Stepchi Radochnich habuerunt et receperunt omnia et singula priuilegia tam sclaua quam latina ac omnes et singulas scripturas alias depositata et posita ac depositatas et positas ad saluandum et in depositam in manibus olim Vocham Dobrouoeuich olim voyuodam Paulum Giurgeuich" (27. 01. 1467. g.), DAD, Diversa Notariae, LI, 1v; Nilević 1980, nap. 36 na str. 67.

⁵³ "kral' Stefan' Tomaš' ... a vsemu ovomui rot'nici i svidoci naši dobri vel' može ... voevoda Petar' Pavla Jur'evića sin' z brat'iom" (03. 09. 1444. g.), Stojanović 1934, 117.

⁵⁴ "mi voevoda Ivaniš' sin' mnogopočtenoga spomenut'ja kneza Vlatka i knez' Tomaš' sin' počtenoga spomenut'ja kneza Nikole bratučed' prisni više rečenoga voevodi Ivanišu i niže imenovanim' i mi knez' Marko i knez' Žarko i knez' Radivoje i knez' An'drija i knez Bartuo i knez' Tadija svi bratja više rečenoga voevode Ivaniša a sinove počtenoga spomenut'ja kneza Vlatka i knez Pavao sin' počtenoga pomenutja voevode Petra bratučed' prisni svim' više rečenim'" (25. 03. 1452. g.), Stojanović 1934, 133; "mi voevoda Ivaniš' voevoda humski z bratiom' knezom' Mar'kom' i Žar'kom' i Radivoem' i An'driom' 'Bar'tolom' i Tadim' i Pavlom' Petrovićem' našim' bratučedom'" (25. 03. 1458. g.), Isto, 139.

⁵⁵ Kovačević 1888, 199-214.

⁵⁶ Dinić 1935, 254.

za Pavla Radenovića daje njihovo poslovanje ulaganja novca na dobit u Dubrovniku. Niko od njihovih nasljednika nije pokazivao interes za glavniciu i kamate koju su braća vojvoda Petar i knez Nikola Pavlović imali u Dubrovniku. Primjerice, dok su preživjeli srodnici Braila Tezalovića i pod osmanskom vlašću i Sandalja Hranića Kosače i poslije 1463. godine nastavili da uživaju glavniciu i kamate od uloženog novca, za glavniciu i kamate porodice Pavlović interesirale su se samo Osmanlije, ali im Dubrovčani nisu htjeli izlaziti u susret⁵⁷.

Umjesto zaključka

Postavljene dileme delegiraju potrebu za detaljnijom analizom titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni. Ponuđeno pokazuje da linija vojvode u porodici ima ustaljeni ritam kojemu dosad iskazivane devijacije, u kojima se djelimično i neopravdano bježi od bosanskog vladara – centralne vlasti, kao nosiocu hijerarhija, poput: dvojica vojvoda u istoj porodici i rodu, mlađi brat vojvoda prije starijeg brata, otac knez i sin vojvoda u isto vrijeme, dvojica braće vojvode u isto vrijeme – nisu adekvatno obrazložene kao moguće devijacije ustaljenog ritma titule vojvode u srednjovjekovnoj Bosni. Kroz ovdje elaborirane primjere, iskorištene u vrlo malom obimu i sa ciljem popravljavanja nekih faktografskih pokazatelja o likovima bosanske vlastele, jedino izvjesnim čini se situacija da prvorodeni sin nije morao biti ni nasljednik niti taj na koga se prenosila vojvodska titula u porodici.

Summary

Some dilemmas about the duke title in the medieval Bosnia

Studying of the duke title in medieval Bosnia was not a subject of separate analysis of Bosnian examples. The set up dilemmas are showing that the lineage of the duke title in families had a constant rhythm that was respected almost as a rule. Expressed deviations, in which partly and unjustifiably turning away from the Bosnian ruler – central power, as the carrier of the hierarchy, as: two dukes in the family and family ties, younger brother duke before the older one,

⁵⁷ Kurtović 2003, 211-234 (Objavljeno i u: Kurtović 2002, 33-55).

father the prince and the son the duke at the same time, two brothers dukes at the same time, are not adequately argued as the possible deviations of the well-established rhythm of the duke title in medieval Bosnia. A number of other milestone questions show that the research of the duke title is an open and rich thematic frame that in later work can quicken and widen the current findings of the social structure in medieval Bosnia.

Literatura:

- Anđelić, P.* 1975-1976, Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)* 30-31, Sarajevo 1975-1976, 243-268.
- Anđelić, P.* 1976, Postojbina i rod Divoša Tihoradića, *Slovo* 25-26, Zagreb 1976, 231-239.
- Anđelić, P.* 1977, P. O usorskim vojvodama i političkom statusu Usore u srednjem vijeku, *Prilozi Instituta za istoriju XIII/13*, Sarajevo 1977, 17-45.
- Anđelić, P.* 1982, Ubikacija oblasti Trebotića i teritorijalno-politička organizacija bosanskog Podrinja u srednjem vijeku, u, "P. Anđelić, *Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne*", *Svjetlost*, Sarajevo 1982, 173-204.
- Anđelić, P.* 1983, Povelja kralja Dabiše Čubranovićima i velikaški rodovi Hlivnjana, *Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija)* 38, Sarajevo, 1983, 133-143.
- Babić, A.* 1962, Kosače, "Enciklopedija Jugoslavije 5", Jugoslavenski leksikografski zavod, Zagreb 1962, 330-331.
- Brković, M.* 1997, Značaj i važnost dviju bosansko-humskih isprava za povijest Makarskog primorja u XV. stoljeću, *Croatia Christiana Periodica XXI/39*, Zagreb 1997, 1-18.
- Ćirković, S.* 1964, *Istorija srednjovekovne bosanske države*, Srpska književna zadruka, Beograd 1964.
- Čošković, P.* 1981, Dubica u bosansko-ugarskim odnosima 1398-1402. godine, *Istorijski zbornik* 2, Banjaluka 1981, 43-53.
- Čošković, P.* 2001, Hrvatinići, "Hrvatski biografski leksikon, V", Leksikografski zavod Miroslav Krleža, Zagreb 2001, 725-739.
- Daničić, Đ.* 1975, Rječnik iz književnih starina srpskih, Dio prvi, Fototipija izdanja iz 1863-1864. godine), Vuk Karadžić, Beograd 1975.
- Dinić, M.* 1935, Dubrovački tributi, *Glas Srpske kraljevske akademije* 168, Beograd 1935, 203-257.
- Dinić, M.* 1955, Za istoriju rudarstva u srednjevekovnoj Srbiji i Bosni, I deo, *Srpska akademija nauka, Posebna izdanja* 290, Odeljenje društvenih nauka 14, Beograd 1955.

- Dinić, M.* 1967, Iz dubrovačkog arhiva III, Srpska akademija nauka i umetnosti, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Treće odeljenje 22, Beograd 1967.
- Dinić, M.* 1967a, Humsko-trebinjska vlastela, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 397, Odeljenje društvenih nauka 54, Beograd 1967.
- Iorga, N.* 1899, Notes et extraits pour servir a l'histoire des croisades au XVe siècle, II, Paris 1899.
- Ivić, A.* 1907, Radoslav Pavlović, veliki vojvoda bosanski, Letopis Matice srpske 245, Novi Sad 1907, 1-32.
- Kovačević, Lj.* 1888, Znamenite srpske vlasteoske porodice srednjega veka, Godišnjica Nikole Čupića 10, Beograd 1888, 199-214.
- Kurtović, E.* 2002, Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku, Prilozi Instituta za istoriju 31, Sarajevo 2002, 33-55.
- Kurtović, E.* 2003, Pavlovići u ulaganju novca na dobit u Dubrovniku, "Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine", Zbornik radova sa naučnog skupa, Rogatica, 27-29. juna 2002., Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi 5, Odeljenje društvenih nauka 7, Banja Luka-Srpsko Sarajevo 2003, 211-234.
- Kurtović, E.* 2004, Fragmenti o Milatovićima, Bosna franciscana XII/21, Sarajevo 2004, 222-246.
- Ljubić, Š.* 1882, Listine o odnošajih između južnoga slavenstva i Mletačke Republike VII, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Monumenta spectantia historiam slavorum meridionalium 12, Zagreb 1882.
- Mažuranić, V.* 1975, Prinosi za hrvatski pravno-povjestni rječnik (Pretisak izdanja iz 1908-1912. godine), Informator, Zagreb 1975.
- Mihaljčić, R.* 2002, Povelja kralja Stefana Tvrtka I Kotromanića knezu i vojvodi Hrvoju Vukčiću Hrvatiniću, Stari srpski arhiv I, Banja Luka-Beograd-Valjevo 2002, 117-129.
- Mihaljčić, R.* 2001, Vojvoda, "Vladarske titule oblasnih gospodara. Prilog vladarskoj ideologiji u starijoj srpskoj prošlosti", Sabrana dela Radeta Mihaljčića, Knjiga VI, Srpska školska knjiga-Knowledge, Beograd 2001, 125-156.
- Mihaljčić, R. / Veselinović A. / Fotić, A.* 1999, Vojvoda, "Leksikon srpskog srednjeg veka (Priredili Sima Ćirković i Rade Mihaljčić)", Knowledge, Beograd 1999, 95-97.
- Mrgić-Radojčić, J.* 2002, Donji Kraji. Krajina srednjovjekovne Bosne, Filozofski fakultet u Beogradu-Filozofski fakultet u Banjaluci-Istorijski institut u Banjaluci Beograd 2002.
- Nilević, B.* 1978, Vojvoda Ivaniš Pavlović, Prilozi Instituta za istoriju XIV/14-15, Sarajevo 1978, 349-361.
- Nilević, B.* 1979, Iz života posljednjih Pavlovića, Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine 28-30 (1977-1979), Sarajevo 1979, 59-74.
- Nilević, B.* 1980, Učešće vojvode Petra i kneza Nikole Pavlovića u političkom životu srednjovjekovne Bosne, Prilozi Instituta za istoriju XVI/17, Sarajevo 1980, 61-68.
- Novaković, S.* 1908, Vizantijski činovi i titule u srpskim zemljama XI-XV veka, Glas Srpske kraljevske akademije 78, Beograd 1908, 178-279.

- Perojević, M.* 1942, Stjepan Ostoja, "Povijest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine", Hrvatsko kulturno društvo Napredak, Sarajevo 1942.
- Pucić, M.* 1858, Spomenici srbski od 1395. do 1423., to est Pisma pisana od Republike dubrovačke kraljevima, despotima, vojvodama i knezovima srbskiem, bosanskiem i primorskiem, I dio, Društvo srpske slovesnosti, Beograd 1858.
- Rački, F.* 1863, Izvadci iz kralj. osrednjeg arkiva u Napulju za jugoslavensku poviest, Arkiv za povjestnicu jugoslavensku 7, Zagreb 1863, 5-71.
- Stojanović, Lj.* 1929, Stare srpske povelje i pisma, I/1, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku 19, Beograd – Sremski Karlovci 1929.
- Stojanović, Lj.* 1934, Stare srpske povelje i pisma, I/2, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku 24, Beograd – Sremski Karlovci 1934.
- Šišić, F.* 1938, Nekoliko isprava iz početka XV. stoljeća, Starine Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti 39, Zagreb 1938, 129-320.
- Thallóczy, L.* 1897, Kako i kada je Hrvoje postao veliki vojvoda bosanski?, Glasnik Zemaljskog muzeja 9, Sarajevo 1897, 183-192.
- Thallóczy, L.* 1899, Wie und wann wurde Hervoja Grossvojvode von Bosnien?, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina 6, Wien 1899, 284-290.
- Tošić, Đ.* 1995, Dvije bosanske povelje iz XV vijeka, Istorijski časopis 40-41 (1993-1994), Beograd 1995, 19-42.
- Tošić, Đ.* 2001, Vojvoda Petar Pavlović. Prilog istoriji Bosne početkom XV vijeka, Jugoslovenski istorijski časopis XXXIV/1-2, Beograd 2001, 35-46.
- Tošić, Đ.* 2003, Pismo dubrovačkog poslanika Ivana Gundulića o smrti kneza Pavla Radenovića, "Zemlja Pavlovića. Srednji vijek i period turske vladavine", Zbornik radova sa naučnog skupa, Rogatica, 27-29. juna 2002., Akademija nauka i umjetnosti Republike Srpske i Univerzitet Srpsko Sarajevo, Naučni skupovi 5, Odjeljenje društvenih nauka 7, Banja Luka – Srpsko Sarajevo 2003, 357-366.
- Živković, P.* 1986, Usorska vladeoska porodica Zlatonosovići i bosanski vladari posljednjih decenija XIV i prve tri decenije XV stoljeća, Historijski zbornik 39, Zagreb 1986, 147-162.

Kritike i prikazi / Besprechungen

Svend Hansen, *Bilder vom Menschen der Steinzeit*, Archäologie in Eurasien 20, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2007, price 180 KM

It does not happen very often that certain book fascinates you so much that you do not let it out of your hands until you finish reading it. Also, it does not happen very often that certain professional book gives you such pleasure and on the way saves you many months of painstaking work, visiting many museums and studying of hundreds and hundreds of sometimes difficult to obtain objects and books or articles. The book *Bilder vom Menschen der Steinzeit* by Dr Svend Hansen published in a series Archäologie in Eurasien is just that kind of book. The comprehensiveness and studiousness provide additional security to all those who will engage in the future in the analysis of the anthropomorphic figurines knowing that the referent bibliographic entry is already here.

The subtitle of this two volume book, *Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Suedosteuropa* limits this investigation to the area of the southeast Europe in the Neolithic and the Eneolithic period. However, the author made an effort to begin his presentation with the introductory chapters concerning the anthropomorphic figurines from the Paleolithic period and from the Neolithic period of western Asia, central and western Anatolia and the Neolithic of Greece in order to introduce us to the distinct but with many mutual connections intertwined problems of emergence and flourishing of the figural plastic in the southeast Europe. The fact is that anthropomorphic figurines of the Neolithic and Copper Age in the southeast Europe represent the most comprehensive iconographic corpus in the entire prehistory of Europe but still apart from the most attractive specimens it has been rather neglected until the appearance of the Hansen's book. According to Hansen the number of figurines exceeded by far 30,000! specimens in the few recent decades and more recent archaeological investigations. For that reason also the book we are talking about arrived just at the right time.

In the course of his elaboration S. Hansen makes an effort in order to finally distinguish the facts from speculations, to look impartially to the problem of the anthropomorphic figurines and to avoid the bias resulting from the development of ethnology and history of religion in the 19th century encumbered with apparent and first sight analogies. This is, therefore, one of the very first works in which an effort was made to advance beyond the existing hypotheses about significance and role of the anthropomorphic figurines that we have the opportunity to read so far in the professional but even more in the popular literature.

In brief, on one hand it concerns the interpretation of the anthropomorphic figurines as confirmations of the matriarchy of the 'old Europe' or the images of the 'Great Goddess'. But on the other, the figurines are perceived as basic component of the 'revolution of symbols' taking place in the beginning of the Neolithic period. In both instances the figurines are assigned significant if not even decisive role in the reconstruction of the Neolithic system of beliefs. Also their cult role was prejudged in both instances, so they are mostly classified within some of the variants of the fertility cult. The attitude of Hansen is that things are not that simple and that figurines must first to be systematized, analyzed and on the basis of thus achieved results the hypotheses should be established independently of inherited presumptions. S. Hansen regards the figurines as an authentic artistic reflection of the epoch and thus make possible taking into consideration social questions related to their origin, appearance and evolution. S. Hansen also offers an excellent analysis when social circumstances for emergence and evolution of the figurines are concerned and thus he emphasizes that process of sedentarization in the original areas of the Neolithic civilization coincides with the beginning of production of these artifacts, which from the very beginning are acquitted from some earlier stereotypes and express the symbolic messages and the spirit of the epoch much more freely and using the new material. On the other hand the author is not for a single moment deceived that this is the way to reach definitely crystallized opinions but that it is just the way to reach new and sometimes unexpected possibilities of interpretation but also, what is of exceptional importance for the study of these artifacts, the clearly established limits in interpretation.

S. Hansen based his study and interpretation of the anthropomorphic figurines on the four basic elements in the archaeological analysis that are consequently applied: style, typology, archaeological context of the finds and distribution of these objects in time and space. When discussing the stylistic traits Hansen is concerned with body proportions, modeling of distinct body parts, characteristic manner of decoration and similar aspects. This method of analysis is slightly supplemented method used in the analysis of the objects of arts by the archaeologists as well as by the art historians. When typological analysis of the figurines is concerned Hansen assumes as type the manner of depicting given figurine that is whether it is: seated, standing, reclining, with hands crossed on the bosom or underneath or with outstretched arms. He deliberately does not make more precise distinguishing of types because any more precise distinguishing would have been applicable on distinct regions and subphases and not on the entire region of the Near East and the southeast Europe, so that would undermine the impression of unique origin of this phenomenon. The archaeological context of the most of discovered figurines is a sore point of the Neolithic archaeology because just a small number is correctly published with detailed documentation and precisely denoted provenance.

It is almost impossible to establish the distribution of these objects except in the most roughly manner: that they are most often found in the settlements and that they have not been encountered as grave offerings. Considering the settlements they have been found in houses or outside, as well as in the pits, leveling layers and cultural horizons and it seems that it is the characteristic of

both studied regions. Although his primary interest in this work was not according to stated notions and set goals the function of the anthropomorphic figurines but resolving its importance for the ancient communities, S. Hansen draws the conclusion on the basis of the available data that figurines had been used during the short period of time and for different purposes. We need not necessarily agree with this conclusion considering that there are more explanations for such distribution including leveling of the terrain, secondary use of structures, imprecise field investigations, lack of good quality documentation and the like. The fourth element in the Hansen's archaeological approach is the spatial and chronological distribution of the figural art. He perceives the human visualization and tendency to depict human image as a constant and thinks that in this case the prehistoric archaeology is in a position to contribute to the diachronic study and understanding of this phenomenon thanks to the anthropomorphic figurines. He associates the corpus of figurines with the east Mediterranean cultural circle and states that such artistic creations almost do not appear outside this area.

S. Hansen analyzes the examples of the Paleolithic figurines in a distinct chapter. Considering that figural art appears in the Middle and Late Paleolithic he relates this fact to the occurrence of organized and specialized hunters for the large animals. Such type of hunting assumed specialization and better organization of the societies, which besides objects of art also left large camp sites and more permanent habitations in the region of Kostienki, Dolni Vestonice and Pavlov. Such, more complex social organization was according to Hansen convenient ground for the first anthropomorphic figurines. The interrelation and interdependence between social organization and mass production of figurines could be furthermore observed in the abrupt discontinuance of production of the figural objects of art that was again influenced by the change in subsistence strategy, i.e. by the discontinuation of hunting for the mammoths and other large mammals.

When the areas of western Asia (Levant) are concerned the figural art appears in the Natufian period again as a consequence of enlargement of settlements, population increase, partial sedentarization and specialization. The results of increased number of individuals living within limited area as a consequence of the sedentary process are the social conflicts and hence the need to challenge them by clear delineation of space, group and individual. The figural plastic as it seems from this point of view is an ideal addition in such intentions.

The figural plastic transformation is experiencing the decisive moment during the pre-pottery Neolithic (PPNA) when the 'hunched' figures of the Paleolithic period transformed into standing figures with heads turned upwards (stone figurine from Mureybat, Syria and terracotta from Netiv Hagdud, Israel). In this period was according to S. Hansen definitely established the 'stereotypical style of the Neolithic visualization' that is to determine later evolution of the figural art. In the following PPNB period the new elements appeared that were to be woven into the future evolution of the figurines in the entire area from the Levant to the Balkans. These are the representations of female figure with arms crossed under the breasts. The term 'stereotypical style of the Neolithic visualization' S. Hansen even promotes to the level of those innovations, which like ground stone technology, pottery production or domestication of animals and plants – demarcate two large periods of human past.

The investigation of the Neolithic sites in Anatolia is of great importance for the study of the anthropomorphic figurines from the southeast Europe. Although few recent decades witnessed the investigations at considerable number of sites and publishing of few significant books the investigations in this area did not reach the satisfying level. Nevertheless, it is possible on the basis of the so far investigated sites and considering certain distinctions to confirm an earlier assumption that Anatolia is the bridge between the East and the Balkans. This could be confirmed when the figurines are concerned but also in the ornamental system of pottery decoration (Kurucay, Hacilar, Hoyucek). The fact that there are no anthropomorphic figurines in the northwest of Anatolia suggests that routes of spreading of the Neolithic traditions towards the Balkan Peninsula probably bypassed this region in the first moment.

Hansen noticed the heterogeneity of the Greek mainland also in the Early Neolithic period. While the Neolithic with all its characteristics was in full flourish in the Thessalian plain similar situation was encountered somewhat more to the north in the area of the Gulf of Salonika. Large quantity of the anthropomorphic figurines indicates that this form of artistic expression was well-liked. S. Hansen emphasizes that figurines from this period are in all aspects parallel with 'models' in the Near East. However, the situation is rather different to the south of Volos, in Attica and in Peloponnesus. The figural plastic in those regions is by far less numerous. This, however, could be the consequence of unequal level of investigation in these regions. If we accept Hansen's opinion about the decisive impact of social factors, which reflect the intense collective life with the need to demarcate personal and collective then we could come to the conclusion that there were no prominent social tensions in the south of Greece and that could also be the consequence of relatively low population density. In this work is once again emphasized the fact that the Thessalian variant of the Neolithic represents in fact the link with the cultures, which existed in Macedonia, Albania, Struma valley, in the central Balkans or even in Transylvania at the same time or slightly later. The figural art and anthropomorphic figurines in particular experienced great ascent in the region of Thessaly. The figurines are exceptionally well made and appear in great quantity of types, which could be followed without exception to the regions of Anatolia and the northern Mesopotamia.

The quantity of the figural plastic decreased in the portable material in the final Neolithic of Thessaly. Also, the figurines were more frequently made of stone while strong tendency to abstraction could be also recognized in this phase of the Neolithic and that is the constant also in the final Neolithic in the Balkan hinterland. The innovations in the repertoire of the Rahmani period are the summary executed figurines with a slot to insert the marble head. This is still another phenomenon, which links the Near East area with the Balkans but now at the very end of the Neolithic epoch.

The characteristic of the central Balkans in the Early Neolithic are simple and symmetric mostly standing figurines with emphasized glutei. Second group of figurines is of the pear-like shape and the third includes the schematized figurines of flat or cylindrical shape. S. Hansen distinguished the figurines from Zauan, Donja Branjevina, Endrod and Szajol as typical for this area. Large angular faces Hansen relates to the tradition of the Körös culture and recognizes in them

regional distinction in comparison to the Starčevo culture figurines. But, despite smaller distinctions he recognizes formal unity in the anthropomorphic figurines of the Starčevo- Körös- Criş cultural complex.

The anthropomorphic figurines from Macedonia and Albania in contrast to the area of the central Balkans and the southeast Europe reveal more details and greater tendency towards decoration and details. In addition, in this region are more popular figurines of larger size and particularly female figurines placed within the model house context. According to the investigations of the author of this review this association as well as some other, e.g. emphasizing the geometric ornaments or zigzag motifs, suggests strong connection of the female figures with the concept of *domus*. This could be seen not only on the figurines originating from the Macedonian sites (Madžare, Porodin) but also on the specimens from the Struma valley (Kovačevo), Greece (Sitagroi) or even from Anatolia (Höyücek). The figural plastic of the Neolithic period in this region has despite local divergences and distinctions all the characteristics of the Early and Middle Neolithic complex of the Balkan-Anatolian cultural circle.

The painted anthropomorphic vessel from Slatina, western Bulgaria represents according to S. Hansen the crucial link, which connects the cultures from such vast area. In other words it has excellent analogies with two complete anthropomorphic vessels from Hacilar I phase from that site. Furthermore, the figural plastic from Hacilar is very similar to the plastic of the Halaf period so Hansen demonstrates that distribution of the Neolithic throughout the southeastern Europe could be also followed in this way.

Particularly interesting is the chapter where Hansen discusses the notions of M. Gimbutas that have become extremely influential in the academic circles as well as among the groups of interest and movements like for instance is the *Great Goddess*. He raises a question: which are the elements of 'feminine' that were decisive for the importance, which was ascribed to them by the interpreters of M. Gimbutas type? The usual answer is 'fertility'. Most of the investigators think that female statuettes are materialization of the idea of fertility. Nevertheless, the paradigm of fertility is supported by too few archaeological contexts. When reading Hansen's book we got the impression that this idea is more the result of influences of the ethnological literature and the studies of J. Manhardt and J. Frazer where it was expanded and applied to the natural, economic, political and religious level. Unfortunately for the advocates of this opinion Hansen's analysis of a ratio between male and female figurines and their formal and symbolic characteristics does not support these theories. Regarding the quantity of figurines with male or female gender characteristics it is not possible to conclude that the female ones are prevailing. It is most probable according to the author's information that just those without pronounced gender dimorphism are prevailing. But, as the book we are discussing is just the first book of the kind in which almost complete amount of discovered statuettes is presented it is not unexpected that such bias actually exists. Drawing conclusions on the basis of impressions is not the method characteristic exclusively of the archaeologists. That is why this book is also very useful because it would be possible to confront in future any interpretation of the figural plastic with the archaeological material and precise statistic indicators.

The critiques of the book of S. Hansen are not numerous and could be justified at one hand taking into account the scope of this work and studied material, which obviously did not permit the autopsy of each and every specimen. Thus it could have happened to be reproduced the figurine from Zorlentul Mare (Taf. 271, 2) representing the reconstruction of double figurine without apparent elements for such reconstruction, which is even more strange because it represents two female figures, the original one and the reconstructed one.

Hansen also failed to emphasize one of the characteristics of the Vinča culture anthropomorphic figurines and these are unambiguous portrait features, which were possible to distinguish on a large sample originating from Belo brdo in Vinča. We realized after analyzing the faces of the figurines that personal and characteristic features were introduced within the strict canon and clear typological preferences, so there are almost not existing two figurines with identical faces. The portrait features, which are sometimes emphasized almost to the caricature, are achieved by modeling of the nose, position of the eyes and different angles on pentagonal faces. Similar tendency could be noticed on some other sites of the same cultural complex (see for example Hansen 2007, Taf. 270, p.1).

One of the objections is that author offered vague information concerning the elements offered by anthropomorphic figurines for the reconstruction of clothing, weaving techniques, hair style and body decoration and did not proceed further in the possible interpretation of these elements. However, the real focus of this work was the aspiration to clarify the role of these artifacts in the Neolithic and Eneolithic societies in the southeastern Europe so there will be other opportunities for the analysis of the figurines as sources for the study of everyday life.

When the shortcomings of technical character are concerned and if we leave out consistently incorrect quoting of the surname of M. M. Vasić I would mention the absence of legends for the tables in the second volume that makes the reading rather difficult. Also, it is not possible to determine on the basis of illustrations the material of which the figurine was made so the first volume must be consulted on that issue. In the same context could be mentioned lacking of the subject index that makes orientation in this large and complex work slightly more difficult.

The book of Svend Hansen besides the mentioned shortcomings is valuable and indispensable work for all future investigators of the Neolithic period in the vast area from the Jordan valley to Transylvania. His analysis makes possible still another consideration of the material culture evolution in this part of the world. When after reading or better to say studying this book we close its hard blue covers we remain excited in the face of many millennia long existence of the devised artistic approach and the expressive power of its male and female protagonists immortalized in clay. We are grateful to S. Hansen who invested great effort and no less spirit and intuition to systematize many aspects of the anthropomorphic figurines. We are also astonished because of the fact that except relatively few anthropomorphic figurines, which found their way to the publications and exhibition galleries, the large amount of these finds did not get the place adequate to their importance. The Hansen's book tries to investigate and explain the phenomenon of the Neolithic and Chalcolithic figurines and of-

fers them to the art historians as the foundation on which the ensuing European civilizations were to develop.

Svend Hansen, *Bilder vom Menschen der Steinzeit*, Archäologie in Eurasien 20, Deutsches Archäologisches Institut, Eurasien-Abteilung, Verlag Philipp von Zabern, Mainz 2007.

Tek ponekad dogodi se da vas neka knjiga očara toliko da je ne ispuštate iz ruku dok je celu ne pročitate. Takođe se tek ponekad dogodi da vam neka stručna knjiga priredi takvo zadovoljstvo i usput uštedi mesece mukotrpnog rada, obilaska brojnih muzeja i studije stotina i stotina, ponekad teško dostupnih predmeta i naslova. Knjiga Svenda Hansena *Bilder vom Menschen der Steinzeit* u izdanju Evroazijskog odelu Nemačkog arheološkog instituta je upravo takvo štivo. Sveobuhvatnost i studioznost dodatno pružaju sigurnost svima onima koji će se ubuduće prihvatiti analize figuralne plastike, znajući da je referentna bibliografska jedinica već pred nama.

Podnaslov ove knjige, organizovane u dva toma, *Untersuchungen zur anthropomorphen Plastik der Jungsteinzeit und Kupferzeit in Suedosteuropa* ograničava ovo istraživanje na prostor jugoistočne Evrope u vreme neolita i bakarnog doba. Ipak, autor čini napor i svoje izlaganje počinje uvodnim poglavljima posvećenim antropomorfnosti plastici paleolita i neolita zapadne Azije, centralne i zapadne Anadolije i neolita Grčke, kako bi nas uveo u specifičnu ali brojnim međusobnim vezama isprepletenu problematiku pojave i procvata figuralne plastike u jugoistočnoj Evropi. Činjenica je da figuralna plastika neolita i bakarnog doba jugoistočne Evrope predstavlja najsveobuhvatniji ikonografski korpus u celoj praistoriji Evrope ali je ipak, osim najatraktivnijih primeraka, on do pojave Hansenove knjige bio prilično zapostavljen. Tokom poslednjih decenija i novijih arheoloških istraživanja broj primeraka figuralne plastike je po Hansenu značajno premašio 30.000! Upravo i iz tog razloga knjiga koja je pred nama stiže u pravo vreme.

Tokom svoje elaboracije S. Hansen se zalaže za konačno odvajanje činjenica od špekulacija kako bi se na problem antropomorfne plastike moglo gledati na objektivni način, te kako bi se izbegao bias koji je posledica razvoja etnologije i istorije religije XIX veka opterećene primarnom impresijom i analogijama na prvi pogled. Ovo je dakle jedan od prvih radova u kojima je učinjen pokušaj da se uzdigne iznad postojećih (i zastarelih?) hipoteza o značaju i ulozi antropomorfne plastike koje smo do sada imali prilike da čitamo u stručnoj i još više u popularnoj literaturi. Ukratko, u prvom slučaju radi se o interpretaciji antropomorfne figuralne plastike kao svedočanstva matrijarhata "stare Evrope", ili kao predstava "Velike Boginje". U drugom slučaju, pak, ona se vidi kao osnovna komponenta "revolucije simbola" do koje je došlo s početkom neolitskog perioda. U oba slučaja se figurinama daje značajna, ako ne i presudna uloga u rekonstrukciji neolitskog sistema verovanja. Takođe je u oba slučaja prejudicirana i njihova

kulturna uloga, te se one najčešće svrstavaju u okvir neke od varijanti kulta plodnosti. Hansenov stav je da stvari nisu tako jednostavne, te da se figurine najpre moraju sistematizovati, analizirati i na osnovu tako dobijenih rezultata postaviti hipoteze nezavisne od nasleđenih presumpcija. S. Hansen posmatra figuralnu plastiku kao autentični umetnički odraz epohe, čime omogućava bavljenje bitnim sociokulturnim aspektima i pitanjima vezanim za njen nastanak, izgled i razvoj. Odličnu analizu S. Hansen iznosi i kada je reč o socijalnoj uslovljenosti nastanka i promene u figuralnoj plastici, pa tako ističe da proces sedentarizacije u izvornim oblastima neolitske civilizacije koincidira s početkom produkcije ovih predmeta koji se na samom početku oslobađaju nekih prethodnih stereotipa, da bi u novom materijalu i mnogo slobodnije izražavale simbolične poruke i duh epohe. Sa druge strane, autor ovog dela se ni jednog trenutka ne zavarava da će se na ovaj način doći do definitivno iskristalisanih stavova, već samo do novih i ponekad neočekivanih mogućnosti tumačenja, ali isto tako i do uspostavljanja jasnih dometa u interpretaciji, što je takođe od izuzetne važnosti za pravilno proučavanje ovih umetničkih tvorevina.

Svoju studiju i interpretaciju antropomorfne plastike S. Hansen zasniva na četiri osnovna elementa arheološke analize koja su ovde dosledno primenjena: stil, tipologija, arheološki kontekst nalaza i distribucija u vremenu i prostoru. Kada raspravlja o stilskim odlikama, Hansen se bavi proporcijama tela, modelovanju posebnih delova tela, karakterističnom načinu ukrašavanja i sličnim aspektima. Ovaj način analize je neznatno dopunjen metod koji se koristi prilikom studiranja umetničkih predmeta i među arheolozima i među istoričarima umetnosti. Kada je reč o tipološkoj analizi, Hansen pod terminom "tip" podrazumeva način na koji je figurina predstavljena, odnosno da li je ona sedeća, stojeća, zavaljena, s rukama prekrštenim na grudima ili ispod njih, ili su ruke raširene. Pri tome se namerno izbegava finija podela tipova, pošto bi svako dalje nijansiranje bilo primenjivo na pojedinačne oblasti i podfaze, a ne na celokupni region Bliskog istoka i jugoistočne Evrope, te bi se na taj način oslabio utisak jedinstvenog porekla ovog fenomena. Arheološki kontekst najvećeg broja otkrivenih figurina je bolna tačka celokupne neolitske arheologije, jer je tek mali broj korektno publikovan, s detaljno navedenom dokumentacijom i precizno naznačenom provenijencijom.

Distribuciju ovih predmeta gotovo da nije moguće uspostaviti osim u najgrubljem smislu: da su oni najčešće skoncentrisani na naselje, te da ih nema kao grobnih priloga. U okviru naselja one se nalaze kako u kućama i izvan njih, tako i u jamama, nivelacijama i kulturnom sloju, što je, kako izgleda, karakteristika oba posmatrana regiona. Iako, prema iznetim stavovima i postavljenim ciljevima, primarni interes ove studije nije funkcija antropomorfne plastike, već odgojetanje njenog značaja u životu i kulturi drevnih zajednica, S. Hansen na osnovu dostupnih podataka izvlači zaključak da su figurine verovatno bile korišćene tokom kratkog vremenskog intervala i to u različite svrhe. S ovim zaključkom se ne moramo neminovno složiti, s obzirom na to da se može dati još objašnjenja za ovakvu distribuciju. Neki od uzroka za uočene distribucije figurina mogu biti: nivelacija, sekundarno korišćenje objekata, neprecizna terenska istraživanja, manjak kvalitetne dokumentacije i sl. Prostorna i hronološka distribucija figuralne plastike predstavlja četvrti element u Hansenovom arheološkom pristupu. On

ljudsku likovnost i sklonost ka predstavljanju ljudskog lika vidi kao konstantu i smatra da je u ovom slučaju praistorijska arheologija u položaju da zahvaljujući antropomorfnom figuralnoj plastici doprinese dijahronom posmatranju i razumevanju ovog fenomena. Korpus figuralne plastike on vezuje za istočno mediteranski kulturni krug i navodi da se tokom cele praistorije izvan ove oblasti gotovo i ne javljaju ovakve umetničke tvorevine.

U posebnom poglavlju S. Hansen analizira primere paleolitske plastike. Pri tom se pojava figuralne umetnosti u periodu srednjeg i poznog paleolita vezuje za nastanak organizovanih i specijalizovanih zajednica lovaca na velike životinje. Takav način lova zahtevao je specijalizaciju i bolju organizaciju društava koja su osim umetničkih predmeta za sobom ostavila i velike kampove i trajnije nastambe u nalazištima Kostenki, Dolni Vestonice i Pavlov. Prema Hansenu, ovakva složenija društvena organizacija bila je pogodno tlo za nastanak prve figuralne plastike. Međusobna uslovljenost i međuzavisnost društvene organizacije i masovne produkcije figuralne plastike vidi se nadalje i u naglom prestanku proizvodnje figuralnih umetničkih predmeta, koja je ponovo uslovljena promenom u subzistenciji, odnosno prestankom lova na mamuta i druge velike sisare.

Kada je reč o prostorima prednje Azije (Levanta), figuralna umetnost pojavljuje se u Natufijenskom periodu, i to takođe kao posledica povećanja naselja, populacionog rasta, delimične sedentarizacije i privredne specijalizacije. Efekat povećanog broja individua koje žive na jednom ograničenom prostoru, što je posledica procesa sedentarizacije, izaziva i socijalne konflikte, a time i potrebu da se na njih odgovori jasnom delineacijom prostora, grupe, individue. Figuralna plastika, kako to je iz ovog ugla izgleda, idealan je dodatak u ovim nastojanjima.

Transformacija figuralne plastike prolazi kroz odlučujući trenutak tokom predkeramičkog neolita (PPNA) kada se "pognute" figure paleolitskog perioda pretvaraju u uspravne s glavom upravljenom naviše (kamena figurina iz Mureybat, Sirija i terakota iz Netiv Hagdud, Izrael). U ovom periodu se po S. Hansenu definitivno formira "stereotipni način neolitske likovnosti" koji će odrediti kasniji razvoj figuralne umetnosti. U narednoj fazi prekeramičkog neolita (PPNB) došlo je do pojave novih elemenata koji će takođe biti utkani u budući razvoj figurina na celom prostoru od Levanta do Balkana. Reč je o predstavi ženske figure s rukama prekrštenim ispod grudi. Termin "stereotipni način neolitske likovnosti" S. Hansen čak uzdiže do nivoa onih inovacija koje, kao i tehnologija glačanog kamena, proizvodnje keramike ili domestikacije životinja i biljaka, jasno demarkiraju ova dva velika razdoblja rane ljudske prošlosti.

Za proučavanje antropomorfne figuralne plastike jugoistočne Evrope od velikog značaja je istraživanje neolitskih nalazišta u Anadoliji. Stanje istraženosti na ovom prostoru nije na zadovoljavajućem nivou, iako je tokom poslednjih par decenija istraživan znatan broj nalazišta i objavljeno nekoliko značajnih publikacija. Ipak, moguće je na osnovu do sada istraženih nalazišta, i uz neke specifičnosti koje se javljaju, potvrditi raniju pretpostavku da Anadolija predstavlja most između Istoka i Balkana. Ovo se može potvrditi i u plastici, ali i u ornamentalnom sistemu ukrašavanja grnčarije (Kurucay, Hacilar, Hoyucek). Činjenica da figuralne plastike nema na severozapadu Anadolije govori da su putevi širenja neolitskih tradicija ka Balkanskom poluostrvu, barem u prvom trenutku, verovatno zaobišli ovu oblast.

Heterogenost grčkog kopna Hansen opaža i u rano neolitskom periodu. Neolit sa svim svojim karakteristikama punim sjajem cveta u Tesalskoj ravnici, a slično se dešava i u nešto severnijoj oblasti Solunskog zaliva. Brojne antropomorfne figurine pokazuju da je ovdje i taj vid umetničkog izraza omiljen. S. Hansen naglašava da ranoneolitske figurine s ovog prostora u svemu imaju paralelu s "uzorima" na Bliskom istoku. Međutim, izgleda da bi u području južno od Volosa, na Atici i Peloponezu situacija mogla biti drugačija. U tim oblastima figuralna plastika nije ni izdaleka tako česta, mada to može biti i posledica neravnomerne istraženosti u ovim oblastima. Ukoliko se prihvati Hansenovo mišljenje o presudnom uticaju socijalnih faktora koji reflektuju intenzivan kolektivni život s potrebom demarkacije ličnog i kolektivnog, onda možemo zaključiti da je jug Grčke bio bez izraženih socijalnih napetosti, što je opet moglo biti uslovljeno relativno slabom naseljenošću tog prostora. U ovom radu je još jednom potkrepljena činjenica da tesalska varijanta neolita zapravo predstavlja sponu ka kulturama koje u isto vreme, ili sa malim zaostatkom, postoje u Makedoniji, Albaniji, dolini reke Strume, na centralnom Balkanu ili čak u Transilvaniji. Figuralna umetnost i naročito antropomorfna plastika doživljavaju na Tesalskom tlu veliki uzlet. Figurine su izuzetno dobro izrađene i imaju širok spektar tipova koji se bez izuzetka može pratiti sve do Anadolije i severne Mesopotamije.

S finalnim neolitom Tesalije dolazi do opadanja zastupljenosti figuralne plastike u pokretnom materijalu. Takođe se tokom ove faze neolita figurine sve češće prave od kamena, a može se zapaziti i jaka tendencija ka apstrakciji, što predstavlja konstantu finalnog neolita i u unutrašnjosti Balkana. Novitet u repertoaru u periodu Rahmani su sumarno izrađene figurine s mestom u koje se postavlja mermerna glava. Ovo je još jedna od pojava koje povezuju prostor Bliskog istoka s Balkanom, ali se sada radi o samom kraju neolitske epohe.

Centralnobalkanski prostor u doba ranog neolita odlikuju jednostavne i simetrične, u najvećem broju stojeće figure, s uvećanim gluteima. Druga grupa figura je kruškolika, a treća su šematizovane figurine, ravne ili cilindrične forme. Kao tipične za ovaj prostor S. Hansen izdvaja figurine iz Zauana, Donje Branjevine, Endroda i Szajola. Velika uglasta lica Hansen vezuje za tradicije kulture Köres i u njima nalazi regionalnu razliku u odnosu na figurine Stračevačke kulture. I pored manjih razlika on vidi formalno jedinstvo u figuralnoj plastici kulturnog kompleksa Starčevo-Körös-Kriş.

Za razliku od prostora centralnog Balkana i jugoistočne Evrope, figuralna plastika Makedonije i Albanije pokazuje više detalja i veću usmerenost ka ukrašavanju i detaljima. Osim toga, u ovom regionu postoji sklonost ka figurama većeg formata i posebno ka postavljanju ženske figure u kontekst modela kuće. Prema istraživanjima autora ovog prikaza ova asocijacija, kao i neke druge, npr. isticanje geometrijskih ukrasa, ili cik-cak motivi, ukazuju na jaku vezu ženskih figura s konceptom *domusa*. Ovo se vidi ne samo na figurinama koje potiču s makedonskih nalazišta (Madžare, Porodin), već i na onima iz doline Strume (Kovačevo), Grčke (Sitagroi) ili čak iz Anadolije (Höyücek). I pored lokalnih divergencija i osobenosti, figuralna plastika neolitskog perioda ove oblasti ima sve odlike kompleksa ranog i srednjeg neolita Balkansko-Anadolskog kulturnog kruga.

Slikana antropomorfna posuda iz Slatine u zapadnoj Bugarskoj predstavlja po S. Hansenu ključnu kariku u povezivanju kultura s ovako širokog prostora.

Naime, ona ima odlične analogije s dvema celim antropomorfnim posudama iz faze Hacilar I s ovog nalazišta. Nadalje, figuralna plastika iz Hacilara ima velike sličnosti s plastikom perioda Halaf, te Hansen na taj način pokazuje da se i ovim putem može pratiti širenje neolita po prostranstvima jugoistočne Evrope.

Posebno interesantno je poglavlje u kome Hansen razmatra stavove M. Gimbutas koji su postali izuzetno uticajni i u naučnim krugovima i u krugovima interesnih grupa i pokreta, kakav je npr. *Great Goddess*. On postavlja pitanje: kakvi su to elementi "ženskog" koji su bili odlučujući za značaj koji im sledbenici M. Gimbutas pripisuju? Najčešće je odgovor "plodnost". Najveći broj istraživača smatra da su ženske statuete upravo izraz ideje plodnosti. Pa ipak, premalo je ubedljivog arheološkog konteksta koji bi bio potvrda toj paradigmi plodnosti. Čitajući Hansenovu knjigu stičemo utisak da je ova ideja više rezultat uticaja etnološke literature i studija J. Manhardt-a i J. Frazera, kod kojih je ona proširena i aplicira se na prirodni, ekonomski, politički i religiozni nivo. Nažalost po zastupnike ovog načina mišljenja, Hansenova analiza brojčanog odnosa muških i ženskih figurina, kao i njihovih formalnih i simboličkih karakteristika, ne ide u prilog ove teorije. Što se brojčanog odnosa predstava sa muškim, odnosno ženskim polnim karakteristikama tiče, nije moguće zaključiti da ženske dominiraju. Prema Hansenovom uvidu najverovatnije je da dominiraju upravo one bez naznačenog polnog dimorfizma. No, budući da je knjiga koja je pred nama tek prva studija ove vrste u kojoj se na jednom mestu prikazuje gotovo celokupan fundus otkrivenih statueti, nije neočekivano da takav bias uopšte i postoji. Donošenje zaključaka na osnovu primarne impresije nije metod svojstven samo arheolozima. Upravo zato je ova knjiga i korisna, pošto će na osnovu nje svaka interpretacija figuralne plastike ubuduće moći biti sučeljena s arheološkim materijalom i konkretnim statističkim pokazateljima.

Zamerke na knjigu S. Hansena nisu brojne i mogu se opravdati s jedne strane obimom rada i posmatranog materijala koji očigledno nije dozvoljavao autopsiju svakog pojedinačnog predmeta. Tako se i moglo dogoditi da bude preuzeta figurina iz Zorlentul Mare (Taf. 271, 2) koja predstavlja rekonstrukciju dvojne figurine bez jasnih elemenata za ovakvu interpretaciju, koja je utoliko čudnija što prikazuje dve ženske figure, jednu u originalu a jednu u rekonstrukciji.

Hansen je propustio da istakne jednu od značajnijih karakteristika vinčanske figuralne plastike, a to su nedvosmislene portretne crte, koje je bilo moguće ustanoviti na velikom uzorku koji potiče s Belog brda u Vinči. Analizirajući lica figurina uviđamo da se u okviru strogog kanona i jasnih tipoloških preferencija unose crte ličnog i karakterističnog, te skoro da ne postoje dve figurine s istim licima. Najčešće se modelovanjem nosa, položajem očiju i različitim uglovima na petougaonim licima postižu portretne crte koje su ponekad izvedene do karikaturalnog. Slična tendencija uočava se i na nekim drugim nalazištima istog kulturnog kompleksa (v. npr. Hansen 2007, Taf. 270, p.1).

Jedna od zamerki bila bi da je autor pružio sumarni uvid u elemente koje figuralna plastika daje za rekonstrukciju odeće, tkanja, frizure i načina ukrašavanja tela i nije išao dalje u moguću interpretaciju istih. Želja da se osvetli uloga i svrha ovih predmeta u društvima neolita i eneolita jugoistočne Evrope je ipak bila fokus ovog rada te će za analizu usmerenu na figurine kao izvor za studiju svakodnevnog života biti neke druge prilike.

Od nedostataka tehničke prirode, ako izuzmemo dosledno netačno citiranje prezimena M. M. Vasića, pomenuo bih nedostatak potpisa ispod tabli u drugom tomu, što otežava čitanje. Takođe, na osnovu ilustracija nije moguće utvrditi od kog materijala je figurina napravljena, te se mora uzeti prvi tom i u njemu tražiti razjašnjenje. U ovom kontekstu može se pomenuti i odsustvo pojmovnog indeksa, što otežava snalaženje kroz ovo obimno i kompleksno delo.

Knjiga Svenda Hansena i pored navedenih primedbi predstavlja vredno i nezaobilazno delo za sve buduće istraživače neolitskog perioda s čitavog prostora od doline Jordana do Transilvanije. Ovde iznesena analiza omogućava još jedan, mogli bismo reći suptilniji uvid u razvoj materijalne kulture ovog dela sveta. Kada posle čitanja, ili bolje rečeno studiranja ove knjige, zatvorimo njene tvrde plave korice, još dugo ostajemo pod utiskom veoma dobre percepcije jednog osmišljenog višemilenijumskog umetničkog pristupa i ekspresivne snage njegovih u glinu uhvaćenih protagonista i protagonistkinja. Osećamo zahvalnost prema S. Hansenu koji je uložio veliki napor i ne manje duha i pronicljivosti u sistematizaciju brojnih aspekata koje antropomorfna figuralna plasika poseduje. Osećamo takođe i čuđenje zbog činjenice da, osim relativno malog broja primeraka figuralne plastike koji su našli svoj put do publikacija i izložbenih galerija, velika masa ovih nalaza do sada nije imala mesto adekvatno svome značaju. U celini ova, Hansenova knjiga predstavlja veoma uspešan iskorak u istraživanju i objašnjenju fenomena neolitskih i halkolitkskih figurina. Ona arheolozima i istoričarima umetnosti nudi jednu dobro osmišljenu viziju umetničke potke i osnove na kojoj će se razvijati potonje evropske civilizacije.

Nenad N. Tasić

Boris Olujić, *Povijest Japoda. Pristup* (The history of the Iapodes. The Approach). Zagreb: Srednja Europa, 2007. Pp. 299, 2 appendices, list of abbreviations, bibliography, indices of geographic terms and personal names, note about the author, 16 color plates including 3 maps. Hardcover. 170 HRKn (= 23 €). ISBN: 978-953-6979-37-0.

The people that today we know under common plural designation 'the Iapodes' are, for the time being, the most fortunate people of ancient Illyricum. There are already a few different monographs in the new century dedicated to them¹, now including Olujić's *History of the Iapodes*, which is discussed here. This book is the final product of the research done on Olujić's (henceforth O.) PhD thesis on the Iapodes as the people between the La Tène and Mediterra-

¹ B. Raunig, Umjetnost i religija prehistorijskih Japoda. Monographs. Akademija Nauka i Umjetnosti Bosne i Hercegovine/Centar za Balkanološka Ispitivanja LXXXII/8. Sarajevo 2004; D. Balen-Letunić, Arheološka svjedočanstva o japodskoj kulturi u posljednjem pretpovijesnom tisućljeću. Ogulin 2006.

nean, in the period between the 5th and 1st centuries B.C., accomplished at the Universities of Zagreb and Sorbonne in Paris, including the subsequent archaeological fieldwork of the author.

It is hardly possible to stress enough just how significant this book really is, regardless of its occasional methodological shortfalls and inconsistencies. I do not think that it is an over-exaggeration to state that the *History of the Iapodes* represents a landmark in the research of group identities in pre-Roman Illyricum. The methodological framework used for the research of pre-Roman identities in this area still rests on a combination of Iron age archaeological cultures, onomastic groups determined from Roman-era native names, and ancient literary sources that deal with the area². This methodology, originally developed in the 1960s, is long overdue, and the new approaches are not only welcome, indeed they are a necessary and urgent task that impatiently wait for the upcoming generation of scholars³.

The approach to ethnicities and identities within the ancient world significantly changed in the 1980s and especially in the 1990s in ancient history and archaeology. The new developments could be, very arbitrarily and subjectively, divided into archeological and literary. They attempt to understand the weaknesses of literary and material sources, and to develop a more coherent and realistic view of ancient identities. The archeological developments are mostly focused on the criticism of the earlier Kossina/Childe culture/history archaeological framework that used artifacts of material culture to determine the ethnicity of those who used them⁴. New interpretations break out from the earlier tradition, emphasizing the significance of social context in which those artifacts existed, and regarding ethnicity as a subjective, social construct of the group. The social interaction between 'Us' and 'Them' is recognized as the context where ethnicity has been constructed, in accordance with the influential theories of the Norwegian anthropologist F. Barth⁵. The other line of recent scholarly criticism in archaeology is directed towards the influence of contemporary 19th and 20th century nationalist ideology on the interpretation of archaeological evidence from antiquity and the early medieval period⁶.

² See A. Benac, O etničkim zajednicama starijeg željeznog doba u Jugoslaviji. In: A. Benac (ed.), *Praistorija Jugoslovenskih Zemalja*. Vol. 5: *Željezno doba*. Sarajevo 1987, 737-802 and M. Šašel-Kos, *Appian and Illyricum*. Situla 43. Ljubljana 2005, 223 ff. for a recapitulation of existing scholarship.

³ D. Džino, *Deconstructing 'Illyrians': Zeitgeist, changing perceptions and the identity of peoples from ancient Illyricum*. *Croatian Studies Review: Journal and Bulletin of the Croatian Studies Centre in Sydney* 5-6, 2007 (forthcoming).

⁴ The level of criticism varies, Graves-Brown/S. Jones/C. Gamble (eds.), *Cultural Identity and Archaeology: The construction of European communities*. London, New York 1996; S. Jones, *The Archaeology of Ethnicity: Constructing identities in the past and present*. London 1997; S. Brather, *Etnische Interpretationen in der frühgeschichtlicher Archäologie: Geschichte, Grundlagen und Alternativen*. Berlin, New York 2004.

⁵ F. Barth, Introduction. In: F. Barth (ed.), *Ethnic Groups and Boundaries*. Bergen 1969, 9-38 cf. more recent assessment of the framework; H. Vermeulen/C. Govers (eds.), *The anthropology of ethnicity: Beyond 'Ethnic groups and boundaries'*. Amsterdam, Hague 1994.

⁶ P. L. Kohl/C. Fawcett (eds.), *Nationalism, politics and the practice of archaeology*. Cambridge 1995; M. Díaz-Andreu/T. Champion (eds.), *Nationalism and archaeology in*

The literary developments are concerned with contextual criticism of written sources and the impact of colonial discourse. They are significantly influenced by postcolonial theory and in particular the works of E. Said, which showed how the West constructed the 'Orient' through the discursive corpus of literature. The 'Orient' as such in reality never existed but was rather used as a mirror, defining what the West is, through its perception of the 'Other'⁷. Cartledge, drawing upon the earlier work of Hartog, successfully used this approach in his groundbreaking study of classical Greek identity, explaining the Greek invention of 'Barbarian' as a tool for determining what is in fact Greek and the development of 'Greekness'⁸. This approach was also used to deconstruct ethnic discourses developed by Greek and Roman 'ethnography' and explain the process of construction of the 'Celts' or 'Germans' as artificial creations of ancient Mediterranean intelligentsia, rather than real identities of the peoples in question⁹.

Back to O.'s book, where there is much to be said. Overall, it has a reasonably coherent structure (although longer and differently constructed chapters would be clearer to follow), dealing with different approaches to the research of prehistoric communities we know today as the Iapodes. In his approach O. emphasizes the critical study of ancient written sources and archaeology, but also deals with the space inhabited by the Iapodes, its geomorphologic characteristics and ancient perspectives of that space. The book is, in O.'s own words, a case study of the Iapodean community in its temporal and spatial context (p. 14) and in that regard it achieves successful outcomes.

The first chapter deals with the theoretical framework of research on ethnic communities, and is an upgrade of O.'s earlier publication.¹⁰ It is a very thorough survey of existing views on ethnicity of the peoples of Illyricum, with emphasis on former-Yugoslav scholarship, so that the views of scholars outside that circle, such as G. Alföldy or J. J. Wilkes have not been mentioned in the survey. The chapter also goes through O.'s (over)cautious criticism of the Kossina/Childe framework (pp. 19-20), the introduction of Said's 'Orientalism' (pp. 21-2)

Europe. London 1996; H. Härke (ed.), *Archaeology, Ideology, and Society: The German Experience*. Frankfurt a. M., Berlin, Bern 2000; M. Hardt/C. Lübke/D. Schorkowitz (eds), *Inventing the Pasts in North Central Europe: The National Perception of Early Medieval History and Archaeology*. Bern 2003, etc.

⁷ E. Said, *Orientalism: Western Conceptions of the Orient*. London 1978.

⁸ P. Cartledge, *The Greeks: The portrait of Self and Other*. Oxford 1993; F. Hartog, *Le miroir d'Hérodote: essai sur la représentation de l'autre*. Paris 1980 (the Greeks), and P. S. Wells, *The Barbarians Speak: How the conquered peoples shaped Roman Europe*. Princeton 1999; I. M. Ferris, *Enemies of Rome: Barbarians through Roman Eyes*. Stroud 2000 (the Romans).

⁹ E. g. M. Chapman, *The Celts: the construction of a myth*. New York 1992; J. Collis, *The Celts: origins, myths & inventions*. Stroud 2003 (the 'Celts') or A. A. Lund, *Zur Germanenbild der Römer: Eine Einführung in die antike Ethnographie*. Heidelberg 1990 (the 'Germans').

¹⁰ B. Olujić, *Putovi i raskršća, prioriteti i perspektive u istraživanju etničkih skupina sjeverozapadnoga Ilirika*. In: M. Matijević (ed.), *Spomenica Filipa Potrebece*. Zagreb 2004, 87-96.

and Barthian-influenced instrumentalism and interactionism (pp. 15-6)¹¹, and finally, the current state of research on the identity of the peoples of Illyricum (pp. 22-4). The most important point of this chapter is O's decisive break with the perception of the static timelessness of 'barbarian' identities and an awareness that they constantly change through time and through the social context of interaction with the 'Other' (e.g. pp. 15, 105, 161). As much as this book is groundbreaking for introducing fresh new views in the debate on ethnicity in pre-Roman Illyricum, O. stays on the safe side of the argument, thus avoiding more controversial positions, or stronger criticism of ancient written sources. He argues for the change in approach toward group-identity in pre-Roman Illyricum, but also tries to stay out of developing new frameworks, the only exception being the suggestion of replacing the term 'tribe' with the much more relevant expression: 'ethnic community' (p. 15)¹².

In his approach O. combines two different and opposed schools of thought. First, Anglo-American scholarship that emphasizes the dynamic nature of identity and its social, interactive background, focusing on dialectics of social change in time and the impossibility of discussing the ethnicity of the group only through material evidence.¹³ Throughout the book O. constantly reminds the reader that Lapodean ethnicity changes and evolves through time, affected by Mediterranean and Continental influences and the interaction with neighbors. However, O.'s approach also has a distinctively French bouquet that is related more to the *longue durée* perspective and a constantly present undercurrent that tradition and geography somehow influence a continuity of culture and a continuance of identity. French historiography and archaeology remains suspicious of post-modernistic views of ethnicity, culture and identity – a rather surprising fact, taking into account the key impact of French thinkers such as Derrida, Lyotard, Bourdieu or Foucault on the development of new interpretative concepts in ancient history and archaeology¹⁴.

¹¹ It is a pity O. did not consult Barth's later works where he discussed culture as an abstraction of reality, shaking the homogeneity of his earlier 'Us' and 'Them'; F. Barth, The analysis of culture in complex societies. *Ethnos* 54, 1989, 120-142. See also the criticism of Said's 'binarism' in relation to Foucault's concepts of power and discourse, which shows Said's inability to take into account the disproportionate relation of opposed subjects (us/them, self/other) in their relation to power, H. K. Bhabha, *Location of Culture*. London, New York 1994, 70-72.

¹² Cf. Olujić (n. 10) 89. Earlier, S. Čače, *Liburnija u razdoblju od 4. do 1. stoljeća prije nove ere*. PhD thesis. University of Split. Zadar 1985, 60-64 and recently D. Dzino, *Delmati, vino i formiranje etničkog identiteta u predrimskom Iliriku*. VAPD 99, 2006, 73 n. 10.

¹³ E. g. Jones (n. 2), now also a very strong current in German and Eastern European archaeology – cf. Brather (n. 4); P. M. Barford, *Crisis in the Shadows: Recent Polish Polemic on the Origin of the Slavs*. *Slavia Antiqua* 44, 2003, 121-155; M. Bertašius, *The Archaeology of Group: From Situational Construct to Ethnic Group*. In: V. Lang (ed.), *Culture and Material Culture: Papers from the First Theoretical Seminar of the Baltic Archaeologists*. Tartu 2005, 29-38.

¹⁴ A. Coudart, *Is post-processualism bound to happen everywhere? The French case*. *Antiquity* 73, 1999, 161-167; J-P. Demoule, *Ethnicity, culture and identity: French archaeologists and historians*. *Antiquity* 73, 1999, 190-198.

The survey of existing works on the Iapodes (pp. 29-39) is brief and informative, welcome to every scholar interested in this area. The chapter on ethnogenesis of the Iapodes (pp. 43-9)¹⁵ is followed by a brief and neutral overview of their material culture (pp. 53-62). O.'s main point is that the period of the late Bronze Age and early Iron Age decisively determined the shape of what will become the Iapodes and Iapodean culture. This view is reminiscent, perhaps unintentionally, of the positions of Bromley's interpretation of ethnogenesis, which argues that ethnicity is based on a stable core (*ethnos*) that does not change through changing social formations, despite being visibly affected by contemporary economic and/or political circumstances¹⁶. Ethnogenesis is a strongly contested concept in contemporary scholarship, but regardless of his consciousness of this ongoing debate, O. still chooses to place a strong emphasis on this concept¹⁷. Personally, I disagree with O. as I think that he puts on the 'Braudellian glasses' that he himself describes (p. 43), instead of focusing on the more important socio-political aspects of Iapodean group identity-construction, whether or not this identity-construction deserves to be regarded as 'Iapodean ethnicity'.

This approach is repeated later in the book when O. deals with the space inhabited by the Iapodes, their material culture and funerary customs, seeing their ethnicity as culturally determined through the continuity of their settlements, material culture, organization of the space and funerary customs (p. 49). True, throughout the book O. tries on occasions to balance the social and cultural context of identity-construction (e.g. pp. 105-6, 135, 215-6), yet his structural emphasis remains firmly on the cultural context and tradition and the social context of identity construction receives nothing but scant recognition. The search for the development of a political organization, and the relationship between the individual Iapodean communities would be more beneficial from the assessment of their cultural continuity. Culture is constructed and negotiated in social space and should be examined in this context, because "... *culture is positioning, not an essence*"¹⁸. Therefore, if the scholarship want to understand ancient 'Iapodeness' it should regard it primarily as a socio-political construct, separate from their cultural continuity.

¹⁵ This is an upgrade of his earlier work, B. Olujić, *Ethnie, culture, identité: problemes de l'origine des Iapodes et des Liburniens (âge du Bronze, âge du Fer)*. In: P. Cabanes (ed.), *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'Antiquité III, Actes du IIIe colloque international de Chantilly*. Paris 1999, 57-60.

¹⁶ F. Curta, *From Kossinna to Bromley: ethnogenesis in Slavic archaeology*. In: A. Gillett (ed.), *On Barbarian Identity: Critical Approaches to Ethnicity in the Early Middle Ages*. Turnhout 2002, 201-218, cf. M. Banks, *Ethnicity: Anthropological constructions*. London, New York 1996, 17-23.

¹⁷ The issue of ethnogenesis is currently hotly debated in early medieval history, but it is applicable to ancient history as well cf. A. Gillett, *Ethnogenesis: A Contested Model of Early Medieval Europe*. *History Compass* 4/2, 2006, 241-260; S. Tabaczynski, *Procesy etnogenetyczne: doswiadczenia badawcze archeologii i przyszłość*. In: M. Miśkiewicz (ed.), *Słowianie w Europie wczesniejszego średniowiecza. Katalog wystawy*. Warsaw 1998, 79-99, or S. Ćirković, *Srednjevekovno razdoblje u tzv. etnogenezi balkanskih naroda*. In: N. Budak (ed.), *Etnogeneza Hrvata*. Zagreb 1995, 29-39 (quoted by O.).

¹⁸ S. Hall, *Cultural identity and diaspora*. In: J. Rutherford (ed.), *Identity*. London 1990, 226; cf. J. Friedman, *Cultural Identity & Global Process*. London 1994, 67-77; Barth (n. 11) etc.

The discussion of literary sources is divided into two chapters: The earliest mentions of the Iapodes (pp. 63-70) and Iapodean conflicts with the Romans (pp. 71-102). The first chapter analyses the earliest mentions of the Iapodes. There O. rightly concludes that there is no hard evidence to confirm the Iapodean presence in Italy, and that all written evidence dealing with the Iapodes before the 2nd century BC is at best, weak and questionable (pp. 65-9). In the other part he deals with the Roman conflicts with the Iapodes (pp. 73-84), focusing in particular on Octavian's expedition in 35 BC (pp. 85-102), which has received detailed attention recently¹⁹. This chapter does not offer much more than a recapitulation of the sources and of previous scholarship, apart from an intriguing, but not necessarily convincing, revised view of the nature of Iapodean political institutions. O. argues that the Iapodes were a united political entity, so according to him the Cisalpine and Transalpine Iapodes, mentioned by Appian, are in fact Roman constructions related only to Octavian's campaign of 35/34 BC (pp. 87, 95-6, 219). This opinion of O. contrasts the earlier orthodoxy that recognized two different political identities amongst the Iapodes²⁰.

The most innovative and undoubtedly most thrilling chapter is entitled 'Iapodean space' and is heavily influenced with Braudelian links of intertwined time and space and post-Foucault interpretative dialectic of space, time and social being (pp. 103-76)²¹. O. analyses the space because in his words the space impacts the political, cultural, economic and social development of the people who inhabit it (p. 135). This chapter essentially deals with the location of the space inhabited by the Iapodes, combining archaeology (pp. 107-17) and ancient literary constructions of the Iapodean space (pp. 118-34). Surprisingly, but rightly, O. makes a firm anti-Braudelian stand on the function of the mountains as a link rather than a barrier to cultural influences (pp. 135-43), although I am not quite sure that we should see them exclusively either way²². The settlements of the Iapodes are covered in the next sub-section (pp. 144-59) where O. provides a substantial and well-informed insight into the settlement pattern of Iapodean space. However, O. rightly warns his reader that much more work has to be done in the future, on establishing the relationship between settlements and their interaction. The last part of this chapter is on funerary customs of the Iapodes, and is an upgrade of O's earlier work that dealt with the construction of their identity through funerary customs (pp. 160-76)²³.

O. also deals with the isolated issues of Iapodean 'Illyro-Celtic' origins (pp. 177-86), the influences from the Mediterranean (pp. 187-94) as well as the Iapodes in the Roman era (pp. 195-212), which is followed by the final remarks (pp.

¹⁹ Treated in depth by Šašel-Kos (n. 2) 422 ff.

²⁰ E.g. S. Čače, *Prilozi proučavanju političkog uređenja naroda sjeverozapadnog Ilirika*. Radovi Filozofskog Fakulteta u Zadru 18/8, 1979, 55 ff.; Šašel-Kos, (n. 2) 422-437.

²¹ E. Soja, *Postmodern geographies: the Reassertion of Space in Critical Social Theory*. London 1989.

²² J. R. Macneil, *The Mountains of the Mediterranean World*. New York, Cambridge 1992 that O. relies upon, but also P. Horden/N. Purcell, *The Corrupting Sea: A Study of Mediterranean History*. Oxford 2000, 80-82, both opposing F. Braudel, *La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'époque de Philippe II*, Vol. 1 (2nd ed.). Paris 1966, 22-47.

²³ B. Olujić, *Grob kao znak i poruka – Japodski svijet mrtvih*. *Histria Antiqua* 8, 2002, 73-84.

213-22). The discussion of the 'Illyro-Celtic' origins of the Iapodes moves this long-lasting discussion into new and exciting territory, acknowledging that they did not belong to ancient pseudo-ethnic stereotypes of 'Illyrians' or 'Celts' nor were they a 'mixture', but constructed a specific, unique identity (p. 185). The excursus on Mediterranean influences deals with the Iapodes inside the process of Mediterranean globalization, which complements the earlier discussion on 'Celtic' influences. O. makes a very plausible conclusion that the Iapodes were already part of the process of ancient Mediterranean globalization, long before the Roman conquest (pp. 187-94)²⁴. The part on the Iapodes under Rome does not offer more than a recapitulation of the existing pieces of evidence, including personal names, inscriptions and Roman roads. This is certainly not a focal point of this book, and we may hope that it will be a focus of O's research in the future, especially in matters of social transformations and acculturation that came with Roman rule (p. 212), including the hybridization of local cult of Bindus²⁵.

Maps and illustrations have their function, although too much emphasis has been unnecessarily given to the landscapes in the plates. Also, the plates and illustrations are not numbered. The book is accompanied by two appendices, Appendix 1 (pp. 223-7) very clearly lists all the phases of Iapodean material culture with the objects that characterize them as well as major archeological localities. Appendix 2 (pp. 231-6) brings forth all the written sources that mention the Iapodes, in the translation of Bruna Kuntić-Makvić. Typographical errors are very rare, such as the omission of the reference RENDIĆ-MIOČEVIĆ 1968 from the Bibliography, or the publication year for White's Loeb translation of Appian's *Roman History* cited as 1982-90 instead of 1912 (p. 243). Also, the map of the Iapodean localities (Plate 14) is difficult to read, because of the small and unintelligible font.

O.'s knowledge of former-Yugoslav scholarship is superb, and the book is accompanied with an impressive bibliography that includes numerous recent archaeological, historical (including medieval and contemporary history), geological and sociological references. However, a few significant works outside of former-Yugoslav scholarship are unfortunately omitted in the bibliography, especially those that deal with the Graeco-Roman perception of the 'Other' such as Dauge's capital work on 'barbarian anthropology', or the more recent deconstruction of pseudo-ethnic constructions of antiquity such as the 'Celts', or 'Germans'²⁶. Keeping in mind the strong Braudelian influences throughout the book, his absence from the bibliography is notable, especially in the part, which deals with geography and Mediterranean influences on the Iapodes. The book would

²⁴ Cf. the similar point raised by Zaninović in the case of the Delmatae; M. Zaninović, The Ancient cultural unity between the central Adriatic littoral and the Dalmatian hinterland. In: M. Sanader, A. Rendić-Miočević (eds.), *Religion and myth as an impetus for the Roman provincial culture: The proceedings of the 8th international colloquium on problems of Roman provincial art*. Zagreb 2005, 275-280.

²⁵ Most recently, I. Popovic, *L'iconographie et le culte de la divinite iapode Bindus Neptune*. Bulletin de Correspondance Hellenique – Suppl. 38. Paris 2000, 423-428.

²⁶ Y. A. Dauge, *Le Barbare: Recherches sur la conception romaine de la barbarie et de la civilization*. Collection Latomus 176. Bruxelles 1981. See above (n. 9) for the 'Celts' and 'Germans'.

also profit from the more recent studies of the Mediterranean such as the monumental anti-Braudelian Purcel/Horden's monograph²⁷. O's reliance on postcolonial theory through Said's 'Orientalism' and his use of the concept of 'Othering' stays his structural weakness without decisive employment of a contextual and genre criticism of ancient written sources²⁸, and without more emphasis on the discursive nature of 'Othering' that is discussed by Said's followers²⁹. A theoretical discussion on the nature of ethnicity and identity would also benefit from the works of A. D. Smith³⁰, and Bourdieau's sociological concept of *habitus*, which is becoming quite significant in archaeological theory³¹.

O. reconstructs the Iapodes from the abyss of proto-historical darkness, but does not deconstructs them, staying far away from the conclusions and the development of new interpretative frameworks. It is a well-done case-study, but it sorely needs other comparable studies of the neighboring peoples that would help in the construction of a new framework for a study of peoples from pre-Roman Illyricum. This book is a significant piece of scholarship, it is very informative, and contains well-written material often going far beyond usual dry scholarly observations. It is intended primarily for the south Slavic audience, although its translation into some of the more influential world languages, with certain corrections and upgrades, would be a fine and welcome addition to the study of European proto-historical communities. We just need to cross our fingers that in the long run this book shall carry forth and unleash the 'virus of change' that will spread and cause a rethinking of the existing frameworks for research of Iron Age communities in the western Balkans.

Danijel Džino

Mirsad Sijarić, Mačevi 10.-15. stoljeća iz Bosne i Hercegovine, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo, 2004, str. 108.

Analizirani na pravi način, mačevi, kao neizostavni dio opreme ratnika u srednjem vijeku, ali i simbol vlasti i moći tadašnjih gospodara, mnogo nam mogu reći o ratničkoj i svakodnevnoj praksi srednjovjekovnog čovjeka. Kao arheološki nalaz oni su jedan od najzahvalnijih predmeta, kako za opću obradu, tako i za tipološku i hronološku klasifikaciju. Međutim, domaća stručna literatura je ma-

²⁷ Horden/Purcell (n. 22); also W. V. Harris (ed.), *Rethinking the Mediterranean*. Oxford 2005.

²⁸ *Inter alii*: C. Shuttleworth Kraus (ed.), *The limits of historiography*. Mnemosyne Suppl. 191. Leiden 1999; K. Clarke, *Between Geography and History: Hellenistic constructions of the Roman world*. Oxford 1999; T. Whitmarsh, *Greek Literature and the Roman Empire*. Oxford 2001.

²⁹ E.g. J. Fabian, *Time and the Other: How anthropology makes its object*. New York 1983; S. Hall, *The West and the Rest: Discourse and Power*. In: S. Hall/B. Gieben (eds.), *Formations of Modernity*. Cambridge 1992, 275-332; S. Mills, *Discourse*. London 1997.

³⁰ A. D. Smith, *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford 1986.

³¹ E. g. Jones (n. 2).

čeve sasvim neopravdano tretirala samo usputno, te se sve do sada nije pojavio cjelovit prikaz ove vrste oružja. Izuzetak je knjiga Mirsada Sijarića o srednjovjekovnim mačevima u Bosni i Hercegovini, koja ustvari predstavlja njegov magistarski rad branjen juna 2004. godine na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Pošto je Sijarić u svom ranijem radu, kojim se i predstavio znanstvenoj javnosti, izvršio temeljitu komparativnu analizu i katalošku obradu srednjovjekovnih mamuza ("Kasnosrednjovjekovne mamuze iz zbirke Zemaljskog Muzeja Bosne i Hercegovine", *GZM n. s. Arheologija*, 48/49, Sarajevo, 2001, str. 300-346.), moglo se i očekivati da će njegova knjiga, kao i navedeni rad, također biti urađena savjesno uz veliki obzir prema pojedinostima. Prema autoru, cilj ovog rada je "pružanje što kompletnije slike nalaza mačeva 10.-15. st., sa prostora BiH, analiziranje i prezentiranje do sada nepublikovanih nalaza, te u par slučajeva revidiranje starih postavki u skladu sa novim saznanjima o ovoj problematici." (str. 7.), po čemu se ova knjiga može svakako svrstati u ozbiljan pokušaj da se naša nauka obogati novim rezultatima, koji su joj tako prijeko potrebni.

Od 17 analiziranih mačeva, veći broj ih se čuva u Zemaljskom Muzeju u Sarajevu, a obrađeni su i nalazi koji su pohranjeni u muzejima u Travniku, Visokom i Bijeljini. Oni predstavljaju primjerke izrađevina nađenih na tlu današnje Bosne i Hercegovine koji se mogu okvirno datirati u period između 10. i 15. stoljeća. Razlog za ovakvo vremensko ograničavanje obrađenih mačeva treba tražiti u činjenici da su se naši znanstvenici, koji su se bavili proučavanjem srednjovjekovnog oružja, a posebno nalaza mačeva, uglavnom orijentirali na predmete iz ranog srednjeg vijeka, gotovo zanemarujući one čija se izvedba i upotreba može datirati u kasniji period. Prilikom same obrade mačeva akcenat je stavljen na njihovu tipološku i hronološku klasifikaciju, koja je određivana prema procesu analize koju su nedavno u svojim radovima ustanovili brojni evropski autori (Geibig, Oakeshott i dr.). Imajući to u vidu, može se reći da su mačevi tretirani po propisima najnovijih standarda postavljenih u najvišim naučnim krugovima, čime navođeni argumenti u djelu dobivaju nesumnjivu težinu.

Analizirane mačeve autor je podijelio u dvije osnovne grupe; u grupu I svrstani su mačevi korišteni prilikom suočavanja sa kombiniranim, dok se u grupi II nalaze oni namijenjeni suprotstavljanju punim oklopima. S obzirom da je ova podijela rađena na osnovu razvoja odbrambenog sistema, tj. oklopa, koji svoje prve značajne promjene u konstrukciji, u smislu usavršavanja, dobijaju krajem 13. stoljeća, tako se i na mačevima, kako bi odgovarali pomenutoj promjeni, javljaju stilske i funkcionalne promjene na sječivu i balčaku. U skladu s tim, mačeve druge grupe, u odnosu na one iz prve, karakterizira novi oblik jabučica, te pojava središnjeg ispupčenja na sječivu, tj. rebra, koji ojačava vrh ili cijelo sječivo.

Iz cijele skupine analiziranih mačeva valja izdvojiti nekoliko primjeraka; posebno su zanimljivi prvi i drugi po redu obrađeni mačevi koji pripadaju prvoj grupi i koji su bili namijenjeni za sječju (tj. suprotstavljanje kombiniranim oklopima). Naime, oba mača se ističu interesantnim natpisima na sječivu koji ih u tipološkom smislu klasificiraju u mačeve poznate skupine INGELRII, što je ustvari signatura porajnskih kovačkih radionica, vjerovatno iz okolice današnjeg grada Solingena, čiji mačevi potiču iz perioda od 10. do sredine 11. stoljeća. Posebnu skupinu analiziranih mačeva čine i tri mača iz prve grupe (redni bojevi 5, 6. i 7.), koji se odlikuju svojom veličinom, masivnošću i vrlo dugim, ravnim sječi-

vima, i koji su kao i prethodni razmatrani mačevi služili za sječu. Iz ove skupine se kao najinteresantniji još ističe mač koji je osobito karakterističan zbog toga što na obje strane sječiva ima sačuvane predstave heraldičkih znamenja. Ništa manje nije zanimljiv ni mač iz druge grupe (17. po redu analizirani mač) kojeg također valja izdvojiti zbog njegovog osobenog oblika zbog kojeg je prozvan "volovski jezik". Prema autoru ovaj mač je došao u Bosnu i Hercegovinu vjerovatno krajem 15. ili početkom 16. stoljeća iz Italije.

Neki opisani mačevi predstavljaju izuzetno vrijedne, neobične i rijetke primjerke. Međutim, neke je zub vremena toliko nagrizaio da im nedostaju osnovni dijelovi čime je njihova klasifikacija znatno otežana (npr. četvrti analizirani primjerak, izvađen iz korita rijeke Save u Brezovom polju kod Brčkog, nema sačuvan balčak, kao ni gornji dio sječiva, dok je i preostali dio sječiva veoma slabo očuvan).

Zbog malobrojnosti mačeva nađenih na prostorima Bosne i Hercegovine, kao i zbog činjenice da većina njih uglavnom potiče iz zapadnih radionica i kovačnica (napose njemačkih, ali također i mađarskih i talijanskih), autor dolazi do zaključka da nije moguće iz dostupnog materijala odrediti po čemu su mačevi domaćih radionica, koji se spominju u pisanim izvorima (*spada I de Bosna*), bili prepoznatljivi u odnosu na slično oružje iz drugih zemalja. U svom zaključku autor povlači i pitanje mačeva kao grobnih priloga u srednjovjekovnoj Bosni, pozivajući se na neke primjerke nađene ispod stećaka, čijom bi se detaljnijom analizom mogla proučiti vjerska, ili možda čak i etnička pripadnost njihovih posljednjih vlasnika. U tom smislu kao posebno zanimljivu teoriju, koja zaslužuje dalju razradu, on ističe odnos stećaka i Vlaha, što bi moglo dati i konačan odgovor na brojne pretpostavke o mačevima u BiH.

Karakteristika cijelog djela jeste ta što autor, na osnovu najnovijih naučnih dostignuća, pravi brojna poređenja analiziranih mačeva s već opisanim nalazima mačeva sa drugih prostora, te među njima traži analogije i sličnosti, pri čemu pokazuje zavidno poznavanje literature, a samim time i cjelokupne problematike. Vrijednost ove knjige sastoji se i u tome što su mnogi mačevi opisani i predstavljeni po prvi put uz kvalitetne reprodukcije crteža i slika koje znatno pomažu čitatelju pri praćenju ponekad suhoparnog teksta. Cijela zbirka obrađenih mačeva stavljena je u širi, evropski okvir, jer je Sijarić uspješno dokazao da veći dio mačeva vodi porijeklo iz nekih od evropskih zemalja. Kako sam autor kaže, glavna manjkavost rada predstavlja nemogućnost da se obrade i analiziraju 5 ili 6 primjeraka mačeva koji se nalaze u muzeju u Banjoj Luci. Ova činjenica cjelokupnom djelu uopće ne smanjuje vrijednosti; metodološki dobro postavljeno i precizno obrađeno, s interesantnom tematikom, ono zaslužuje da postane važno i nezaobilazno referentno djelo za sve buduće istraživače koji se budu bavili proučavanjem kako materijalne kulture srednjovjekovne Bosne tako i ratnih prilika u njoj.

Emir O. Filipović

Hronika / Chronik

Izvještaj o radu Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH u 2007. godini

Tokom 2007. godine, Centar za balkanološka ispitivanja ANU BiH, iako još uvijek s minimumom stručnog kadra, nastavio je bilježiti proširenje svojih aktivnosti i njihovu uspješnu realizaciju.

Već početkom godine realiziran je Godišnjak XXXV/33 za 2006. godinu, zahvaljujući finansijskoj dotaciji Njemačkog arheološkog instituta iz Berlina te Federalnog ministarstva kulture i sporta, koji su prepoznali kvalitet i značaj ovog trenutno jedinog arheološko-balkanološkog časopisa u Bosni i Hercegovini. Časopis je upućen u razmjenu na preko 130 adresa u zemlji i inostranstvu.

Paralelno s ovim tekle su pripreme za izdavanjem dviju monografija dr. Veljka Paškvalina "Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine" i Dr. Salmedina Mesihovića "Stari grad Sarajevo i gravitirajući prostor u prahistoriji i antici – preduslovi nastanka Sarajeva", koje su zbog obimnosti, ali i neophodnog pribavljanja finansijskih sredstava uvrštene u plan za 2008. godinu. U vezi s pripremom monografije dr. Paškvalina, neophodno je istaći podršku akademika Nenada Cambija, člana našeg Centra, i njegovu pomoć u recenziranju i dopunjavanju ovog za antičku historiju i arheologiju Bosne i Hercegovine veoma važnog djela.

U 2007. godini, saradnici Centra su bili angažovani na pripremi nekoliko naučno-istraživačkih projekata. U julu mjesecu pripremljeni su i na Konkurs Federalnog Ministarstva obrazovanja i nauke poslata dva projekta. Prvi, pod nazivom "Interdisciplinarno, naučno i zaštitno istraživanje ilirskog grada Daorsona (ΔΑΟΡΣΩΝ) iznad sela Ošanića (Stolac, istočna Hercegovina) – Faza I – sistematsko rekognosciranje i geodetsko snimanje areala gradskog područja DAORSONA (ΔΑΟΡΣΩΝ)" za cilj ima upotpunjavanje dokumentacije ovog u svjetskim razmjerama izuzetno značajnog helenističkog lokaliteta te pripremu za jedan veliki međunarodni projekat sistematskih istraživanja, konzervacije i reastauracije. Drugi projekat vezan je za trenutno najaktuelniji problem na području bosanskohercegovačke arheologije – zaštitna istraživanja dužinom trase Koridora V/c. Kako je evidentno da od strane nadležnih institucija nije učinjeno ništa na istraživanju i zaštiti postojećih i potencijalnih lokaliteta, sa svojim skromnim kapacitetima Centar je okupio grupu stručnjaka za projekat "Orijentaciono arheološko istraživanje na trasi koridora V/C na području Federacije Bosne i Hercegovine", koji je pripremna faza za zaštitna istraživanja koja bi odmah po tome trebala i uslijediti. Ovaj projekat je prihvaćen od strane Federalnog ministarstva

obrazovanja i nauke, te bi se u skladu s planom aktivnosti trebao realizirati u 2008. godini. Zbog velikog obima poslova na pripremi zaštite spomenika kulture koji su ugroženi izgradnjom ovoga auto-puta napravljen je još jedan znatno širi program istraživanja koji je prezentiran Federalnom ministarstvu kulture i sporta, na njihov javni poziv za finansiranje naučno-istraživačkih projekata.

U septembru (15-18) naučni savjetnik prof. dr. Blagoje Govedarica i saradnica Centra Melisa Forić učestvovali su na skupu "Dani Evropskog naslijeđa u Bosni i Hercegovini 2007. godine" u Čapljini i Stocu, koji je veoma uspješno organiziran od strane Federalnog ministarstva kulture i sporta. Tom prilikom je obavljen obilazak arheoloških nalazišta Ošanići, Mogorjelo i Desilo. U ovom okviru saradnici Centra su se također upoznali s rezultatima novih istraživanja srednjovjekovnog grada Visoki na brdu Visočica kod Visokog koje je u septembru ove godine preduzela stručna ekipa Zemaljskog Muzeja u Sarajevu, te sa ovogodišnjim rezultatima internacionalnih iskopavanja neolitskog naselja Okolište.

Težište rada u drugoj polovini godine bilo je na pripremama za novi broj Godišnjaka. Aktuelni Godišnjak sastoji se iz ukupno 13 radova, tri prikaza te hronike centra, a u njemu su učestvovali autori iz Srbije, Hrvatske, SR Njemačke, Australije i Bosne i Hercegovine. Radovi su na vrijeme pristigli u redakciju, završena je njihova redakcijska obrada, trenutno se nalaze u procesu digitalno-tehničke pripreme za štampu, tako da se izdanje ovog broja očekuje krajem januara 2008. godine. Časopis su finansijski pomogli Rimsko-germanska komisija Njemačkog arheološkog instituta iz Frankfurta na Majni, te Federalno ministarstvo kulture i sporta. Na sastanku saradnika Centra i članova redakcije Godišnjaka CBI održanog 18. 9. 2007. godine detaljno su razmotrene tekuće aktivnosti i iz okvira rada Redakcije Godišnjaka i potrebe njenog proširenja i internalizacije. U tom smislu je s radošću istaknut pozitivan odgovor akademika Radoslava Katičića na poziv za učešće u radu ove Redakcije.

U 2007. godini, dr. Veljko Paškvalin je radio na završnoj obradi i pripremi za objavljivanje rukopisa svoje disertacije "Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine". Osim toga, uz pomoć saradnice Forić, radio je na selektiranju i fotografiranju materijala s Kamenjače u Brezi, za njegovo buduće publikovanje. U novom broju Godišnjaka dr. Paškvalin je učestvovao s prilogom o "Ulomku kasnoantičkog portreta s Gromila iz Šipova na Plivi". Prof. dr. Blagoje Govedarica tokom 2007. godine obavio je većinu organizacionih aktivnosti unutar Centra, kako onih koji se tiču Godišnjaka tako i pripreme naučno-istraživačkih projekata. Zahvaljujući njegovom angažmanu obezbijedena je finansijska dotacija od strane Rimsko-Germanske komisije Njemačkog arheološkog instituta. Saradnica Centra, Melisa Forić, osim svojih redovnih obaveza u Centru i redakciji Godišnjaka, u okviru dva velika arheološka projekta učestvovala je na terenskim istraživanjima na lokalitetu Desilo-Hutovo Blato kod Čapljine u Hercegovini, te u Okolištu kod Visokog. S grupom iz Rimsko-Germanske Komisije radila je na Ošanićima kod Stoca tokom geomagnetne prospekcije ovog lokaliteta. Osim ovoga bila je i u kraćoj studijskoj posjeti Institutu za prahistorijsku arheologiju Univerziteta u Beču. Tokom 2007. godine radila je i na sređivanju Arhive Centra.

Tokom 2007. godine ostvarena je veoma dobra saradnja s Federalnim ministarstvom kulture i sporta, koja će se, nadamo se, produžiti i proširiti i u na-

rednim godinama. Prateći aktuelna zbivanja u zemlji i regionu, Centar se u više navrata tokom 2007. godine zajedno s drugim naučnim ustanovama pridružio osudi pojave pseudonaučnih grupa koje u zadnje vrijeme preduzimaju nestručna iskopavanja na području naše zemlje. Posebno je ukazano na opasnost koju ovakve pojave predstavljaju za kulturnu baštinu Bosne i Hercegovine i na potrebu bolje saradnje između naučnih institucija i nadležnih državnih struktura, kako bi se poboljšala kontrola stručnosti i kvaliteta rada u domenu istraživanja i zaštite spomenika kulture.

In memoriam

Mario Jurišić – Jura (1956. – 2007.)

Naš dragi prijatelj i kolega Mario Jurišić, voditelj Odjela za podvodnu arheologiju Hrvatskog restauratorskog zavoda, zauvijek nas je napustio 09. rujna 2007. godine nakon teške bolesti. Arheološka struka, poglavito podvodna arheologija, izgubila je cijenjena stručnjaka, a oni koji su imali priliku s njime raditi i surađivati, izgubili su plemenita čovjeka i iskrena prijatelja.

Dr. sc. Mario Jurišić rođen je 16. listopada 1956. u Zagrebu, gdje je pohađao i osnovnu školu i IV gimnaziju. Maturirao je 1975. godine, kada upisuje studij arheologije kao jednopredmetnu grupu na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, gdje je i diplomirao 1980. godine.

Paralelno studira veterinu, koju je 1983. godine diplomirao na Veterinarskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Njegov predani rad i posvećenost istraživanjima i zaštiti kulturne baštine doveo ga je i do doktorata 10. travnja 1998. Godine. Doktorirao je na Filozofskom fakultetu u Zagrebu s disertacijom pod naslovom "Antički pomorski promet na Jadranu tijekom I i II stoljeća".

Ronjenjem se bavio od 1975. godine, kada polaže svoj prvi ronilački ispit za sportskog ronioca, a uskoro i ispit kojime je stekao zvanje samostalnog ronioca. To mu je napokon omogućilo bavljenjem podvodnom arheologijom koju je silno volio. Već od 1977. počinje sudjelovati na brojnim podvodnim istraživanjima, a među prvima su lokaliteti Vela Svitnja na Visu, Pernat na Cresu, Ilovik, Sobra na Mljetu, na otocima Gušteranskom i Obliku, otoku Šćedru, Crnoj punti kod Rapca, kod Poreča i na otoku Unijama, što je samo početak njegove bogate arheološke karijere. Kao instruktor ronjenja započinje svoj rad 1985. godine u Društvu za podvodne sportove u Zagrebu, u kojemu je odškolovala brojne generacije ronioca. Godine 1998. s kolegama osniva Akademski ronilački centar Hidru, s ciljem što kvalitetnijeg prenošenja ronilačkog znanja i iskustva roniocima svih kategorija od početnika do instruktora, među kojima preko pedesetak studenata arheologije i arheologa. Bio je direktor komisije za Podvodnu kulturnu baštinu Svjetske ronilačke federacije (CMAS) s mandatom od 2005.-2009., predsjednik Hrvatske udruge znanstvenih ronioca i povremeni član stručnih komisija i radnih tijela Ministarstava zaduženih za kulturu, pomorstvo, prosvjetu i sport. Istovremeno sudjeluje kao gost predavač na poslijediplomskom studiju Podvodne arheologije

je na Sveučilištima u Zagrebu i Zadru. Posljednjih godina vodio je višegodišnja istraživanja na otoku Čavlinu kod Murtera, u uvali Verige na Brijunima, na rtu Glavat na Mljetu, u Cavtatu, na otoku Lastovu gdje je sa svojim kolegama po prvi put primijenio zaštitu arheološkog nalazišta željeznim kavezima, na našoj najvećoj potonuloj brodskoj olupini slavnom Szent Istvanu, na Velim Orjulama kod Lošinja, prilikom akcije vađenja skulpture Apoxiomena. Autor je brojnih stručnih i znanstvenih radova, kojima je zaokružio svoja istraživanja.

Karijeru arheologa započinje kao asistent-pripravnik 1982. u Odijelu za arheologiju Centra za povijesne znanosti Sveučilišta u Zagrebu. Tamo osim poslova vezanih za kopnenu i podvodnu arheologiju radi i analize zoo-osteološkog materijala s arheoloških iskopavanja. To mu je omogućilo znanje stečeno na Veterinarskom fakultetu. 1985. godine prelazi u Republički zavod za zaštitu spomenika kulture u Zagrebu, kao konzervator arheolog, gdje sudjeluje u radu komisije za podvodnu arheologiju, koordinira akcijama na terenu s ciljem sprečavanja devastacija i krađa predmeta iz našeg podmorja, organizira rekognosciranja podmorja s cilju evidentiranja i dokumentiranja, vodi brojna podvodna istraživanja i zaštite podmorskih arheoloških lokaliteta. Na radno mjesto konzervatora arheologa za poslove podvodne arheologije dolazi 1990. godine, kao stručni suradnik u Zavodu za zaštitu spomenika kulture, Ministarstva prosvjete i kulture. 1994. godine prelazi u Državnu upravu za zaštitu kulturne i prirodne baštine, a od 1997. godine je viši savjetnik konzervator za arheološku baštinu u Upravi za zaštitu kulturne i prirodne baštine Ministarstva kulture, gdje uskoro postaje voditelj odjela. Odjel za zaštitu podvodne kulturne baštine službenom odlukom 2004. godine premješta se iz Ministarstva kulture u Hrvatski restauratorski zavod, gdje Mario Jurišić nastavlja rad na mjestu voditelja Odjela za podvodnu arheologiju sve do svoje smrti. Uz svoju aktivnost u Hrvatskoj rado je surađivao i sa kolegama u Bosni i Hercegovini, a jedno od njegovih zadnjih istraživanja bilo je u Desilu kod Čapljine.

Svoje neiscrпно znanje Mario Jurišić je volio prenijeti na svoje mlade kolege, na nas, što smo mu neizmјerno zahvalni. Svojim strplјivim pristupom sve nas je naučio roniti i pokazati nam sve ljepote podmorja. Također nam pokazati zašto je važno sačuvati kulturnu baštinu koju krije naš Jadran i na koji način ju zaštititi. Svojim radom sve nas je zadužio, a posebno nam je žao što je imao toliko toga još za reći ali nije stigao. Na nama je da nastavimo gdje je on stao i da opravdamo njegovo povjerenje u nas.

Dragi Jura svima ćeš nedostajati.

Igor Miholjek

Adrese autora / Autorenadressen

Mr. Adnan Busuladžić
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo

Dr. Danijel Džino
Department of Classics
School of Humanities
The University of Adelaide SA 5005
Australia
danijel.dzino@adelaide.edu.au

Emir O. Filipović,
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA- 71000 Sarajevo
emirofilipovic@gmail.com

Mr. Lidija Fekeža
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo
fekeza@bih.net.ba

Mario Gavranović, MA
Institut für Prähistorische Archäologi
der Freien Universität zu Berlin
Altensteinstr. 15
D-14195 Berlin
mario.gavranovic@berlin.de

Aleksandar Kapuran
Arheološki institut
Knez Mihailova 35/IV
RS – 11000 Beograd
a.kapuran@gmail.com

Dr. Branko Kirigin
Arheološki muzej
Zrinsko-Frankopanska 25
HR-21000 Split
branko.kirigin@st.htnet.hr

Dr. Esad Kurtović,
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1, BA-7100 Sarajevo

Dr. Salmedin Mesihović
Filozofski fakultet Sarajevo,
Franje Račkog 1,
BA- 71000 Sarajevo
salmedin10@hotmail.com

Igor Miholjek, dipl. arheolog
voditelj Odjela za podvodnu arheologiju
Hrvatski restauratorski zavod
Cvijete Zuzoric 43., 10000 Zagreb
Hrvatska
imiholjek@h-r-z.hr

Zilka Kujundžić-Vejzagić, MA
Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine
Zmaja od Bosne 3
BA-71000 Sarajevo
zzildin@bih.net.ba

Dr. Ante Milošević
Muzej hrvatskih arheoloških spomenika
S. Gunjače b.b.
HR – 21000 Split
ante.milosevic@st-t.com.hr

Professor Dr. Johannes Müller
Christian-Albrechts-Universität zu Kiel
Institut für Ur- und Frühgeschichte
Olshausenstraße 40
24118 Kiel
johannes.mueller@ufg.uni-kiel.de

Dr. Veljko Paškvalin
Paromlinska 13
BA- 71000 Sarajevo

Dr. Petar Popović
Arheološki institut
Knez Mihailova 35/IV
RS – 11000 Beograd
p.pop@yubc.net

Dr. Branka Raunig
Bužimska 5/III
BA- 77 000 Bihać

Prof. dr Nenad N. Tasić
Odeljenje za arheologiju,
Filozofski fakultet u Beogradu
Čika Ljubina 18-20
11000 Beograd
ntasic@f.bg.ac.yu

Naslovna strana / Titelblatt
Dževad Hozo

Sekretarica redakcije / Sekretärin der Redaktion
Melisa Forić

Lektor-korektor / Lektor
Zenaida Meco

Tehnički urednik / Technischer Redakteur
Ružica Riorović

DTP
Narcis Pozderac

Tiraž / Auflage
500

Štampa/Druck